СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ГОРОД ЧЕРВЕН

Том I

ИЗДАТЕЛЬСТВО БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК. СОФИЯ. 1985

LA VILLE MOYENÂGEUSE TCHERVEN

Volume I

EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES. SOFIA. 1985

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ЧЕРВЕН

ТОМ 1

ЦИТАДЕЛАТА НА ГРАДА

София. 1985
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Авторски колектив

ВИОЛЕТА ДИМОВА, СОНЯ ГЕОРГИЕВА, ВИОЛЕТА НЕШЕВА, ЙОРДАН ЗАИМОВ,
ДИМИТЪР ИВАНОВ, НИКОЛА АНГЕЛОВ, ПЕТЪР ВЪЛЕВ

Отговорен редактор

Проф. СТАМЕН МИХАЙЛОВ

15
1593
УН. БИБЛИОТЕКА
инв. № 519
1986
13

© Археологически институт и музей
1985
c/o Jusautor Sofia

941 Б(05)

ПРЕДГОВОР

Системните археологически проучвания на средновековния град Червен започнаха през 1961 г., като до 1975 г. завършиха в общи линии разкопките на по-недостъпната и по-добре укрепена част на града — цитаделата. Настоящият том съдържа резултатите от археологическите проучвания на тази част на града. Разкопките са извършени под ръководството на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките с представител ст. н. с. Соня Георгиева и с участието и съдействието на Окръжния исторически музей в гр. Русе с представители ст. н. с. Виолета Димова (НИМ) и Димитър Иванов, уредник в музея. Разкопките са финансирани от Окръжния народен съвет в Русе.

Въз основа на този пръв етап на системните археологически проучвания на Червен стана възможно да се изяснят редица въпроси, свързани с характера и развитието на града. Разкопките допълниха оскъдните, а понякога и несигурни данни от достигналите до нас писмени извори за града. Установени бяха градоустройството, архитектурата и социално-икономическият облик на цитаделата, както и ролята ѝ в живота на града. Тя е била основното ядро, където зад здравите крепостни стени, на най-високото място, е бил феодалният замък, а до него се издигали две големи и богато украсени църкви — едни от най-хубавите, сравнително добре запазени представители на търновския архитектурен стил. Цитаделата била политически, административен и духовен център на града. В нея се развивали и редица занаяти, които задоволявали някои непосредствени потребности на жителите. Разкопките показаха също, че в тази част на града е имало живот от най-дълбока древност.

Средновековен град ЧЕРВЕН
(карта на района)

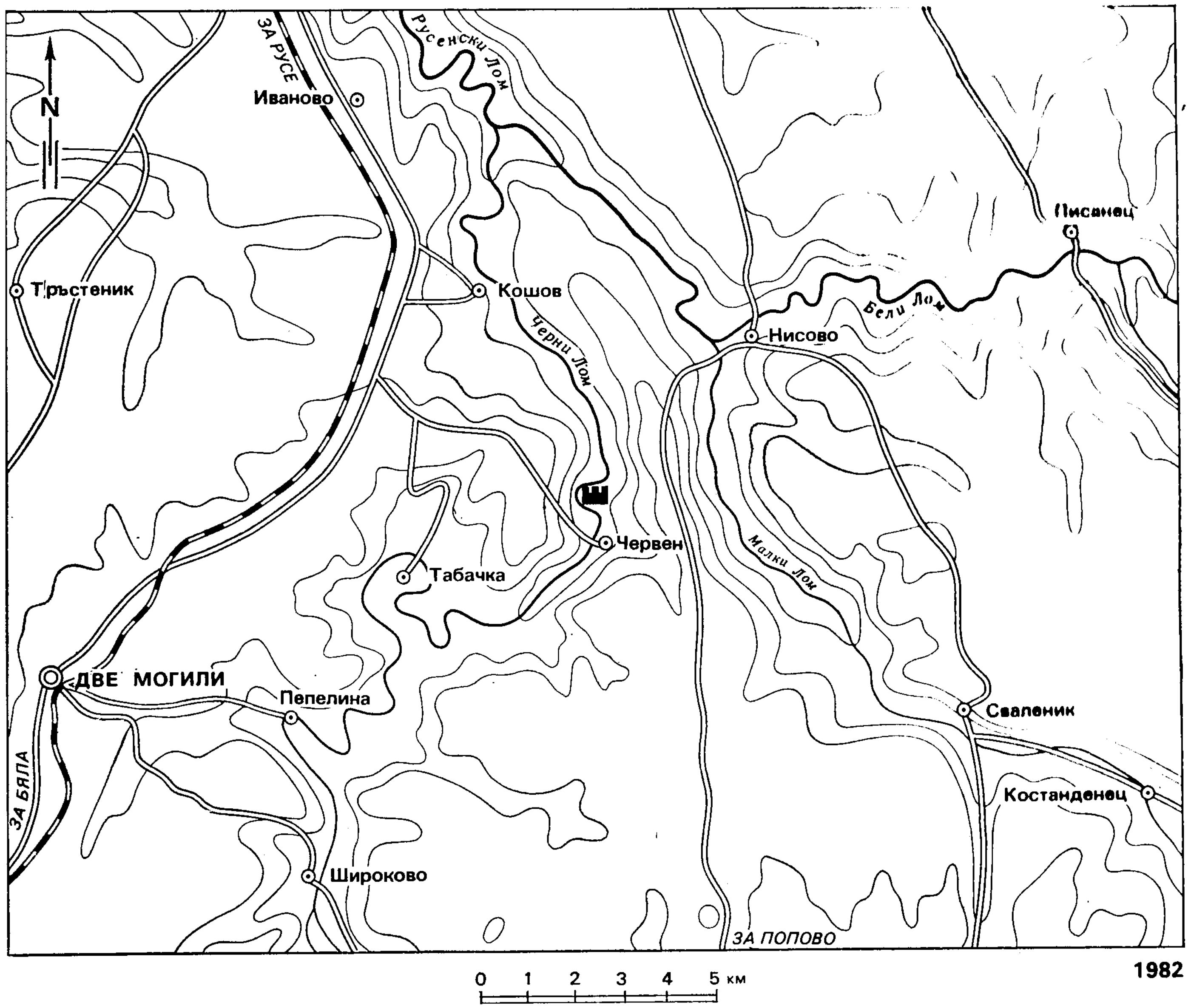
N
ЗА РУСЕ
Русенски Лом
Иваново
Писанец
Тръстеник
Кошов
Бели Лом
Черни Лом
Нисово
Червен
Малки Лом
Табачка
ДВЕ МОГИЛИ
Пепелина
Сваленик
Костанденец
ЗА БЯЛА
Широково
ЗА ПОПОВО
0 1 2 3 4 5 км
1982

Обр. 1. Червен. Карта на района

ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД НА РАЙОНА НА ЧЕРВЕН

ПЕТЪР ВЪЛЕВ

Средновековният български град Червен е разположен в Североизточна България — поблизо до р. Дунав, отколкото до Стара планина, на около 500 м северно от едноименното село. Асфалтов път по десния бряг на р. Черни Лом отвежда до подножието на отвесни скали. Високо горе (максимална денивелация 60 м) се издигат крепостните стени, феодалният замък, църкви и много жилища.

Съвременното селище Червен е на 26 км южно от Русе и на 12 км североизточно от Две могили (обр. 1). Административно то е принадлежало на Русенски департамент (1880), Русенско окръжие (1887, 1901), Шуменска област (1934), Русенска област (след 9. IX. 1944), околия Бяла (1947), Русенски окръг

Обр. 2. Поглед от югозапад към средновековния град

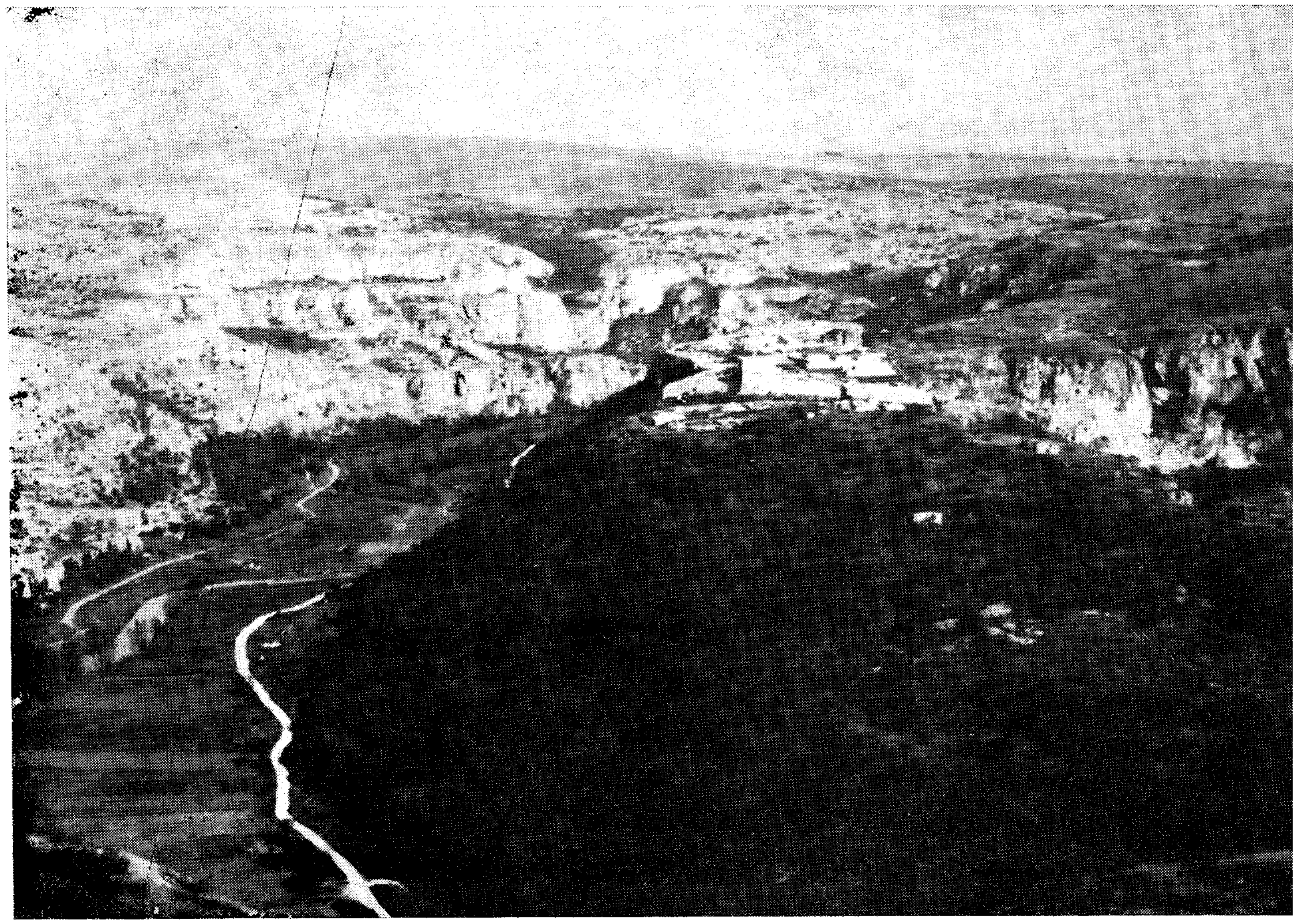

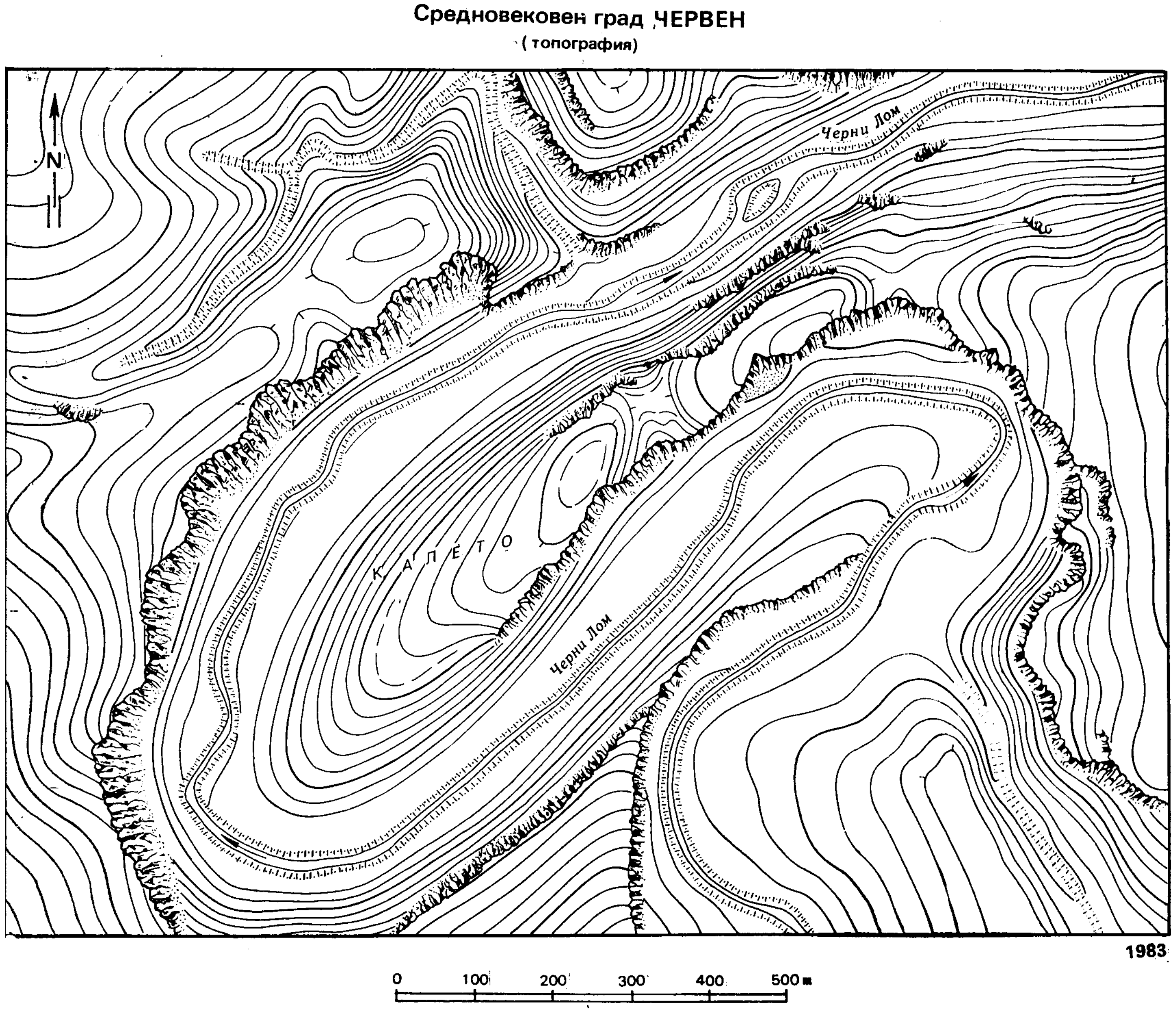

Обр. 3. Червен. Топографска карта

(1949, 1959)[1]. Сега Червен е в селищна система Иваново, Русенски окръг.

Скалното възвишение (или нос), наречено от народа Калето (обр. 2), е широко до 200 м и дълго почти 1000 м. Югоизточният му скат представлява страховита пропаст; на запад постепенно се снишава до тясната речна долина. Най-лесно достъпно е от североизток (обр. 3). В тази посока на 3 км се намира възвишението Юджак, което е с около 115 м по-високо от Калето. От него на много километри във всички посоки има отлична видимост. Това е една естествена наблюдателница на средновековния град, тъй като той доминира над тесния пролом, но е по-ниско от околните брегове, оставайки прикътан, с ограничен хоризонт.

От местностите в района по-известни са: Рай манастир (северозападно), Мурадова леска и Косар (североизточно), Друма, Брайна и Баба Вела (югоизточно), Лагера и Чипарка (южно). Почти северно от Калето на левия бряг се намира дълбок, но удобен за път дол. Срещу него над р. Черни Лом на по-старите топографски карти е регистриран мост.

Р. Черни Лом (с водосборна площ 1549,2 кв. км) извира на около 5 км югозападно от с. Лиляк, Търговищки окръг. Дължината ѝ (до съединяването ѝ с Бели Лом и образуването на Русенски Лом) е 130,3 км, което я нарежда на 20-о място между останалите реки в България. Най-големият ѝ приток е р. Банински Лом. Средният годишен отток, измерен при с. Широково, е 2,2 куб м/сек.[2] Черни Лом е непресъхваща, подхранвана от карстови извори река. Най-близките извори до Червен са на 2 км нагоре по течението, наречени Бейчифлик. Алувиалните кватернерни наслаги представляват чакъли, пясъци и глини.

Районът на Червен е типичен за Дунавската хълмиста равнина — вълнообразен, платовиден, с дълбоко всечени в льосовите наслаги каньоновидни речни долини, по чиито брегове ерозията е разкрила окарстени долнокредни варовици. Льосово-глинестата повърхност на околните плата е с проява на слягане на льоса (площно развитие на карстови форми), т. е. възникват т. нар. „блюдца“[3].

Почвите край р. Черни Лом са алувиално-ливадни, а по ивицата на бреговете — карбонатни и типични черноземи. Източно от Червен са излужени, а западно — ерозирани излужени черноземи. По механичен състав са тежко песъчливо-глинести.

Районът на Червен попада в умерено-континентална климатична област — подобласт на Дунавската хълмиста равнина, и е почти на границата с Крайдунавската подобласт. Валежният максимум е през лятото, а средногодишната температурна амплитуда варира между 22° и 26°C. Средната температура на въздуха през януари е —2° — 0°C, а през юли — +22°—+24°C. Западният вятър е преобладаващ с повторяемост над 60%. Средногодишният брой на дните със снежна покривка е 20—50, т. е. колкото са в Добруджа или Горнотракийската низина. Средногодишният валеж е близо 550 мм/кв. м. Средната начална и крайната дата на периода с устойчиво задържане на температурата на въздуха над 10°C са съответно 5 април и 25 октомври, т. е. този период трае средно около 200 дни[4].

Растителността в района съответствува на климатичните и почвените условия и се характеризира с преобладаването на средноевропейския дъб (Quercus): цер, летен (Q. robur) и зимен (горун — Q. sessiliflora) дъб, благун (Q. conferta); липа (Tilia): дребнолистна (T. cordata), едролистна (T. platyphyllos) и сребриста (T. tomentosa); ясен (Fraxinus): полски (F. oxyphylla) и мъждрян (F. ornus); габър (Carpinus orientalis) и др.

Източно от Червен днес се обработват земи на мястото на гори от мизийски бук, габър, горун и черен бор, а южно — на мястото на смесени гори от цер (Q. cerris L.) и благун (Q. frainetto Ten.); западно са запазени кееротермни тревни формации с преобладаване на белизма (Andropogoneta ischaemi), луковична ливадина (Poaeta bulbosae), садина (Chrysopogoneta grylli) и ефемери (Ephemereta), а северно — гори и храсти от келяв габър (Carpieneta orientalis)[5].

По отношение на животинския свят Червен попада в Дунавския зоогеографски район. Типични представители на бозайниците са: степният пор (Putorius eversmanni), обикновеният хомяк (Cricetus cricetus), степната скачаща мишка (Sicista subtilis), а на птиците: бреговата лястовица (Riparia riparia) и посевната врана (Corvus frugilegus)[6].

Характеризиращият се със студени снежни зими и горещи лета климат, както и отдалечеността от големия речен път (Дунав) не са попречили на Червен да се развие като производствен, административен и духовен център, поддържащ тесни връзки с престолния Търнов. Карстовите извори, пещерите, величественият каньон на Черни Лом са природни дадености, предпочитани за отшелнически живот. Феодалното земеделие и животновъдство са могли да осигурят поддържането на много манастири и църкви в района на Червен, на книжовници, занаятчийско съсловие, феодално семейство и войска. Мощната укрепителна система на града и неговата недостъпност са благоприятствували за отбраната му, а през вековете на османското владичество са предотвратили пълното му разрушаване, разграбване на строителния материал и обезличаване. Част от крепостната стена и кулата днес са едни от най-значителните средновековни руини у нас. Системните археологически проучвания и консервационни работи разкриват и съхраняват за нас и идните поколения значимостта на средновековния град Червен.

---

[1] Атлас НРБ. С., 1973, с. 7.

[2] КБЕ. 5. С., 1969, с. 450; Атлас НРБ, с. 6.

[3] Учебен географски атлас. С., 1960, с. 74; КБЕ. 3. С., 1966, с. 292.

[4] Учебен географски атлас, 76—77.

[5] КБЕ. 3, с. 292; Атлас НРБ, с. 89.

[6] Атлас НРБ с. 92.

ПРОИЗХОД И ЗНАЧЕНИЕ НА СЕЛИЩНОТО ИМЕ *ЧЀРВЕН*

ЙОРДАН ЗАИМОВ

Засега разполагаме със следните данни за името *Чѐрвен* в исторически извори:

τοῦ Τζβǫινίου в надпис от Шумен от X в. Според Т. Успенски и К. Шкорпил името отговаря на дн. *Чѐрвен* (ИРАИК, 10, 239; V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, 41).

изыде инь царь. именем Гаган, а порекло моу Оделѣнь... и създа ·г· градове вь земли бл(ъ)гарскои ·а· Чрьвенъ ·в· Нес(е)бръ ·г· Штипь (Българска апокрифна летопис от XI в.; Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, 1925, 287). П. Мутафчиев (Произходът на Асеновци. Избр. произв. II, 1973, 176, бел. 84) приема, че *Чѐрвен* може да е възникнал през XI в., но отхвърля категорично твърдението в ръкописа, че градът е основан от Делян (т. е. Петър Делян) от Самуиловия род. Мутафчиев е прав, но той изхожда от исторически съображения, а в случая трябва да се вземе предвид, че глаголът **създа** не означава 'изгради из основи, тури основи на', а 'възобнови, поднови, укрепи отново', тъй като нито *Несебър*, нито *Щип* са „създадени“ от нашия Делян. Историческата записка вероятно е свързана с възстановяването на крепости по българските земи, предприето от Самуил, когато той води борба с византийците в края на X и в началото на XI в., за да отвоюва българските земи, които са паднали във византийски ръце още по времето на цар Петър.

мїтрополїте чрьвенѣнстїи Неофить Калиникь Захарїа, начало на XIII в. (М. Попруженко. Синодик царя Борила. — Български старини, 8, 92). Тук името е прил. от **чрьвенѣне** 'жители на Чрьвен' (направо от **Чрьвенъ** би гласило **чрьвенстїи**), както например в новобълг. *врачàн-ски* от *врачàне* 'жители на Враца', *бѐленски* от *бѐлене* 'жители на Бяла' и т. н.

нѣкое мѣсто Чръвены нарицаемое постиже и монастирь тамо обрѣть, от края на XIV в. (Житие на Теодосий Търновски. — СбНУ, 20, 12).

Τζερβενός, около 1305 г. у византийския писател Мануил Фил, споменато като голяма крепост в Мизия, по значение като крепостите в Преслав, Търново, Ловеч и Видин (Гръцки извори за бълг. история, 10, 146); в турски извори *Джернови* от 1430, 1491, 1585, 1617 и 1694 г. (РСт, 475). Тук с премет *Чернев-и*>*Чернов-и* на турска почва.

* * *

По местно обяснение името иде от това, че след проливни дъждове пороите, които се стичат от скалите, са червени, тъй като къртят железни съединения от тях и ги носят. При това в основата на обяснението трябва да стои прил. *червѐн*, от което не би могло да се обясни името *Чѐрвен*. За науката това тълкуване е важно, понеже показва, че действителната причина за произхода на името вече не е налице и населението търси свои обяснения.

Скалите над *Чѐрвен* са сиви, жълтеникави и само по горните им краища се забелязват червеникави петна (съобщение на Асен Василиев). Тези петна, които не са характерни за колорита на целия скален масив, не биха могли да дадат име на местността и на селището. При това като се излиза от прил. *червѐн,* не би могло да се стигне до *Чѐрвен* по чисто акцентни и значенски причини.

П. Мутафчиев (Цит. съч., с. 177 сл.) допуска, че *Чѐрвен* е основан от преселници руси — бегълци от татарските нашествия, по произход от изчезналия град *Червен* в Галичка Русия. Той приема дори предположението на Венелин, Чертков, Ламански и Хилфердинг, че и град *Рỳсе* на Дунав е основан от същите руси и носи народностното им име. Нашият учен отива и по-далеч, като смята, че и явно българското селищно име *Гюргево* срещу Русе е пренесено от същите руси, като се основава само на обстоятелството, че в обл. Поросе в Киевска Русия има *Гюргев град*. Във влашки грамоти от 1396 и 1431 г. *Гюргево* се споменава под формите *Гюргевъ*, *Гурговъ*, *Гюргевград* (вж. Милетич. — СбНУ 13, 54 и 58). Ако обясняваме географските имена само по успоредни форми, би трябвало да отречем славянската ономастика. В случая не е взето предвид, че около 80% от селищните имена в днешна Румъния са от славянски произход, а 90% от тях са от българско население, което е останало в земите отвъд Дунав още по време на заселването и не е преминавало на юг от Дунав. В полза на тая теза говорят и хилядите български лични имена в днешната и в историческата румънска антропонимия.

В. Миков (Произход и значение..., 1943, 252) поставя *Чѐрвен* към имена, „които стоят във връзка с цвят“, а на с. 256 го отбелязва и с погрешно ударение — *Червѐн.*

* * *

Селищното име Чѐрвен може да се обясни с изчезнало съществително **чѐрвен* въз основа на украинското *чѐрвен* 'растение очеболец, Potentilla argentea' по строеж като *зѐлень* 'зеленчук' (известно само по един запис от 1869 г., вж. БЕР, 1, 632), но от него не са запазени записи за употребата му и, което е по-важно в случая, не е запазено в географските имена по днешните и историческите български земи.

Най-вероятно е селищното име *Чѐрвен* да се свърже с *черв*, прил. от него *чѐрв-ен*, с което е означаван един вид червей или раковина от рода на раците. Този червей е бил употребяван за получаване на червена боя, като е бил варен във воден разтвор с примес на стипца. Това е раковината Coccus illicus или Coccus polonicus. Този червей е бил събиран в славянския свят през юни или юли и тъкмо поради това в редица славянски езици тоя месец е свързан с името на червея, стб. **чрьвь**. Така в старобългарските паметници срещаме следните имена за юли: **м(ѣ)с(ѧ)цъ июлъ рекомъı чръвенъ**, XII в. (Охридски апостол 132); **м(ѣсѧ)цъ июлъ рек(о)мы чрьвенъ**, 1275 г. (Търновски календар 14); **чръвенъ, чрьвеныи, чрьвень**, начало на XIV в. в ръкописи от Зограф (Й. Иванов. Бълг. старини из Македония, 1931, 238), споменаван дори от Л. Каравелов (Памятники, 236) като *червен, чьрвен*. Днес името е запазено в югозападните български говори, но за месец юни (с производни от *цървен*): *царвеник* (Бобощица и Дреновяне, Корчанско); *crvenik* (Не(в)олани, Леринско), определен неточно като 'le mois rouge' от Мазон; *цръвеник* (о-в Ахил на Преспанското езеро. Й. Иванов. Бълг. старини из Македония, 1931, 239), ми помръзнае до три гемии/во среде лето, во *цървеника* (Македония, Бълг. нар. песни от Миладиновци, 56); *червеник* „тогава зреели черешите“ (Й. Заимов. Български народни имена на месеците. — Изв. Инст. за бълг. език, 3, 1954, 125 сл.). В случая едва ли може да се мисли за начално **черв-ѐн* от прил. *черв-ѐн* с отмет на ударението върху началната сричка, тъй като това явление се среща в западните български говори, срв. например *Врàца* от *Врацà* от *вра(т)-ьцà* 'вратички, вратца', срв. там *Вратцàта*, теснина на р. Лева до града, откъдето е възникнало селищното име; гр. *Рàдомир* от лично име *Радомѝр*, още *Лỳковит* от изч. прил. *луковѝт* 'обрасъл с (див) лук', запазено в сърбохърватски през XVII в., още *Сòмовит* от **сомовѝт* 'който е богат със сомове, край който има много сомове', и др. В случая имаме прил. от *черв,* стб. **чрьвь** с наставка **-ьнъ**, която в новобългарски е дала *-ен*, както при *Шỳм-ен* от *шỳма* в значение 'дребна гора', *Плѐв-ен* от *плѐва*, *Вòд-ен* от *вода* и мн. др. Основата *черв* срещаме записана обилно в старобългарските извори, срв. например **чрьвь** *σκώληξ, σῆς* (Супр), **чръвь** *σκώληξ* (Мариинско ев., Марко 9/44, 46, 48), **чрьвь** (Зографско ев.), още **чръвь** два пъти; **чръвь** *σῆς* (Зогр. ев., Мариинско ев., Матей 6/20), **чръвъ** (Асем. ев.), **чрьвь** (Савина книга, Остром. ев.), **чръвъ** *σῆς* (Мариинско ев., Матей 6/19), **чръвь** (Зогр. ев., Асем. ев.), **чрьвь** (Савина книга и Остром. ев.), **чръвъ** *σκώληξ* (Синайски псалтир 21/7).

Българските географски имена с основа *чръв, цръв* и *черв* доказват, че селищното име *Чѐрвен* е от тази основа: *Църско*, Горно и Долно, села в областта Железнец южно от Кичево: от **Църв-(ь)ско,* прил. от *църв* с редовен изпад на *-в-* в групата *-рвс-* в говора; **и въ прилѣпскои ѡбласти село Крѫпа власоі** [= власы, власи] ... **а синор мȣ ѡт ȣшча на Градище горне на Драгановѧ цр(ъ)квѫ на Чрьв'ско градище**, преди 1277 г. (Виргинска грамота на Константин Тих. Бълг. старини из Македония, 1931, 583). Според българската историческа граматика *чрьв-* е по-старо от *црьв-* в говора и затова горното име трябва да се свърже със селищното име *Църско*. Местно име *Църско* има и при Велестово край Охрид, при Корошища край Струга; местно име *Мека црев* при Драгоман, прякор *Цревàр* в Дълга Лука в Трънско: изглежда, от **цревàр* 'който събира червеи, раковини, за да прави червена багра, т. е. бояджия'; с. *Цървариìца* в Кюстендилско и местност при Бутроинци в Трънско; селищно име *Цървища* във Валовишко; *Цървище* в Станкедимитровско; *Τσερβίκος*, село в околия Тропеон в Аркадия, чието име, макар и с друг строеж, според Фасмер отговаря на срхр. *Crvica* и на бълг. *Crvište* (MV 159): тук от **черв-икъ* 'червейче'; *Τσερβάρι,* село в Янинско, което Фасмер (MV 55) смята, че е еднакво с *Τσερβάριν* „locus Epiri, districtus Bagenetiae“ от 1361 г. (по Mikl.-Müller, III, 127), и съпоставя с право с бълг. селищно име *Цървариìца* в Кюстендилско; *Църовяк*, рид при Кресна в Благоевградско: от **Църв-ов-як: *църв-ов-як* 'място с много червеи'.

В останалите славянски езици и в тяхната ономастика името се среща, както следва: срхр. селищно име *Crvica* в околия Титово Ужице, в Херцеговина и в Босна, околия Тузла (IM); рус. *Червище*, езеро в обл. Минск (WRG), селищно име *Червенъ*, южно от Грубешов, в запис от

981 г., откъдето *Червеньскыѣ городы* 1018 и 1031 г. (Повесть врем. лет. Вж. Фасмер. Этимол. словарь русского языка, 4, 335), в полски е известно като *Czerwień* (SG). От особено значение са прил. *червлéный*, *червчáтый* 'багряный, багровый, цвета червцá, ярко-малиновый', *чѐрвень* 'червленая пряжа' (Даль, 4, 590); укр. *чѐрвень* = *чѐрвец* 'месяц июнь; кошениль, Coccus cacti; польская кошениль, Coccus polonicus; кровь из девственной плевы' и особено значението 'раст. Potentilla argentea' (Гринченко. Словарь українскої мови, 4, 1909, 453), на което отговоря бълг. *очиболец*, с което, както казах по-горе, също би могло да се обясни нашето селищно име *Чѐрвен*; пол. *czerw* зоол. 'porphyrophora polonica: owad półpokrywy, którego samica bezkrzydla zawiera czerwony barwnik, do dnia dzisiejszego używany do farbowania w drobnym domowym przemyśle' (Słownik języka polskiego, I, 1900, 397); чешки *červ* 'živočišný kmen, na př. dešťovky, piavky, mořští červi a j.', *červen* 'месец юли: květen minul a nastal červen', *červeň* 'červená barva n. barvivo', *červec* 'čeled' polokřidlého hmyzu (Coccidae); druh červené barvy, cošenila' (Příruční slovník jazyka českeho, I, 1935–1937, с. 310 сл.).

* * *

И така селищното име *Чѐрвен* ще трябва да се смята за прил. от *черв* 'вид червей, раковина', която е събирана и преработвана, за да се получи червена боя, както показват успоредиците от останалите славянски езици.

СЪКРАЩЕНИЯ

БЕР	— Български етимологичен речник. I—II. А — Крепя. С., 1962—1979.
Даль	— Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. 1—4. М., 1955.
ИРАИК	— Известия русского археологического института Константинополя.
РСт	— Руси Стойков. Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народната библиотека от XV, XVI, XVII и XVIII век. С., 1961.
СбНу	— Сборник за народни умотворения. С., 1889.
IM	— Imenik mesta. Beograd, 1960.
MV	— Max Vasmer. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941.
SG	— Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowianskich. 1—15. Warszawa, 1880—1900.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ НАЗВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ *ЧЀРВЕН*

ЙОРДАН ЗАИМОВ

(Резюме)

Исходя из названия поселения в болгарских современных и исторических говорах и географических названий, а также основываясь на параллелях в остальных славянских языках, автор приходит к выводу, что имя *Чéрвен* является прилагательным от слова *черв* 'вид червяка' или 'ракушка' рода мелких раков, coccus illicus или coccus polonicus, древнеболгарское чрьвь. От него возникло и *чéрвен чéрвеник,* что означает „июль" в древнеболгарском языке и в некоторых современных югозападных болгарских говорах. Этот червяк или ракушку собирали в июле, чтобы делать из него красную краску. Среди болгарских географических названий производные от *черв, чрѣв, црѣв* слова многочисленны.

ORIGINE ET SIGNIFICATION DU NOM D' AGGLOMERATION DE *ЧЀРВЕН*

JORDAN ZAIMOV

(Résumé)

En se fondant sur le nom *Чéрвен* dans les parlers actuels et historiques et dans les toponymes bulgares, ainsi que sur les parallèles dans les autres langues slaves, l'auteur arrive à la conclusion que le nom de *Чѐрвен* est un adjectif, dérivé de *черв* 'espèce de ver' ou 'coquillage de petits crustacés, Coccus illicus ou Coccus polonicus', en vieux bulgare чрьвь. C'est de là que dérivent aussi *чѐрвен, чѐрвеник* 'juillet' en vieux bulgare et dans certains parlers sud-ouest bulgares. Ce ver ou coquillage était ramassé en juillet pour la fabrication d'une teinture rouge. Dans les toponymes bulgares les dérivés de *черв, чрѣв* et *црѣв* sont nombreux.

ИЗВОРИ И ПРОУЧВАНИЯ

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

Както за повечето средновековни градове и за Червен до нас са достигнали твърде малко писмени сведения. Името му се среща за първи път в Апокрифната българска летопис, известна като Видение на пророк Исая[1]. Предполага се, че тя е създадена по време на византийското владичество, защото в нея се предават исторически сведения до средата на XI в. Наред с останалите данни за миналото на българския народ се казва, че цар Гаган, по прякор Оделян, който царувал 28 години, създал на българска земя градовете Червен, Несебър и Щип. С най-голяма вероятност може да се приеме, че става дума за Петър Делян, внука на Самуил, който през 1040 г. вдигнал въстание срещу византийската власт обаче в Югозападна България и неговата власт траяла само 1 година. Авторът на летописа, воден вероятно от патриотични подбуди, е приписал на героичния потомък на рода на Самуил създаването на тези градове, които се намират в различни краища на България, за да увеличи неговия авторитет. Споменаването на Червен в паметник, който датира от XI в., свидетелствува, че градът е бил вече известен с това име. Славянският характер на името показва, че градът е бил създаден още преди византийското владичество, следователно е съществувал с това си име и по време на Първата българска държава.

Името на Червен се среща отново в началото на XIII в. в Синодика на цар Борил, издаден във връзка със Събора срещу богомилите в 1211 г. В славословията за българските владетели и духовни лица наред с имената на митрополитите на големите български средища от онова време — Преслав, Ловеч, Средец, Дръстър и др. — се споменават имената на трима червенски митрополити — Неофит, Калиник и Захари[2]. Това сведение показва, че Червен е бил голям митрополитски център и че имената на червенските митрополити са се ползували с известност и авторитет.

В началото на XIII в. името на Червен се споменава също в житието на патриарх Йоаким I. В него е отбелязано, че за известно време той като отшелник живеел в една пещера край града и получил дарение в злато от Иван Асен II, с което наел работници, за да му построят там голям манастир[3]. През XIV в. срещаме името на Червен в житието на основателя на Търновската книжовна школа Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист. От него се вижда, че българският книжовник също е пребивавал в един манастир край Червен[4]. Тези данни за червенските манастири, чиито руини личат и досега, потвърждават становището, че през средновековието градът е бил голям духовен и книжовен център. Голямото му значение като религиозен център в миналото може да се проследи в названието на Русенската митрополия, която се нарича Червено-Доростолска. Тя е запазила името си като наследница на митрополиите на античния Дуросторум и на средновековния Червен.

Името на Червен не фигурира във византийските хроники. Това може да се обясни с обстоятелството, че той се е намирал във вътрешността на страната и не е имал значение в българско-византийските политически отношения. Споменава се само в поемата на Мануил Фил, който е възпял похода на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот срещу Ивайло през 1279 г. По време на похода Михаил Глава превзел много български градове, между които и Червен[5].

Сведение за падането на Червен под османска власт имаме в историята на турския хронист Мехмед Нешри от началото на XVI в. В нея е отбелязано, че Червен (Чернов) бил превзет от турците при похода на Али паша в Северна България[6]. През първите десетилетия на османското владичество в крепостта на Червен е имало турски гарнизон, което се вижда от турски документи от XV в.[7] В други турски документи от XVI в. Червен (все под названието Чернови) се споменава заедно с Русе, когато вероятно Русе започнал да измества по значение средновековния Червен[8]. Тогава на мястото на града се образувало малко село от жителите на някогашния град.

---

[1] П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. 1. С., 1978, с. 443.

[2] П. Петров, В. Гюзелев. Цит. съч., 2, с. 313.

[3] Пак там, с. 332.

[4] Пак там, с. 361.

[5] Пак там, с. 358.

[6] Пак там, с. 194.

[7] Извори за българската история. 13. Турски извори. 2. С., 1966, 325—327.

Турският географ Хаджи Калфа през първата половина на XVII в. е отбелязал, че на половин ден път от Дунав се виждали развалините на старобългарски град, а до него имало само бедно християнско село[9]. В един турски документ от XVIII в. Червен (под названието Чернови) е споменат като център на нахия (административна област) наред с големите градове Шумен, Ловеч, Търново, Плевен, Враца, Разград, Никопол[10].

Останките на средновековния град направили впечатление и на унгарския пътешественик Ф. Каниц, който преминал през Балканския п-в в началото на XIX в. Той продължава да нарича Червен с турското му название Чернови, но правилно е забелязал, че описаните от Хаджи Калфа руини са от средновековния град Червен, а не от близкото (само на 2 часа път от Русе) селище Червена вода, както, подведен от името Чернови, неправилно го е свързал в немския превод на Хаджи Калфа неговият преводач фон Хамер[11]. Във връзка с идентифицирането на Червен Каниц е отбелязал, че трябва да се провери дали изобщо в с. Черна вода има старини и че за разрешаването на този историко-географски въпрос са необходими археологически разкопки. При тях би могло да се установи, споделя Каниц, дали средновековната кула на разрушената крепост не е върху римски основи. Но поради липса на време той не успял да установи това. Силуетите на Червенската кула и на рида на цитаделата са станали обект на една от скиците на Каниц, озаглавена „Руините на замъка при Червен“[12].

Старините на Червен са вдъхновили основоположника на българското освободително революционно движение Г. С. Раковски да напише прочувствено стихотворение за тях. То е напечатано като притурка към „Български хайдути“ от 1867 г. В първоначалния ръкопис е озаглавено „Елегия“, а е отпечатано под заглавието „Възпоменание старобългарско на развалините на старославянския град Червена вода близ Русчука“. Несъмнено и Раковски е сбъркал името на средновековния град. „Славен недавно тук български град бил, свети, великолепни храми. Расипни тъжно сочат старата наша слава, горки останки, разрушени!“ Понататък той си представя някогашния богат и свободен живот в този град, когато са ставали тържества и са се пели „сладки народни песни“, „кръстосвали са се сребърни шлемове с островърхи копия“. Сега „кичеста гъста дъбрава“ покрива старините — с тъга отбелязва Раковски и завършва: „Жилище на мъртвите спокойно, вечен сън!“, с пожелание за освобождението на поробеното отечество, когато ще изгрее слънцето на свободата, „за да покажем на света, че сме били народ независим и самостоятелен, чедо на славянския род, който се е бил в битки славни!“[13].

Този важен средновековен център е привлякъл вниманието и на големия чешки учен — създател на първата научна история на България — К. Иречек. В нея той е използувал голяма част от сведенията, които имаме за средновековния Червен[14]. Отделил е място за Червен и в своите забележителни „Пътувания по България“[15]. Привеждайки гръцки документи, той е отбелязал, че в 1652 г. се споменава за червенски епископ, в 1659 г. се говори за град Червен, а около 1725 г. се дава името на червенския епископ Серафим[16].

След Освобождението Червен неколкократно става обект на внимание от страна на наши и чужди учени. Подробно описание и план на крепостта на Червен е направил големият изследовател на българските старини К. Шкорпил. Той е отбелязал всички видими по негово време руини на стария град[17] и следите от пътища, за които грижливо е събрал сведения[18]. Описал е също останките от старите манастири в околността[19]. Той е дал план, снимка и кратки данни и за църквата, която била разкопана частично през 1912 г. от В. Златарски в западната укрепена част на града, но останала непубликувана от него[20].

В. Златарски е отделил малко място на този град[21]. Друг български историк — П. Мутафчиев — е обърнал по-голямо внимание на Червен, застъпвайки становището, че името му е свързано с известния през средновековието, сега изчезнал гр. Червен в Галичка Русия. Според него Червен и Русе са били основани от руски колонисти през XI или XII в. Това мнение на Мутафчиев обаче остава недоказано засега[22]. Н. Мавродинов въз основа на името на града, което той свързва със стария руски град Червен, смята, че в местоположението на Червен се вижда традицията на славянските селища в Русия, които били строени на възвишения при завоя на някоя река[23]. К. Миятев в изследването си върху архитектурата на средновековна България дава Червен като типичен пример на феодален град от Втората българска държава[24].

Тук трябва да отбележим и два епиграфски паметника, които се свързват с Червен. Директорът на Руския археологически институт в Цариград Ф. И. Успенски е обнародвал гръцки надпис, намерен в развалините на една църква в Шумен и датиран в X в. В него се чете името Tϑβρινίος[25], което Успенски свързва с Червен. Това идентифициране се приема и от К. Шкорпил[26]. В. Бешевлиев е на мнение, че става дума за фамилно име, произлязло от този град[27]. Е. Калинка е публикувал един надгробен паметник с надпис на гръцки език, който свързва с Червен[28]. В превод надписът гласи: „Тук почива монах и архидякон на епископ Николай, който му беше и чичо. Той почина в 6379 г. (т. е. в 871 г. — б. а., С. Г.), четвърти индиктион, пети октомври, петък, при Михаила, православен княз и приятел на Христо.“ Издателят на надписа отбелязва, че той произхожда вероятно от Червен. В инвентарната книга на Археологическия музей в София, където се съхранява надписът, в графата за мястото на намирането му с друг почерк е добавено „вероятно от Червен“. Х. Грегоар предполага, че надписът по-скоро е от Преслав — според него столица на Борис[29]. Въз основа на този надпис, който за съжаление е с несигурно местонамиране, някои учени смятат, че Червен е бил едно от епископствата на цар Борис, основани от него след покръстването на българите[30].

Резултатите от археологическите проучвания показаха, че на мястото на средновековния Червен е имало непрекъснат живот от найдълбока древност. Най-голям разцвет и развитие обаче градът получил по време на Втората българска държава, когато цитаделата била център на средновековния град.

---

[8] Извори за българската история. 16. Турски извори. 3. С., 1972, с. 472, заб. 1.

[9] Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. Румелия и Босна. — АВПр, 1, 1938, № 2, с. 90.

[10] Р. Стойков. За някои неясноти и грешки в поселищната ни литература. — ИПр, 15, 1969, № 1, с. 105.

[11] F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig, 1880, p. 345.

[12] Пак там, с. 344.

[13] Г. С. Раковски. Съчинения. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов. С., 1922, с. 666.

[14] К. Иречек. Историята на българите. Търново, 1886, с. 403, 501, 503.

[15] К. Иречек. Княжество България. Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 267.

[16] Пак там, заб. 15.

[17] К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, 26—31.

[18] Пак там, 95—98.

[19] Пак там, 111—119.

[20] Пак там, с. 138, обр. 136, 137. През последните години тази църква бе изцяло разкопана и проучена. Вж. В. Димова, С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен. — Археология, 9, 1967, № 2, 5—11.

[21] В. Златарски. История на българската държава през средните векове. 3. С., 1940, с. 568.

[22] П. Мутафчиев. Произходът на Асеневци. Избрани произведения. 2. С., 1973, 176—179.

[23] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първата българска държава. С., 1969, с. 90 сл.

[24] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 137.

[25] Ф. И. Успенский. Надписи староболгарские. — ИРАИК, 10, 1905, с. 239; Альбом, табл. XVI, 3.

[26] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 31.

[27] V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, p. 41.

[28] E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Schriften der Balkan kommission. — Antiquarische Abteilung, 4, 1906, p. 290.

[29] H. Grégoire. Une inscription datée au nom du roi Boris Michel de Bulgarie. — Byzantion, 14, 1939, 227—234.

[30] Д. Цухлев. История на българската църква. 1. С., 1911, с. 368, заб. 2; срв. В. Златарски. Цит. съч., 1, 2, с. 213, заб. 3.

ИСТОЧНИКИ И ИССЛЕДОВАНИЯ

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

(Резюме)

Достигших до нас письменных сведений о поселении Червен очень мало, как и о большинстве средневековых городов. Несмотря на это, они дают нам ценную информацию о городе.

Упоминание поселения Червен в апокрифической болгарской летописи, знакомой нам как „Видение пророку Иссаю“ XI в., доказывает, что в этот период город уже известен, а его славянское название свидетельствует о том, что под этим именем он существовал и в годы Первого болгарского государства. В XIII в. название города встречается в Синодике царя Борила, написанной в связи с собором против богомилов в 1211 г., и в житии патриарха Иоакима, где отмечено, что он жил некоторое время в одном из монастырей возле города. В XVI в. Червен упоминается в житии болгарского литератора Феодосия Тырновского, который тоже жил определенное время в одном из монастырей Червена. Эти данные свидетельствуют о большом значении города как духовного центра, доказательством чему является сохранившееся до нашего времени название Русенской митрополии. Она называется Червено-Доростолской, являясь наследницей античного Доросторума и средневекового Червена.

В византийских летописях Червен числится среди городов, захваченных Михаилом Главой, в связи с походом полководца Михаила Главы Тарханиота против Ивайло в 1279 г. В период османского владычества имя города встречается многократно в османских письменных источниках XV—XIX вв. Там он встречается под названием Чернови. В начале XIX в. руины

Червена производят на венгерского путешественика Феликса Каница большое впечатление. Они становятся объектом одного его наброска из Болгарии, а Георги Савва Раковски, основоположник революционного движения в Болгарии, посвящает прошлому и гибели этого славного болгарского города волнующее стихотворение. Внимание Червену уделяют чехословацкие ученые Константин Иречек и Карел Шкорпил, которые проявляют специальный интерес к его прошлому и памятникам старины. В исследованиях болгарских ученых Петра Мутафчиева, Николы Мавродинова и Крыстьо Миятева тоже уделяется место древнему Червену.

На основании двух эпиграфических памятников, некоторые исследователи считают, что Червен был одним из епископских центов царя Бориса, основанных им после крещения болгарского народа.

SOURCES ET RECHERCHES

SONJA GEORGIEVA

(Résumé)

Les témoignages écrits sur Červen qui nous sont parvenus sont assez pauvres comme d'ailleurs les témoignages sur la plupart des villes bulgares médiévales. Toutefois, ils donnent une information précieuse sur la ville.

La mention de Červen dans la Chronique apocryphe bulgare, connue sous le nom de „Vision du prophète Isaïe", du XIe s., montre que la ville est déjà connue pendant cette période, tandis que son appellation slave prouve qu'elle avait existé sous ce nom et au cours du Premier Etat bulgare. Au XIIIe s. le nom de Červen se rencontre et dans le Synodique du tzar Boril, rédigé en rapport avec le Concile contre les Bogomiles en 1211 et dans la Vie du patriarche Joachim Ier où l'on remarque que celui-ci vécut un certain temps dans un des monastères situé aux environs de la ville. Au XVIe s., Červen est mentionné dans la Vie de l'érudit bulgare Théodossi de Tirnovo, qui séjourna, lui-aussi, dans un des monastères de Červen. Ces faits témoignent de la grande importance de la ville en tant que centre culturel, ce qui est confirmé aussi par le nom de la Métropole de Roussé lequel est conservé à nos jours. Elle s'appelle la Métropole de Červen-Dorostol étant l'héritière de Dorostorum antique et de Červen moyenâgeux.

Dans les chroniques byzantines, le nom de Červen est mentionné à propos de la campagne du chef militaire Mihajl Glava Tarhaniot contre Ivajlo en 1279. Červen est cité parmi les noms des villes que Mihajl Glava conquit. Sous la domination ottomane le nom de Červen se rencontre à plusieurs reprises dans des sources turques du XVe—XIXe s. La ville y est appelée Černovi. Les ruines de Červen firent une grande impression sur l'explorateur hongrois Felix Kanitz au début du XIXe s. Elles furent l'objet d'une de ses esquisses de Bulgarie; le fondateur du mouvement révolutionnaire bulgare Georgi Sava Rakovski consacra un poème plein d'émotion au passé et à la perte de cette glorieuse ville bulgare d'autrefois. Červen ne manqua pas d'attirer l'attention des savants tchèques Constantin Jireček et Karel Škorpil qui manifestèrent un intérêt particulier envers son passé et ses ruines. Les savants bulgares Petăr Mutafčiev, Nikola Mavrodinov et Krăstjo Mijatev ont consacré une partie de leurs recherches au vieux Červen.

Deux monuments épigraphiques permettent à certains chercheurs de croire que Červen fut un des centres épiscopaux du tzar Boris, que celui-ci fonda après le Baptême du peuple bulgare.

РАННИ СЕЛИЩА. ЦИТАДЕЛАТА ДО XII В.

ВИОЛЕТА ДИМОВА, ДИМИТЪР ИВАНОВ

При археологическите разкопки в най-високата част на рида, върху който се създава Червен, са открити следи от по-ранен живот. Те се установиха трудно, тъй като скалният терен, който служи за основа, е изчистван при всяко ново строителство. Застрояването ставало направо върху скалата, с което се гарантирали здравина и сигурност на новите строежи, а освободеният строителен материал бил използуван отново. Така постепенно са заличавани следите от предходните селища. Поради това са открити само частично запазени каменни или слабо изсечени в скалата основи на разрушени сгради, фрагментирани глинени съдове, единични предмети и монети.

Най-ранният живот тук е свързан с траките[1], които първи оценяват стратегическото положение на хълма. Вероятно първото селище се заражда още в края на бронзовата или началото на желязната епоха (1200—1100 г. пр. н. е.), заемайки тази част от платото и южния склон в подножието на рида. Възможно е естествено защитената височина да е била укрепена и да е служела за убежище[2] на населението в случай на опасност. Преки данни за това ранно укрепяване не са открити[3]. Между ранните материали са каменно чукче от бронзовата епоха и малка глинена чаша с дръжка, излизаща високо над устийния ръб, която се датира в началото на ранножелязната епоха[4].

Единични фрагменти от местна тракийска керамика, работена на ръка и на грънчарско колело, както и фрагменти от гръцка черно-фирнисова керамика[5] и една бронзова монета на град Месамбрия (IV в. пр. н. е.) са откривани повсеместно върху тази територия.

При проучването на средновековното водоснабдително съоръжение бяха намерени останки от тракийска землянка, построена високо в склона и почти изцяло разрушена при изграждането на каменната стълба на съоръжението. В очертанията ѝ бяха извадени много керамични фрагменти от: дълбоки глинени съдове с почти цилиндрична форма, изработени на ръка, украсени с пъпковидни или езиковидни израстъци, които са съчетани с релефни ленти, прищипани с пръсти[6] (обр. 1); разнообразни по форма паници с широки периферии, изработени също на ръка и имащи сив цвят; кани и паници със сив цвят, направени на грънчарско

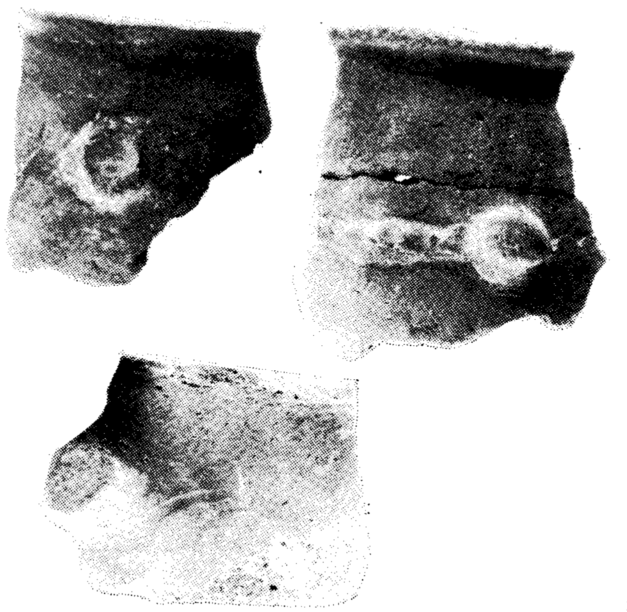

Обр. 1. Фрагменти от глинени съдове (IV—III в. пр. н. е.)

---

[1] С. Георгиева. Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. — ИАИ, 23, 1972, с. 311.

[2] А. Фол. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, 164—165; М. Чичикова. Поселищно развитие на Тракия през I хил. пр. н. е. — В: I конгрес на БИД, 1, 1972, с. 331.

[3] За тези крепостни съоръжения можем да съдим по откритата тракийска крепост, ненарушена от по-късни строежи, разположена на високо скално плато на 3 км южно от Червен на десния бряг на р. Черни Лом. Единственото достъпно място към нея е от изток, където високият хълм е преграден с два реда масивни крепостни стени, зидани от средно големи ломени камъни. Намерената на повърхността керамика я отнася към IV—III в. пр. н. е.

[4] Д. Иванов. Нови находки от бронзовата и желязната епоха, съхранявани в Русенския музей. — ГМСБ, 4, 1978, с. 6, обр. 4.

[5] С. Георгиева. Цит. съч., с. 311, обр. 5.

[6] Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. — В: Царевград Търнов, 1, 1973, с. 259 сл., обр. 10.

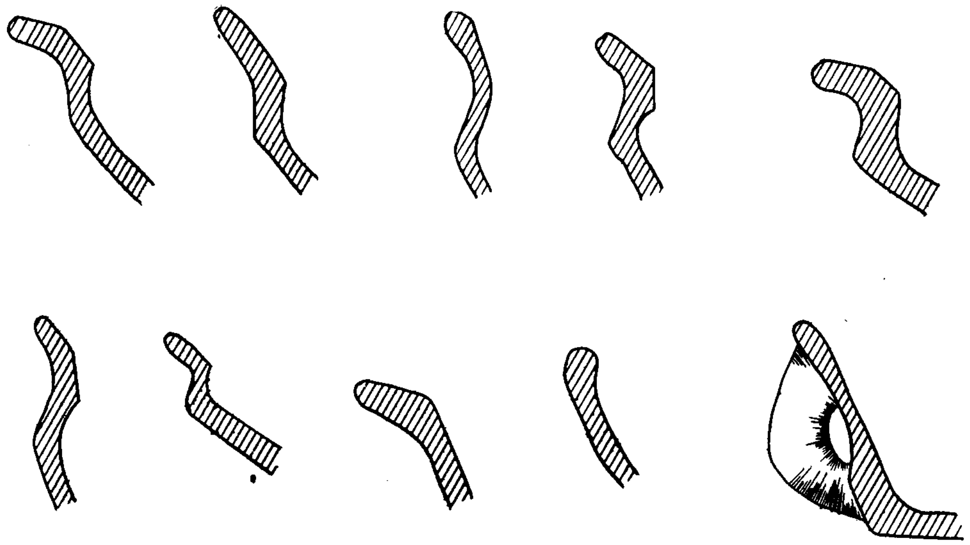

Обр. 2. Тракийски съдове — профили (IV—III в. пр.н. е.)

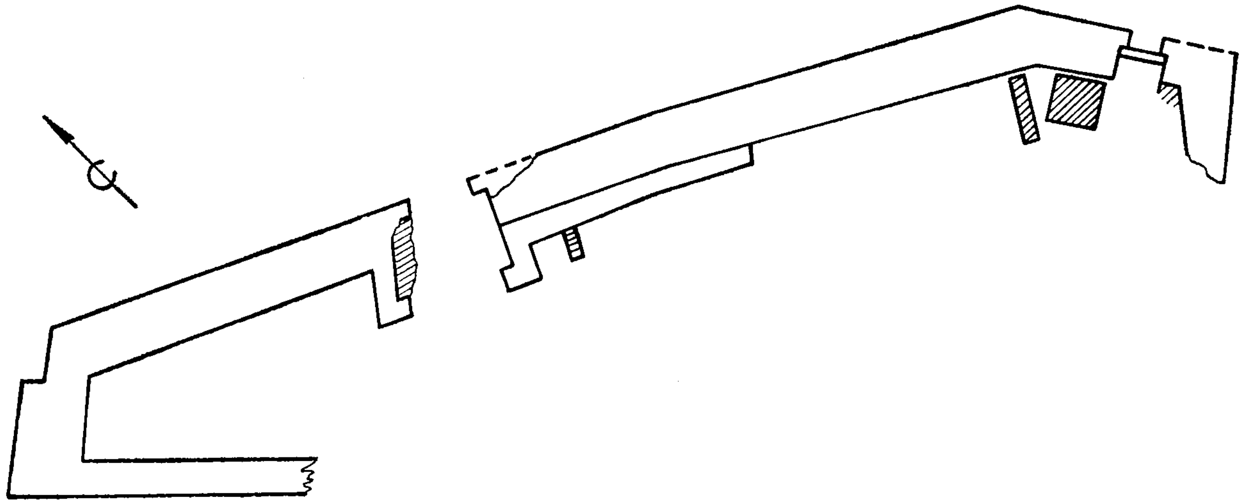

Обр. 3. Източната ранновизантийска крепостна стена — план

колело (обр. 2). Тези материали свидетелстват за продължително присъствие на тракийското население по тези места към IV—III в. пр. н. е.

Но нататъшната съдба на тракийското селище тук е неясна. Притежаваме единични фрагменти от глинени съдове и римски монети, датиращи от I—V в.[7] Няма данни за някакво укрепяване през този период.

С нахлуването на новите народи и главно на славяните от север Византийската империя разгръща огромна строителна дейност, свързана преди всичко с възстановяването на стари и строителството на нови крепости[8]. При управлението на император Юстиниан (527—565) са подновени и преустроени всички крайдунавски крепости от Ятрус (с. Кривина) до Апариа (с. Ряхово), съставляващи първата и основна линия на изнесената напред византийска отбрана. Същевременно в долината на р. Русенски Лом възникват няколко мощни крепости край селата Баниска, Широково, Червен, Нисово и Писанец[9]. Разположени на естествено защитени и стратегически важни височини по направленията на главните пътища, те съставляват втората линия на византийската отбрана, намираща се в дълбочина на юг от Дунав и преграждаща достъпа към вътрешността по долината на реките Бели Лом и Черни Лом.

Ранновизантийска крепост. Върху недостъпната част на рида през ранновизантийската епоха се създава мощна крепост. Тя е защитена с крепостни стени и кули от изток и запад. На северната и южната страна на рида поради стръмността на склоновете не е издигната стена по цялата им дължина с изключение на малки участъци от югоизточния и североизточния ъгъл на хълма към запад, където теренът е значително по-нисък и достъпен. Построяването на фортификационната система на селището е съобразено с особеностите на терена. Крепостните съоръжения са масивни, солидно изградени в хубава квадрова зидария. Затова, макар и в състояние на руини, те са използувани при изграждането на нови отбранителни съоръжения през следващите векове.

Стената на източната страна на крепостта е дълга 98 и дебела 2,60 м (обр. 3). От североизточния ъгъл на крепостта на дължина 79 м тя е ориентирана северозапад—югоизток и оттук под ъгъл 115° променя посоката си на юг. Запазена е в по-голямата си част на височина до 3 м. На северната страна на рида стената достига до най-ниската му тераса, откъдето се отклонява под прав ъгъл на запад и продължава още 5,60 м, но с по-малка ширина — 1,70 м. На южната страна на рида, след като променя посоката си под същия ъгъл, тя се издига на няколко метра от ръба на склона по по-високата част на рида, защото тук нивото рязко се снишава. В този участък стената опира до издадения пред нея висок скален терен. Тук тя е дълга 8,50 м и има същата ширина.

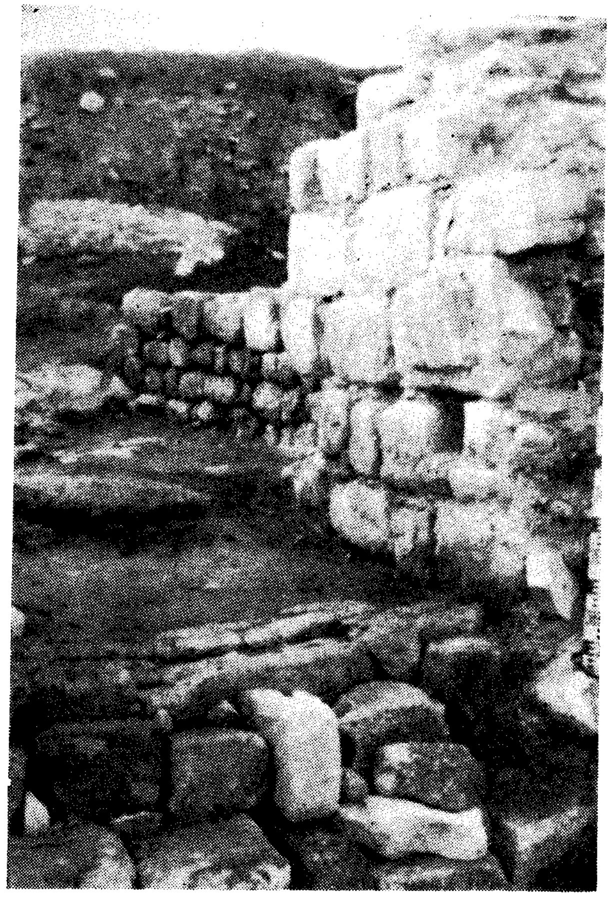

Обр. 4. Малката източна ранновизантийска крепостна порта

Двете ѝ лица са изградени от различно обработени камъни. От външната страна са употребени големи варовикови рустицирани блокове, дълги 0,55—0,70 м и широки до 0,55 м. Те са наредени плътно или с тесни фуги между тях в редова зидария. Вътрешното лице на стената е от добре обработени квадри с почти правилна правоъгълна форма, широки 0,34—0,50 м и дълги 0,50—0,70 м, наредени в прави редове. Употребен е хоросан, примесен с едра баластра и едро счукани тухли. Фугите между тях са замазани е хоросан, който ги покрива встрани. Върху хоросана с врязани двойни или единични линии са очертани квадрите. Двете лица са солидно стегнати от здрав монолитен пълнеж от ломени камъни, споени обилно със същия хоросан. За основа служи скалният терен. През Второто българско царство блоковете от външното лице — на височината, на която била запазена в южната половина — са извадени и употребени за направа на зидове, които затварят на това място правоъгълно пространство, запълнено с жълта пръст.

На източната страна на крепостта има 2 порти, разположени в двата края на стената. Едната от тях се намира на 15 м от североизточния ъгъл на крепостта. Според плана ѝ вероятно е изградена като кула-порта. Входният коридор на портата представлява правоъгълно пространство (пропугнакулум) във форма на лек трапец с размери: ширина 5 м от изток, 5,50 м от запад и дължина 3,50 м. Той е оформен в дебелината на стената и от два успоредни зида, изградени отвътре перпендикулярно на нея. Зидовете са запазени на височина до 1,20 м. Северният е дълъг 2,50 м, а южният — 3 м, и са дебели по 1 м. В края зидовете завършват Г-образно. Между тях остава отвор, широк 4,90 м, който вероятно се затварял с двукрила врата. На външната страна на портата са оставени същите издатъци, от които е запазен северният. Те са широки по 1 м, каквато е ширината на срещуположните, но са по-дълги (1,45 м) и образуват по-тесен отвор, широк 2,10 м.

Външната врата се залоствала с дебела и дълга греда, която се е прибирала в канал на южната страна. Каналът е на 1,20 м от външното лице на стената и на височина 1,35 м от нейната основа. Има квадратно сечение със страни 0,23 м и е запазен на дължина 4 м.

Над входния коридор се е издигала вероятно надвратна кула с почти правоъгълна форма.

Устройството на тази порта е твърде сходно с портите на крепостите при с. Хан Крум, Оряхово, Абритус (Разград) и др.[10] По място-

---

[7] К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 31; С. Георгиева. Цит. съч., с. 311.

[8] Н. Ангелов. Цит. съч., с. 271; Д. Овчаров. Ранновизантийско крепостно строителство по нашите земи (V—VII в.) — ИБИД, 1974, № 29, с. 223.

[9] К. Шкорпил. Цит. съч., 23—31, 51—53.

[10] Т. Иванов. Абритус. 1. С., 1980, 145—146; С. Бояджиев. Нови проучвания върху портите на римския град при Хисар. — ИСТИГА, 22, 1972, с. 177.

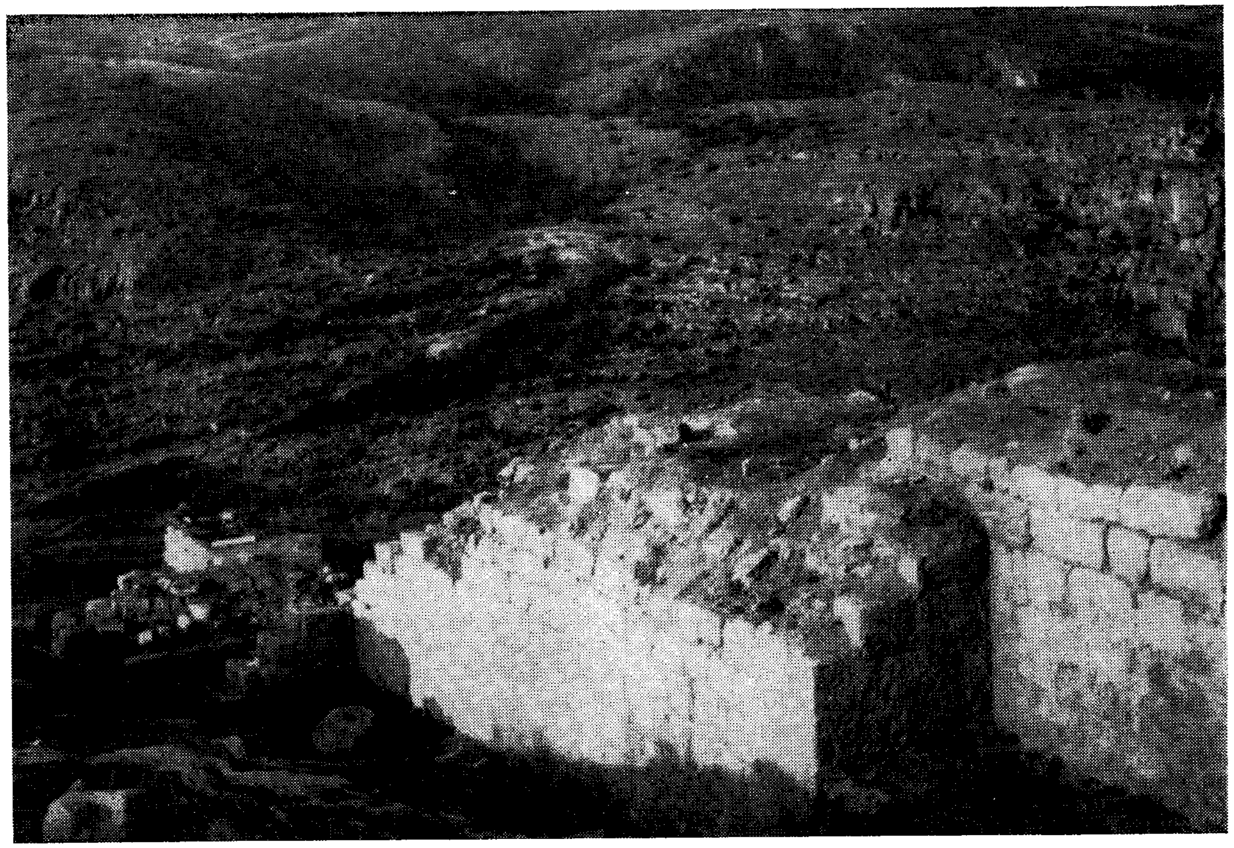

Обр. 5. Основа на ранновизантийската стълба към крепостната стена южно от главната източна порта

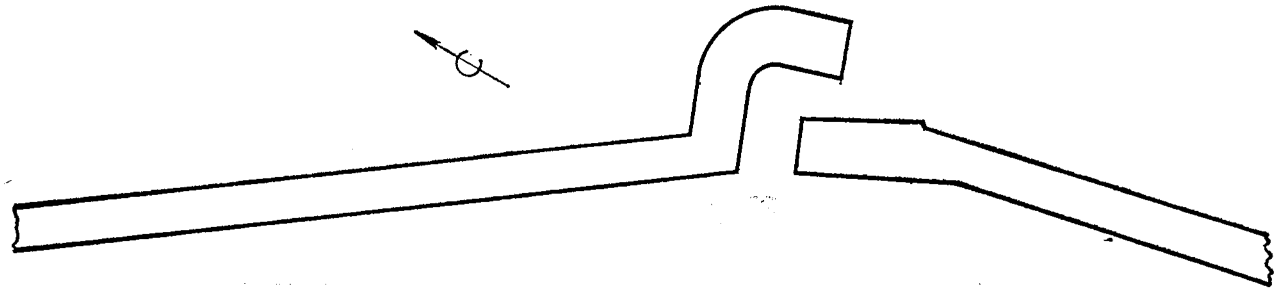

Обр. 6. Западна ранновизантийска крепостна стена —план

положението, плана и размерите ѝ може да се установи, че тя е главната порта от тази страна.

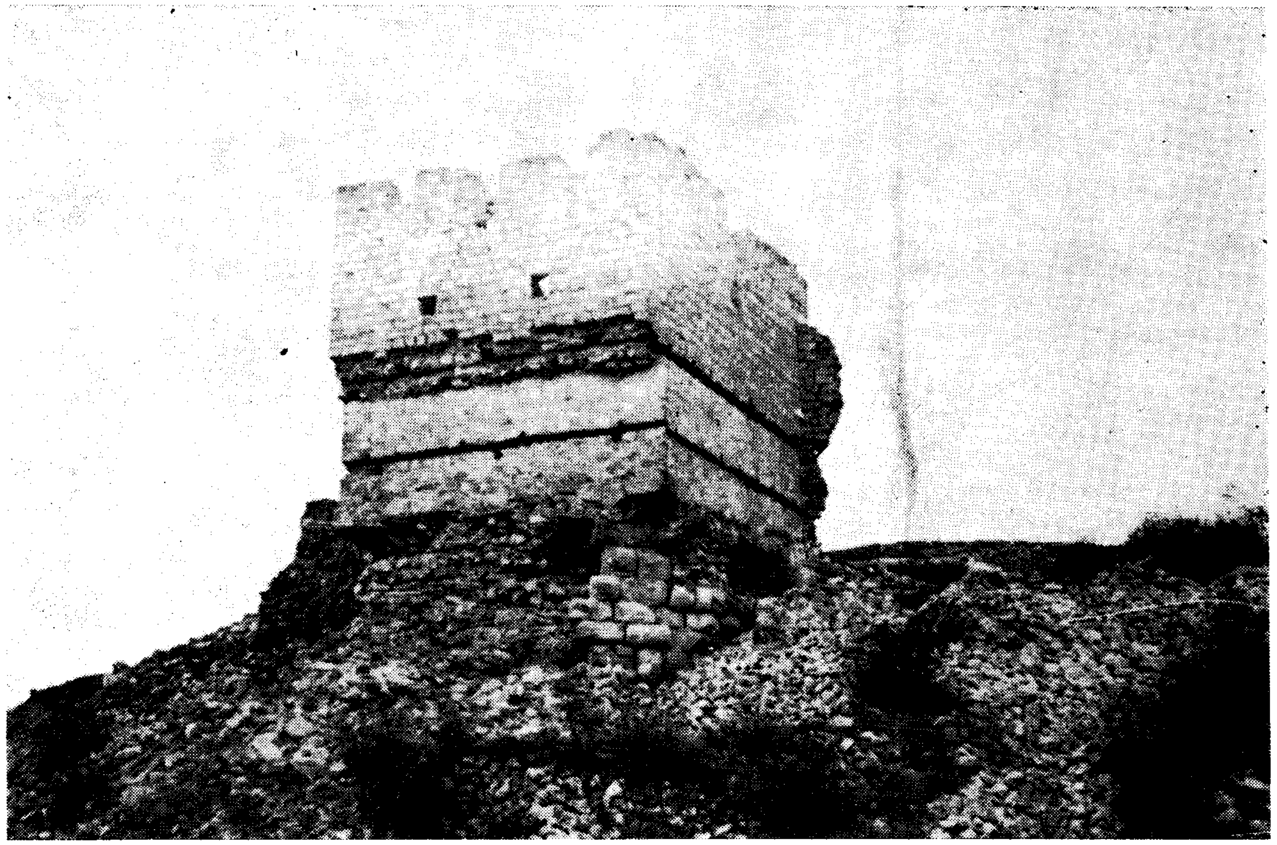

Обр. 7. Долната част на западната ранновизантийска кула

Втората, по-малка крепостна порта е разположена в югоизточния ъгъл на крепостта (обр. 4). Тя е запазена в по-добро състояние на височина до 3 м. Входното ѝ пространство с правоъгълна форма е широко 2 м и дълго 1,70 м. Над него може би се е издигала надвратна кула или бойна платформа, която стъпвала върху крепостната стена. Отвън портата е оформена както главната — с издатъци, широки 0,85 и дълги 0,32 м, затварящи отвор, широк 1,40 м. Зад тях е поставен праг от блок, широк 0,47 м. Отвън той завършва с перваз, широк 0,10 м и висок 0,06 м. В ъглите на входното пространство в прага са изрязани гнезда за основа на осевите греди на двукрила врата. Тя се е залоствала също с дебела греда, вмъквана в правоъгълното гнездо на северната страница на портата, широко 0,20 и високо 0,25 м. Прибирала се е на срещуположната страна на портата в канал с размери 0,26×0,42 м, разположен на височина 0,50 м от прага. Гнездата на гредата при отворите са покрити с по един голям блок от същите, с които е изградено външното лице на стената.

До бойната платформа на крепостната стена и портите извежда двураменна стълба, чиято основа започва южно от главната порта. Тя представлява удебеление на крепостната стена с 1,25 м на дължина 12 м (обр. 5). На височина 1 м от основата ѝ започват раменете на стълбата. До тях се излиза по малка и тясна стълба, перпендикулярна на основата на стълбата, направена от единични блокове, дълги по 0,60 м и различно широки и високи. Двете рамена на стълбата са различно дълги. Северното, значително по-късо крило е с посока към надвратната кула, а южното — към бойната платформа на стената.

Аналогични са стълбите в Момина крепост при Търново, в Шумен, Балчик, Абритус и др., които са строени по същия начин[11].

Западната стена е дълга 96 м и в двата края достига до стръмните склонове на рида (обр. 6). В по-голямата си част (до 69 м) е ориентирана юг—север, след което под тъп ъгъл променя посоката си на североизток. Запазена е на най-голяма височина до 5 м в 8 и 9 реда зидария от двете страни на кулата. Най-разрушена е в двата края, където от външното ѝ лице са извадени много блокове.

Западната крепостна стена е построена по същия начин като източната. На външното ѝ лице са поставени големи рустицирани блокове, дълги средно до 1 м и широки 0,70 м. Те са наредени плътно един до друг. За по-добра връзка някои от блоковете са врязани в единия от ъглите, за да се вмъкне ъгълът на съседния блок. Вътрешното лице е изградено от добре обработени квадри в хоризонтални редове.

Отвътре до крепостната стена са направени няколко сондажа, чрез които се достигна до основата ѝ, стъпваща върху скалата. За по-голяма стабилност първият ред на основата е от големи квадри, подобни на блоковете на външното лице. На места те са поставени върху хоросанова подложка, дебела 0,10—0,15 м, докато още не е била втвърдена, за да се запълнят плътно фугите. Пълнежът на стената е от ломени камъни със спойка хоросан, примесен с червена баластра от близката околност и едро счукана тухла. Тази стена е малко по-дебела от източната стена — 3 м, а в отсечката южно от кулата до чупката е още по-широка — 4 м.

Стената е подсилена с надвратна кула, широка 10 м и издаваща се на 9 м от куртината.

---

[11] Т. Иванов. Абритус, с. 148.

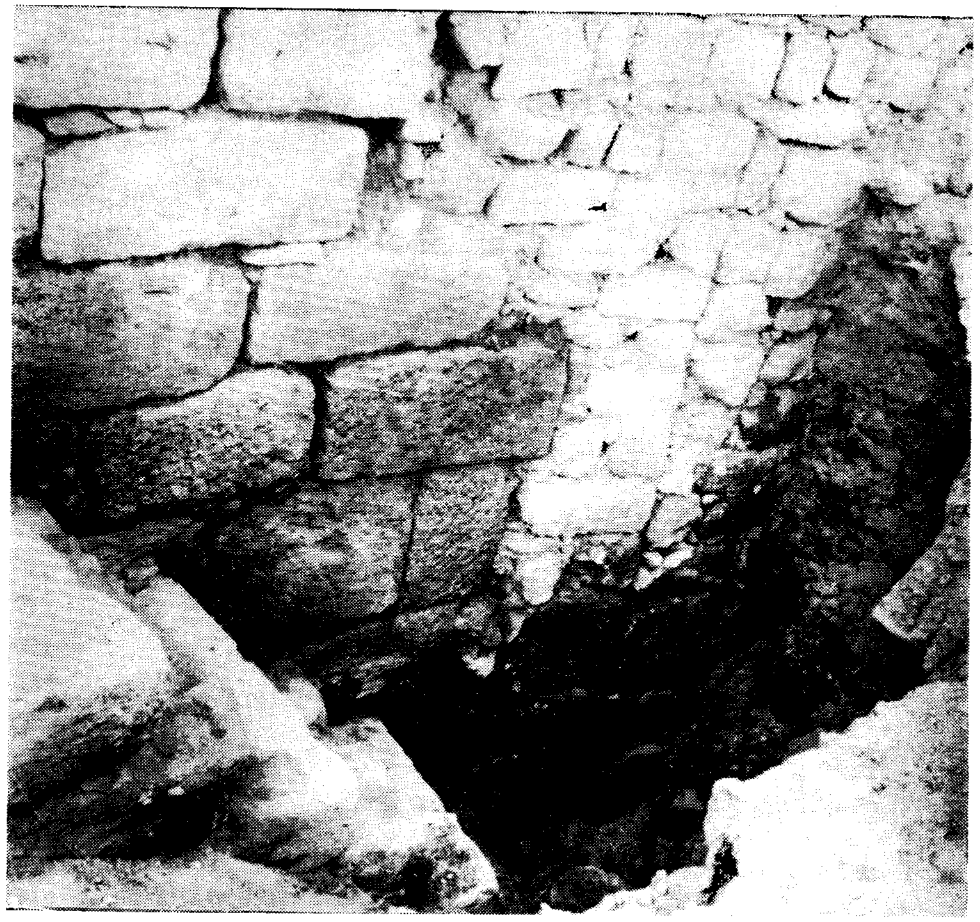

Обр. 8. Ранновизантийската стълба към крепостната стена южно от западната кула

По форма е подобна на U-образните кули, каквито е имало на крепостните стени на Ятрус, Абритус, крепостта при Войвода, Костанденец, Разградско, Шумен, Крумово кале при Търговище и др.[12] Кулата се различава от тях по това, че северната ѝ стена се пресича под остър ъгъл с предната фасада. Тя е конструктивно свързана с крепостната стена и е запазена на нейната височина (до 5 м). Зидовете на кулата са дебели 3 м, колкото е стената. Отвън тя е иззидана с големи рустицирани блокове, които в извитата част са здраво свързани с оловни скоби като кулите в Абритус[13] (обр. 7).

В северната стена на кулата е крепостната порта, зазидана през средновековието. Тя има външен отвор, широк 2,30 м, и вътрешен — 7,50 м, разположен под ъгъл. Проходът е дълъг 8 м и широк 6,80 м, с врата отвън.

По устройство тази порта е още една разновидност на известните досега ранновизантийски порти.

На юг от входа има еднораменна стълба, водеща до бойната платформа на стената (обр. 8). Тя е широка 1 м и е изградена в дебелината на стената. От стълбата са разкрити 9 стъпала. Не е достигнато до началото ѝ, тъй като над нея има средновековен зид. Стъпалата са от монолитни блокове, широки и високи по 0,30 м. Двете най-долни стъпала се разширяват слабо на запад, което показва, че стълбата на това място завива към входа. На външната страна на 3 от стъпалата са изрязани четвъртити дупки за закрепване на гредите за парапета на стълбата със страни 0,16 м, дълбоки 0,02 м.

При основата на стената намерихме фрагменти от глинени съдове от ранновизантийската епоха и пласт от глина с парчета горели кирпичи от разрушени постройки от същото време.

Аналогична техника на градеж са имали ранновизантийските крепостни стени на Царевец и Момина крепост, крепостите в Търново и в Несебър[14].

За засилване на отбранителната способност на крепостта от тази страна пред стената е бил изкопан дълбок ров, който още не е проучен.

---

[12] Пак там, с. 145; Д. Овчаров. Две ранновизантийски крепости в Североизточна България. — Археология, 13, 1971, № 4, с. 18 сл., обр. 5.

[13] Т. Иванов. Абритус, с. 144.

[14] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 135, обр. 145; И. Велков, Разкопките на Момина крепост до Търново. — ГНМ, 7, 1942, обр. 39; I. Venedikov, V. Velkov, L. Ognenova, etc. Nessèbre. Sofia, 1969, fig. 5.

Отбранителните съоръжения са частично разрушени вероятно при някои от нашествията на славянските племена през втората половина на VI в., както показват извършените поправки.

Лицето и част от дебелината в северния край на източната стена на дължина 13 м са разрушени до основи. Тук стената е президана с погрубо обработени големи камъни вместо с рустицирани блокове, споени с хоросан, примесен с баластра и счукана тухла. Поправена е и централната източна крепостна порта. На северната страна на входа личи пълнеж от допълнително направена зидария с хоросанова спойка вероятно с цел да се стесни входът.

Извършено е преустройство и на втората източна порта. Отвътре към крепостната стена на южната страна е добавен зид само с външно лице, дебел 1,80 м, изграден от камъни със спойка от кал, стесняващ входното пространство. Срещу него, с отстъп 0,40 м навън, от северозападния ъгъл на входа е построен масивен зид, широк 2,40 м, с различно дълги стени (северната 3 м и южната 2,50 м), изграден от ломени камъни и кал. Чрез тези два зида, както при главната порта, е удължен входният проход (обр. 9). Северно, успоредно на втория зид е направен още един, пак от камъни и кал, широк 0,70 м, със същата дължина. Зидовете са на 1 м един от друг при стената и на 0,70 м в долния край. Зидът сигурно е включен също в конструкцията на портата. Не е ясно кога е извършено това преустройство.

При поправката на източната стена е извършено и ново строителство към нея. В цялото пространство северно от главната порта е изградена постройка с 1 голямо помещение, широко 4 м, явно за военни цели. От изток и север то се затваря с крепостната стена. На западната страна е построен зид от грубо обработени квадри и хоросан с баластра и счукана тухла. Запазен е на дължина до 10 м. Дължината на постройката не може да се определи. Южният зид на сградата е напълно разрушен.

У нас има много примери за стесняване и зазиждане на порти и потерни, за ремонти и допълнително строителство на ранновизантийски укрепителни системи през втората половина на VI в., направени поради опасността от варварски нашествия[15].

От север, заключен между скални масиви, към крепостта е водел път, който я свързвал с крепостите по дунавския бряг. Той е широк до 4,50 м, с настилка от големи каменни блокове, запазени само на отделни места (обр. 10). Пътят е използуван и през средновековието.

Крепостта е изоставена след разрушаването ѝ вероятно през първата половина на VII в. при най-големите нападения на славяни, авари и прабългари. Тя е опожарена, както показват изпечените кирпичи от съборените постройки, пластът с пепел и въглени и напуканите от пожара камъни.

Ранновизантийски сгради. Останки от ранновизантийски постройки са открити на отделни места на територията на крепостта. Те са запазени по-добре при северния склон на рида до средновековната крепостна стена източно от църква № 7. Скалният терен тук е

---

[15] Т. Иванов. За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха. (V—VI в.). — Археология, 15, 1973, № 4, 24—34.

Обр. 9. Допълнителни зидове при малката източна ранновизантийска порта

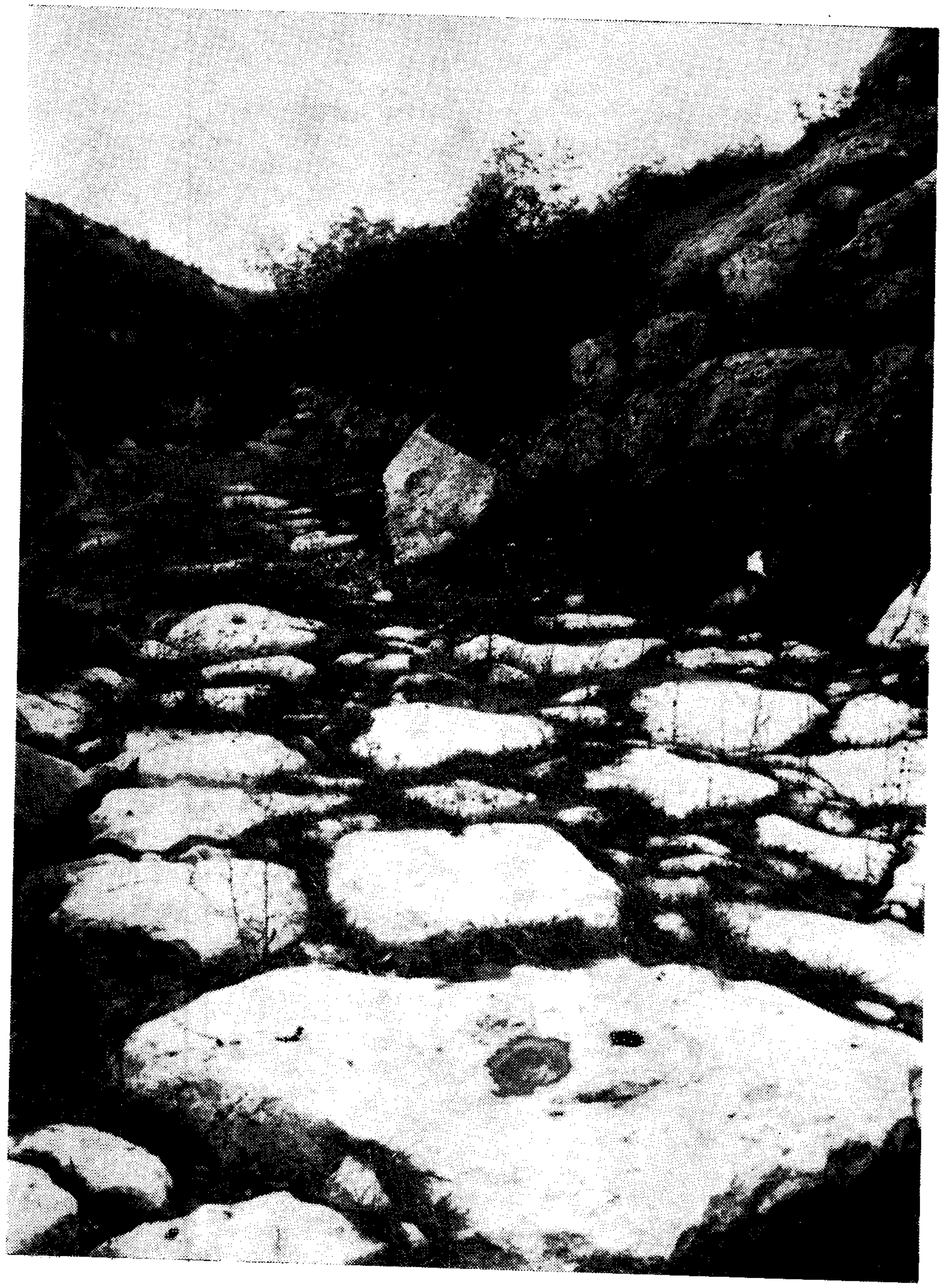

Обр. 10. Ранновизантийски път северно от крепостта

значително по-нисък и впоследствие се е запълнил от руините на ранновизантийските сгради. Основите им са изградени от сравнително добре обработени квадри със спойка от жълта глина. Нагоре стените са доизградени с кирпичи. Опожарените останки представляват доста плътен пласт с дебелина до 1,20 м. Аналогично строителство срещаме и в Ятрус, в Търново и др.[16]

Сграда 1 е източно от църква № 7. Тя е правоъгълна по план. Запазена е основата в 1—2 реда зидария. Зидовете са дебели по 0,90 м, строени от едри каменни блокове. Нагоре сградата е изградена с кирпичени зидове. Насипът е от натрошени кирпичи, изпечени при опожаряването на сградата, и голямо количество жълта глина от разложени кирпичи. Той е примесен с въглени, пепел и фрагменти от ранновизантийски гърнета със сиво-чер цвят с по 2

---

[16] Д. Митова-Джонова. Ранновизантийското жилищно строителство в Ятрус. — Археология, 10, 1968, № 3, 13—23; Н. Ангелов. Цит. съч., с. 300.

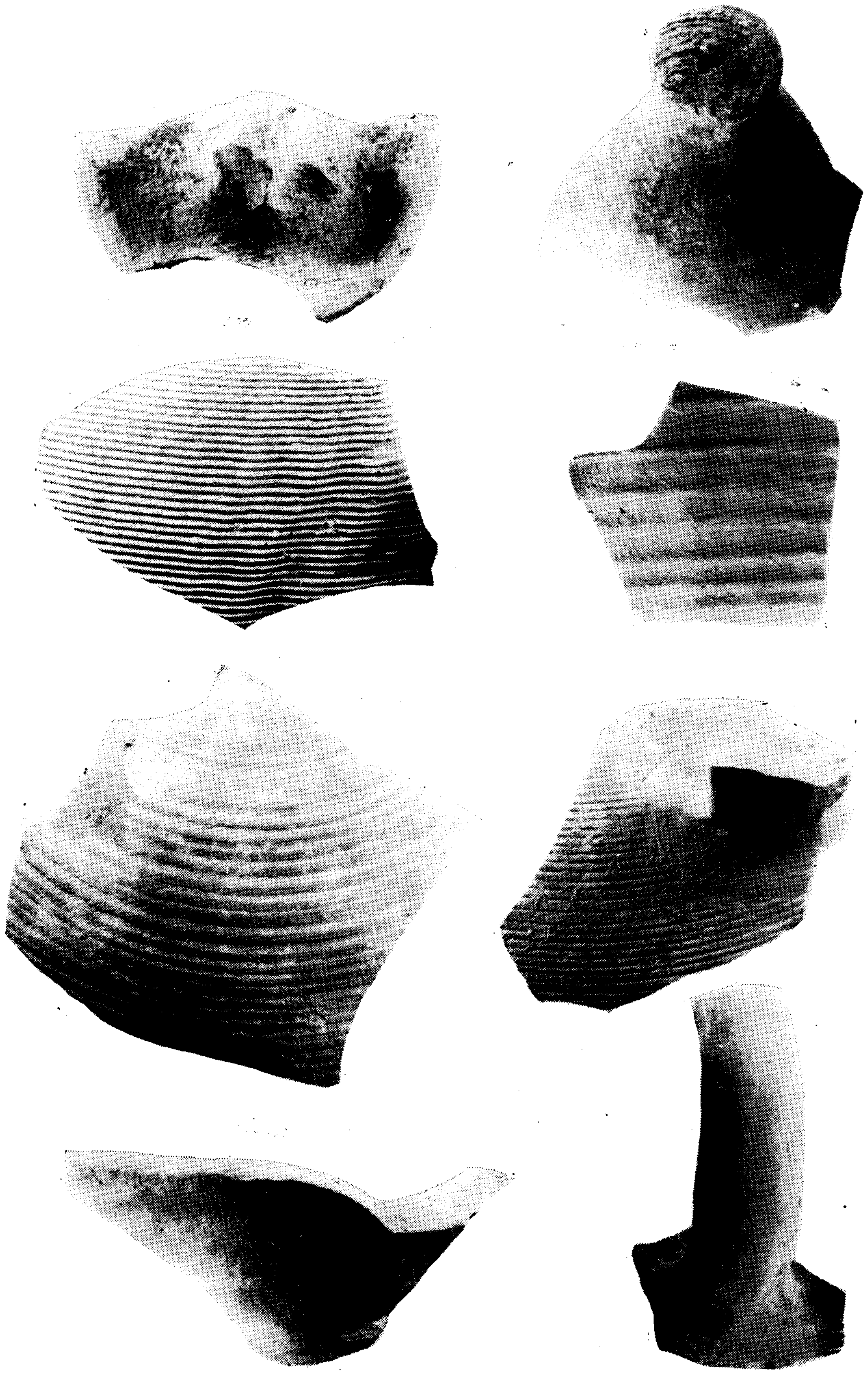

Обр. 11. Фрагменти от ранновизантийски съдове (IV в.)

канелирани дръжки, части от амфори с гребенчата украса и капачета във форма на гъбки(обр.11).

Сградата е запазена на дължина до 5 м и на ширина до 4,20 м. Северният ѝ зид попада изцяло под средновековната крепостна стена. Построена е върху скалата.

Сграда 2 е на 0,90 м източно от първата с размери 5,20×5 м. Тя има правоъгълен план. Дебелината на стените е до 0,70 м. Северозападният ѝ ъгъл попада под крепостната стена. Насипът, който я изпълваше, е от жълта глина, примесена с парчета изпечени кирпичи. Тук е намерена глинена лампичка с глазура (обр. 12).

Сграда 3 е на 1,40 м източно от сграда 2. От нея е запазена основата на северната стена, дълга 6,20 м, която изцяло попада под крепостната стена и северозападния ѝ ъгъл. Зидовете ѝ са дебели до 0,70 м.

Сграда 4. От нея е останал само югозападният ъгъл със запазена дължина на южния зид 4 м, на западния 1,60 м и дебелина 0,60 м. Насипът е от жълта глина от разложени кирпичи. В него са намерени единични фрагменти от ранновизантийски глинени съдове, главно от амфори с гребенчата украса.

Сграда 5 е на около 30 м източно от сграда 4. Градежът ѝ е от добре издялани, средно големи каменни блокове. Запазени са частично западният зид до 1,60 м и южният до 4 м. Останалата част на сградата е унищожена при построяването на средновековната крепостна стена. Над основата ѝ насипът е също от жълта глина.

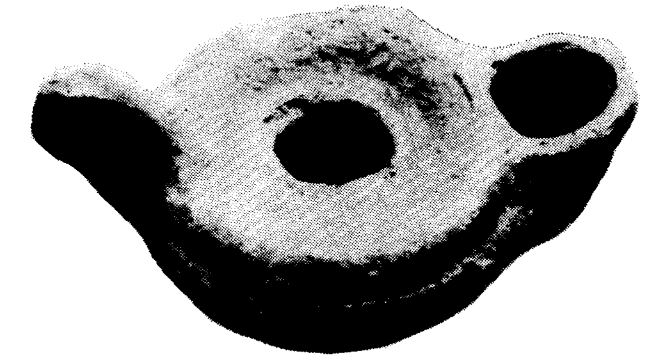

Обр. 12. Глинена лампичка с глазура (VI в.)

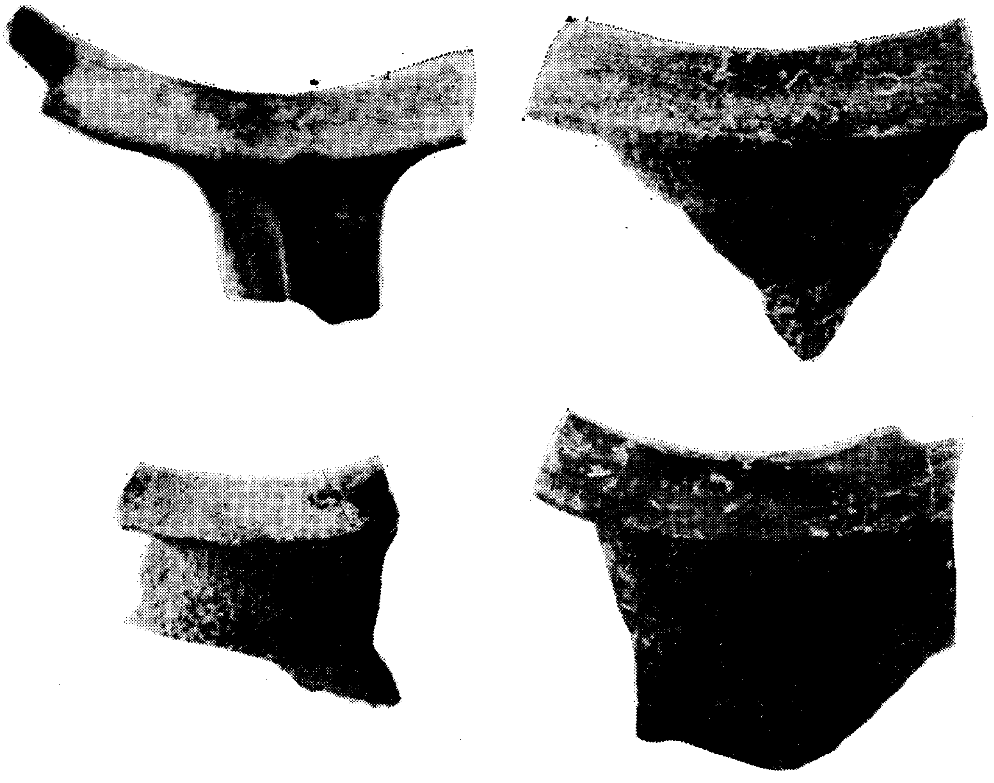

Обр. 13. Фрагменти от ранновизантийски съдове (VI в.)

Обр. 14. Фрагменти от ранносредновековни съдове (IX—X в.)

Останки от солидна постройка са открити западно от средновековната обществено-административна сграда, намираща се в жилищната част на цитаделата на Червен. От нея е останала част от южния зид, граден от едри, добре обработени квадри, споени с жълта пръст. В очертанията на сградата са открити части от различни глинени съдове. Преобладават фрагменти от гърнета със сив и сиво-черен цвят и силно извит навън профилиран устиен ръб, с плоски канелирани дръжки, излизащи от него (обр. 13).

Пласт от изпечени кирпичи от разрушени сгради имаше под пода на помещение 3 на феодалния замък[17] в северозападния ъгъл на крепостта и до западната крепостна стена. Открита е монета на император Юстиниан I (527—565).

Животът в обезлюдената и разрушена ранновизантийска крепост е възобновен през IX—X в., когато се създава българското селище.

В писмените извори липсват сигурни сведения за Червен през времето на Първото българско царство. Най-ранните източници, които се свързват с името му, са два епиграфски паметника на гръцки език, но те са със съмнителен произход. Единият е надгробен паметник, датиран от IX в.[18], а другият е от X в.[19]

П. Мутафчиев допуска, че Червен и Русе са основани от руски колонисти през XI—XII в.[20]

Според апокрифния летопис „Сказание на пророк Исай“ от XI в. Червен е бил един от градовете, създадени от българския цар Петър Делян — Гаган (1040—1041)[21]. Не може да се

---

[17] С. Георгиева, В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, 30, 1967, с. 7, обр. 3.

[18] E. Kalinka. Antike Denkmaler in Bulgarien. Schriften der Balkankommission. — Antiquarische Abteilung. 4. Wien, 1906, p. 290; H. Grégoire. Une inscription datée au nom du roi Boris Michel de Bulgarie. — Byzantion, 14, 1939, 227—234.

[19] Ф. И. Успенский. Надписи старобългарские. — ИРАИК, 10, 1905, с. 239; К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом, С., 1914, с. 31; V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, p. 41.

[20] П. Мутафчиев. Произходът на Асеневци — МПр, 4, 1928, № 4, с. 28.

[21] П. Петров, В. Гюзелев. Христома-

Обр. 15. Амфора (IX—X в.)

определи кога точно възниква Червен, но името му безспорно има славянски произход. Възможно е селището да е изпълнявало защитни функции, използувайки старите заварени ранновизантийски крепостни съоръжения.

От ранносредновековното селище са запазени много малко следи. По-значителни останки са открити пред северната крепостна стена, построена през XIII в. източно от църква № 7. Културният пласт на това място стратиграфски покрива руините от ранновизантийските сгради. Тук са намерени и единствените по-сигурни останки от жилища.

Върху руините на ранновизантийската сграда 3 е открита част от опожарена полуземлянка с почти разрушено огнище, чийто под е дебело измазан с глина, примесена със слама. До нея са намерени останки от още една полуземлянка, в която е запазена основата на пещ с овална форма. Подът е измазан дебело с глина с примес от слама. Сводът ѝ е от глина и пръти, от които са останали дупките. Североизточно от това жилище са открити следи от трета полуземлянка. До нея в източна посока все покрай скалния ръб са разкрити още 3 частично запазени основи на огнища с диаметър 0,80—1,15 м. Около огнищата са намерени фрагменти от глинени съдове — гърнета с врязани хоризонтални прави или вълнообразни линии и с релефни знаци по дъната от IX—X в. (обр. 14). Планът и размерите на тези жилища не могат да се установят. Те са вкопани в насипа, образуван от разрушените ранновизантийски сгради.

Подобна полуземлянка има западно от обществено-административната сграда в жилищната част на цитаделата на Червен. От нея е запазено огнището, изградено до солидния каменен зид на ранновизантийска постройка, който вероятно е бил използуван. При огнището е намерена малка амфора с ушевидни дръжки, със сив цвят, силно фрагментирана. Подобна амфора е открита в средновековното селище върху руините на кастела Ятрус при с. Кривина (обр. 15).

Надземната част на стените на полуземлянките е строена от плет, дебело измазан с глина и слама. В насипа са открити силно изпечени парчета от тях.

По следите от полуземлянките, които са само в един определен участък, и от разпръснатите фрагменти от глинени съдове по цялата територия на тази част от рида не може да се съди със сигурност доколко животът на селището по това време е бил интензивен.

От Червен произхождат монети от император Лъв VI (886—912) и от Йоан Цимисхий (969—976)[22].

тия по старобългарска литература. I. С., 1978; Български апокрифен летопис от XI в. Видение Исаево, с. 443.

[22] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 31.

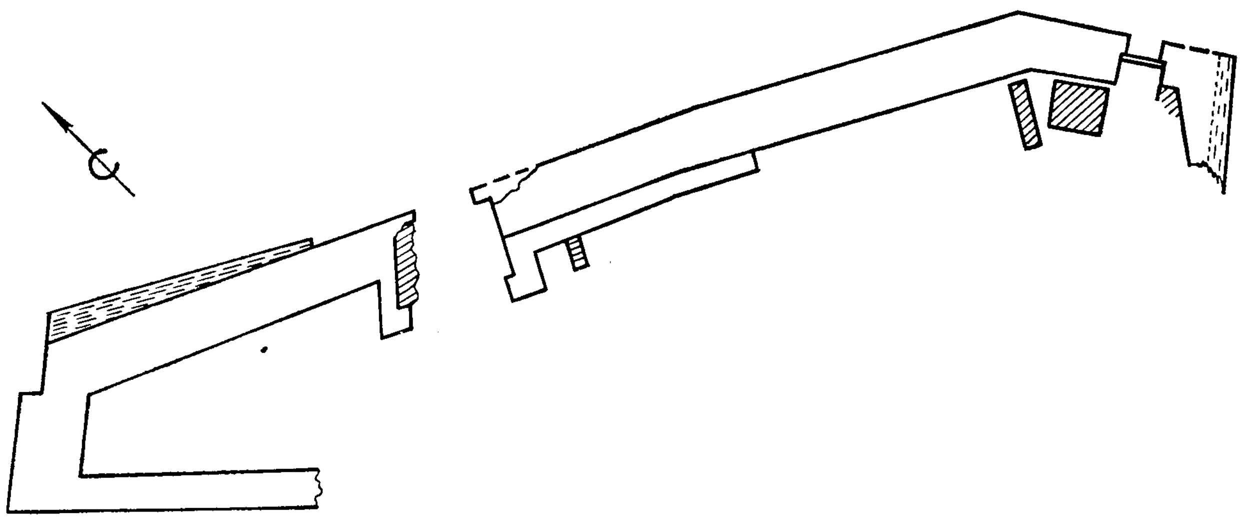

Обр. 16. Източната ранновизантийска крепостна стена с поправка от XI—XII в. — план

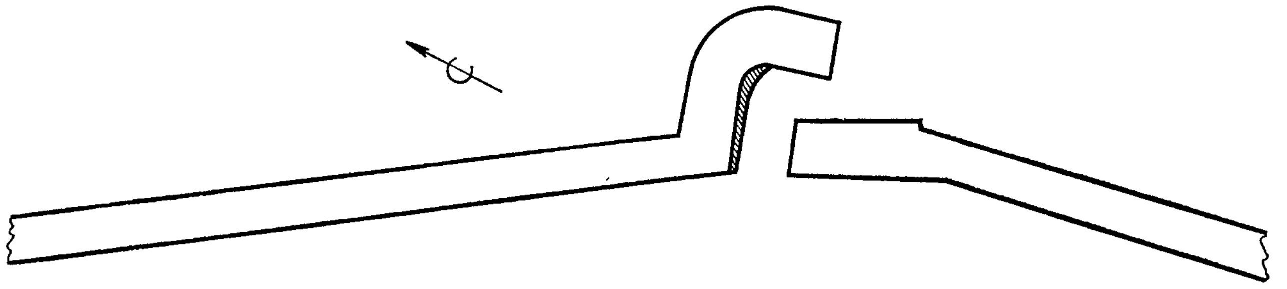

Обр. 17. Западната ранновизантийска кула с преустройство от XI—XII в. — план

Вероятно селището е разрушено при завладяването на Североизточна България от войските на император Йоан Цимисхий през 971 г. или от Василий II (1001 г.).

В писмените извори липсват сведения за състоянието на селището по време на византийското владичество. Вероятно Византия отново е обърнала внимание на старата крепост, разположена недалеч от Дунав — северната граница на империята. За да се осигури защитата ѝ от постоянните набези на печенези, узи, кумани и др., е поправена и възстановена ранновизантийската крепост.

Ранновизантийската стена е възстановена в северния край на източната страна. Към нея от външната страна е построен зид, дълъг 12,60 м, от грубо обработени ломени камъни, които са споени с бял хоросан, примесен с баластра. Той започва на 5,30 м от крепостната порта с ширина 0,30 м и постепенно се разширява клиновидно до 1,50 м (обр. 16). Чрез този зид стената е удебелена и заздравена.

Част от старата крепостна стена на южната страна на рида също е поправена. Отвътре на височина до 2,50 м е запазена оригиналната зидария, а отвън на същата височина външното ѝ лице е изградено от основата с ломени камъни и хоросан с примес от баластра, както в северния край.

Сигурно са използувани двете ранновизантийски порти от тази страна. Нямаме данни, доколко и какви промени са претърпели.

Поправки има и по западната ранновизантийска стена и по надвратната кула. Най-сигурни останки от тях са засвидетелствувани във входа на кулата и на крепостната стена северно от нея. Проходът е стеснен, като към западната и южната страна на ранновизантийската кула е добавен зид с добре оформено външно лице (обр. 17). Той започва с ширина от 0,20 на 2,50 м от външния отвор на портата и постепенно се разширява до 0,60 м при вътрешния отвор (обр. 18). За строежа му са използувани ломени камъни, бял хоросан с баластра и са наредени напречни и надлъжни скрити дървени греди. Стесняването на кулата отвътре може би е свързано с възстановяването или преустройството на горната ѝ част, но това

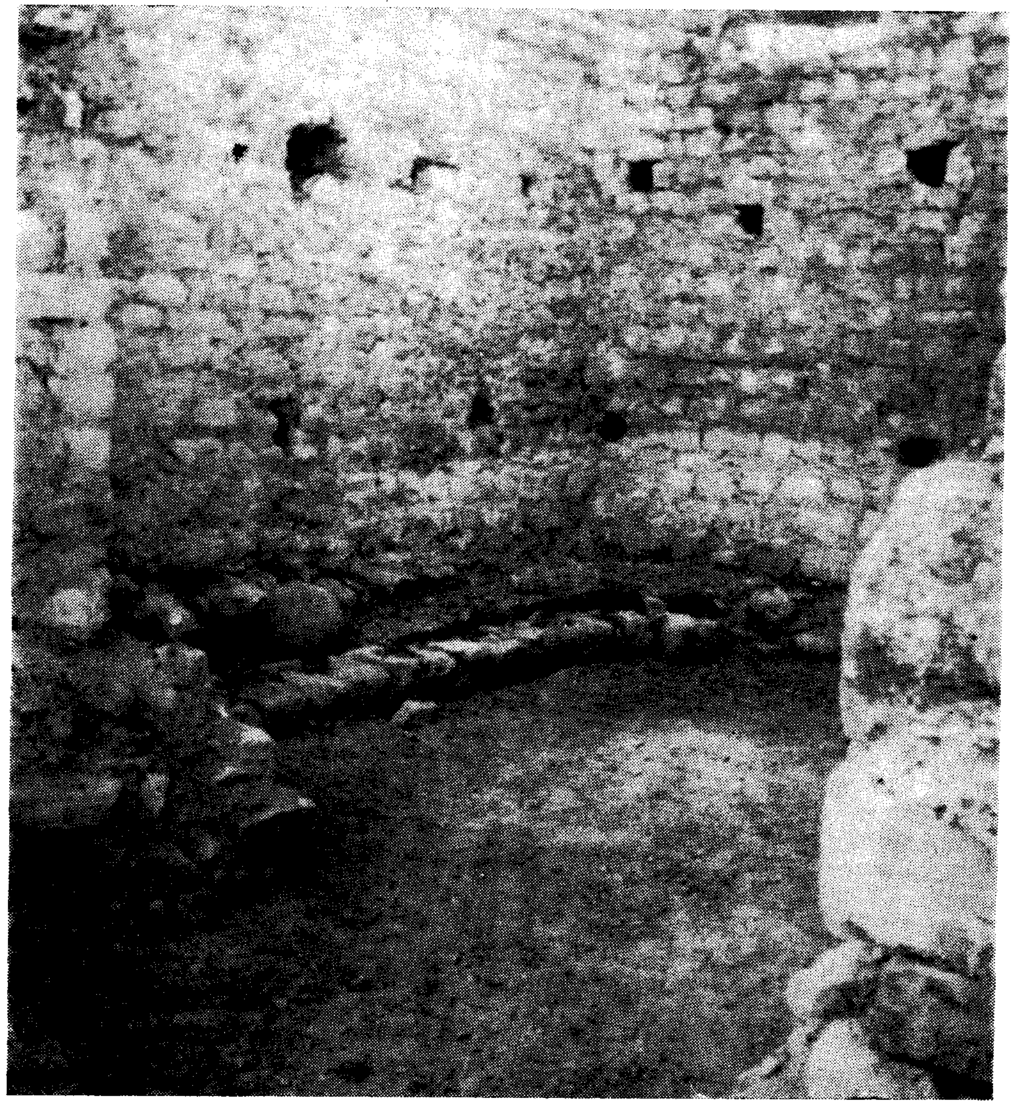

Обр. 18. Западната ранновизантийска кула с преустройство от XI—XII в. — план

е само предположение, защото не разполагаме с никакви други данни.

Северно от кулата вътрешното лице на ранновизантийската стена и част от дебелината ѝ са преизградени почти от основата. Заварената висока 5 м стена е надстроена, което се доказва от вида на образувания насип от вътрешната страна на стената след разрушаването ѝ в началото на Второто българско царство. Той е от грубо обработени камъни и бял хоросан — строителен материал, характерен за епохата.

На отделни места в крепостта са открити следи от жилищни постройки с плитко изсечени в скалния терен основи. В конструкцията им са използувани дебели отвесни греди с диаметър 0,18—0,20 м, по една в средата на всяка страна, на 0,15—0,20 м от вътрешното лице на стените. По начина на строителство тези жилищни постройки имат много общи черти с полуземлянките от Първото българско царство в ранносредновековното селище върху руините на античния кастел Ятрус[23]. Очевидно това е вид паянтов строеж.

В проучения сектор в западната част на хълма не са открити следи от подобни жилища, което потвърждава тезата, че те са съществували преди разрастването на селището. Тъй като в жилищата няма възможност да се намерят материали, защото скалният терен е бил почистван при следващото строителство, точна датировка не може да се установи.

Културният пласт от XI—XII в. е документиран още върху разрушените землянки в северната част на рида с фрагменти от тънкостенни гърнета със силно извит навън устиен ръб и от тънкостенни съдове, покрити със златиста ангоба, които са ни известни главно от Пернишката крепост.

Намерените византийски монети от XI—XII в. свидетелствуват за стопански подем на селището, което явно е средище с развито стопанство, занаяти и търговия.

Преустроената крепост през византийското владичество е запазила външния вид на ранновизантийското укрепление. При тези оскъдни останки от строителство не сме в състояние да определим какъв е бил градоустройственият и архитектурен облик на селището. Сведението в посочения Български апокрифен летопис, макар и да изглежда легендарно, показва, че през XI в. Червен е град (крепост).

Крепостта вероятно остава незасегната при опустошителните нашествия на печенези, узи и кумани през XI—XII в., когато са разрушени и изоставени редица градове в североизточните български земи. Доказателство за това е доброто ѝ състояние, тъй като няма данни за поправки по нея след включването на селището в пределите на Второто българско царство.

Нов период в историята на Червен настъпва след освобождението на България от византийско владичество.

---

[23] В. Димова. Ранносредновековно селище над руините на кастела Ятрус. — Векове, 1975, № 2, 52—56.

РАННИЕ ПОСЕЛЕНИЯ. ЦИТАДЕЛЬ ДО XII В.

ВИОЛЕТА ДИМОВА, ДИМИТР ИВАНОВ

(Резюме)

В самой высокой восточной части возвышения, где позже возведена крепость Червен, обнаружены фракийские находки IV—III вв. до н. э. Встречаются и находки римской эпохи I—IV вв.

В VI в. во время царствования Юстиниана I (527—565), когда укрепились придунайские и началось строительство новых крепостей, здесь было построено мощное укрепление. С востока и запада поселение защищено крепкими крепостными стенами и башнями. Две лицевые стороны стен сложены из разнообразно обтесанного камня. С внешней стороны использованы большие известковые рустованные блоки, расположенные рядами. Внутренняя сторона стены оттесана прямоугольными квадрами. Две лицевые стороны связаны монолитной вяжущей смесью ломаных камней и строительного раствора, с примесью щебня и крупно истолченного кирпича. С восточной стороны крепость имела двое ворот: главную — в северной части, и меньшую — в южной. Если судить по плану крепости, они были сооружены в виде башень-ворот. Двустворчатые двери ворот запирались на засов толстыми балками, которые убирались в специальное гнездо.

Западная крепостная стена возведена также, как и восточная. Она укреплена привратной башней, подобно башням V-образной формы того времени. К боевой платформе стены и к башням ведут листницы.

От ранневизантийских построек осталось мало следов. Они построены из необожженного кирпича на каменной основе.

Вероятно, крепость была разрушена в первой половине VII в. во время самых массовых нашествий авар, славян и протоболгар.

Жизнь в крепости возобновилась едва только в IX—X вв.

От раннесредневекового поселения обнаружены лишь скудные останки сожженных полуземлянок и печей. Возле очагов найдены обломки глиняных кувшинов, датировкой IX—X вв., которые разукрашены врезанными прямыми горизонтальными или волнообразными линиями, на дне кувшинов вырезаны рельефные знаки.

Мы имеем слишком мало данных о жизни в крепости периода XI—XII вв., когда она находилась в границах Византийской империи. Вероятно, тогда были починены существующие ранневизантийские крепостные стены и расположен военный гарнизон.

В отдельных местах обнаружены незначительные следы жилых построек с неглубоко высеченным в скальную местность фундаментом. Для их конструкции использованы толстые отвесные балки, по одной посередине каждой стороны. Обнаружены фрагменты тонкостенных кувшинов со сильно отогнутым рубцом горлышка, а также и сосудов, покрытых золотистым ангобом.

ANCIENNES AGGLOMERATIONS. LA CITADELLE JUSQU'AU XIIe S.

VIOLETA DIMOVA, DIMITAR IVANOV

(Résumé)

Dans la partie la plus élevée du coteau où plus tard fut érigée la citadelle de Červen, on a découvert du matériel thrace du IVe—IIIe s. av. n. ère. On y trouve aussi du matériel de l'époque romaine (Ier—IVe s.).

Au VIe s., sous Justinien Ier (527—565), lorsqu'on fortifie les citadelles situées le long du Danube et qu'on en bâtit de nouvelles, à Červen on entreprend la construction d'une puissante fortification. D'épais murs d'enceinte et des tours protègent l'agglomération à l'est et à l'ouest. Les deux faces des enceintes sont bâties en pierres taillées d'une manière différente. Pour la face extérieure sont employés de grands blocs de calcaire rustiqués dans une maçonnerie en appareil régulier. La face intérieure de l'enceinte est bâtie de quadres rectangulaires. Les deux faces sont reliées au moyen d'un remplage monolithique de pierres broyées et de mortier contenant de moellons et de briques broyées en gros tessons. A l'est la citadelle avait deux portails: un, le principal, situé au nord, et un autre, plus petit, situé au sud. Si l'on juge d'après le plan, ils furent bâtis comme des tours-portails. Leurs portes à deux battants se fermèrent à l'aide de grosses poutres qui rentraient dans un emplacement spécial.

Le mur d'enceinte situé à l'ouest est bâti de la même manière que celui disposé à l'est. Il est fortifié d'une tour surmontant le portail, semblable aux tours en forme de V de cette époque. Un escalier menait à la plate-forme de tir de l'enceinte et des tours.

Les bâtiments paléobyzantins ont laissé peu de vestiges. Ils sont construits avec des briques sur des fondations en pierre.

La citadelle fut probablement détruite pendant la première moitié du VIIe s., lors des attaques les plus massives des Avares, des Slaves et des Protobulgares.

La vie y fut reprise à peine au IXe—Xe s.

Très peu de traces sont restées de l'ancienne agglomération moyenâgeuse. Ce sont les débris de quelques abris à demi enterrés et de quelques fours incendiés. Autour des âtres on a trouvé des tessons de pots en argile décorés de lignes incisées droites ou onduleuses horizontales et de signes en relief sur le fond, datés du IXe—Xe s.

Les données concernant la vie de l'agglomération du XIe au XIIe s., lorsqu'elle se trouve dans les frontières de l'Empire byzantin, sont très pauvres. Probablement, c'est alors que l'on procède à la réparation des enceintes paléobyzantines et qu'on y installe une garnison militaire.

A des endroits variés on a découvert des traces insignifiantes d'habitations à fondations creusées à une petite profondeur dans le terrain rocheux. Dans leur construction on utilisait des poutres posées verticalement. Chacune d'elles occupait le milieu de chaque côté. On a trouvé des fragments de pots aux parois minces et à gorge dont les rebors s'incurvent fortement à l'extérieur, décorés à l'engobe dorée.

ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА НА ЦИТАДЕЛАТА НА ЧЕРВЕН ПРЕЗ XIII—XIV В.

ВИОЛЕТА ДИМОВА

От дългогодишните проучвания на цитаделата на Червен, допълнени с изследванията на сектор в западната част на града и сондажите в предградията, се натрупаха изобилни и изключително важни данни, които ни позволяват да проследим в общи линии развитието на градоустройствения облик на целия град и по-конкретно на неговата цитадела (обр. 1).

Сравнително добре запазените архитектурни паметници дават основание за по-точно и по-категорично изясняване на проблемите, които се отнасят до обемно-пространственото решение на тази част на града.

В края на XII в., след освобождението на България от византийско робство, Червен, който е заемал дотогава само територия в границите на ранновизантийската крепост, започнал бързо да се разраства. През XIII—XIV в. той се утвърждава като един от най-важните политически, икономически, духовни и културни центрове на средновековна България. Неговото бързо развитие се дължи, от една страна, на новите обществено-икономически условия, настъпили в страната през това време, и, от друга — на близостта му до новата столица Търново. Тези основни фактори довеждат до активно монументално строителство и дават тласък на развитието на архитектурата, която достига висок разцвет.

В резултат на стопанския възход бързо нараства населението на Червен. Непрекъснато възникват нови квартали в западната, по-голяма част на рида.

През своето двувековно съществуване градът получава различно пространствено решение и променя външния си вид, който значително се отдалечава от първообраза си. Историческите събития се отразяват съществено на градоустройствения и архитектурния му облик. След укрепяването на първата жилищна зона в западната част на платото старият град се превръща в негова цитадела.

Населението на Червен не престава да се увеличава и след заемането на цялото плато. Градът продължава да се разраства и извън крепостните стени. Западният склон на рида, спускащ се постепенно към реката, която е още една преграда за неприятеля, благоприятствува за създаването на нови квартали непосредствено до укрепения град. Теренът в подножието на крепостната стена на източната страна на града дава също възможност за възникване на нови квартали. Във връзка със занаятчийското производство, което се нуждаело от повече вода, се обособили квартали и край реката.

Предградията и градският некропол, разположен североизточно от Червен, близо до който е открита триконхална църква, са част от общата градоустройствена схема на града.

Спецификата на терена налага Червен да се разположи пространствено на дължина и да придобие издължена елипсовидна форма.

В крепостта се влиза през две крепостни порти, разположени на източната и западната ѝ страна, през които преминава централната съобщителна артерия, свързваща чрез междинните вътрешни порти градските части. В двата си края тя продължава в подградията и ги приобщава към укрепения град. От нея се отделят други, също широки улици, които оформят жилищните квартали и заедно с късите улички улесняват градската комуникация.

Червен със своите три части — цитадела, укрепени зони и предградия — представлява единен организъм. Те се различават една от друга само по функции, но са подчинени на една обща градоустройствена схема. Тази териториална схема на града отразява и социалната структура на неговото население. Източната, по-висока част остава винаги постоянното обединяващо звено и със своето местоположение господствува над града. Тук се намира замъкът на феодалния владетел. Той заедно с обществените сгради около него оформя най-представителната част на Червен. В цитаделата се намират жилищата на приближените на владетеля, на населението, което ги обслужва, на занаятчии и търговци, както и военните постройки на градския гарнизон.

Западната укрепена част на града е заселена от занаятчии, търговци, земеделци, скотовъдци и от по-низшето духовенство. Тук се е издигала градската митрополитска църква — вторият акцент на Червен. В отделните квартали малките живописни църкви разнообразяват вътрешния изглед на града. Около представителните сгради се създават площадни пространства, които подчертават тяхното значение.

От един арменски ктиторски надпис, използуван в градежа на църква № 4, който се отнася до построяването на арменска църква, се установи, че вероятно през XIII в. в Червен, както в столицата Търново и в Пловдив, е имало арменска колония.

В процеса на развитието на Червен цитаделата със своите представителни функции все по-подчертано се оформя като самостоятелен организъм.

Градоустройствената структура на Червен е много сходна със столицата Търново и с другите проучени градове от това време у нас. Особеностите на терена обаче до известна степен отличават плановото му решение от съвременните му български градове. Въпреки това Червен има и много общи черти с тяхната градоустройствена концепция, което се дължи на приблизително еднаквите условия на развитие на градовете по това време и на сходната им топография. По своето удобно в стратегическо отношение местоположение, отбранителна система и застрояване Червен напомня на Търново, Шумен, Ловеч, Мелник и други градове, възникнали и развили се през епохата на зрелия феодализъм[1].

Анализът на богатия и разнообразен материал от цялостното проучване на цитаделата представлява изключително голям интерес. Той дава възможност за установяване на строителните периоди в процеса на историческото развитие на градоустройствения и архитектурен облик на Червен. Ясно се открояват пет строителни периода, през които настъпват понезначителни или по-чувствителни промени във вътрешния и външния изглед на града. Те са следствие от големите разрушения, което се вижда от извършените сериозни преустройства на крепостната система, възстановяването и построяването на нови обществени сгради и жилищни квартали. По тези причини е заличена връзката между завареното след византийското владичество и създаденото в първите десетилетия на Второто българско царство.

За разграничаването на строителните периоди се позоваваме изключително на резултатите от археологическите разкопки — стратиграфски наблюдения, характер на архитектурата и строителството, вид на строителния материал и подвижни находки.

От голямо значение за определяне на строителните периоди се оказаха *стратиграфските наблюдения* особено при крепостната стена на западната и северната страна на цитаделата. Тук теренът е с по-слаб или по-силен наклон към стената и затова с течение на времето са се запазили единствено образуваните напластявания. Те не са почиствани при ново строителство, както останалият висок скален терен, който е постоянно строително ниво до предпоследния строителен период. Културните напластявания са оставени за попълване на значително по-ниските места. Най-дебел е културният пласт от времето на Второто българско царство при западната крепостна стена на цитаделата и в югозападния ѝ ъгъл. Тук найясно се открояват пет средновековни нива, които съответствуват на петте строителни периода. Северно от западната кула културният пласт е най-дебел и достига 3,80 м, като се изравнява с околния терен.

Тъй като има известна разлика в напластяванията на отделните участъци при стената, ще се спрем на всеки от тях поотделно.

Първото най-ранно средновековно ниво е всъщност завареното. Второто, което е в участъка северно от западната крепостна порта и в северозападния ъгъл на цитаделата, лежи стратиграфски върху образувания пласт от разрушения на селището от ранновизантийската епоха. То се установи по изкуствения насип, дебел до 0,70 м, направен за попълване на терена. Състои се от пръст, примесена с пепел, въглени и животински кости и с много битова и трапезна керамика. В него се срещат и единични фрагменти от глинени съдове от X—XII в. Съставът на насипа показва, че той произхожда от разчистване на съборени постройки, градени от камък и кал. Такива насипи са използувани и по-късно за пълнеж под подовете на сградите, застроени на неравен терен. Културният пласт от камъни и хоросан, дебел 2,40 м, който е наситен с фрагменти от трапезна и битова керамика от XIII—XIV в. и образуван от събарянето на крепостната стена северно от западната кула, бележи третото средновековно ниво. Той рязко е повдигнал нивото на терена. За установяване на това ниво имаме още едно сигурно доказателство: в него на дълбочина 0,80—1,50 м са изградени стените на обществено-административната сграда, включена в крепостната стена при възстановяването ѝ през третия строителен период.

Предпоследното ниво е засвидетелствувано от културен пласт, образуван от останките на обществено-административната сграда, които са повдигнали нивото на терена с 0,80 м и са го изравнили с околния терен. През последния строителен период няма промяна на нивото на

---

[1] Д. Ангелов. Към въпроса на средновековния български град. — Археология, 2, 1960, № 3, 9—22; К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 135; Й. Чангова. Към въпроса за устройството на средновековния български град IX—XIV в. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 94—99; С. Лишев. Българският средновековен град. С., 1970, 200—201.

терена в тази част на цитаделата. Тези констатации се допълват и от наблюденията в северозападния ъгъл на цитаделата, където са установени също пет средновековни нива, но с по-различен състав на културните напластявания. В пласта, който фиксира второто средновековно ниво, са изградени основите на сграда към крепостната стена. Следващото ниво се установи по културния пласт, образуван след разрушаването на тази сграда. Той е от строителен материал с въглени и пепел и е дебел 0,50 м. В него са намерени много фрагменти от битова керамика и от съдове със сграфито украса. Пластът ясно се отделя от следващия с тънка до 0,15 м ивица от хоросан. Четвъртото ниво лежи върху културен насип от камъни, пръст, въглени и пепел, който е послужил за повдигане на подовото ниво на военната сграда, построена през третия строителен период на мястото на разрушената. Сега е повдигнат и теренът пред самата сграда.

Третият важен участък за установяване на средновековните нива е пред крепостната стена южно от западната порта. Тук културният пласт е най-тънък. Средновековните нива се установяват по подовете на сградите. През втория и третия строителен период те имат едно и също ниво. Нивото на терена се покачва порязко от руините на сградите едва след предпоследното разрушаване на града и най-чувствително след опожаряването на Червен в края на XIV в.

Почти аналогични са наблюденията и северно от западната порта. Само в източния поголям сектор от северната стена се установяват културните напластявания от предходните селища. Те са послужили за основа на строежите, извършени на това място през XIII и XIV в. Предпоследното средновековно ниво е найясно засвидетелствувано в жилищната част от дебел културен насип, образуван от разрушенията на сградите, който запълва всечения в скалата приземен етаж. Той не е отстранен, както при предходното строителство, а в него са положени основите на новите сгради.

Установените строителни периоди ясно се открояват и по *строителната техника*, защото всеки от тях носи характерните за своето време белези.

При строителството в Червен като основен градивен материал са използувани два вида камъни — по-груби и добре обработени. Преобладават ломените камъни с грубо издялани лица. Употребявани са и добре изпечени тухли и керемиди, глина и значително количество дървен материал. За спойка обикновено служи белият хоросан с примес от баластра, донесена от хълма северно от Червен, или кал.

През първите два строителни периода е прилагана една и съща строителна техника. Тя се характеризира с влагането на скрита сантрачна система в зидарията на строежи от ломени камъни и хоросанова спойка, прилагана широко на Балканския полуостров[2].

При градеж от добре обработени квадри, т. е. при построяването на култови сгради, фасадите са изпълнени със смесен градеж о̀т редуващи се каменни и тухлени пояси, като последните при по-големите постройки преминават през целия зид и имат не само декоративно, но и конструктивно значение. При помалките църкви тухлените редове достигат до средата на зида и служат преди всичко за украса. Тук не е използувана сантрачна система.

Строителната техника в следващите строителни периоди се различава от предходните. Неин отличителен белег е доразвиването на сантрачната система, която се използува по-широко. Сега в зидарията се поставят не само скрити, но и открити надлъжни греди, разположени откъм двете лица на стените, а отвън измазани с хоросан. Напречните греди в двата си края излизат на повърхността на лицата. Този вид сантрачна система е употребяван при всички строежи на хоросанова спойка. Затова при градежа на култовите сгради и при втората обществено-административна сграда в смесената зидария на външните фасади тухлените пояси достигат до средата на дебелината на стената и имат предимно декоративен характер.

За по-голяма стабилност на зидовете с хоросан фугите между камъните са замазани със същата спойка, която е употребена и в градежа.

Засега разполагаме с данни за строителната техника на жилищните сгради през предпоследния строителен период. Градските домове са на два етажа: долният — от камък на кална спойка, а горният — паянтов, със стени, направени от дървена обшивка, запълнена с жълта глина.

При градежа на кал фугите са запълнени и замазани с разтвор от глина, примесена със слама, която като по-устойчива на външните влияния предпазва калната спойка от разлагане. При някои от военните сгради, строени на кал през предпоследния строителен период, фугите са замазани с хоросан.

Сградите в Червен са покрити с два вида керемиди: леко извити и капаци, от които не са намерени цели. Леко извитите керемиди са широки 0,84—0,87 м, дебели 0,020—0,025 м и със запазена дължина до 0,37 м. Едни от тях отвътре имат ивица, широка до 0,035 м, от ситни канелюри или две канелюри в средата на лицевата страна, направени с пръсти, очевидно за по-добро закрепване. Отстрани те са скосени на ширина до 0,025 м. Капаците са широки 0,11—0,12 м, с дебелината на леко извитите керемиди и със запазена дължина до 0,32 м. От всички страни те са скосени от лицевата страна на ширина до 0,03 м. Някои от тях имат в средата по дължината си ръб. Капаците имат форма на т. нар. турски керемиди. При покриването на сградите леко извитите керемиди са наредени с извитата си част върху дебел пласт хоросан. Затворените между тях ъгли са запълнени с парчета тухли или керемиди, а там, където се срещат, са покрити с капаци, закрепени с хоросанов разтвор. Наредените по този начин керемиди образуват улеи за оттичане на дъждовната вода. Само църква № 2 е покрита с оловни листове.

---

[2] Д. Цончев. К изучению особенностей строительства болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма. — ВВр, 19, 1961, 206—215; Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps féodaux— BSl, 16/2, 1955, 265—269.

В строителството на сградите са използувани правоъгълни тухли за градеж и подови настилки. Те са с почти еднакви размери: дължина 0,31—0,32 м, широчина 0,23—0,24 м и дебелина 0,04—0,05 м, някои са украсени с орнамент, нанесен с пръсти.

Наред с камъка в строителството широко е използуван и дървеният материал. Освен в сантрачната система дървото се употребява и за изграждане предимно на вторите етажи на сградите, за покривни и подови конструкции, за врати и прозорци.

При употребата на дървения материал в строежите се използуват различни по форма и големина гвоздеи. Те са четиристенни, с по-малки или по-големи кръгли глави и Г-образни, които са най-често влагани при сантрачната система.

Скалният терен на Червен представлява солидна основа при изграждането на крепостните стени и постройките. Само в редки случаи, където теренът е значително по-нисък от околния и се налага изкуствено да бъде попълнен и изравнен, основите на сградите са положени в насипа. За по-голяма устойчивост на по-високите сгради, особено когато теренът е с наклон, се изграждат контрафорси.

Основите на жилищните сгради от последния строителен период трудно се разграничават от градените по-късно, защото имат едно и също строително ниво.

Строителната техника в Червен играе важна роля при разграничаване на строежите по периоди. Особено голямо значение има тя за по-точната датировка на култовите сгради, като в това отношение има предимство пред плановото им решение, което е много по-консервативно.

Разполагаме с твърде много сигурни данни, които изясняват какво е било състоянието на укрепителната система, на гражданската архитектура на цитаделата и на уличната мрежа. Всичко това е солидна предпоставка за изясняване на характера и закономерностите в развитието на средновековния град от XIII—XIV в. и на неговите строителни периоди.

Първи строителен период. От него са останали най-оскъдни следи. Въпреки значителните изменения през следващите строителни периоди това, което е запазено, дава известна представа за първоначалния градоустройствен и архитектурен облик на града.

Червен в първите десетилетия на XIII в. запазва външния си вид. Продължават да се използуват поправените стари ранновизантийски крепостни стени. В архитектурния му облик обаче настъпват вътрешни промени.

В западния край на укрепения град на най-високото място е построен замъкът на феодалния владетел. Той е разположен тук, защото мястото се налага като център, от който ще зависи бъдещата градоустройствена схема на целия град (обр. 2).

Северозападно от жилището на феодалния владетел е построена втората по значение сграда на града, за която свидетелствува останалата част от солиден зид, дебел 1,20 м. Като имаме предвид грижливия градеж от добре обработени камъни и хоросан и ориентировката изток—запад, вероятно тази сграда е била църква. Двете представителни сгради са обединяващото звено между стария град и възникващите нови квартали във втората незастроена по-голяма част на рида.

Западно от замъка до крепостната стена е имало сгради, вероятно принадлежащи на военния градски гарнизон.

Източно от замъка е жилищната зона. Започва ново жилищно строителство, което се документира по засечената в скалния терен приземна част на постройките. Само на отделни места са останали незначителни следи от основите им, тъй като постройките, които отговарят на изискванията на следващото изграждане на жилищната зона, продължават да се използуват, а останалите са унищожени при построяването на нови сгради.

Градоустройственото решение в източната част на хълма през първия строителен период е запазено в основни линии до края на съществуването на града.

Втори строителен период. В резултат на големи разрушения в градоустройствения и архитектурен облик на Червен настъпват съществени промени. Те са изразени най-ярко във външния вид на града. Поправените ранновизантийски стени, които пострадали сериозно, не са в състояние да гарантират сигурността на града. Затова се пристъпва към построяването на нова укрепителна система. Новата крепостна стена от изток е издигната на 4,50 м извън старата. В този участък тя е защитена с две правоъгълни бойни кули. Симетрично на главната ранновизантийска порта е построена нова.

На северната страна на рида крепостната стена е изградена по цялата дължина на скалния релеф и опира в западната поправена ранновизантийска стена, която сега е отново преустроена. Старата стена е надзидана до необходимата височина след изравняването ѝ на едно ниво. Старият западен вход в кулата е зазидан и южно от нея е отворен нов.

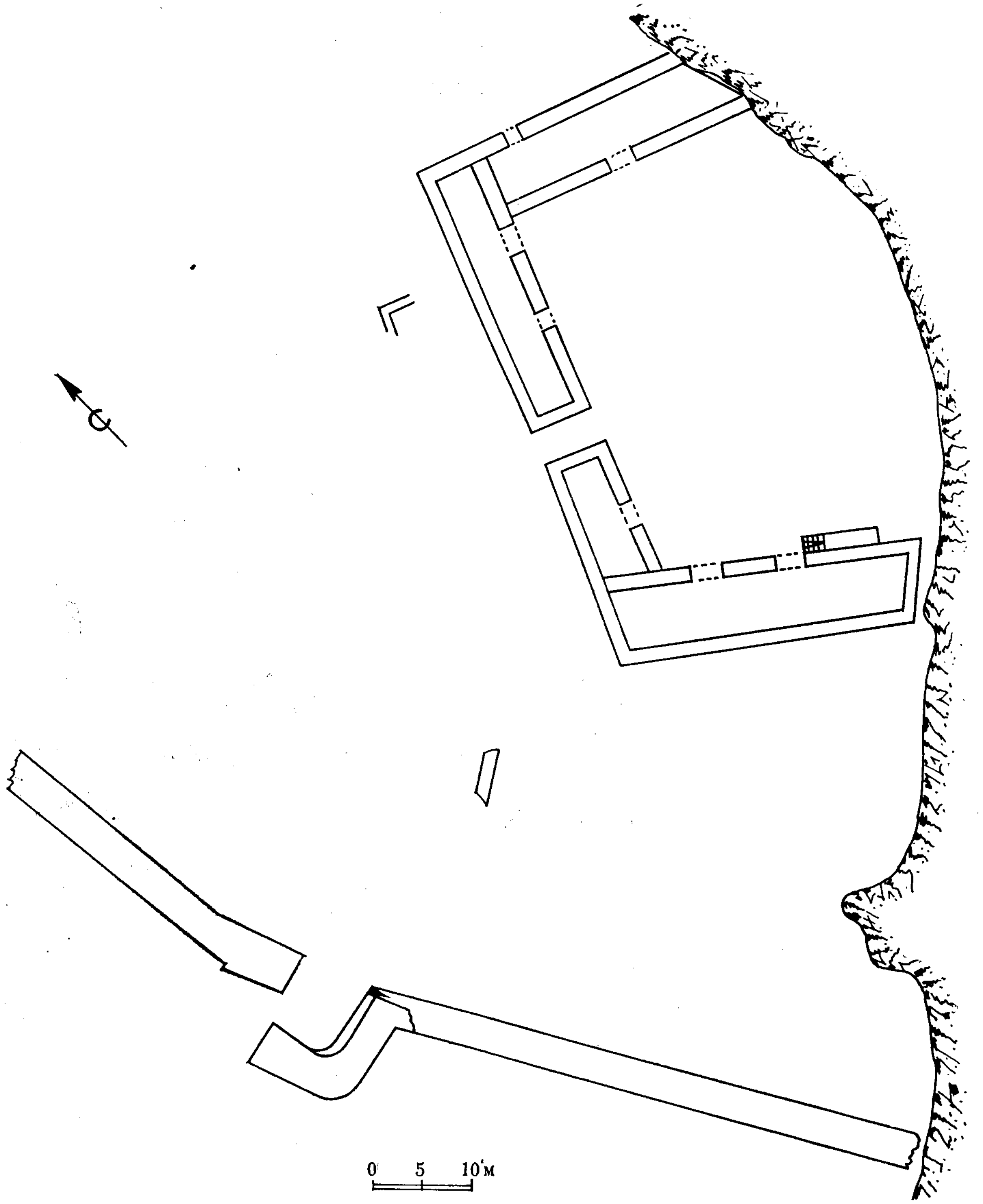

Обр. 2. Центърът на Червен — първи строителен период — план

Показател за разрушаването на поправената източна ранновизантийска стена е фактът, че в новата стена са взидани блокове от външното и вътрешното ѝ лице.

Съществени промени настъпват и в западната част на цитаделата, която получава нова организация на пространствотоси (обр. 3). Мястото пред западната кула — от портата до крепостната стена на северната страна на платото — е заградено с масивен зид, който охранява военните сгради с първостепенни функции при отбра-

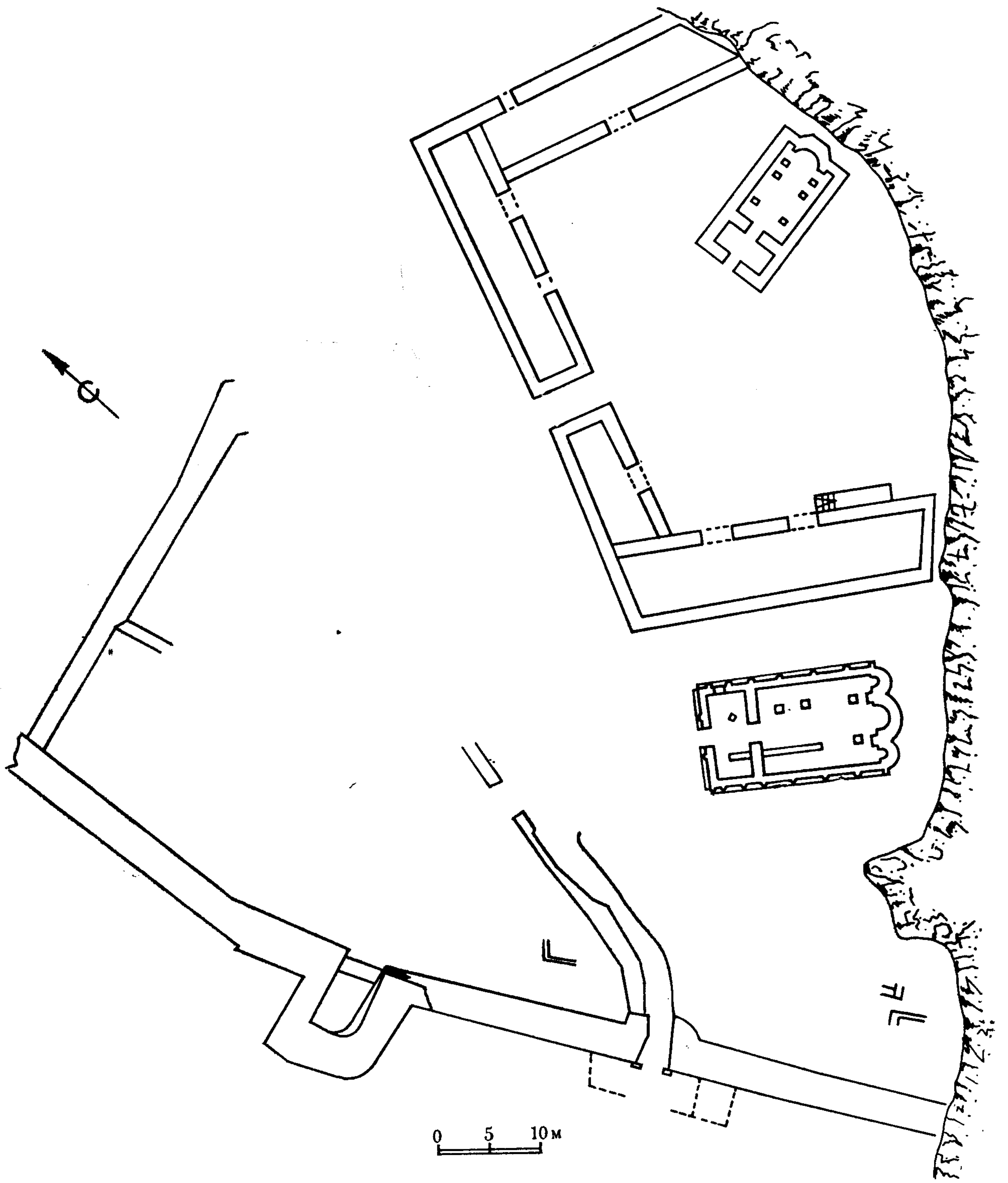

Обр. 3. Центърът на Червен — втори строителен период — план

ната на града. Постройки със същия характер се разполагат и към крепостната стена южно от новата порта.

Няма данни за промени в състоянието на замъка. Той запазва първоначалния си план. В югозападния ъгъл в двора на замъка е издигната малка едноапсидна църква (№ 3) вероятно на мястото на съборена стара църква, защото в зидовете ѝ са преупотребени архитектурни детайли от такава сграда и квадри от руините на ранновизантийската стена.

На запад от замъка, близо до разрушената градска църква, е построена нова (№ 4), в чийто градеж също са преизползувани строителни материали от разрушенията наоколо.

За голямо разрушаване на поправената ранновизантийска стена през този строителен период свидетелствуват използуваните блокове от нея в по-късните строежи.

Остава неясен въпросът с пространственото решение на жилищните квартали и комуникациите между тях, тъй като те са заличени през следващия строителен период.

За големите щети, които Червен понесъл през това време, говорят и съборените от пожар сгради в неукрепените квартали, възникнали в западната част на рида.

На мястото на срутена църква е построена митрополитската църква № 1 на Червен, която е най-голяма и с най-богата украса. Тя се издига на най-високата точка в източния край на тази част. По обем, местоположение и значение църквата е в унисон с феодалния замък и е вторият акцент на града.

Трети строителен период. Ново голямо разрушение на Червен нанася още по-сериозни щети на града и променя в значителна степен архитектурния му силует. Доказателство за това са големите промени, които настъпват в цялостната организация на вътрешното пространство на обособената цитадела след укрепяването на първата жилищна зона във втората част на рида. Тези промени засягат преди всичко архитектурния облик на цитаделата, без да се отразят на плановото ѝ решение.

Достигнал до най-голямото си политическо и обществено-икономическо развитие, Червен сега е благоустроен по предварителен замисъл, съобразен с най-рационалното, постигнато в процеса на неговото досегашно развитие, и с новите идейни и архитектурно-художествени концепции. Тези обстоятелства определят принципите, по които се извършва новото застрояване на територията на цитаделата. Определят се и местата на различните по функционално предназначение сгради. Това се отразява не само на архитектурата на отделните строежи, но и на целия архитектурно-художествен облик на цитаделата.

През този строителен период най-голямо постижение на тогавашната архитектурно-строителна мисъл са цялостното изграждане на уличната мрежа и създаването на по-внушителен и завършен център на града.

Новата улична мрежа е съобразена с концепцията, възприета за промените в градоустройственото решение на цитаделата.

Сериозни повреди получава укрепителната система. Голям ремонт претърпяват източната крепостна порта и кулата южно от нея, които са преизградени почти от основи. Източният участък от крепостната стена е укрепен с допълнителен зид, а в северния ѝ сектор се включват две нови сгради.

В отделни участъци е преизградена надстроената част върху западната ранновизантийска стена, а също и част от стената от вътрешната ѝ страна северно от кулата, която е президана при първата поправка на старата стена.

Въпреки големите преустройства укрепителните съоръжения запазват стария си външен вид.

Най-чувствителни промени настъпват в западния край на цитаделата. На мястото на срутените до основи сгради на градския гарнизон южно от крепостната порта са изградени нови постройки. Направена е корекция и на оградния зид, който охранява военните сгради в северозападния ъгъл на цитаделата. Той е значително скъсен, с което се освобождава голямо площадно пространство пред замъка и църква № 4, за да се разшири центърът на Червен.

Градският център през този период е оформен от четири солидни представителни сгради, различни по предназначение. Освен феодалния замък и църква № 4 са издигнати още две нови сгради — църква № 2, която заема централното място от площадното пространство, и една обществено-административна сграда, разположена северно от кулата (обр. 4).

През този строителен период е разширен феодалният замък с изграждането на допълнителни помещения към източната му страна. Той е укрепен с нова отбранителна кула в югоизточния ъгъл и придобива още по-внушителен вид и характер на самостоятелна крепост. Кулата охранява преди всичко подхода към водоснабдителното съоръжение, построено в подножието на рида.

Изграждането на новата улична мрежа, предизвикано от големите разрушения на града, налага съществена промяна в оформянето на жилищните квартали в цитаделата. Жилищната зона е разделена на няколко квартала. Доминират двете квартални църкви, едната е разположена на най-високото място, почти в средата на зоната (църква № 9) и втората (№ 7), която е включена в крепостната стена на северната страна, срещу североизточния ъгъл на замъка. Те подсилват живописния силует на жилищната част.

Непосредствено източно от замъка на мястото на съборени жилищни сгради е изграден голям комплекс от стопански постройки — обори.

Четвърти строителен период. Причина за нови промени в цитаделата става поредното бедствие, което сполетява Червен. Промените не засягат плановата схема на цитаделата. Те се отразяват по-съществено на архитектурно-обемния ѝ облик.

Отново са засегнати крепостните съоръжения в отделни участъци, разрушени до основи. Тяхното възстановяване е извършено без нарушаване на очертанията им. За подсилване охраната на източната порта северно от нея са построени трета кула и военна сграда от другата ѝ страна. Изграден е от основи източният участък на северната крепостна стена с ча-

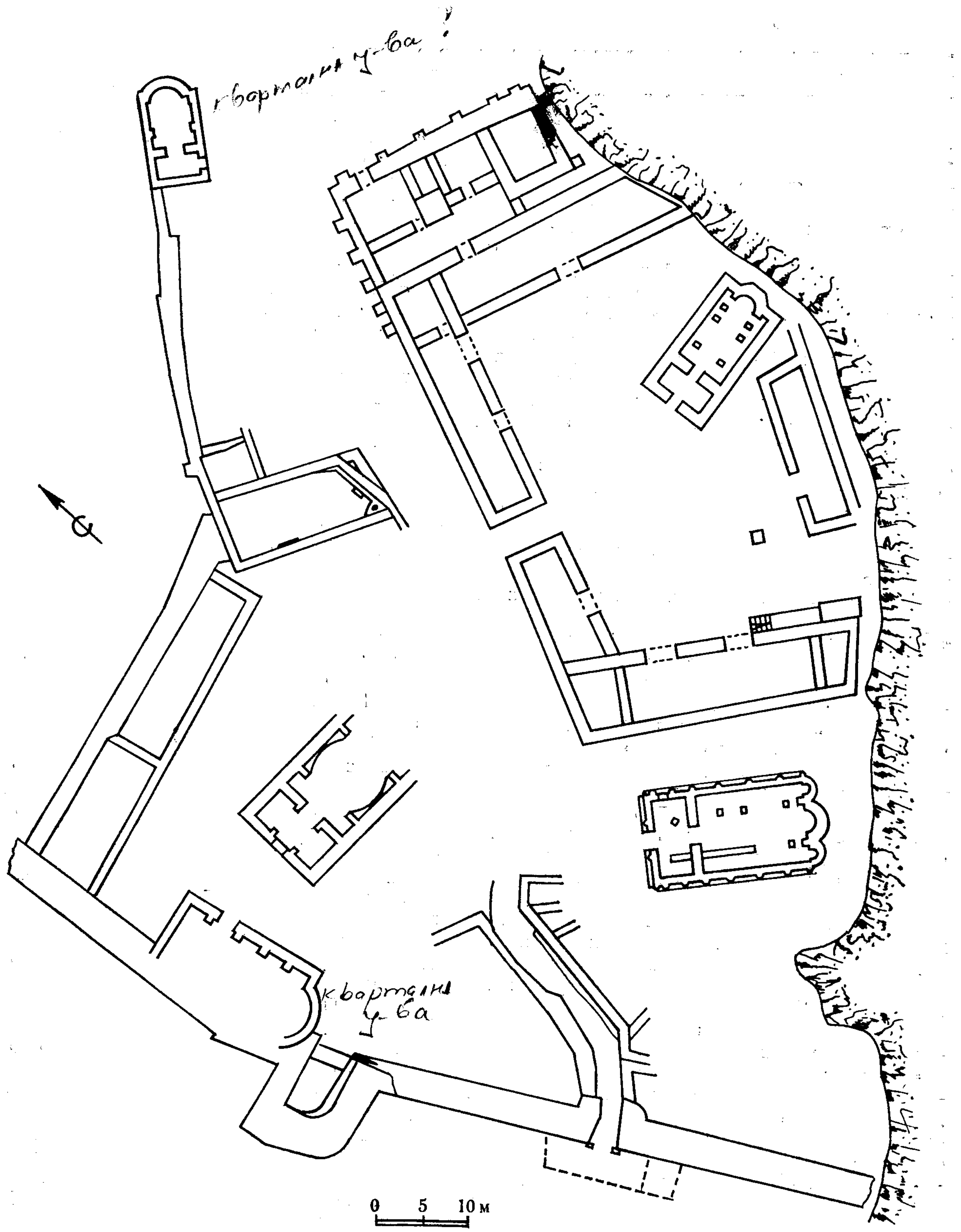

Обр. 4. Центърът на Червен — трети строителен период — план

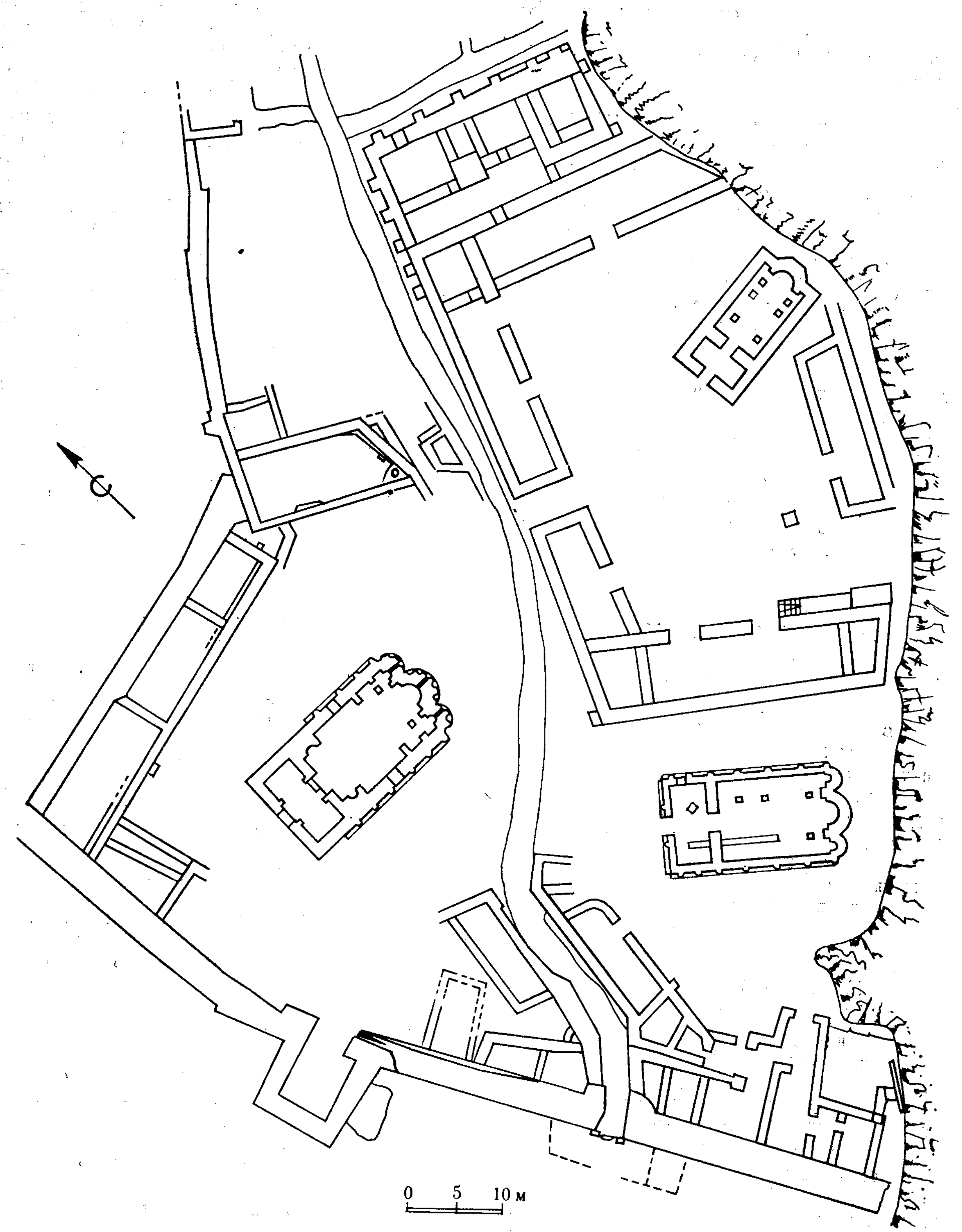

Обр. 5. Центърът на Червен — четвърти строителен период — план

стично изменение на външната ѝ линия, която е изтеглена малко навътре. Налага се основно преустройство и на западната крепостна стена. Преизградена е съборената надстроена част от стената и кулата. Ремонтирани са военните сгради в северозападния ъгъл на цитаделата и сградата, разположена южно от западната порта по посока на улицата. На мястото на разрушените постройки на градския гарнизон южно и северно от портата са издигнати нови сгради.

Сериозно пострадва и градският център. Обществено-административната сграда е съборена почти до основи. Тя не е възстановена, понеже мястото, което е заемала, се оказало необходимо при новото преизграждане на кулата и на крепостната стена. Съборената почти до основи срещуположна на нея църква № 2 е възстановена, но с промяна на вътрешното ѝ планово решение, а може би и на външния ѝ изглед. В сегашния си вид тя е най-красивата и голяма църква на града.

Има данни, че замъкът претърпява преустройство, особено в новопостроената част. Помещението в североизточния ъгъл е превърнато в цистерна за вода. Удебелени са стените на кулата в североизточния ъгъл и на кулата на водоснабдителното съоръжение, което е преустроено в значителна степен.

Пространствата пред западната крепостна кула и казармената сграда в северозападния ъгъл са запълнени от руините на изоставената обществено-административна сграда и от съборената крепостна стена и кула, с което теренът почти се е изравнил с околния.

Тези промени се отразяват благоприятно върху общия облик на градския център. Около възстановената църква № 2 се увеличава празното пространство, което придава на центъра по-голяма тържественост и интимност. Центърът на Червен заема площ около 5040 кв. м и е с неправилни очертания. Архитектурният ефект, който той има, се дължи изключително на великолепните сгради, въздействуващи особено силно със своята богата архитектура и главно с пропорциите си във височина. Те придават на целия силует на центъра по-голяма обемност и живописност (обр. 5).

Без съмнение при разрушаването на такива солидни постройки пострадали и жилищните сгради. След тяхното възстановяване жилищната зона запазва предишния си облик. Единствената промяна настъпила с построяването на нова обществено-административна сграда, която поела функциите на разрушената в центъра на града. Тя е разположена в най-високата част на мястото на съборени градски домове източно от църква № 9 и внася нов, внушителен акцент в цитаделата. Улицата, която остава източно от нея, е изоставена, а засеченото ѝ платно е запълнено и подравнено, за да се създаде по-широко площадно пространство. Със същата цел е оставен свободен терен и от западната ѝ страна.

Пети строителен период. Последният строителен период е резултат от силното опожаряване на Червен. Напълно са разрушени преди всичко жилищните постройки, военните сгради южно и северно от западната крепостна порта, които не са възстановени, двете квартални църкви № 6 и № 9, а църква № 10 в другата част на града е поправена. Остават незасегнати замъкът и трите най-големи църкви на града. Животът в Червен въпреки нанесените големи щети отново продължава, но без да се нормализира в предишното си състояние. Поради постоянната османска заплаха градът трябвало да бъде възстановен за кратко време.

През този строителен период настъпват значителни промени в организацията на жилищните квартали. Съборените сгради са изоставени. Започват да се строят постройки с основи, положени в културния насип от разрушения, които не са почистени, както при предходните строителства, а са оставени за попълване на неравния терен. Благодарение на това се запазват до известна степен останките на сградите от предпоследния строителен период. Културният пласт в тях е от пръст, примесена с въглени и пепел, обгорели глинени съдове и битови предмети. Тези материали потвърждават обстоятелствата, при които е разрушен Червен. Вкопаните основи на откритите досега жилища са градени от ломени камъни, споени с кал, на принципа на старата строителна техника. По тези причини не е възможно да се разграничат новопостроените сгради от изградените по-късно.

В това смутно време червенският митрополит се преместил в цитаделата, която осигурявала по-голяма безопасност. Най-голямата църква в центъра на града (№ 2) е преустроена и провъзгласена за митрополитска. Построени са и две нови църкви — № 9А на мястото на съборената № 9 и № 6А северно от разрушената църква № 6 (обр. 6).

Двата предпоследни строителни периода очертават най-големите постижения в градоустройствения и архитектурен облик на цитаделата, а също и на целия град.

Най-голям и сложен проблем е определянето на хронологическите граници на всеки строителен период до падането на страната под османска власт.

Само в два писмени извора се съобщава за превземането на Червен. Единият е похвалната поема на византийския летописец и поет Мануил Фил, посветена на пълководеца Михаил Глава, който е изпратен през 1278 г. срещу татарските пълчища, преминали Дунава[3]. Той превзема няколко важни града в Северна България, между които и Червен. От този източник не е ясно дали Червен е бил разрушен. Би могло да се предположи, че той е пострадал при някой от опустошителните походи на татарите през следващите години, но това не се потвърждава от археологическите данни.

Според второто сведение на турския хронист Мехмед Нешри от началото на XV в. Червен е превзет при похода на великия везир Али паша в Североизточна България през 1388 г.[4]

Характерът и степента на три от разрушенията ни карат да търсим тяхното обяснение в настъпили природни бедствия. Заслужава внимание информацията за сеизмичните явления в района на Карпатите с епицентър Вранча. Известен повод за това ни даде събарянето на

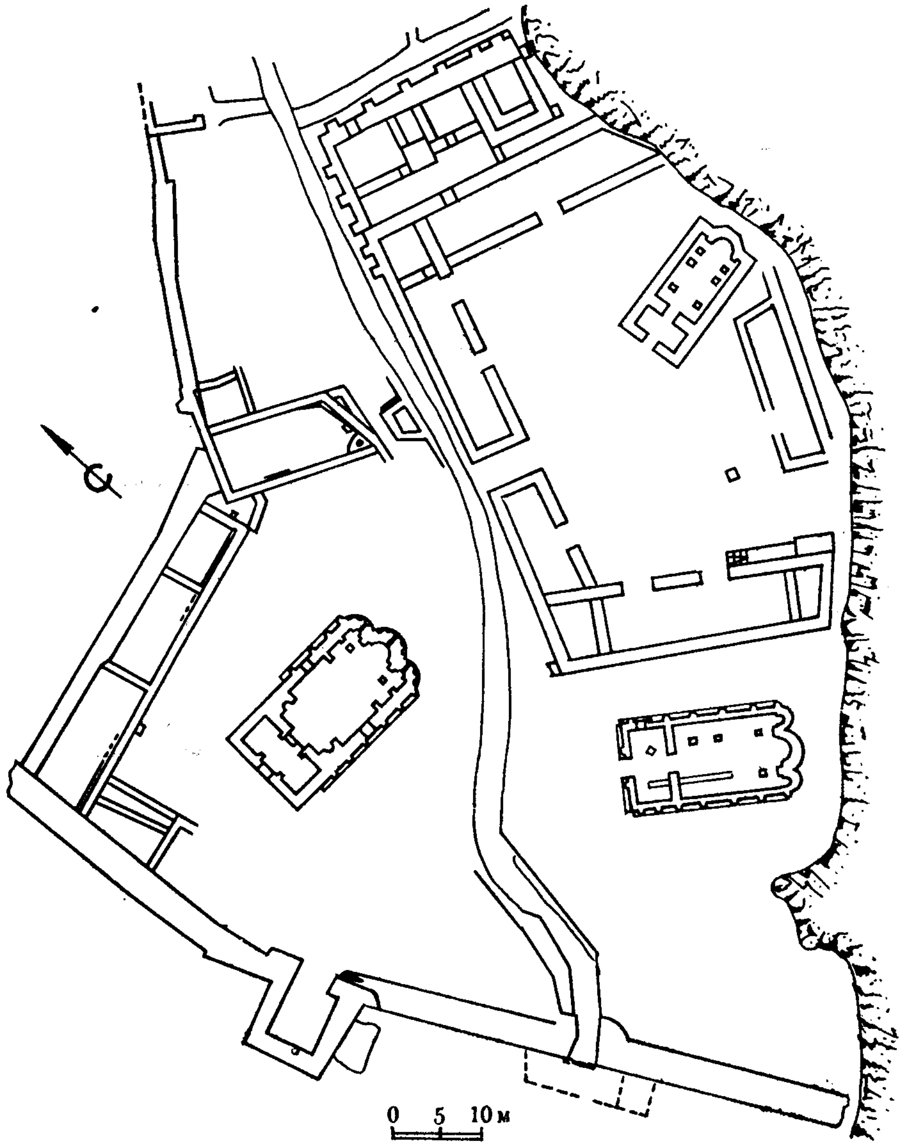

Обр. 6. Центърът на Червен — пети строителен период — план

предната фасада на единствено запазената кула и на скалното помещение при южната ранновизантийска крепостна порта през 1977 г. Тази стена на кулата, а също и южната имат пукнатини в горните си половини, които е твърде вероятно да са получени при земетресения. Една съвместна работа със специалисти сеизмолози би помогнала много, тъй като все още няма публикации за датировката на тези природни явления и за последиците от тях по нашите земи.

За датирането на строителните периоди малко ни помогна и откритият битов материал. Той е характерен за целия период на Второто българско царство. Затова не може да се установи със сигурност кои от находките са по-ранни и кои по-късни. Изобилният керамичен материал, произведен тук, има голямо значение преди всичко при решаване на въпросите на стратиграфията, но поради еднообразието му не може да се използува за по-конкретно датиране.

Сериозна причина за това е също фактът, че на много малко места се е образувал по-дебел културен пласт. Засечените в скалата сгради до петия строителен период са възстановявани след почистване на терена. Затова намерените в тях материали се отнасят към предпоследния строителен период. Откритият битов материал в постройките върху руините на жилищата от четвъртия период не се различава от по-ранния. Решителна роля както за разграничаването на строителните периоди, така и за тяхната датировка имат стратиграфските наблюдения, видовете преустройства, строителната техника, някои от откритите монети и монетни съкровища.

---

[3] Х. Лопарев. Византийский поэт Мануил Фил о истории Болгарии в XIII—XIV вв. СПб, 1891, с. 53.

[4] Г. Елезовиђ. Огледало света или историја Мехмеда Нешрије. Београд, 1957, с. 42.

1. За начало на първия строителен период безспорно приемаме края на XII и началото на XIII в., когато в България настъпва политически и икономически подем след освобождението от византийско владичество. Това, което е останало от първия строителен период, както отбелязахме, е твърде малко. Затова и нашите наблюдения са ограничени.

Най-силен аргумент е построяването на феодалния замък — главната доминанта в изграждането на основната планова структура на целия град. Доказателство за неговото построяване през този строителен период е монета на Исак II Ангел (1185—1195), открита в найдолния пласт от пръст в помещение 1. Тук са намерени още осем монети, които бележат докога той е съществувал.

Построяването на замъка през този период се подкрепя и от състава на културния насип под подовете на някои от помещенията, който е от изпечени кирпичи от разрушени ранновизантийски сгради. Примесен е с фрагменти от глинени съдове от същото време и главно с останките от сгради с плитко врязани в скалния масив основи от XI—XII в., каквито открихме в дворното пространство.

2. Голямо разрушение, придружено с пожар, бележи началото на втория строителен период. Стопанският възход се отразява на архитектурния облик на града. Извършва се едромащабно строителство. Построени са представителни сгради и нова крепостна стена. В техния градеж са използувани каменни блокове от руините на ранновизантийските крепостни стени и другите съборени сгради. Обстоятелствата, при които бяха открити някои от монетите, ни помагат до известна степен да определим приблизително времето на тези строежи.

Пет монети са намерени при основата на новата крепостна стена в участъка ѝ на източната страна на крепостта — латински константинополски имитации от XIII в., и монета на Теодор I Ласкарис (1208—1222), намерена в основата на стълбата при кулата южно от източната порта. Три златни перпери на Йоан III Дука Ватаци (1222—1254) произхождат от източния зид на втората военна сграда към северната страна на крепостта, построена на мястото на разрушената по-ранна постройка. Още една монета от същия владетел е намерена в северозападния ъгъл на крепостта, почти до основата на крепостната стена. Монета от XIII в. — латинска солунска имитация, е открита в насипа за подравняване на терена пред входа на църквата в замъка.

Голямото разрушаване на Червен не може да се обясни с историческо събитие, което да е причинило такива щети. Затова допускаме, че то е резултат на природно бедствие — земетресение.

В съветския каталог, с който разполагаме, е фиксирано земетресение с епицентър Вранча на 10. V. 1230 г., за което има сведения, че е било силно разрушително. С това земетресение би могло да се свърже началото на втория строителен период[5].

3. Разполагаме с твърде много данни за второто разрушаване на Червен и за новото строителство, което се извършва през третия строителен период. Почти до основи са разрушени източната порта и кулата южно от нея. Целият участък от стената на източната страна на цитаделата е допълнително укрепен със зид, което говори за известна дестабилизация. По-голямата част от крепостната стена на северната страна на платото е съборена. Трябва да се има предвид разрушаването на западната крепостна стена отвътре, северно от кулата. Отново е съборена почти до основата преизградената част, което едва ли се дължи на вражески нападения.

В потвърждение на бедственото положение, което преживява градът, е новото застрояване на цитаделата с изграждането на цялостна улична мрежа и строителството на нови големи сгради с обществен характер.

Не е без значение, че при градежите с хоросанова спойка е използувана сантрачна система, при която във външните и вътрешните лица на зидовете се поставят надлъжни греди, а напречните излизат на двете им лица. Според строителната стратиграфия в Червен изследователите този вид сантрачна система е характерен за строителството през XIV в.

Откритата находка от монети, главно от Михаил Шишман (1323—1330), в северозападната половина на помещение 1 на втората военна сграда при крепостната стена в северната част на платото свидетелствува, че разрушението на града е станало през първата половина на XIV в.

По исторически сведения не ни е известно събитие, което е в състояние да нанесе толкова големи щети. Затова в случая сме склонни да приемем, че те се дължат на силен земен трус. В използувания от нас каталог е отбелязано земетресение с голяма разрушителна степен през 1327 г.[6]

4. Третото поредно бедствие, също с голяма разрушителна сила, засяга крепостните съоръжения в почти същите участъци. В центъра на града са съборени две големи сгради — обществено-административната и църква № 2.

Водоснабдителното съоръжение в южното подножие на скалния рид е разрушено до такава степен, че се налага изграждането на нова стълба западно от старата. Удебелени са стените на кулата му.

И сега сме затруднени да установим кога е станало това събитие и кой е причинителят на тези големи щети. Вероятно те са резултат на силно земетресение в края на XIV в., въпреки че такова природно явление не е отбелязано в каталога. Най-сигурен аргумент за определяне на приблизителното време на разрушенията в града са обстоятелствата, при които са открити три монети. Едната е на Иван Срацимир, сечена след 1370 г. Тя е намерена в насипа от пръст, с който е повдигнат подът на притвора на църква № 2 при нейното възстановяване през четвъртия строителен период. Втората монета, на Иван Шишман (1371—1393), е открита между основите на двете сгради, построени към крепостната стена южно от западната кула на цитаделата. Безспорно доказателство е и третата монета, също на Иван Шишман, намерена пак в насипа за пълнеж под пласта от глина, насипана за подравняване и за основа на подовата настилка от каменни плочи на църква № 10 в западната част на града.

5. По археологически данни след четвъртия строителен период Червен е опожарен. Жилищните части на града са превърнати в пепелища, за което свидетелствува културният насип в тях. Остават незасегнати само големите църкви и феодалният замък. Няма доказателства за повреди на крепостната стена. Според историческото сведение, което отбелязахме, Червен е превзет от османските войски начело с великия везир Али паша през 1388 г.[7] За разрушенията на града по това време имаме най-конкретни данни. Неоспорим аргумент са откритите в опожарени сгради три значителни монетни съкровища. Едното от тях, което е намерено във военната сграда (V) южно от западната порта на цитаделата, се състои от 436 сребърни акчета на Мурад I (1362—1389), някои от които са силно обгорени. Второто съкровище е твърде разнообразно по състав. В него освен монетите на българските владетели Иван Шишман, Иван Срацимир и Иван Александър се намират и монети на влашки владетели, между които най-късните са на Дан I (1383—1386). Това съкровище е било притежание на златар, защото освен монетите в глиненото съдче имаше кюлче от сребро и намотки от тънка сребърна нишка. Третата находка е от монети само на Иван Александър (1321—1371). Последните две съкровища произхождат от жилища в западната укрепена част на града. Тук са намерени по няколко монети от Иван Александър в още две постройки.

УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА ЦИТАДЕЛАТА ПРЕЗ XIII—XIV в.

Червен през периода на Второто българско царство е един от най-значимите военностратегически центрове и играе важна роля в отбранителната система на страната. Той е свързан с пътища с Търново, с градовете по р. Дунав и Черноморското крайбрежие.

Преди археологическите разкопки тук се извисяваше само една от запазените бойни кули. Досега изцяло са открити укрепителните съоръжения на Червен в най-високата източна част на хълма, която с течение на времето се превръща в цитадела на града.

Във втората, западна част на рида е проучен сектор от крепостната стена на северната страна, но трасето ѝ ясно се очертава над терена под натрупания дебел насип от разрушения.

Преди да разгледаме подробно защитните съоръжения на най-старата част на Червен — цитаделата, въз основа на досегашните конкретни археологически данни и наблюдения ще дадем обща представа за развитието на цялостната укрепителна система на града през XIII—XIV в.

Икономическото състояние на града довежда до увеличаване на населението му и до значително териториално изменение. Възникват нови квартали в западната, по-голяма част на рида, които заемат цялото плато. Това наложило те да бъдат защитени също с крепостна стена. Укрепяването се извършва последователно на два етапа, тъй като първоначално обградената с крепостни стени обширна площ с течение на времето се оказва тясна. Не разполагаме с достатъчно данни, кога точно е извършено укрепяването на тази част от рида Като се вземат предвид еднаквостта на градежа и строителните материали на разкрития сектор на крепостната стена и на някои открити сгради с тези в цитаделата, може да се предположи, че първото разширяване на града е защитено до началото на XIV в., а второто — около средата на XIV в. Червен се оформя в две основни части — източна (цитадела) и западна (укрепени квартали).

Яки и високи каменни стени и кули са изградени от източната, северната и западната страна на платото, а от юг, понеже склонът на рида е най-висок и отвесен, има стена само в двата му края и по седловината между двете части на хълма, т. е. в най-уязвимите места. Затова градът от тази страна остава отворен и върху ръба на склона следва редица от жилищни постройки, разположени плътно една до друга, а между тях — замъкът и двете големи църкви (№ 1 и № 4), чиито апсиди достигат до края на платото.

Крепостната стена на всяка нова част представлява продължение на по-старата и по този начин се създава единна мощна защитна система, при която обособените градски зони са пригодени и за самостоятелна отбрана (обр. 7).

Подградието до реката под цитаделата е защитено от изток със стена, която се спуска от

---

[5] Новый каталог силных землетресений на территории СССР. М., 1977, с. 473.

[6] Пак там. Отбелязано земетресение през 1327 г.

[7] Г. Елезовић. Цит. съч., с. 42.

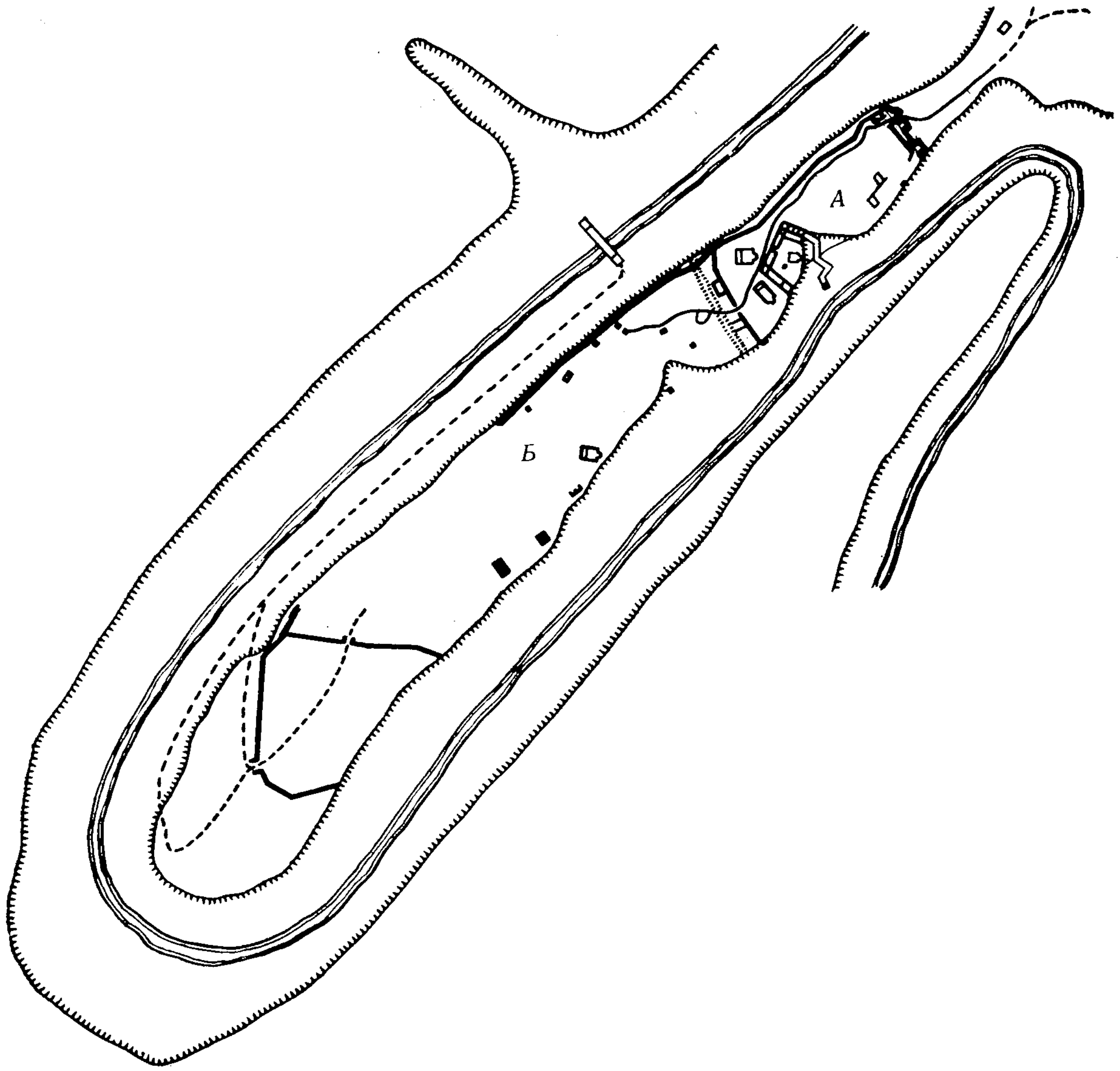

Обр. 7. Червен — план-схема (по К. Шкорпил и автора): *А* — цитаделата; *Б* — западната укрепена част на града

склона до реката. Тя е включена към отбранителните съоръжения на Червен.

Укрепеното водоснабдително съоръжение (кула и крепостни стени) в южното подножие на хълма принадлежи към фортификационната система на града.

До крепостта има достъп през две главни порти, разположени от източната и западната ѝ страна. През тях са преминавали и превозни средства. Цитаделата и градските зони са свързани помежду си с междинни порти. Едната се намира на западната страна на цитаделата, а другата — на западната страна на първата градска зона.

Топографските и географските особености на избраното място и нарастването на населението са основен фактор за това решение на отбранителната система на Червен. Укрепената територия, която заема градът, е около 200 000 кв. м площ с дължина около 1000 м и ширина до 200 м. Цитаделата заема източната, по-малка по площ, но по-недостъпна част на скалния рид. Тя обхваща територия 24 500 кв. м с дължина 250 м и най-голяма ширина до 100 м.

Най-добре са запазени крепостните съоръжения на източната и западната страна на цитаделата. Почти напълно е разрушена стената на северния склон на платото, защото оттук найлесно се е свличал строителният материал.

При проучването на крепостната стена са установени три строителни периода, които съответствуват на големите разрушения на града. Те ясно се открояват по извършените преустройства и поправки. След първото голямо разрушаване на Червен в началото на XIII в. (дотогава са използувани преустроените вероятно през XI—XII в. заварени ранновизантийски крепостни стени) настъпват основни

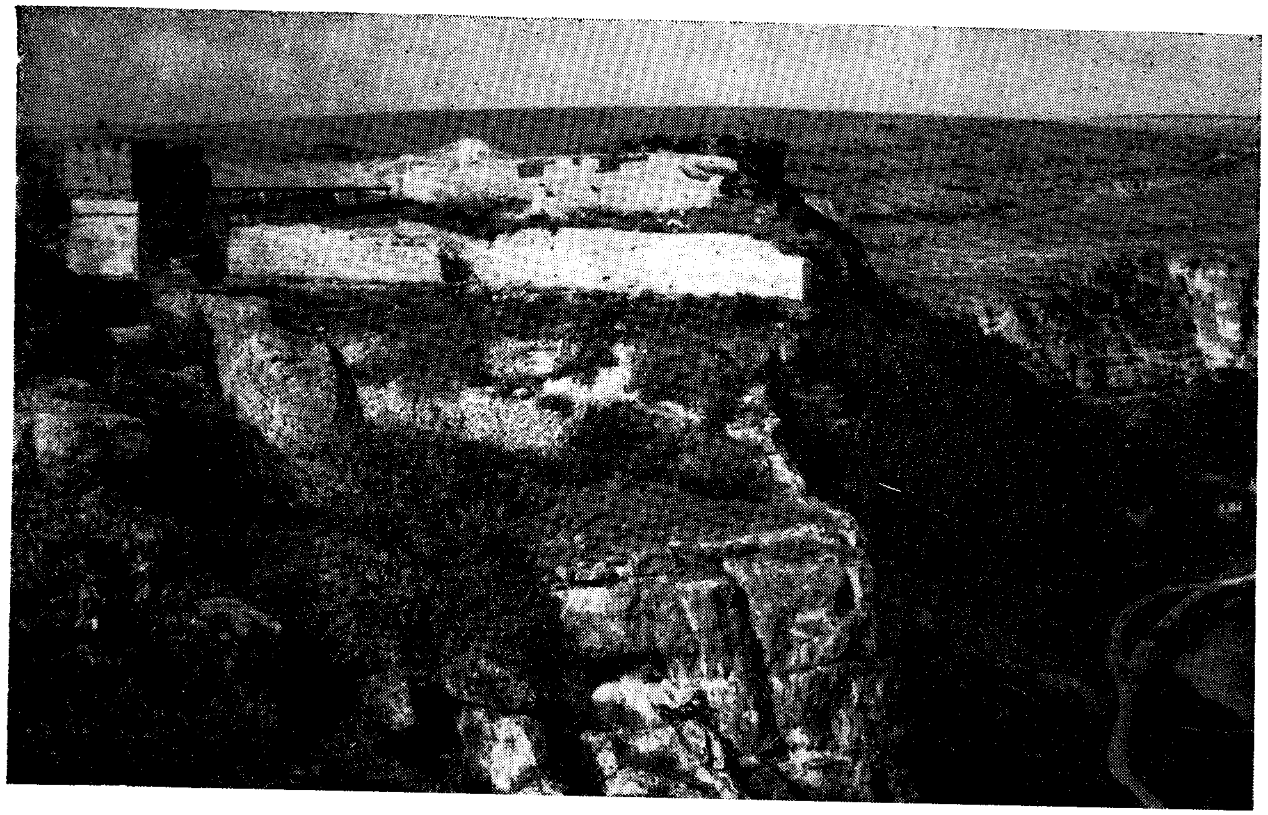

Обр. 8. Цитаделата на Червен — изглед от запад

промени в укрепителната му система. За осигуряването на по-солидна защита е издигната нова крепостна стена от изток и север, а от запад старата ранновизантийска стена е отново преустроена (обр. 8).

Крепостната стена на източната страна на града е ориентирана в централната си част на 140° спрямо север. Тя е изградена на 4,90 м пред ранновизантийската стена и успоредно на нея (обр. 9). По този начин ранновизантийската стена, която е сериозно пострадала, представлява второ защитно съоръжение, а новата крепостна стена играе ролята на протихизма. Крепостната стена е дълга 58 м и дебела 3 м, а в основата — 3,50 м. От североизточния ъгъл на рида на дължина 47 м тя е права, след което под ъгъл от 135° завива на югозапад и продължава до края. В този участък тя е запазена на височина до 5 м. Лицата на стената са изградени от средно големи ломени камъни с грубо обработена предна част, нареждани без стремеж да се спазва редова зидария. Отвън в поголямата част на стената лицевата зидария е разрушена, но отвътре тя е напълно запазена. Пълнежът е от ломени камъни, споени с хоросан, примесен с баластра. Разтворът е използуван твърде пестеливо. Затова той не попълва плътно кухините между камъните, което отслабва здравината на зида въпреки солидната му дебелина. Това е една от причините да се предприеме по-късно допълнителното му укрепяване с нов зид. Фугите между лицевите камъни на външната и вътрешната страна на стената за по-голяма здравина на градежа са грижливо замазани с хоросан, който покрива и част от лицата на камъните. При изграждането на стената е приложена скрита сантрачна система. Дървените греди са с четириъгълно сечение със страни 0,15—0,20 м.

Към този сектор от крепостната стена са изградени две солидни четириъгълни кули, издаващи се навън (обр. 10). Те се намират на юг от крепостната порта. По-близката до портата кула е разположена на 10 м от нея. При разрушаването на кулата строителният материал се е свлякъл под силен наклон, поради което тя е запазена в предната част много по-ниско, на височина около 3 м, а при стената — на 5 м. Тя е с правоъгълен план и има ширина 9,90 м и дължина 7,40 м. Челната ѝ страна в долната половина е с лек наклон навътре, към крепостната стена, както при по-късно построената западна кула на обособената цитадела. Кулата е конструктивно свързана с крепостната стена и е направена по-солидно и грижливо от нея. За външните лица на стените е използуван по-добре обработен градивен материал. В основите им са преизползувани по-едри блокове от външното и вътрешното лице на разрушената ранновизантийска стена. Фугите, както при стената, са замазани с хоросан, който покрива в тесни ивици и краищата

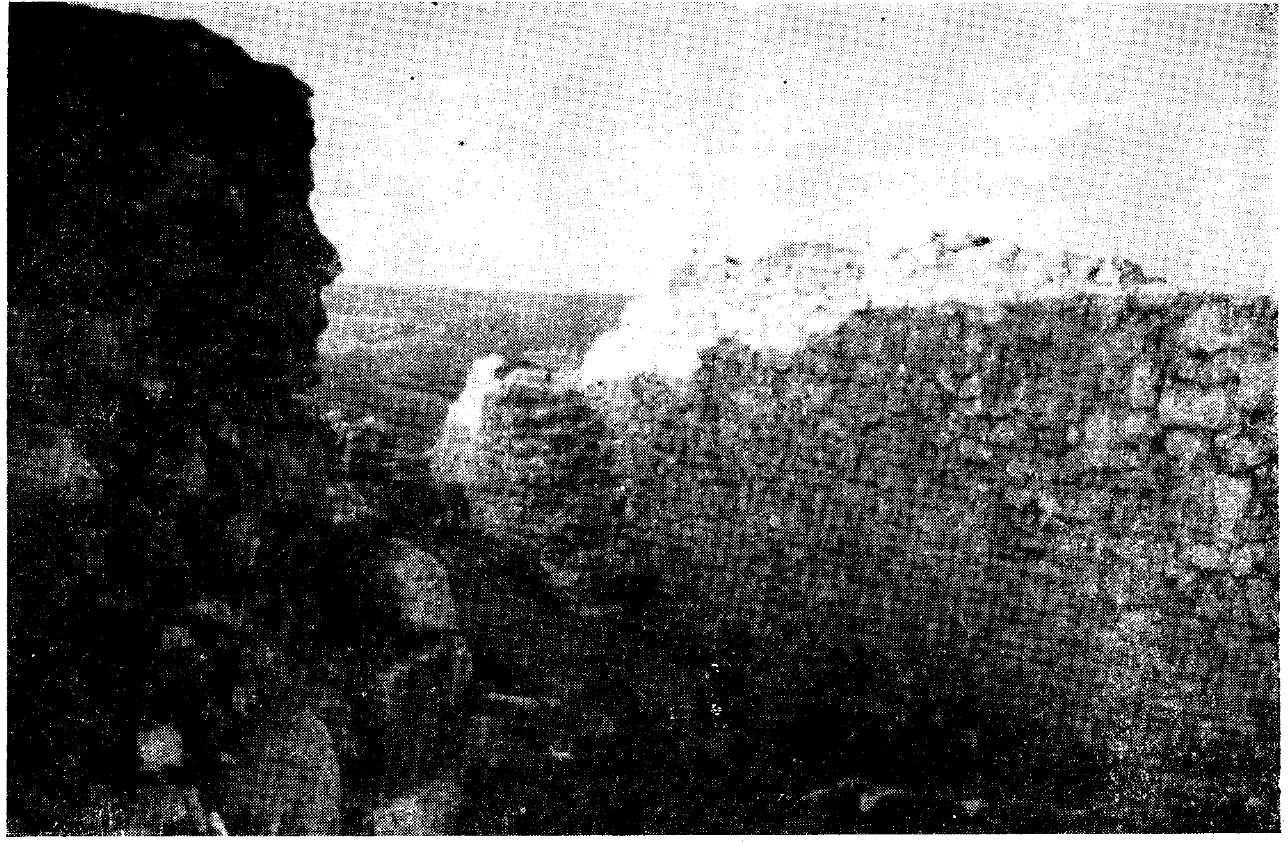

Обр. 9. Източната ранновизантийска и средновековната крепостна стена

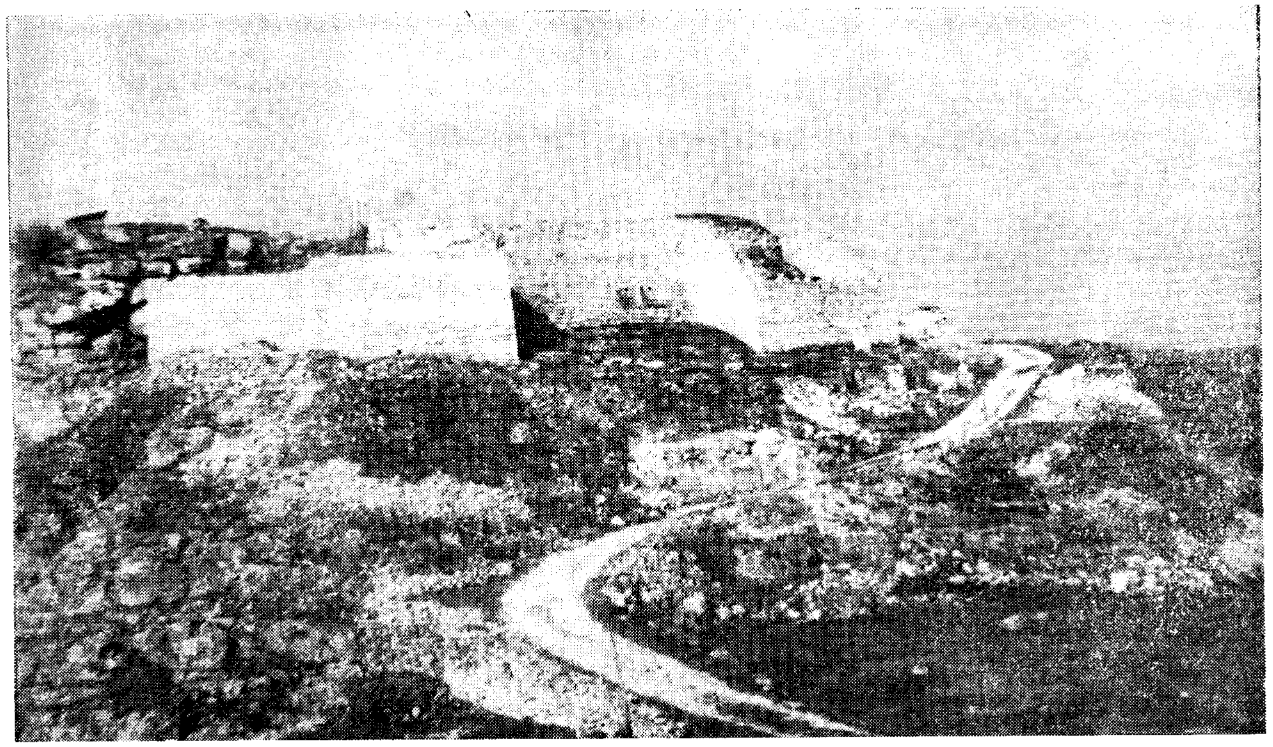

Обр. 10. Бойни кули на крепостната стена от изток

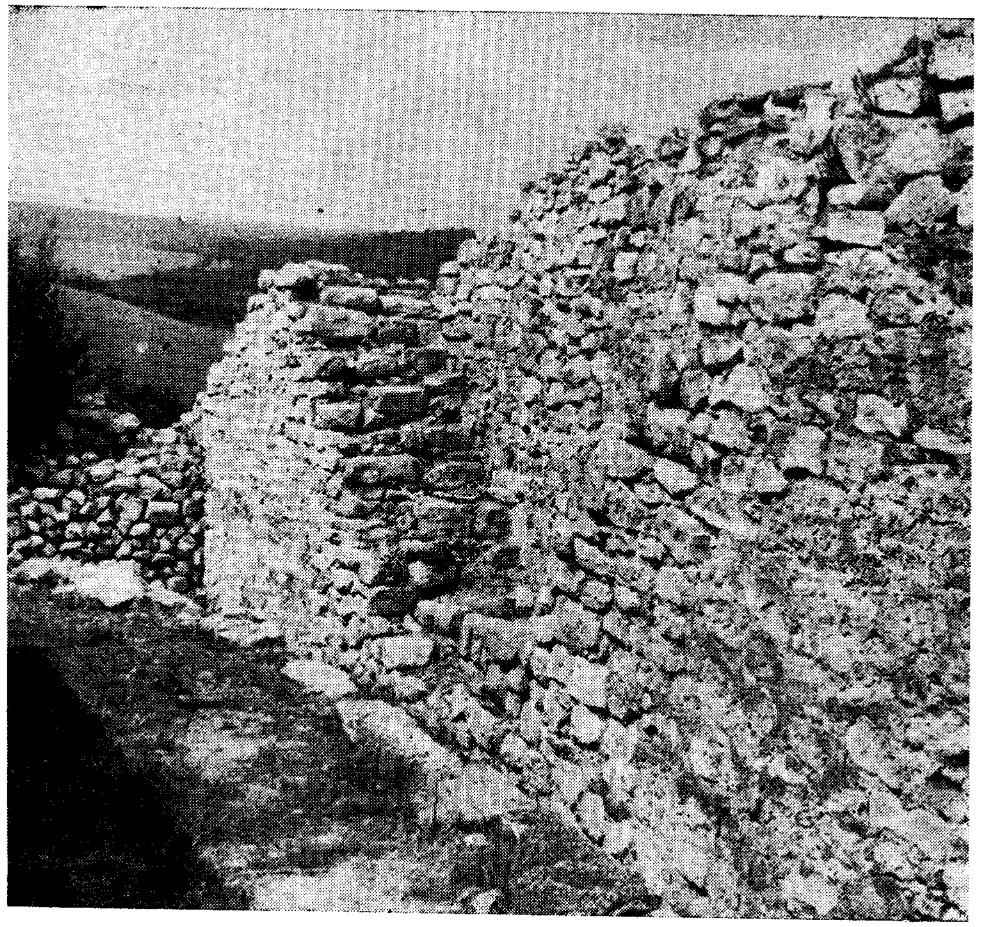

Обр. 11. Стълба към кулата южно от източната крепостна порта

на камъните. На предната фасада на кулата върху хоросана, подражавайки на по-стара традиция в строителството (както е при вътрешното лице на ранновизантийската крепостна стена), квадрите са очертани с двойни успоредни линии. Такава фугировка е останала само тук. Затова не е ясно дали е била направена по цялата стена, тъй като кулата е преустроявана. Същата фугировка е установена и в Царевец в Търново.

Отвътре, в долната си половина кулата представлява плътна маса от ломени камъни, споени с бял хоросан с баластра.

Втората кула е на 13,50 м от горната. Тя е изградена на извивката на крепостната стена в южния ѝ край. Южната половина на тази кула е разрушена почти до основи. Тя има същите размери и план като първата кула. Широка е 9,90 м и се издава от стената на 7,40 м. Построена е също заедно със стената. Запазена е в тилната си част на нейната височина — до 2 м. И тази кула е силно разрушена в предната си половина, където е висока до 1,40 м. На тази височина тя е градена с преупотребени големи блокове. Челната ѝ фасада е в долната половина със същия наклон навътре към стената като първата кула.

От плана на кулите и запазената им част се вижда, че по техен образец е построена кулата на западната страна на цитаделата при последното възстановяване. Това ни дава възможност с по-голяма сигурност да си представим техния външен вид. Кулите, плътни в долната половина, в горната си част вероятно са имали два етажа. Първият етаж на лицевите фасади на кулите се издавал навън и имал амбразури. Над него те завършвали с открити платформи със зъбери, каквито има и на парапета на бойната пътека на крепостната стена.

До платформите на стената и кулите извеждат двураменни стълби. Те имат в основата си площадка, от която се разклоняват в северна и южна посока. Стълбите са вградени в стената при кулите и са на 17 м една от друга. Стълбата пред кулата при крепостната порта е запазена на 5 м височина. Рамената ѝ в основата са на 1,10 м едно от друго, с две стъпала пред площадката. На северното рамо се наброяват девет стъпала, а на южното 14. Стълбите са широки 1,20 м, а отделните стъпала са широки и високи по 0,30 м (обр. 14). Стъпалата са направени от средно големи камъни и са покрити изцяло с хоросанова замазка.

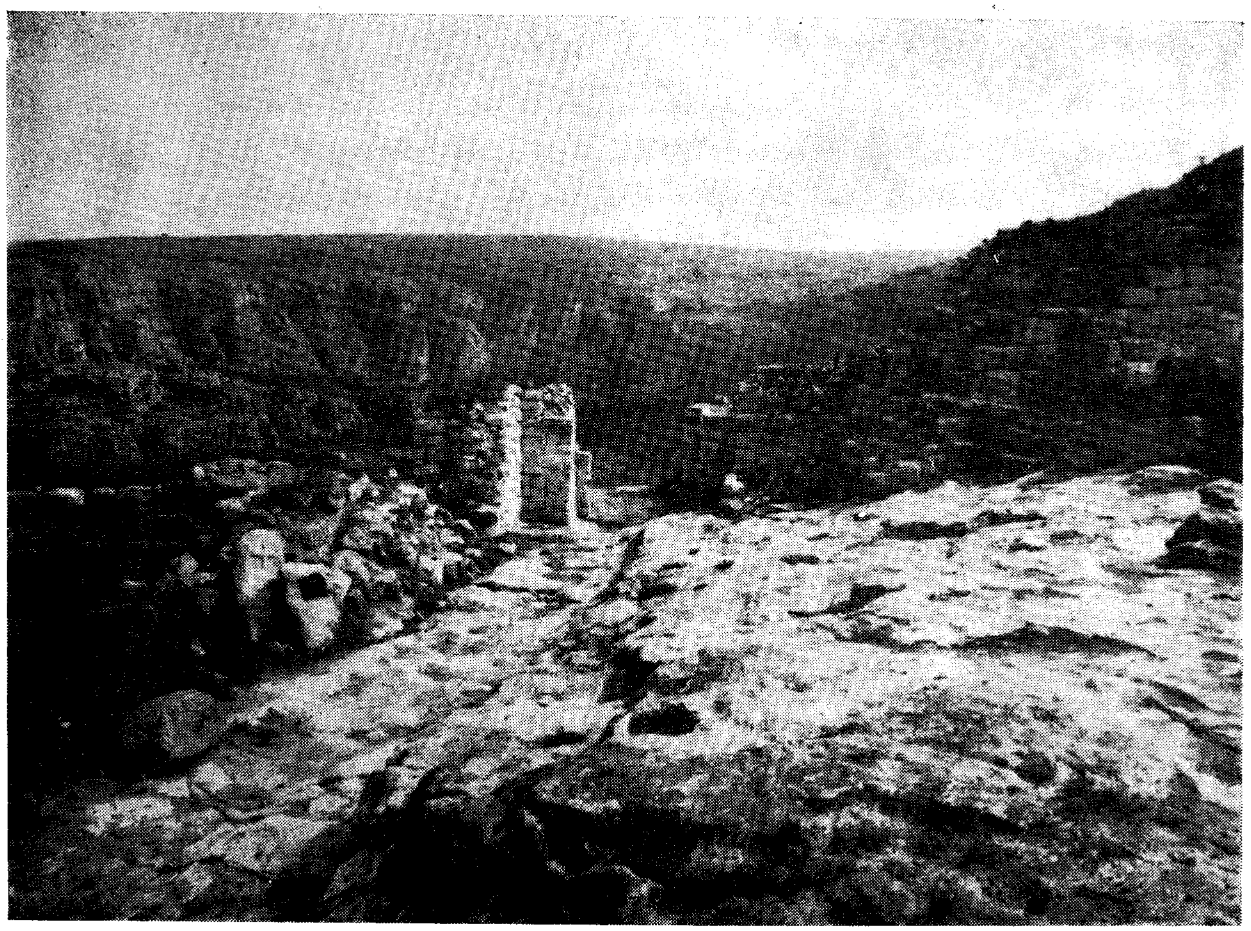

Обр. 12. Източната крепостна порта — изглед отвътре

Стълбата пред втората кула е със запазено северно рамо на 2,50 м и южно на 1 м. Площадката между двете ѝ крила е дълга 2,30 м. От северното рамо са останали девет стъпала. Чупката, която прави тук крепостната стена, е под ъгъл 154°. Затова всяко по-горно стъпало е по-късо. Първото е дълго 1,40 м, а последното запазено — 0,70 м. Стъпалата са високи 0,18—0,30 м и широки 0,30—0,45 м.

По същия начин в крепостната стена са изградени и стълбите в Ловеч, Шумен и др.[8]

Южно от първата кула на 1 м от основата на крепостната стена има почти квадратен отвор на канал, широк 0,40 м и висок 0,35 м, покрит с големи каменни плочи за оттичане на дъждовната вода, която се събирала отвътре при стената. Вътрешният му отвор се намира на повърхността. Каналът преминава с лек наклон през стената.

Градската порта от тази страна на крепостта е разположена на 8 м от североизточния ѝ ъгъл и се намира пред главната ранновизантийска порта. Това място е избрано, за да бъде неприятелят по-дълго време под обстрел, с което се затруднява приближаването му до портата. Тя е запазена в сравнително добро състояние и достига височина до 2,50 м. Затова ясно се виждат промените, които покъсно е претърпяла (обр. 12).

Първоначално портата имала отвор 3 м. Точното място на вратата не може да се установи поради по-късното ѝ преизграждане, но едва ли е имало голяма промяна. Коридорът, който се оформя в стената, е удължен навътре чрез изграждането на пиластри. Те са конструктивно свързани с крепостна стена и са разположени на 0,35 м от южния ѝ вътрешен ъгъл и на 0,50 м от северния. При зидането им са използувани и блокове от вътрешното и външното лице на ранновизантийската стена, която явно е разрушена. Северният пиластър е дълъг 3 м и широк 2 м, а южният е по-тесен — 1,20 м. Тъй като е поправян, той е по-къс от срещуположния. Върху пиластрите и стената над вратата вероятно е имало бойна платформа, под която се оформял коридор, широк 3,40 м при вратата и 3,80 м между пиластрите, с приблизителна дължина 5,40 м.

Крепостната стена северно от портата променя посоката си към запад под тъп ъгъл. Теренът между нея и ранновизантийската стена, който е извън старата крепост, е и значи-

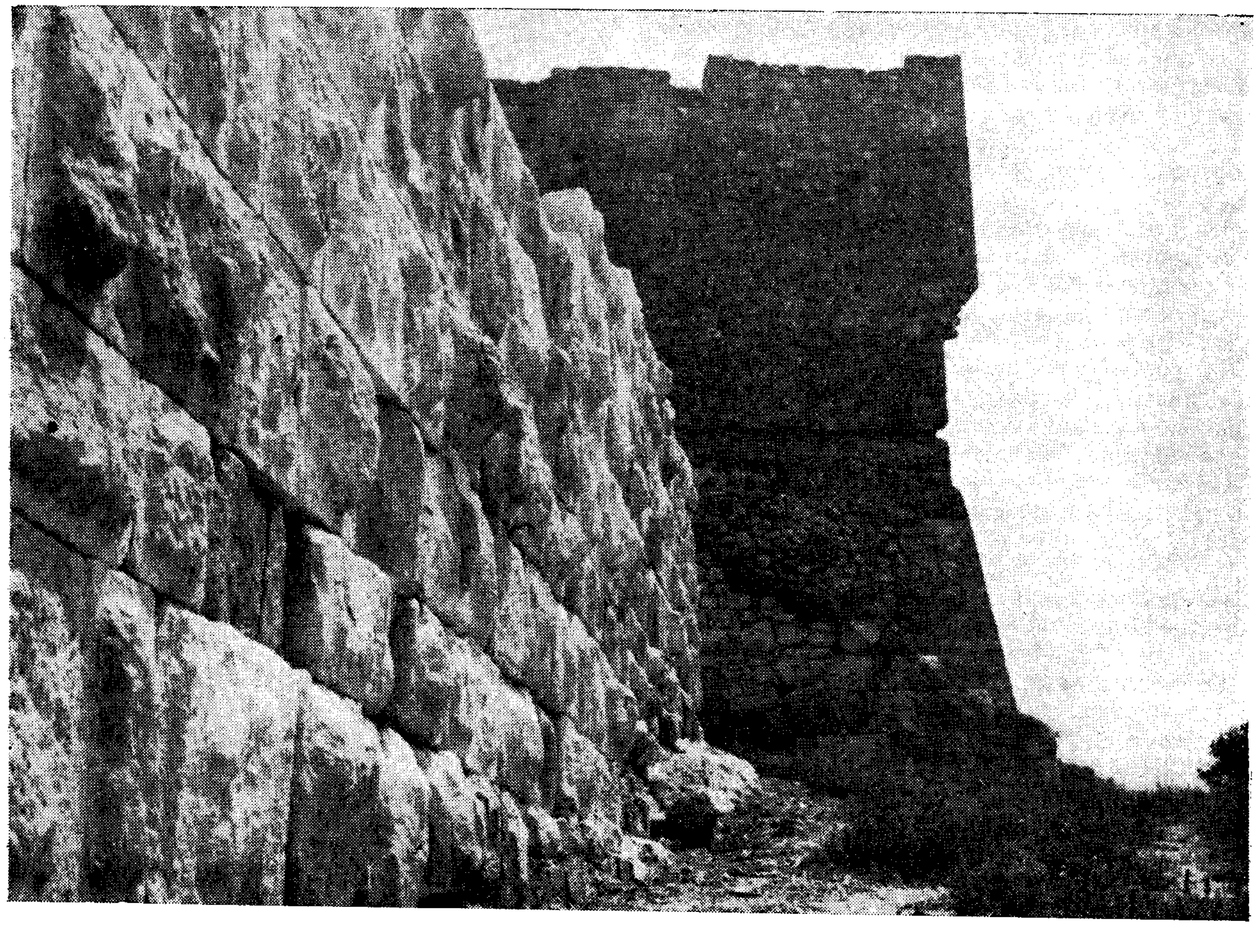

Обр. 13. Зазиданият външен вход в западната кула

телно по-нисък. Той е изкуствено запълнен с насип от жълта пръст на височина 3 м, за да се изравни с горното ниво.

Участъкът от крепостната стена на северната страна на рида е силно разрушен — почти до основи — от изваждането на камъните за строежи. Крепостната стена е построена по ръба на скалния венец и следва неговите очертания. От североизточния ъгъл тя продължава към ранновизантийската крепостна стена, включва северния ѝ край, след което прави широка дъга и върви почти в права посока до преустроената западна ранновизантийска стена. На тази страна на рида теренът е снишен неравномерно и в северозападния ъгъл на цитаделата е с 4 м по-нисък от горното ниво. Това значително по-ниско място, което представлява широка тераса, е запълнено с културен насип, образуван постепенно от разрушенията на предходните строежи. Поради различието в нивото на терена основата на стената е положена на различна дълбочина, за да стъпи на скалата. Тя е запазена отвън в един или два реда камъни. Отвътре, където е изградена към насипа, е без лице. Затова само на по-високите места е останала лицева зидария от един до три реда. Този сектор от крепостната стена е граден по същия начин като източната страна на цитаделата. Тук стената има различна дебелина в зависимост от наклона на склона. От североизточния ъгъл на рида до извивката, която прави стената, тя е широка 3,50 м, колкото е и на източната страна, защото на това място склонът е най-малък и най-достъпен. След промяната на посоката ѝ стената е широка 2 м до включените по-късно в нея две сгради. Оттук до западната крепостна стена на дължина 38 м отново става по-широка (2,60 м), защото височината на склона намалява.

При крепостната стена са намерени сравнително голям брой монети, една от които е открита под трасето при западния край (латинска константинополска имитация от XIII в.) и една в основата на стълбата пред кулата южно от източната крепостна порта. Монетата е на Теодор I Ласкарис (1208—1229).

При приготвянето на хоросана на две места в градежа на стената са попаднали фрагменти от дъна на блюда със сграфито украса. Фрагменти от съдове от XIII в. са открити под изкуствения насип в северозападния ъгъл на крепостта.

През втория стройтелен период са направени преустройства и на западната ранновизантийска стена. Вероятно с цел по-добра охрана е прекъсната функцията на кулата като надвратна. Външният отвор, който е сериозно разрушен, е зазидан с различни по размери блокове, споени с бял хоросан с баластра. Вложени са напречни и надлъжни скрити дървени греди (обр. 13). Вътрешният отвор на входния коридор на кулата също се затваря със зид, с който в долната ѝ част се оформя правоъгълно помещение (обр. 14). Няма данни, доколко е разрушена горната част на кулата, но ако е била съборена, вероятно е възстановена по образец на кулите на източната страна на града, с които се изгражда едновременно. Не разполагаме и с данни за степента на разрушаване на крепостната стена.

---

[8] Й. Чангова. Цит. съч., с. 94.

След затварянето на входа на кулата на около 21 м южно от нея почти в средата на този участък от крепостната стена е отворен нов вход. Портата претърпява преустройство, което може би променя първоначалния ѝ вид. Поради това описанието ѝ ще направим през предпоследния строителен период.

От вътрешната страна на стената, северно от новата порта, в северозападния ъгъл на цитаделата е направен насип за подравняване, дебел 0,80 м. Той е от горяла пръст, примесена с въглени, животински кости и фрагменти от глинени съдове от Второто българско царство. Стратиграфски този пласт лежи върху ранновизантийския културен слой. Той е доказателство за разрушаването на постройки, изградени на кална спойка през това време.

Второто разрушаване на града през първата половина на XIV в. отново поврежда крепостните съоръжения, както показват направените по тях сериозни поправки.

Тогава източната крепостна порта е почти изцяло съборена, което налага наново да бъде преизградена. При това голямо преустройство тя е стеснена от двете страни с 0,45 м. Отвън входът ѝ е оформен с пиластри, широки по 0,45 м и издадени на 0,30 м. Те са на северната страна на 0,37 м и на южната на 0,25 м от външните ъгли на коридора. Това стеснение на портата затруднило преминаването на превозните средства и затова се наложило двата пиластра на височина 0,20 м от основите им да бъдат отнети дъговидно на височина 0,40 м.

Новоизградeният зид към северната страница на портата е на фуга на височина 1,20 м и след това конструктивно се свързва със стената, което е доказателство, докъде е разрушена тя от тази страна. От юг външният ъгъл на портата е изграден из основи. В новата зидария са поставени дървени греди, като надлъжните стават външни.

Вратата е двукрила, широка 2 м. Във вътрешните ъгли на пиластрите в скалата са изрязани правоъгълни дупки за осевите греди на крилата ѝ с размери 0,30×0,20 м. Между двата пиластра е изсечен праг, широк 0,58 м. При тази запазеност на портата няма възможност да се определи как е завършвала. Коридорът, удължен с продължаването на старите пиластри, е стеснен при вратата.

Тежки повреди са нанесени на кулата южно от източната порта. Тя е преизградена в значителна степен, като е запазен обаче първоначалният ѝ вид. Само южната ѝ страна била възстановена с частично нарушаване на първоначалния ѝ план. Изградена е с отстъп навътре, който започва от 0, на височина до 2,90 м от основата и завършва при стената на 0,50 м от първоначалното ѝ очертание. Северната фасада също е възстановена, но без промяна, за което има следи по крепостната стена, запазена на 5 м височина. При това сериозно разрушаване може да се допусне, че и предната фасада на кулата е преизграждана.

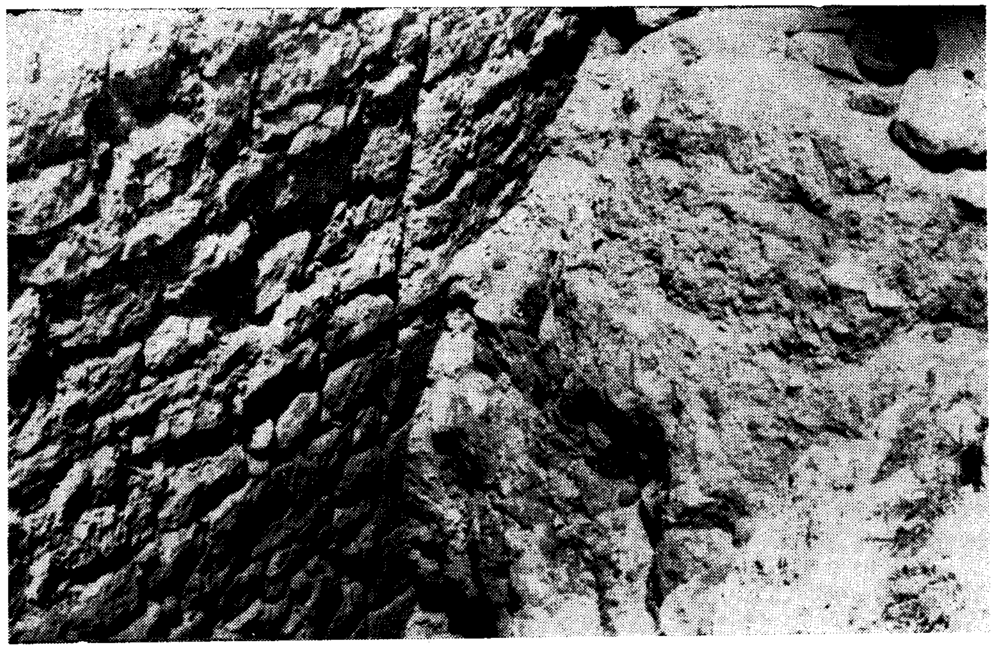

Обр. 14. Зазиданият вътрешен вход в западната кула

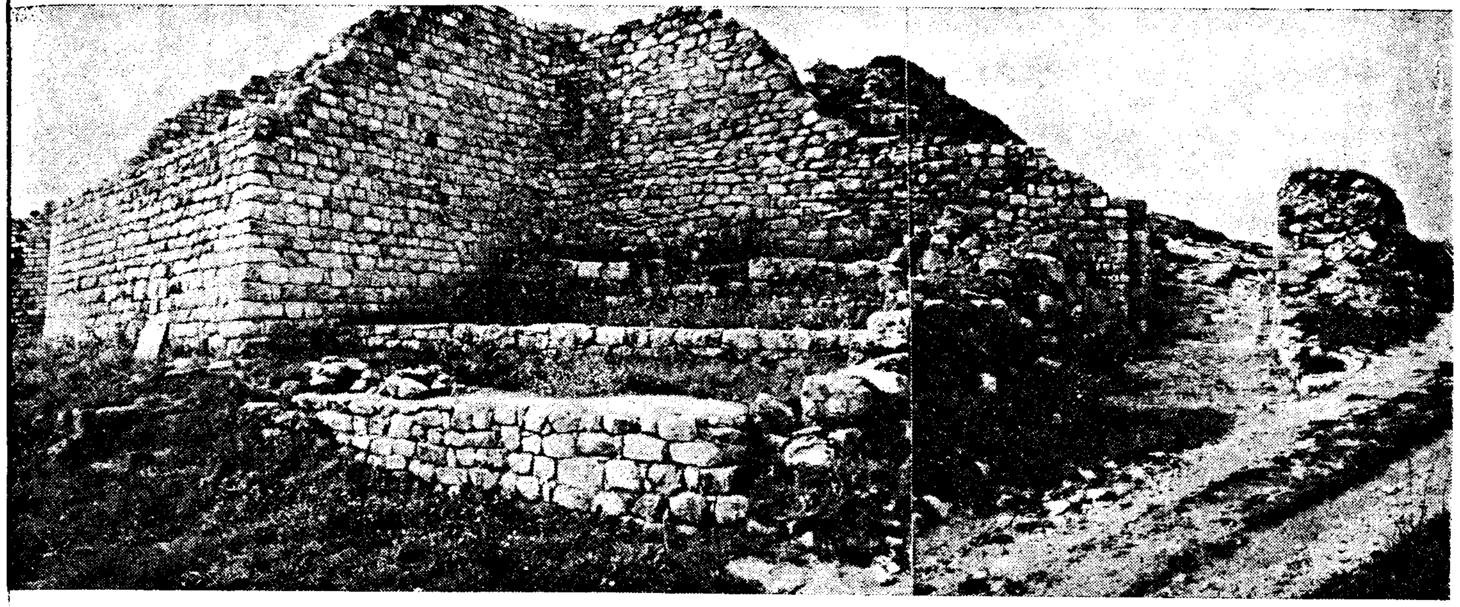

Обр. 15. Крепостната стена южно от източната крепостна порта

При ремонта на портата и кулата отвън към крепостната стена южно от портата е направен зид, с който стената е удебелена. Той е запазен на височина 1 м и е широк 0,90 м. Зидът е само с външно лице. Граден е от големи каменни блокове, между които има преупотребени квадри от вътрешното и външното лице на ранновизантийската стена. Този солиден зид трябвало да укрепи стената, която, както изглежда, получила сериозни повреди. Те не можели да се отстранят с частични преправки (обр. 15).

В южния край стената е укрепена и отвътре. Тук е издигнат нов зид с клинообразна форма, който в края на стената е широк 0,20 м и постепенно се разширява до 4,50 м, като достига до най-високия терен пред поправената ранновизантийска стена.

Големи повреди получава и крепостната стена откъм северната страна на платото. В източния ѝ край значителна част от нея е срутена до основи. При възстановяването ѝ в нея са включени две сгради, от които едната е църква № 7.

Има данни за сериозно разрушаване и на западната крепостна стена. Северно от кулата новоизградената ѝ част над ранновизантийската стена и преизграденото ѝ през XI—XII в. отвътре лице са съборени. Ниското незастроено място пред стената е запълнено до нивото на по-високия скален терен с насип от останките ѝ, дебел 2,40 м. Това е установено по запазените зидове на вградената в крепостната стена при възстановяването ѝ обществено-административна сграда. Основите на сградата са положени на дълбочина 0,80—1,50 м според денивелацията на терена. Северният и южният ѝ зид в западния край са конструктивно свързани в основите си с крепостната стена, която е доизградена като стена на сградата.

Нямаме данни за състоянието на крепостната стена южно от кулата, защото при следващото ѝ разрушаване тя е отново преустроена.

Поправки са извършени и на западната крепостна порта, но не е възможно да се определи кога е станало това, защото е използвана строителна техника, при която са употребени и външни сантрачи, характерни за двата по-късни строителни периода. По тези причини ще се спрем на състоянието на портата, когато разглеждаме предпоследните преустройства в Червен. Крепостната стена пострадала отново много сериозно от предпоследното разрушаване на Червен в края на XIV в. Северно от източната порта чак до извивката при северната страна тя е съборена почти до основи. При възстановяването ѝ в този участък е спазен старият ѝ план, като само на извивката стената е изтеглена навътре с 0,80 м от външното ѝ лице.

За увеличаване на отбранителната мощ на стената и главно за защита на източната порта е построена трета кула. Тя заема пространството северно от портата до ъгъла, който прави стената при промяна на посоката си на запад. Кулата е запазена само в основи. Тя има квадратен план и е по-малка от другите две кули на тази страна. Дълга е 5,60 м и е широка 5,70 м. Тази кула е била също като тях плътна

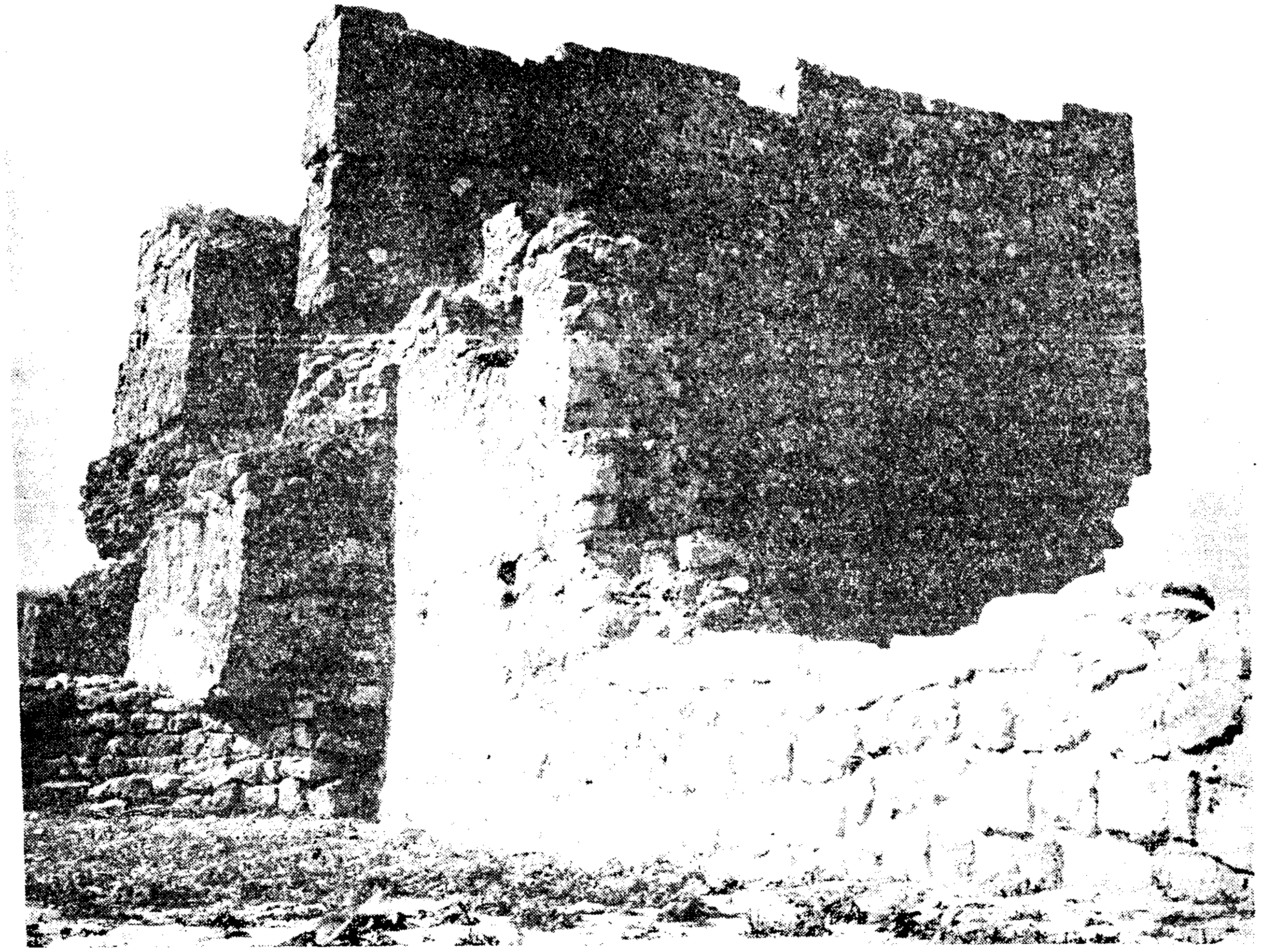

Обр. 16. Крепостната стена северно от западната кула

в долната си част. Южната ѝ страна е продължение на северната страница на портата. Доказателство за голямото разрушение в този сектор и за построяването на кулата през предпоследния строителен период е фактът, че на разстояние 1 м от портата в задната си част кулата опира до стената, след което е свързана конструктивно с нея.

В пространството между източната порта и кулата от юг към допълнително направения укрепяващ стената зид е изграден втори зид с Г-образна форма. Той е дълъг 2,60 м от портата към кулата, а по-дългото му рамо е 3,50 м и е продължение на южната страница на портата. Между него и новата кула се затваря проход, който също допринася за ефикасната отбрана на портата. В мястото, затворено между Г-образния зид и кулата, са построени още два зида, успоредни на крепостната стена. Те са твърде дебели — 2,20 и 2,60 м, и са запазени на височина до 1,50 м. Възможно е тези три зида, отстоящи на еднакво разстояние един от друг, да са били от някакво укрепително съоръжение.

С най-много данни разполагаме за повредите, които са нанесени на западната крепостна стена. От тях се вижда, че пак са срутени надстроената част на стената и кулата над ранновизантийската. Запазеното от последното преизграждане дава възможност да се направи по-пълна и по-правдоподобна възстановка на крепостните съоръжения.

Западната крепостна стена и кула са изградени много солидно с оглед на най-добра отбрана на цитаделата от тази страна, въпреки че стената след цялостното укрепяване на града остава вътрешна. Кулата и стената са замислени и изпълнени конструктивно като едно цяло.

При възстановяването на крепостната стена на места са нарушени очертанията на старата ранновизантийска стена. Северно от кулата новопостроената част от крепостната стена с дължина 3,50 м е широка 3,50 м. Тук стената стъпва върху съборения южен зид на обществено-административната сграда, включена в крепостната стена при предпоследното ѝ преизграждане (обр. 16). Западният зид на тази сграда е вграден в крепостната стена. От тук до чупката, която прави старата стена, тя е по-тясна, дебела 2 м, след което запазва очертанията на ранновизантийската стена. В основата преизграденото вътрешно лице на стената в стеснения участък не стъпва върху старата стена, съборена отвътре почти до основи, а започва от насипа, образуван над нея, дебел 0,70 м (обр. 17).

Южно от кулата новата част на стената с малки изключения е надзидана върху цялата дебелина на ранновизантийската стена, т. е. запазва нейната дебелина от 3,30 м. Тя е незначително по-тясна в отрязъка от кулата с посока към портата с дължина 17 м. Тук стената е изтеглена навътре от първоначалната вътрешна линия на заварената стена. От двата края на това разстояние тя постепенно се стеснява към средата, където достига до най-голям отстъп от 0,50 м (обр. 18). От тук до южния склон на рида хубавият градеж от едри блокове в редова зидария ясно разграничава мястото, докъдето е запазена ранновизантийската стена и откъдето започва новото ѝ презиждане с по-добре обработени камъни, споени с бял хоросан с баластра, отличаващи се от зидарията, направена по това време по северната и източната част на крепостната стена.

Стената след преизграждането ѝ е висока 11 м, както показват запазените участъци от двете страни на кулата. Тя завършва със зъбери, високи 0,50 м. Парапетът на бойната платформа е широк 0,75 м. От север на кулата той е висок 1,20 м, а от юг — 1,70 м. По разликата между двете височини се установи височината на зъберите. При това състояние на парапета не може да се съди за разстоянието между зъберите (обр. 19).

До бойната пътека на стената се достига по еднораменна стълба, разположена южно от входа на кулата. Тя е направена на мястото на ранновизантийската. Стълбата е вградена в стената. В основата си тя е широка 0,90 м, постепенно се разширява и при бойната платформа достига 1,20 м.

Върху основите на ранновизантийската кула се извисява нова кула, която до земетресението през 1977 г. с епицентър Вранча е една от най-добре запазените средновековни кули от Второто българско царство. Тя е строена по образец на кулите на източната страна на крепостта. Спазени са почти техните размери (обр. 20). Кулата има правоъгълна форма (8,50 × 10,50 м) и се издава извън крепостната стена от север на 7 м, а от юг на 9 м — в зависимост от посоката ѝ. Отвън е висока 12 м, а отвътре — 6,30 м. Стените ѝ са с около 1 м

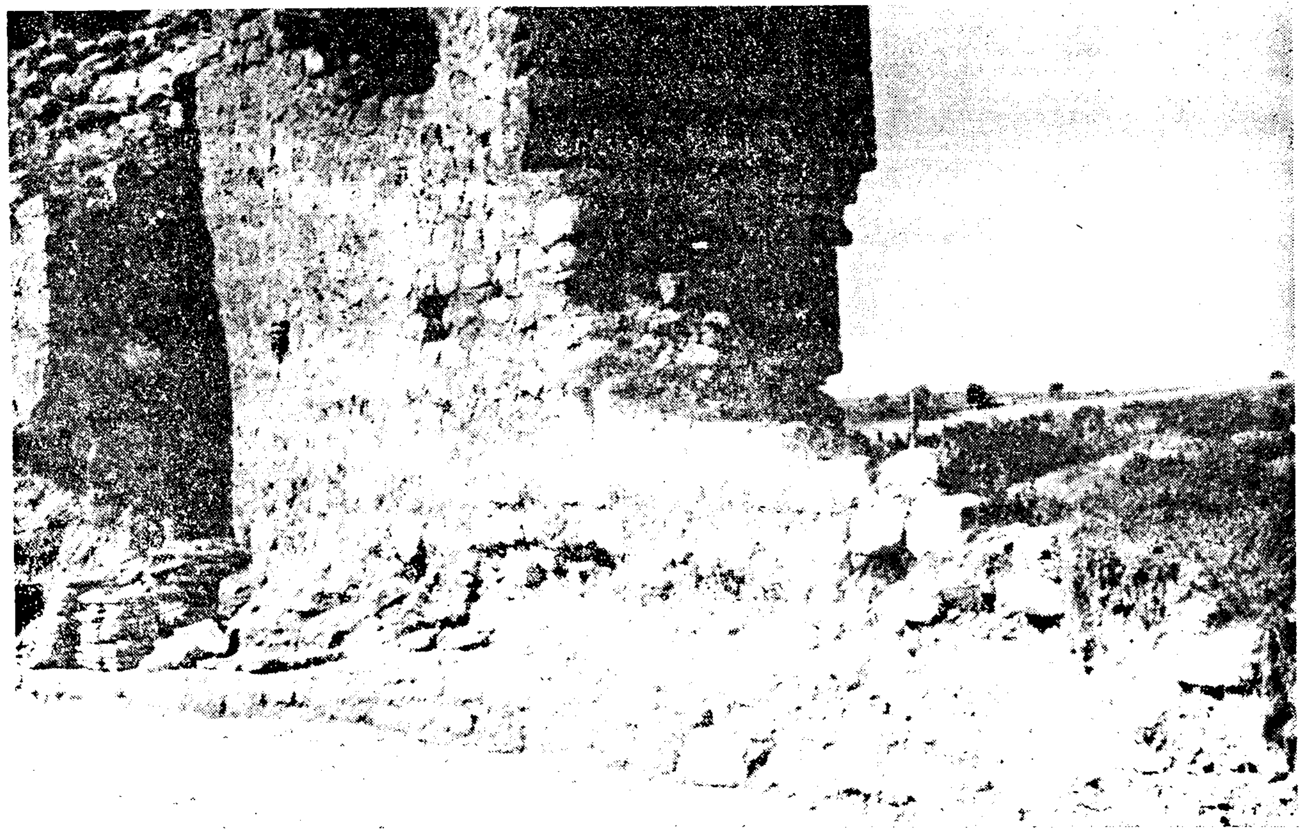

Обр. 17. Крепостната стена северно от западната кула

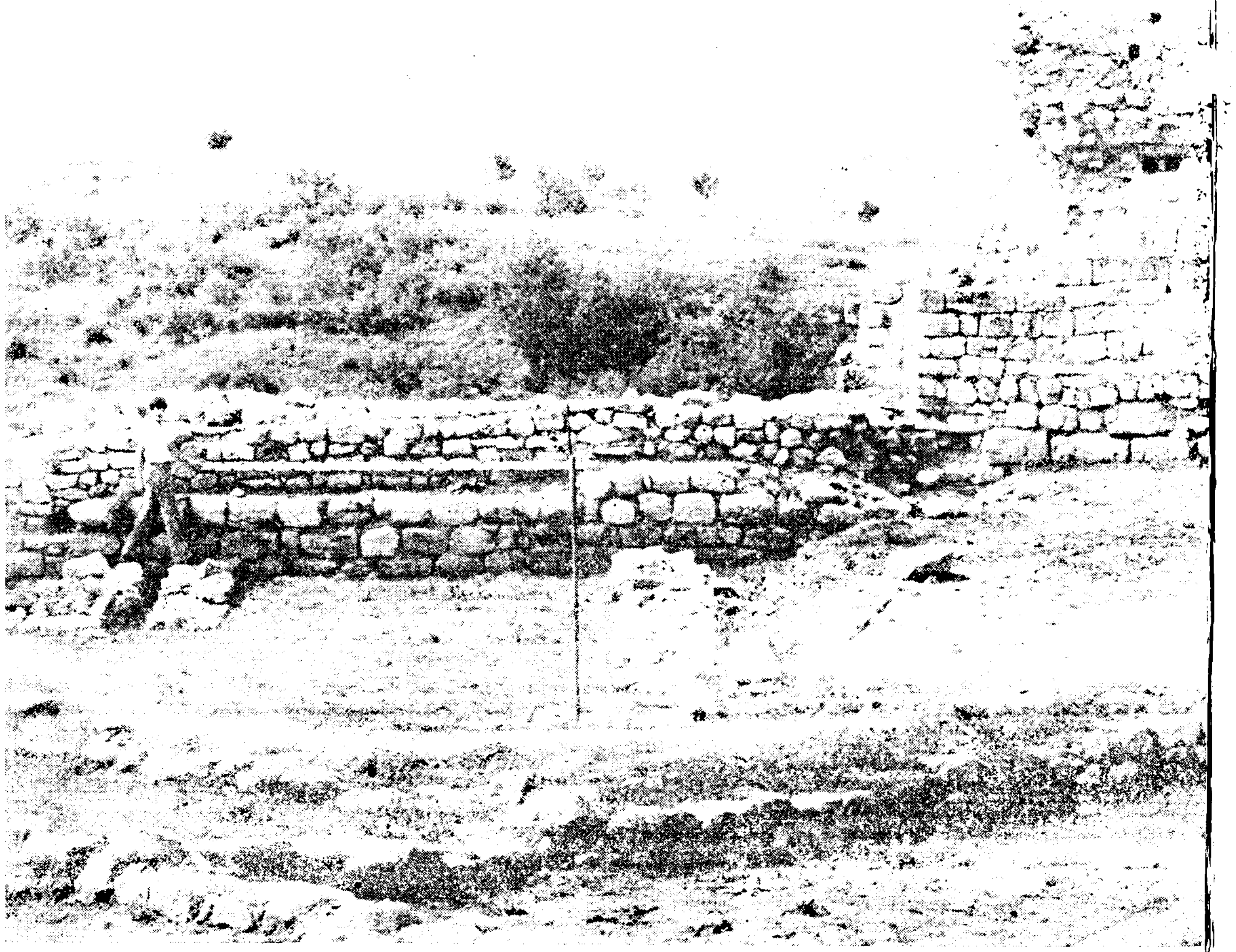

Обр. 18. Крепостната стена южно от западната кула

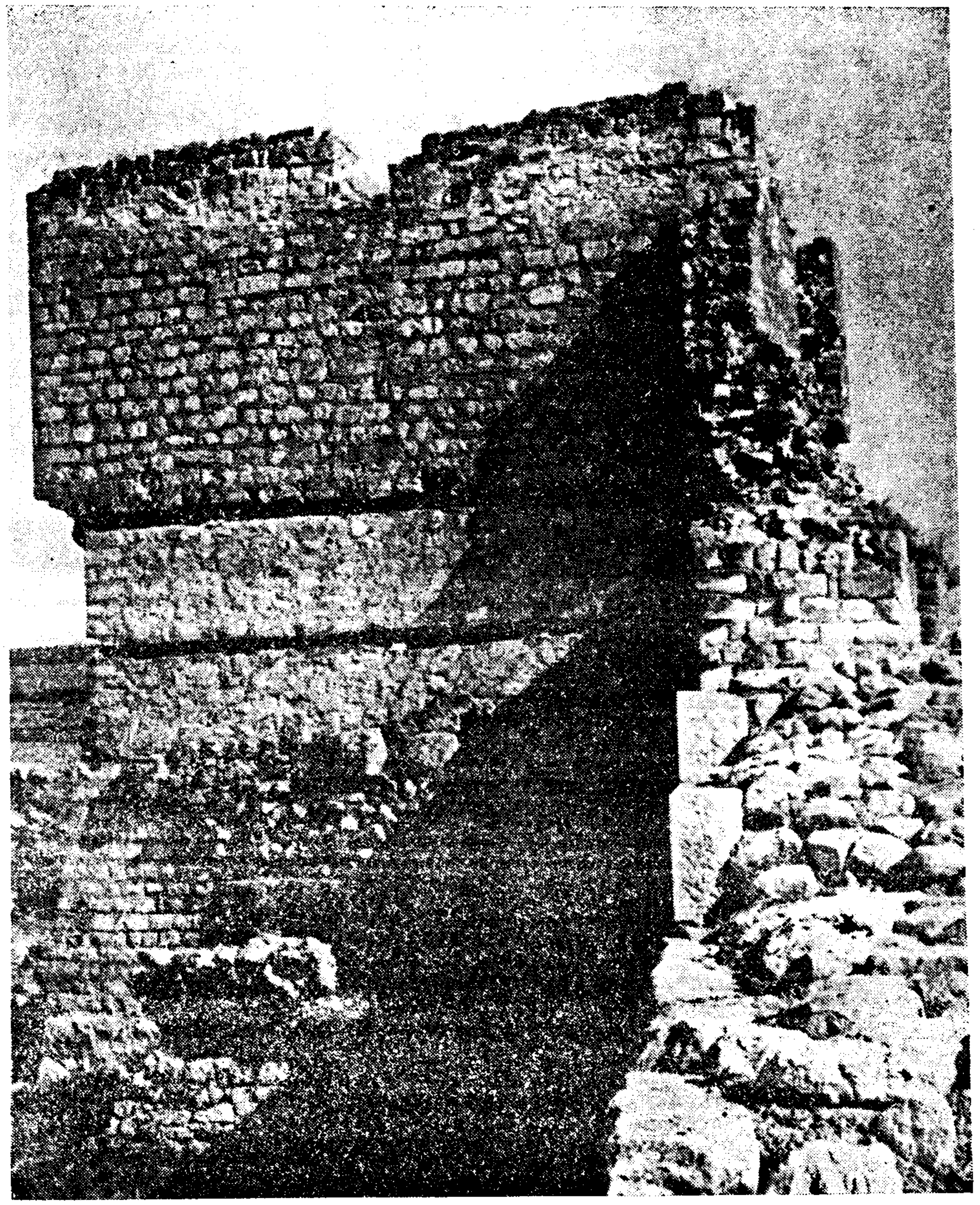

Обр. 19. Западната крепостна стена — изглед от юг

по-тесни от зидовете на ранновизантийската кула. Те са изместени с 1 м на юг, поради което в основата им се получава отстъп от старите зидове на северната стена отвън, а на южната — отвътре.

Вътрешните размери на кулата са: южната стена е дълга 6,70 м, дебела 2,50 м при крепостната стена и 1,80 м при югозападния ъгъл на кулата. От юг крепостната стена се вдава с 1,50 м в кулата и оформя лявото крило на входа ѝ. Северната стена на кулата, дълга 8,50 м, е с 1,80 м по-дълга от срещуположната, защото в нея е включена и ширината на крепостната стена, която от тази страна не се вдава към отвора на кулата. Дебела е 1,60 м. Западната стена е дълга 8,50 м и широка 2 м.

Включването на кулата в крепостната стена е продиктувано от необходимостта да се създаде непрекъсната бойна платформа по цялата дължина на крепостната стена чрез дебели греди над входа на кулата. На 3 м от пода на новата кула над входа са наредени четири масивни греди за под на бойната платформа. Върху вътрешните две стъпва парапетът на стената, който от юг се издава с 0,30 м и оформя южната страница на вход към етажите на кулата. Продължението на парапета до северния зид на кулата е разрушено. Гредите, които поддържали парапета и платформата, според запазените им легла са четириъгълни с размери 0,25×0,35 м, на разстояние 0,25 м една от друга. Те са твърде масивни, за да могат да понесат големия товар. Парапетът на платформата затваря от изток горната част на кулата (обр. 21).

Отвън силуетът на кулата е твърде раздвижен, въпреки че само челната ѝ фасада е третирана по-пластично. На височина 8,50 м от основата тя е с наклон от 1,50 м навътре. Оттук нагоре следва отвесен пояс, широк 4,50 м, ограничен с хоризонтални дървени греди. Над него чрез дървени греди стената е изнесена на 1,50 м навън, колкото е наклонът на долната ѝ част. С това се създава единство между отделните ѝ части, което ѝ придава по-голяма стройност. Тази страна има и две бойници — амбразури.

Единствено на южната гладка стена като декоративен елемент от вградени единични тухли са направени два триъгълника, обърнати с върховете нагоре, разположени един под друг. Долният е по-голям и е разделен с тухла на две по височината му. Декоративни мотиви от взидани тухли има по фасадите на кули 3 и 4 на крепостта Баба Вида във Видин.

Стените на кулата завършват с правоъгълни зъбери, високи 0,50 м, каквито е имало по цялата дължина на крепостната стена. На западната страна има четири зъбера с два размера: двата крайни са дълги по 2,50 м, а средните — по 3 м с отвори между тях, широки 1,50 м. На северната и южната фасада те са по два и затова са значително по-дълги 7 м, но разстоянието между тях е същото. Зъберите са на 1,20 м от пода на платформата, както е и при крепостната стена.

Към южната външна страна на кулата е прибавен масивен зид с правоъгълна форма, широк 3,50 м и дълъг 9 м. Той е на 1,20 м от ъгъла, сключен между крепостната стена и южната стена на кулата, и достига до югозападния ъгъл, където започва новоизградената част на кулата. На тази височина е създадена платформа, която съответствува на платформата, оформена при отстъпа на новия зид от ранновизантийския на северната страна на кулата. Зидът е от ломени камъни със спойка от хоросан с баластра. В зидарията му са наредени напречни и надлъжни дървени греди. Затруднени сме да дадем приемливо обяснение, какви са били съображенията за построяването на този зид и за създаването на двете своеобразни платформи.

Кулата има три етажа, разделени с дървени подове, лежащи върху дебели подпорни греди, чиито размери (0,20×0,20 м) се установяват по леглата им в стените.

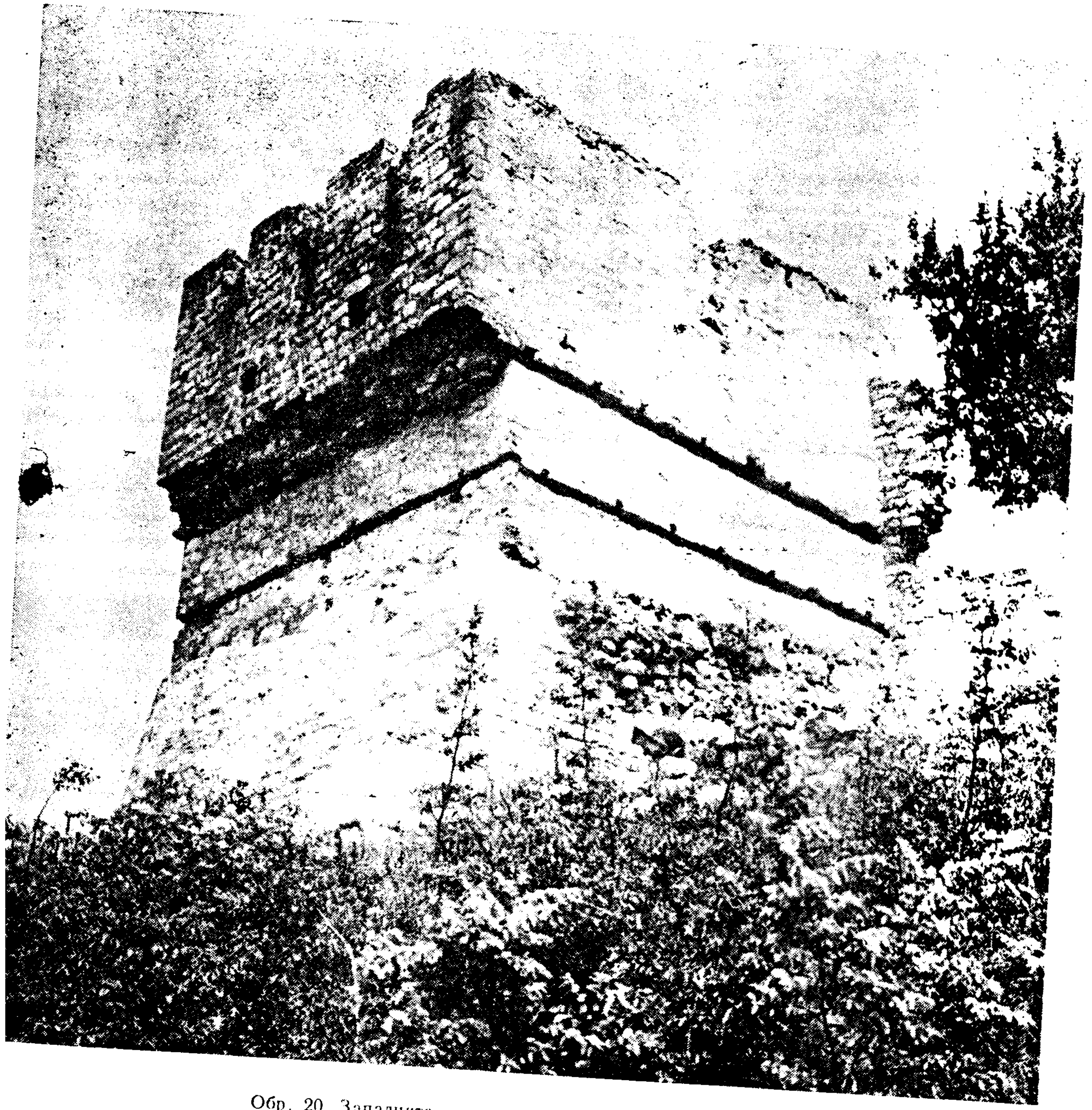

Обр. 20. Западната кула на цитаделата на Червен

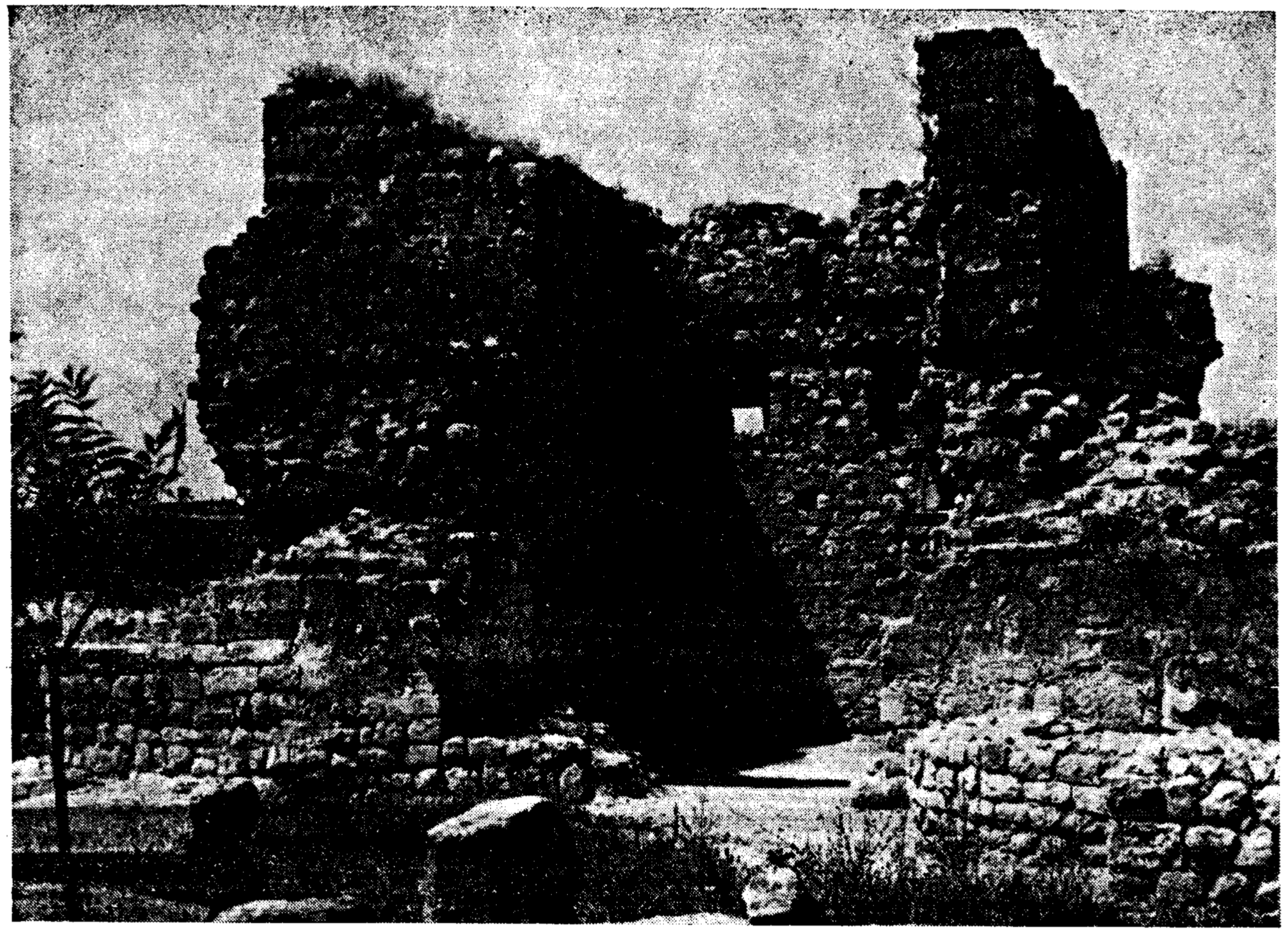

Обр. 21. Западната кула на цитаделата — изглед отвътре

Приземното помещение на предпоследната средновековна кула престава да се използува и е запълнено до нивото на терена пред входа ѝ с жълта пръст, примесена с пепел, въглени, камъни и хоросан. На 5 м дълбочина в насипа са намерени: къс зидария от тухли с дъговидна форма от разрушените наоколо сгради (обществено-административната или от църква №2), тръбичка от декоративна керамика и няколко фрагмента от глинени съдове, датиращи от XIII—XIV в. Тези материали потвърждават времето на преизграждането на кулата — вероятно втората половина на XIV в.

Първият етаж на кулата е висок 3 м. Той получава светлина пряко от входа. Вторият етаж е почти със същата височина и се осветява от двете бойници на западната стена. Те имат форма на пресечени пирамиди. Третият етаж представлява открита бойна платформа, висока 1,70 м, колкото парапетът на бойната платформа на стената.

В литературата са изказани няколко предположения за броя на етажите на кулата. К. Шкорпил смята, че тя е имала четири етажа[9]. Сигурно той има предвид приземния етаж на предпоследната средновековна кула. Неоснователно е обаче становището на А. Рашенов[10], че тя е била пететажна, още повече, че леглата на подовите греди са безспорно ясни.

Тази кула, както отбелязахме, е строена по образец на кулите от крепостната стена на източната страна на цитаделата, изградени през втория строителен период (началото на XIII в.).

В сравнение със стената на източната страна новоизградената част на крепостната стена и кулата са иззидани много по-солидно. За външното лице на стената и фасадите са използувани средно големи, почти правоъгълни камъни с гладко обработени лица. Те са почти еднакви по размери (0,15—0,30 м). За подравняване на по-ниските камъни в редовете са поставени тухли. За вътрешното лице е използуван по-грубо обработен материал, но въпреки това и в него се разграничават редовете на зидарията. На северната страна на южната амбразура и на северната стена на кулата са вгра-

---

[9] К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 31.

[10] А. Рашенов. Възстановяване на крепостта „Царевец“ в град Търново. — ГНМ, 6, 1936.

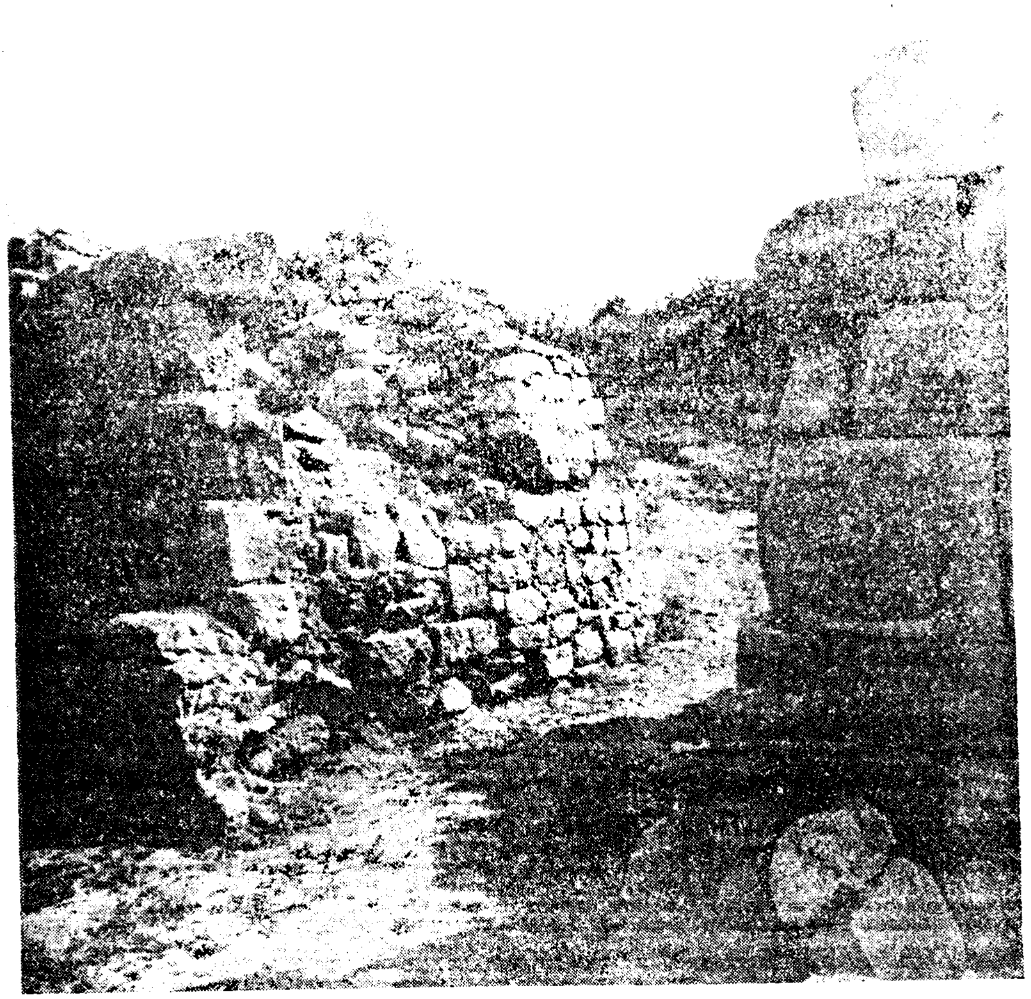

Обр. 22. Западната крепостна порта [illegible]

дени и корнизи от разрушени постройки, вероятно от съборената църква № 2.

Пълнежът е от различно големи ломени камъни, свързани здраво с хоросан, смесен с червена баластра — същата, каквато е употребена за изграждането на ранновизантийската стена. Баластрата е донесена от хълма северно от реката. Голямо количество от нея е останало струпано на западната страна на рова срещу кулата. Вероятно тя е докарана още при построяването на ранновизантийската стена, защото на друго място в крепостната стена такава баластра не се среща.

Хоросанът запълва плътно кухините между камъните, което е от съществено значение за здравото свързване на двете лица. Фугите между камъните са запълнени с хоросан, смесен с по-дребна баластра. Той е замазан и върху лицата на камъните, с което зидарията се ~~заздравява още~~ повече. За да се получи по-красив градеж, хоросанът, докато още не е бил втвърден, е изрязан по очертанията на камъните. Същият хоросан е използуван само при градежа на Г-образния зид, който е продължение на южната страница на източната крепостна порта. Най-приемливо е той да е останал от възстановяването на западната крепостна стена, което свидетелствува за едновременното им строителство.

При изграждането на стената и кулата по цялата височина на зидовете е използувана солидна сантрачна система от надлъжни и напречни греди, свързани с големи четириръбести Г-образни гвоздеи. Гредите са с четириъгълно сечение със страни 0,15×0,20 м. Поради голямата височина на стената и кулата гредите са наредени в няколко пояса. Надлъжните са поставени в зидовете на кулата по две една до друга или с малко разстояние между тях и по външните лица на стените, които са измазани с хоросан.

Западната крепостна порта, която също е претърпявала промени, е достигнала до нас в сравнително добро състояние. Тя е запазена на височина до 3,30 м. Портата е с отвор, широк 2,50 м, и има проход, дълбок 4,50 м. Отвътре страниците са дооформени с масивни пиластри. Вероятно те са предвидени за укрепяване конструкцията на вратата (обр. 22).

Страниците на входа са изградени с лека дъга навътре. Лицевата им зидария е от различно обработени камъни, вторично употребени правоъгълни блокчета, ломени камъни с грубо обработени лица, а на места са вложени и големи рустицирани блокове от външното лице на разрушената ранновизантийска стена при отварянето на този вход в нея. В градежа им са използувани напречни и надлъжни греди, като последните са външни, измазани с хоросан. Запазени са леглата на първите надлъжни греди, намиращи се на 1,20 м от основата на страниците. В насипа са открити големи изгнили парчета от тях.

За дооформяне на входа отвън пред външните му ъгли са прибавени правоъгълни пиластри, значително по-малки от тези при вътрешните ъгли. Те се издават към входа, като го стесняват с 1 м. Отвътре пред тях има каменен праг, широк 0,50 м. В двата му края са изрязани гнездата за осите на вратата. В едно от тях е намерена стъпката на петата на осевата греда. Тя представлява кръгла масивна конкавна подложка, поставена в изрязаното гнездо. В нея с по-малък диаметър е влизала желязната пета, конусовидна по форма и много масивна, висока 0,28 м. Тя се състои от долна цилиндрична плътна част, висока 0,75 м, с диаметър 0,06 м и горна от три трапецовидни израстъка. По височината им са пробити четвъртити дупки за пироните, с които петата е здраво прикована към гредата. Това устройство създава възможност за въртящо движение на двукрилата врата (обр. 23).

При разкриването на портата е намерена долната част на дървената врата. Тя е запазена под дебелия насип, докъдето е изолирана от външните атмосферни влияния. Вратата е направена от широки 0,10 м и дебели 0,07 м дъбови талпи, наредени плътно една до друга. Те са прикрепени с големи гвоздеи в двата си края към греди. За по-голяма стабилност крилата на вратата са укрепени с по две кръстосани по диагонал греди. Отвън вратата е заякчена и украсена с гвоздеи с широки плоски глави (обр. 24). Нямаме данни за устройството на горната част на портата.

Пред портата за подравняване на терена е направена площадка от добре подредени ломени камъни, споени с хоросан. От юг на площадката е открита правоъгълна масивна основа (3,50×3,10 м) от големи, добре издялани правоъгълни блокове. Може би тя е от пилон, построен във връзка с някакво съоръжение до входа.

На 1,50 м южно от портата в рустицираните блокове на крепостната стена са изрязани пет четвъртити дупки с косо отсечена навътре горна страна на височина 1,70 м от основата ѝ. В тях стъпват дървени греди, които може би поддържали платформа, изнесена пред стената поради отдалечеността на кулата за по-добра охрана на портата.

Отвън портата има украса от две стенописни пана. Едната стенопис е изпълнена върху рамкирано гладко поле (1,40×0,70 м), издялано на

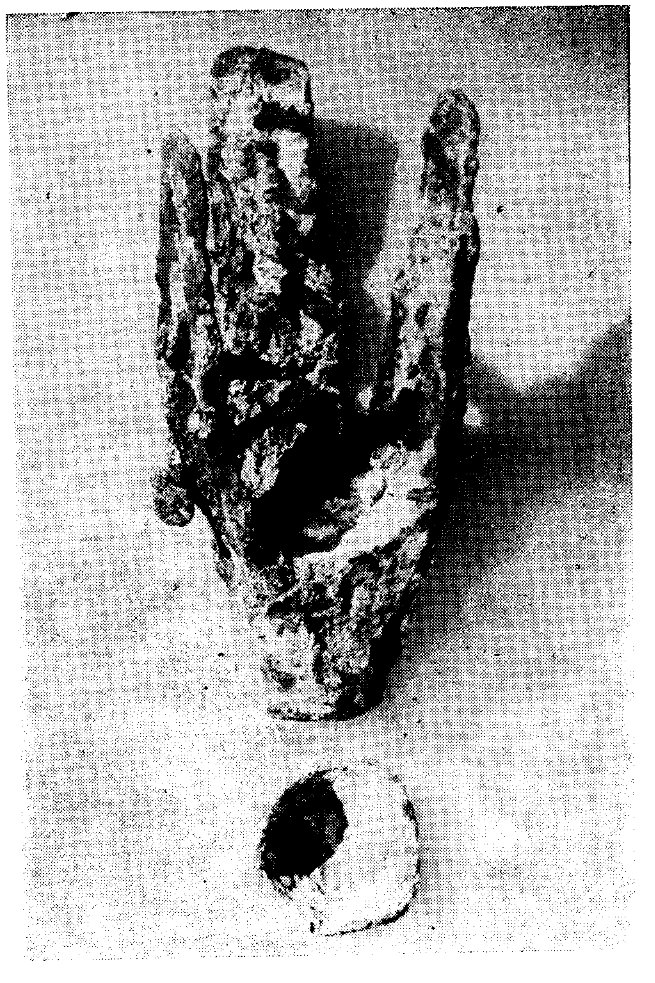

Обр. 23. Пета и обковка на северната осева греда на вратата на западната порта

два блока от старата стена, където са намерени малки парченца със следи от стенопис. Паното е защитено от атмосферните влияния от козирка, както се вижда от двете дупки под двата долни ъгъла на подпорите.

На същата страна е врязан разцъфнал кръст в арковидна извивка с размери 0,10×0,07 м.

Второто пано е на другата страна на портата. То представлява правоъгълно гладко поле — 0,60×0,70 м, изрязано върху един блок, също ограничено с рамка (обр. 25). Въпреки че не са останали никакви следи от стенописи, без съмнение то е направено за същата цел. Над него е вписан кръст.

Най-вероятно е от двете страни на портата, която въвеждала непосредствено в най-представителната част на града, да са били изобразени покровителите му.

Аналогичен пример за украса на порта, макар и от по-късно време, можем да посочим в крепостта Калиакра, където са били поставени каменни релефи[11].

---

[11] М. Йосифова. Средновековни релефи от Калиакра. — Археология, 20, 1978, № 3, с. 57.

Обр. 24. Част от вратата на западната порта

Във външния насип на крепостната стена са намерени архитектурни детайли с полепнал хоросан, използувани вторично като градивен материал, каквито има и в зидовете на кулата: корнизни дялове с тороси, част от варовикова плоча с пластично изработена дванадесетолистна розета, блок с изрязан кръст и монети, датиращи от IV, V, XIII и XIV в. Пред крепостната порта е намерена долната половина на варовикова рамкирана плоча с част от изображение на крилата фигура, третирана във висок релеф между две вити колонки. Тя е добре оформена в правоъгълен блок, по който има полепнал хоросан.

Въпреки че новата крепостна стена претърпява на два пъти преустройства и поправки, през XIV в. тя запазва първоначалния си вид.

ВОЕННИ СГРАДИ

Цитаделата на Червен е охранявана от значителен градски гарнизон, за което свидетелствуват големите военни сгради. Те с изключение на една са в западния край. Най-добре са запазени военните постройки от двата предпоследни строителни периода. Следите от предходните сгради са изключително оскъдни, но са достатъчни за определяне на времето, когато те са построени. При разкопаването им са намерени само части от основите. По-добре са запазени южно от западната порта, защото тук те са построени върху по-нисък терен и остават затрупани от насипа, образуван след разрушаването им, който е подравнен при строежа на последните сгради. Някои от зидовете послужили за основи на новите постройки.

Сгради към западната крепостна стена (обр. 26). След построяването на новата крепостна порта значително пространство пред кулата е преградено с масивен зид. Непосредствено от вътрешния северен пиластър на портата зидът започва с отстъп 0,50 м от ъгъла му. Запазен е на дължина 30 м и е прекъснат на 5 м от църква № 2. Като се имат предвид неговата посока и разположението на околните сгради, той вероятно е достигал до северната

Обр. 25. Пано за стенописна украса южно от западната порта

крепостна стена. Зидът има различна ширина — 1,70—1,20 м. Строен е от ломени камъни със спойка от хоросан. Запазен е на височина до 0,50 м, до три реда камъни. На 22 м от портата в него е оставен вход, широк 3,30 м, с праг, който е продължение на външното лице на зида. Запазената значителна дължина на зида, неговата дебелина и големият вход показват, че той изпълнява ролята на вътрешна защитна стена, която затваря твърде голямо пространство. Той служи и за подпорен зид на дебелия насип пред стената, натрупан, за да попълни по-ниското от околния терен място. Затова тук той е най-широк (обр. 27). В това охранявано пространство се намират найважните постройки, свързани със защитата на града. От тях са останали незначителни следи в югозападния ъгъл при северната крепостна стена.

Оградният зид е преустроен през третия строителен период (първата половина на XIV в.) вероятно във връзка с изграждането на градския център. Той е скъсен до входа и оттук е продължен в северозападна посока, където е запазен до лявата страница на оформения в него нов вход. По запазените на отделни места останки от основата е проследена цялата му дължина. Под тъп ъгъл той продължава към кулата и достига до входа ѝ. От сградите, построени в това затворено пространство, значително по-малко от първоначалното, е останала само малка част от зид на една постройка до крепостната стена. Тя е изградена солидно, от добре обработени квадри и бял хоросан, примесен с баластра. След предпоследното разрушаване на Червен тук са построени три сгради.

Едната от постройките (I) е разположена в ъгъла между крепостната стена и оградния зид, който я затваря от запад и от юг. Състои се от две помещения с неправилна правоъгълна форма. Южното (1) е с размери 4×3,50 м, а северното — 2×3,70×2,50 м. Източният зид на сградата е твърде масивен, широк 1,30 м, а северният — 0,90 м. Разделителната стена между помещенията е дебела 0,70 м. Зидовете и на трите сгради са от ломени камъни на кална спойка. Основите на постройката поради разликата в наклона на терена се намират на различна дълбочина. Сградата има вход на предната източна фасада. Подът на помещението е подравнен с жълта глина. Върху него е открит пласт от горяла пръст, примесена с въглени, парчета керемиди, горели животински кости, железни гвоздеи, парчета железен шлак и късове от глинени съдове, а в югоизточния ъгъл на северното помещение има дебел слой пепел.

Ъгълът между източната стена на постройката и оградния зид е преграден от дъговидно извит навън зид, чието предназначение не сме определили. В затвореното от него пространство са намерени човешки кости и три дъна от глинени съдове с врязани монограми.

Втората постройка (II) е на 0,40 м северно от първата. Състои се от едно помещение 8× 4,50 м, ориентирано изток—запад. За западна стена и тя използува крепостната стена. Подът е подравнен с жълта глина. Запазени са основите на северния зид и част от южния. Между двете сгради е попаднала монета на Иван Шишман (1371—1393). В насипа от жълта пръст са намерени парчета от железен шлак и части от глинени съдове.

Третата постройка (III) заема югозападния ъгъл. Състои се от едно правоъгълно помещение, дълго 12 м и широко 3,70 м, ориентирано запад—изток. От юг и изток то се затваря от оградната стена. Подът е подравнен с жълта пръст. В насипа на сградата са събрани много парчета шлак и железни гвоздеи.

Находките от тези постройки са много оскъдни и еднообразни. Преобладават железните гвоздеи, различни по големина и форма. Намирането на голямо количество железен шлак определя сградите като железарски работилници, обслужващи преди всичко военния гарнизон на града. Намерените две български монети — едната от Иван Шишман (между двете постройки при крепостната стена), а другата от Иван Александър (върху пода на третата постройка), са също потвърждение за времето на тяхното функциониране.

Този комплекс от постройки, затворен от стената, остава по-изолиран от околните сгради, с което не се нарушава художествената цялост на градския център.

Сгради южно от портата. Южно от портата през предпоследния строителен период (втората половина на XIV в.) са построени две сгради (IV и V). Северните им зидове, ограничаващи улицата от юг, са успоредни на оградния зид и с него затварят дълъг коридор, който е още едно отбранително съоръжение. Основите на тези зидове са изрязани на 0,30 м от засеченото улично платно (обр. 28).

При проучването на терена, който заемат сградите, са открити само части от зидове от предходните три строителни периода.

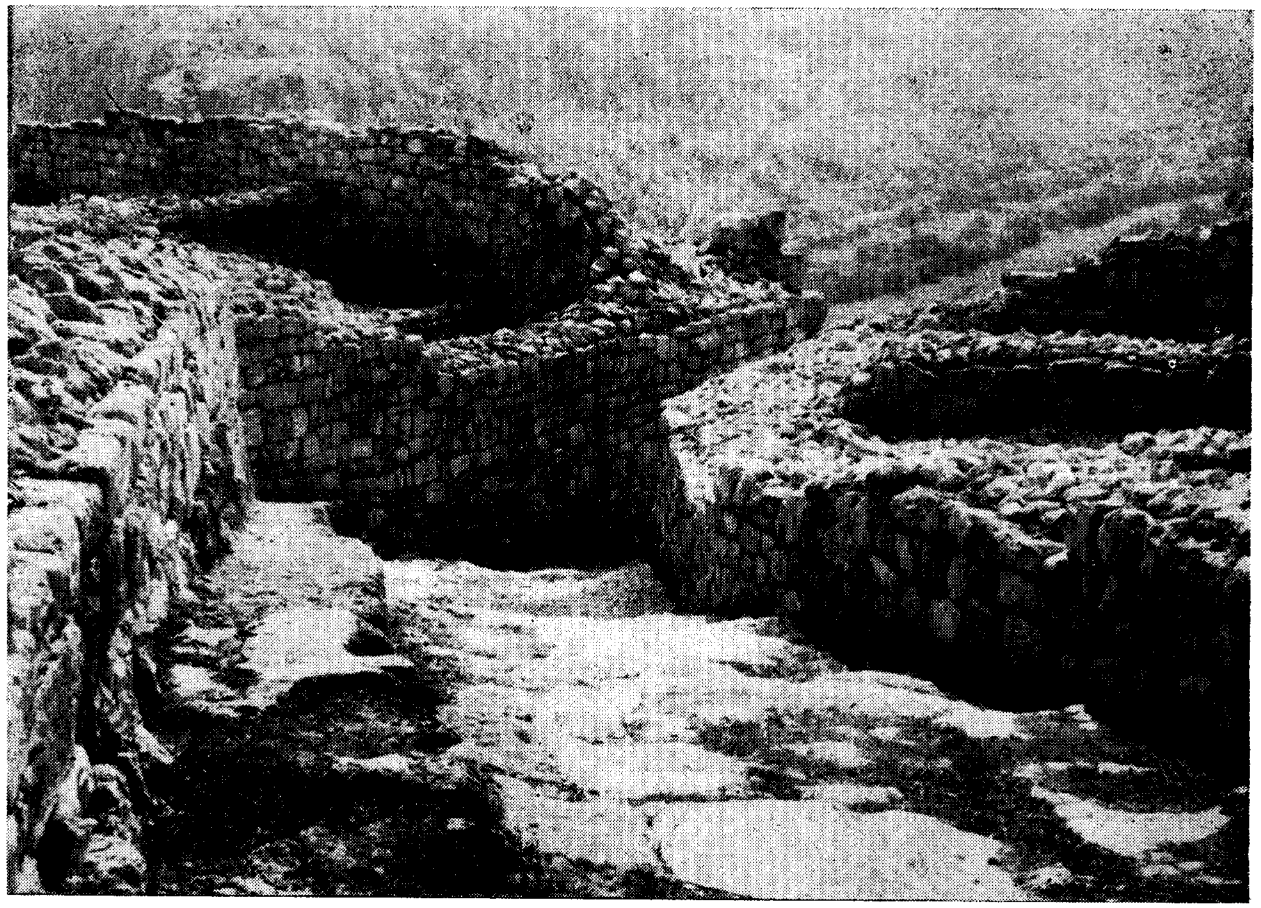

Обр. 26. Западната крепостна порта — изглед отвътре

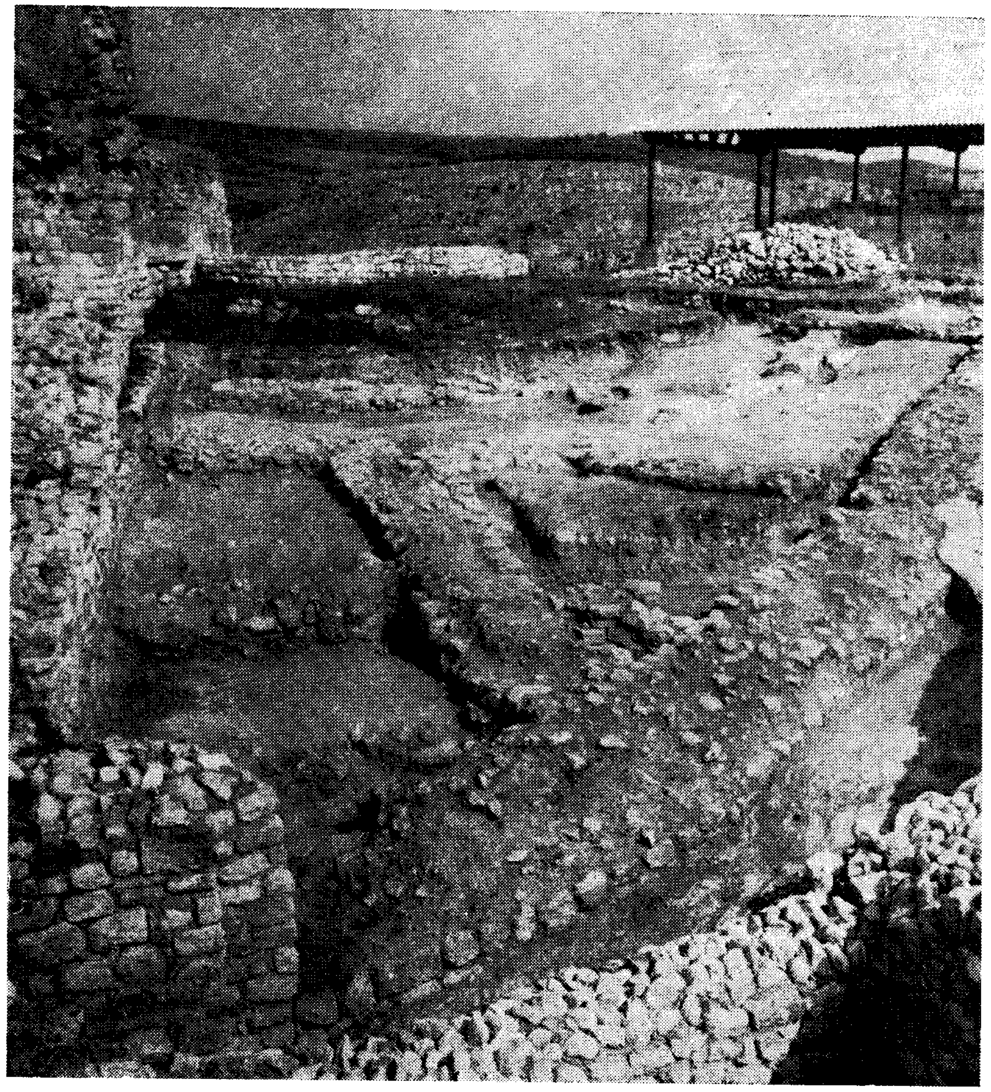

Обр. 27. Ограден зид северно от западната порта

Сграда V е пред крепостната стена, която я затваря от запад. Тя обхваща пространството южно от портата до края на рида. Тя е голяма постройка с раздвижена фасада. Дълга е 26 м и е широка 10 м. В нея се влиза през два входа със сравнително големи отвори. По-тесният вход (2,20 м) е на източната страна в най-западната част на сградата, а вторият (2,80 м) заема южната страна на чупката на постройката северно от първия вход. Сградата е от девет помещения. Те са различни по големина и с изключение на две се свързват с входове. Наличието на затворени помещения предполага още един етаж, до който се стигало по стълба.

Първото помещение (1) на постройката е южно от портата. То е правоъгълно (4,70×2,20 м) и е без вход. Съседното помещение (2) също е без вход и е малко по-голямо (4,70×2,60 м).

Помещение 3, което следва на същия ред, е с още по-големи размери (5,80×4,70 м). Пред него има малко помещение (4), преддверие с три входа, единият от които е вторият външен вход на сградата. От него през вход, широк 2 м, се влиза в помещение 3. Вторият, по-тесен вход (1,10 м) е разположен в югоизточния ъгъл. Чрез него почти всички помещения са имали връзка помежду си.

В тази част на сградата, особено в помещение 3, е намерено голямо количество фрагменти от битова и сграфито керамика, животински кости, примесени с въглени и пепел.

Следващите две помещения (5 и 6) са почти в средата на сградата. Помещение 5 (4,50× 3,10 м) заема най-издадената ѝ част. Южната му стена има за основа по-стар зид, стъпил върху насип с материали от времето на Второто българско царство, и пресича още по-ранен зид. На източната страна се намира вторият външен вход. Това помещение има предназначение на преддверие, през което се преминава в помещение 6. От помещение 6

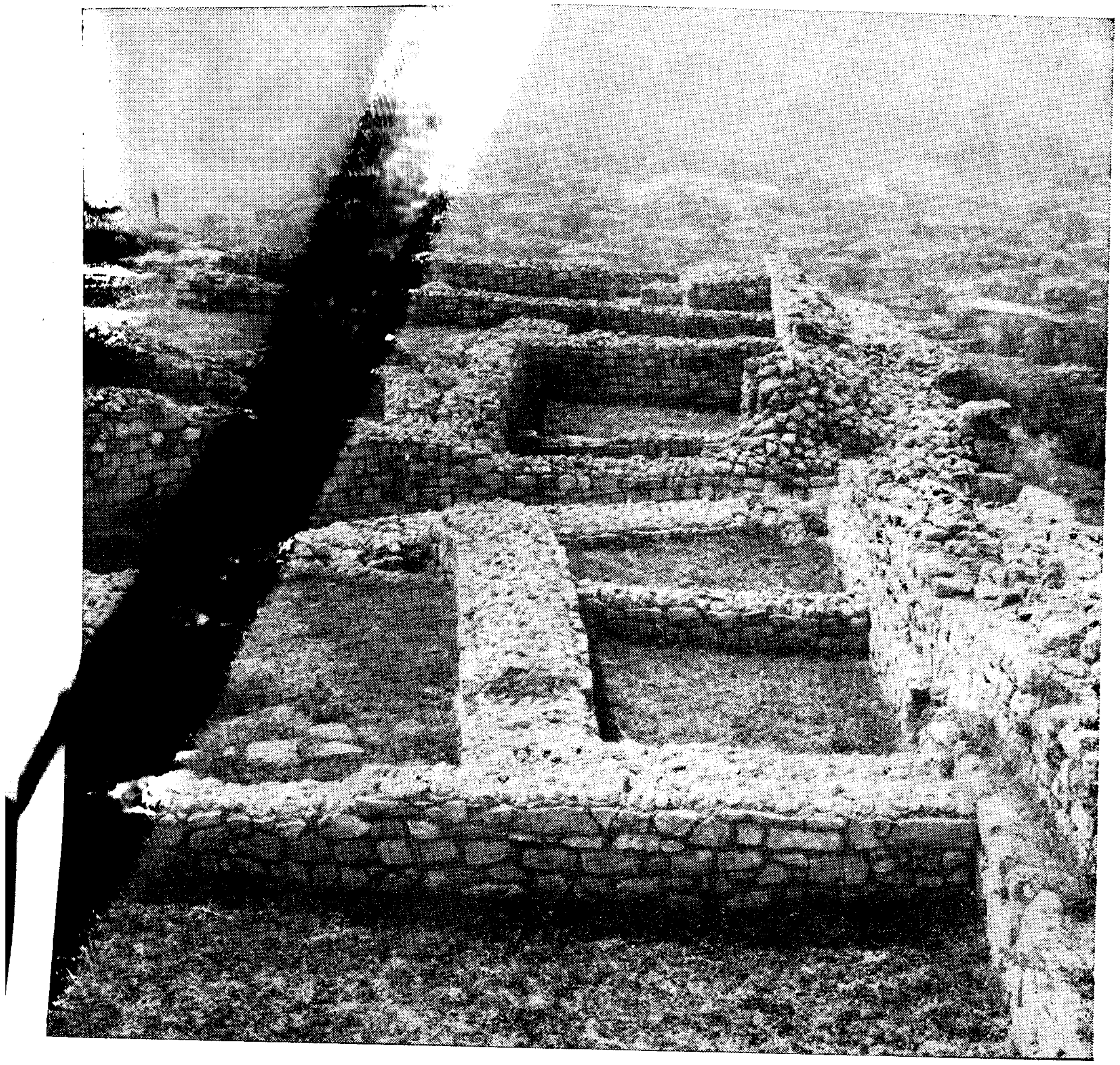

Обр. 28. Военни сгради към западната крепостна стена от двете страни на портата

(6,20×3,10 м) се влиза в последните две помещения (7 и 8), свързани с вход.

Помещение 7 е с размери 5×2 м, а помещение 8 има същата ширина, но е по-дълго — 4,20 м. Основата на източната стена на помещение 8 е положена на скалата. Зидовете му са от добре обработени квадри, споени с кал, а фугите между тях са запълнени и замазани с бял хоросан, примесен със счукана на прах тухла. Подът на помещение 8 е покрит с каменни блокове. Възможно е стените му да са били измазани с розов хоросан и то да е използувано като цистерна за вода.

В двете последни помещения за първи път в Червен е проследен канал за изтичане на нечиста вода с посока север—юг. Той преминава под прага на входовете им и излиза извън сградата през южната стена, на която има отвор, и изтича по склона на хълма. Каналът е широк 0,40 м. Той е ограничен от каменни блокове, а отгоре е покрит с каменни плочи. Началото му не е установено (обр. 29).

Източно от тези помещения има още едно (9) с размери 6,50 ×3,20 м. То заема югоизточния ъгъл на сградата и не е свързано с входове със съседните помещения. По намерените в него подкови се изяснява характерът му. То е стопанско помещение със самостоятелен вход на източната страна. Под пода му са открити зидове на по-стари сгради, принадлежащи на трите по-ранни строителни периода. По-добре са запазени следите от помещението, засечено от изток в скалния терен, което е изградено през първия строителен период. Пред южната му страна до ръба на скалния венец е оформена тясна тераса, до която се стига по изсечена върху наклонения терен стълба. Оттук се открива изглед към долината на реката. В насипа на помещението е намерена тежест за теглилка. Северният зид служи за основа на зида на помещението над него.

Зидовете на сградата, дебели 1,10 м, са от същия градивен материал, който е използуван при последното преустройство на крепостната стена и кула. Употребени са ломени камъни с оформени лица и значително количество добре издялани блокчета. В някои зидове са вложени и корнизни дялове с тороси. Този добре обработен строителен материал е още едно потвърждение, че постройките са от времето след предпоследното разрушение на града, при което са силно повредени и представителните сгради.

В сградата е включена южната половина на пиластра, оформящ югозападния ъгъл на портата с цел северната ѝ страна да продължи прохода на вратата.

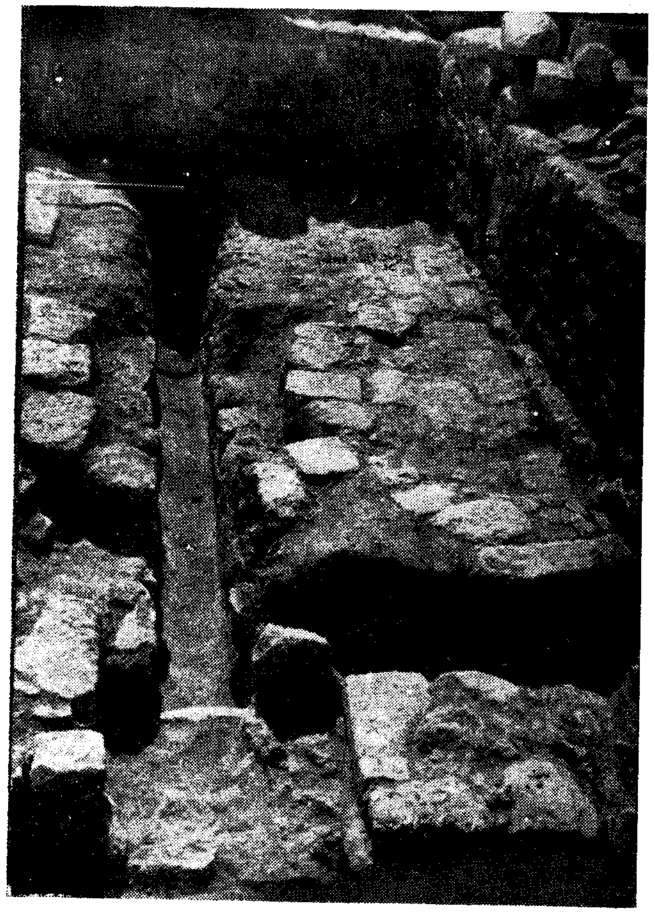

Обр. 29. Част от канал в сграда към западната крепостна стена

Втората сграда (V) следва с надлъжната си ос посоката на главната улица. Тя има пет верижно наредени помещения. Две от тях, разположени в западния край на сградата, са с неправилна форма и без входове. Първото (1) е триъгълно, с размери 2,50×2,60 м, а съседното (2) е многоъгълно.

Помещение 3 е централно и се намира в средата на сградата. По план е трапецовидно, с леко закръглен югоизточен ъгъл и е най-голямо (11×3,20 м). То е с вход в югоизточния край на южната страна. Тук има следи от голям пожар. В югоизточния ъгъл на помещението е открита колективна находка от монети, съдържаща 436 сребърни турски акчета на Мурад I (1362—1389).

След помещение 3 редицата от помещения завършва с още две малки (4 и 5), чиито южни страни са разрушени и точните им размери не са установени. Помещение 4 е с триъгълен план, широко 2,50 м при северната страна. Последното помещение (5) е правоъгълно, широко 2,30 м и е със запазена дължина 3,20 м.

Затворените помещения на тази сграда показват, че и тя е била на два етажа.

Зидът на сградата към улицата е дебел 1,10 м, строен от ломени камъни с хоросан, примесен с баластра. В градежа му са употребени външни сантрачи. Останалите зидове на постройката са дебели по 0,90 м, построени на кален разтвор, което е доказателство, че сградата е преустроена през предпоследния строителен период. Основите на стените стъпват върху скалата или са плитко положени в насип с керамични фрагменти от XIII—XIV в.

По-късно двете сгради са обединени в комплекс. За тази цел пространството пред северния външен вход на сградата до крепостната стена и помещение 1 на втората сграда са затворени със зид и се оформя малко преддверие. До източната страница на стария вход, който при това положение става вътрешен, е отворен нов, широк 1,20 м, чрез който през новото помещение се влиза в двете постройки. Връзката между тях се осъществява с отварянето на тесен вход в помещение 1 на втората сграда, срещуположен на стария външен вход на новата сграда. През това помещение по дървена стълба става изкачването на горния етаж. Може би сега е затворен и входът между помещения 4 и 5 на първата сграда.

Според характера на намерените материали този голям и сложен комплекс е принадлежал на градския гарнизон. Между голямото количество части от глинени съдове е открит и значителен брой битови предмети — ножчета, железни токи, огнива и шила, каменни брусове за точене на ножове, глинени прешлени за вретено, глинени кръгчета за запушалки, налчета за обувки и др. Освен това са намерени и части от въоръжение и снаряжение — железни юзди, подкови, върхове за стрели и копия, няколко каменни бойни топки, а в помещение 4

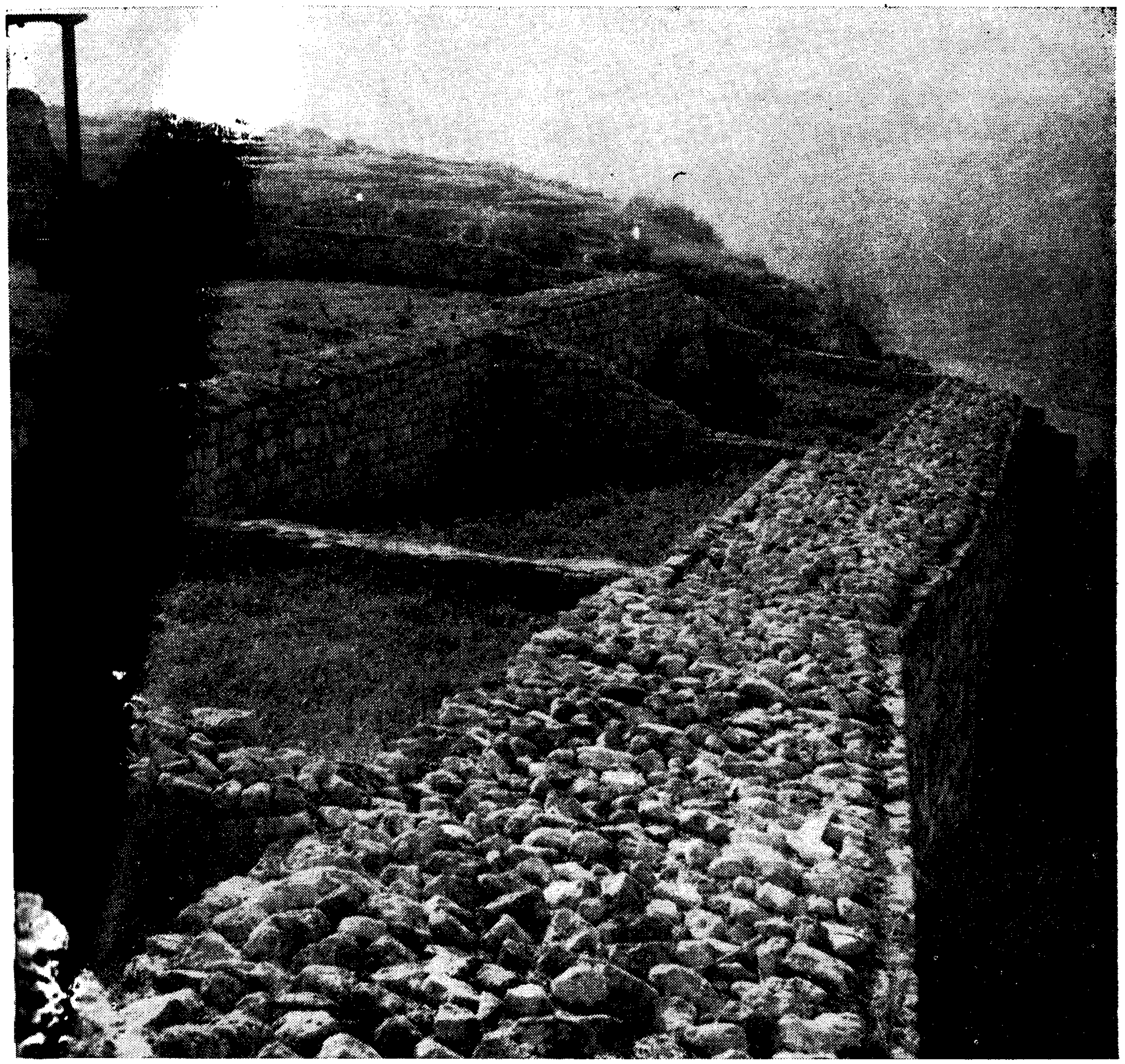

Обр. 30. Военна сграда (VI) в северозападния ъгъл на цитаделата

на първата сграда — и части от железни ризници — едната е от халкички, а другата от правоъгълни железни пластинки. В насипа са намерени и късчета от плоско стъкло за прозорци.

От тези разнообразни находки е съвсем ясно, че на долните етажи на комплекса са стопанските помещения, а на горните — жилищните. Втората сграда, ако се съди по монетното съкровище, вероятно е жилището на началника на градския гарнизон.

След опожаряването на комплекса при превземането на Червен от войската на Али паша в 1388 г. той е изоставен и пред него е възникнал малък некропол.

Сградите към крепостната стена на северната страна на цитаделата се намират в западния край на крепостната стена, построени след второто голямо разрушаване на Червен на мястото на съборени постройки от предходния период. Двете сгради (VI и VII) са едни от най-големите военни постройки.

Сграда VI заема северозападния ъгъл на цитаделата (обр. 30). По план тя представлява силно издължен правоъгълник с размери 34,30×5 м. Състои се от две големи помещения. Западното (1) е с размери 14,50×5 м, а второто (2) е с 4 м по-дълго. Подовете им са значително на по-ниско ниво от терена пред сградата. От запад и север сградата се затваря с крепостната стена, а на изток и юг от дебели по 1 м зидове, изградени от ломени камъни със спойка хоросан с баластра. В зидовете е употребена сантрачна система, при която са използвани и външни надлъжни греди. Легло на такава греда е запазено на източната стена на сградата. Зидовете ѝ достигат височина до 1,30 м. Основите им стъпват върху скалата. Подът е върху дебел културен насип от къмъни, пръст, примесена с пепел, въглени и фрагменти от глинени съдове от XIII—XIV в., които се срещаха чак до основата на крепостната стена. Насипът повдига значително нивото на терена на това място. Сградата претърпява преустройство след предпоследното разрушаване на града (втората половина на XIV в.). Източното помещение е преградено на две със зид от ломени камъни със спойка кал. Основата му е вкопана плитко в насипа. Отвътре по цялата дължина на южната стена от нивото на пода е долепен зид от ломени камъни на спойка кал, дебел 0,50 м. Той е предназначен да укрепи или удебели стената. За заздравяване на стената е построен и контрафорс, широк 0,90 м, който се издава на 0,70 м от нея. И той е направен от ломени камъни на кал. Основата му е положена в насип от камъни и хоросан, образуван след предпоследното разрушаване на града, който запълва и повдига нивото пред сградата. Това допълнително строителство може да се обясни и с увеличение на етажите на тази сграда.

В югоизточния ъгъл на пода на средното помещение е намерен голям квадратен блок със страни 1,10 м, висок 0,60 м, с кръгла дупка в средата. На двете му срещуположни страни има по един фуниеобразен улей, дълъг 0,15 м. Вероятно това е основа на някакво съоръжение в сградата. В източното помещение е открито каменно корито с дупка на едната надлъжна страна.

При разкриването на крепостната стена на различна дълбочина в насипа отвътре и в помещенията са намерени десет монети, а в западното помещение — три. Едната е перпера на Йоан III Дука Ватаци (1222—1254). Тя е намерена на дълбочина 2,80 м до западната крепостна стена. Втората монета е римска — от I в., лошо запазена, открита на 4 м дълбочина, а третата — медна монета на Исак II Ангел (1285—1295), на 3,80 м дълбочина. В другите две помещения са намерени следните монети: на дълбочина 1,40 м — латинска константинополска имитация тип Т от XIII в., Георги Тертер със Светослав Тертер (1279—1292); на дълбочина 1,70 м — Иван Александър с Михаил Асен (1331—1355), на Иван Шишман (1371—1393) и латинска константинополска имитация тип Д от XIII в.; на дълбочина 2,30 м — монета на Иван Срацимир (1360—1393), и монета на Иван Шишман на дълбочина 2,90 м. Пластът е разбъркан при изваждането на камъни от стената на крепостта и затова някои по-късни монети са на по-голяма дълбочина.

В насипа на сградата има голямо количество парчета от битова трапезна керамика, железни гвоздеи, части от керемиди и късчета от стъкло за прозорци.

Местоположението на сградата (близо до кулата и замъка) големите ѝ размери и солидният градеж я определят като казарма на градския гарнизон. При последното ѝ преустройство към нея е пристроено още едно помещение, затворено от западната крепостна стена и от северния зид на разрушената обществено-административна сграда до кулата. Само от изток е изграден нов зид от ломени камъни със спойка от кал, с основа в дълбокия насип. Помещението е с неправилна правоъгълна форма, дълго 8 м и широко 5,30 м. Разделено е със зид по дължина на две различно широки части.

На 0,80 м източно от казармената сграда следва втората масивна постройка (VII), ориентирана югоизток—северозапад, от която са запазени само две помещения. Северозападната страна на сградата е изградена в западната си част плътно пред крепостната стена, след това продължава по ръба на скалния венец и завършва с контрафорс с неправилна правоъгълна форма. Оттук започва отново крепостната стена. Тази част от стената на сградата фактически изпълнява ролята на крепостна стена (обр. 31). Сградата е построена много солидно от камък и бял хоросанов разтвор с баластра. В зидовете ѝ са наредени напречни и надлъжни греди, поставяни и на външните лица.

По-добре е запазено югозападното помещение. То е твърде голямо — дълго 15 м и широко 5 м. Изградено е на мястото на разрушена солидна сграда, строена от камък и хоросанова спойка, от която са останали основите на югозападната страна. От югоизток и североизток помещението е врязано на 0,90 м в скалния терен. Зидовете му, дебели до 1 м, са запазени на 0,90 м. Надлъжните стени поради преустройството му са различно дълги и югоизточната стена се свързва с тях под тъп и под остър ъгъл. Тя продължава извън помещението на югозапад, което показва, че до него е имало още едно помещение. Впоследствие то получило правоъгълна форма. Входът му е от югозапад, с едно стъпало навътре. За под служи издяланата гладко скала.

В това обширно помещение са открити 2 пещи. Едната, запазена в основи, е до северозападната стена. Тя има неправилна четвъртита форма и е изградена от ломени камъни със спойка от кал, а отвътре е измазана с глина.

Втората пещ заема югозападния ъгъл на помещението. Запазена е в по-голямата си част — на височина до 0,80 м. Тя е куполовидна, с диаметър 0,80 м. До 0,40 м пещта е изрязана в скалата, откъдето сводът е направен от тухли (0,18×0,31×0,04 м), споени с хоросан, запазени в пет реда. На предната страна на пещта има две каналчета на 0,10 м едно от друго с наклон навън, пробити в стената. Едното, широко 0,12 м и високо 0,11 м, е на нивото на пода, а другото — с почти същите размери, е

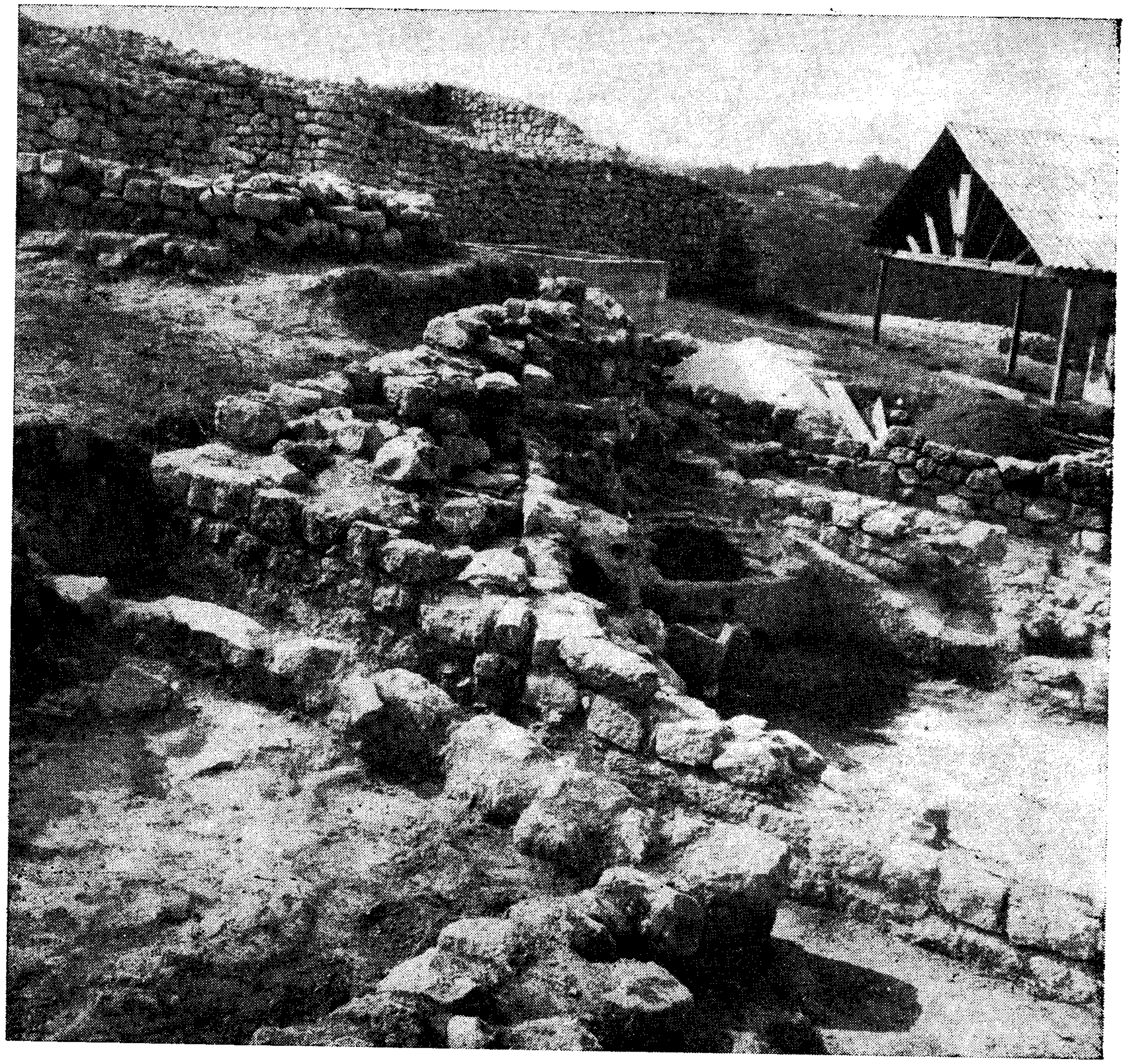

Обр. 31. Военна сграда (VII) към северната крепостна стена

на 0,14 м от него. Върху стените на пещта няма следи от нагар. Пред нея в скалата е оформена малка площадка, дълга 0,70 м, широка 0,20 м и висока 0,27 м. Източно от пещта в скалния терен е изрязано квадратно корито, дълбоко 0,27 м, със страни по 0,60 м, дебели 0,07 м. Ако съдим по устройството на пещта, вероятно тя е използувана за топене на метал.

В северозападната половина на помещение 1, където теренът е значително по-нисък, е натрупан над 1 м културен пласт, в който са намерени най-много монети. Между тях има две колективни находки — едната от XIII, а другата от XIV в. Отвън в основата на източния зид са намерени още три златни перпери на Йоан III Дука Ватаци (1222—1254).

Към това помещение са открити основите на малко, почти квадратно помещение (2) (4×4,50 м). Югоизточният му зид продължава извън него, което показва, че верижно са следвали още помещения, наредени до крепостната стена чак до църква № 7.

Над помещение 1 по линията на уличното платно е разкрито съоръжение, чието предназначение не сме определили. То представлява малко помещение с неправилна трапецовидна форма, дълго 3,20 м и широко 0,70 м. Подът му, покрит с парчета тухли, е повдигнат на 1 м от нивото на терена. Западният и източният зид на помещението са дебели по 0,50 м, а другите два — по 0,80 м. Южният зид продължава на запад на 0,50 м и на изток на 2,60 м. Помещението е изградено върху насип, който е укрепен от изток с два еднолицеви, едноредови, стъпаловидно построени зида. От запад на помещението е запазена част от основата на зид от по-стара сграда (обр. 32).

На североизток от сградата са открити частично запазени зидове от постройки. Трудно е да се определи към кой строителен период принадлежат.

В насипа, покриващ това пространство, е намерено голямо количество желязна шлака, оръдия на труда и оръжия, апликации от кост, железни пластинки от ризница, токи за колани, накити, два златарски инструмента, потички за отливане на метал и глинено трикрако столче за изпичане на гледжосани съдове. Характерът на част от находките показва, че преди изграждането на военния комплекс в източната му част е имало жилищни постройки на занаятчии. Тук са открити и следи от по-старо строителство — постройки с плитко врязани в скалния терен основи и дупки за греди (XI—XII в.).

Пространството между двете големи сгради (VI и VII) е затворено от юг със зид от ломени камъни и кал в малко триъгълно помещение. То е разделено на две помещения от зид с отвор. Подът на южната част на помещенията е по-висок, почти наравно с външното ниво. Тук в скалата е изрязано правоъгълно корито с размери 0,75×0,45×0,20 м. На пода на помещението е намерена монета на Иван Шишман (1371—1393).

Сграда при крепостната стена на източната страна на цитаделата. За осигуряване на по-добра защита в източната част на цитаделата поради постоянната османска заплаха е построена нова обширна военна сграда (VIII), понеже централните сгради на гарнизона, разположени в западния край на цитаделата, остават отдалечени оттук. Тя е изградена между ранновизантийската и средновековната стена върху изкуствено създаден терен към ранновизантийската стена, ограничен от зидове в два сектора, които са запълнени с жълта пръст. Зидовете са еднолицеви и за по-голяма устойчивост в основите им са наредени блокове, извадени от външното лице на старата стена в този сектор. Нагоре те са доизградени с преизползувани квадри от вътрешното й лице и от значителен брой надгробни паметници от стар некропол. Построяването на зидовете става едновременно с насипването на пръстта. Те са издигнати на височина 4 м. На същата височина е подравнена и ранновизантийската стена. Ниският терен от вътрешната страна е повдигнат чрез насипване на жълта пръст до нивото на изкуствено създадения терен. С направата на тази своеобразна площадка се зазидва ранновизантийската порта в южния край на стената. Оформеният по този начин терен е с размери 26,50×3,50 м. Сградата заема по-голяма част от него и е ориентирана с надлъжната си ос север—юг. Тя е дълга 17 м, широка 3 м и се състои от две почти еднакви по размери помещения. Запазени са само основите на зидовете й, дебели 0,80 м, градени от ломени камъни на кал.

В руините на сградата са намерени две монети — на Андроник II и Михаил IX Палео-

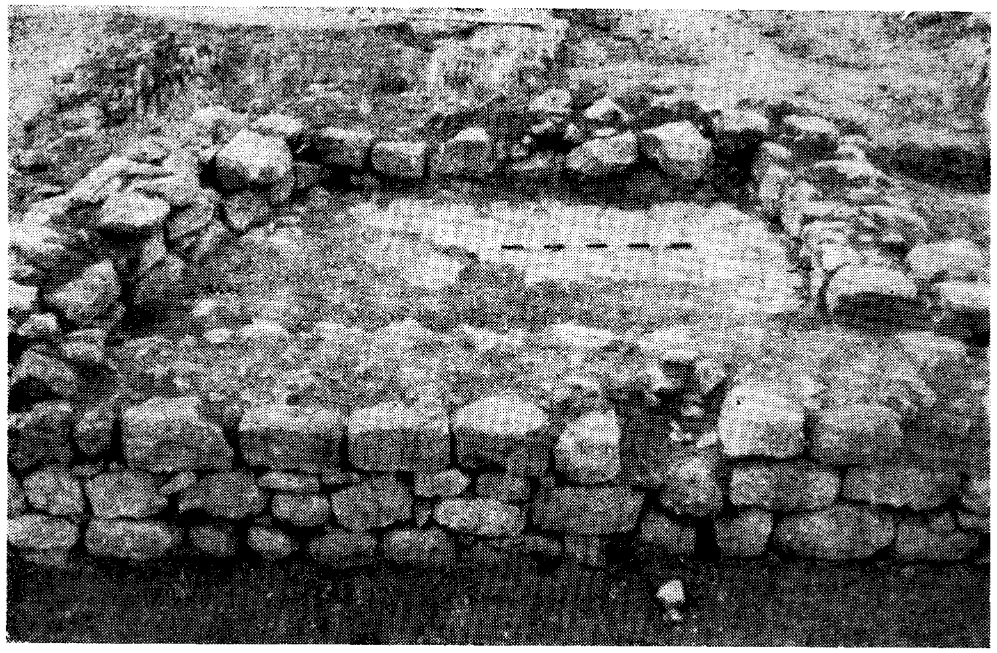

Обр. 32. Сграда пред северната фасада на замъка

лог (1295—1320) и на Иван Шишман (1371—1393).

Изграждането на военните сгради от ломени камъни на кална спойка през предпоследния строителен период е показател за икономическите затруднения на града по това време и за едно прибързано строителство.

Укрепителната система на Червен е съобразена с фортификационните изисквания на времето и е създадена с оглед на най-ефикасната отбрана на града. В навечерието на завоевателните набези на Османската империя защитата на Червен е много добре организирана.

ГРАЖДАНСКА АРХИТЕКТУРА

Най-монументалната сграда в Червен е замъкът — жилището на владетеля на града, който е и представител на централната власт. В цитаделата са построени две обществено-административни сгради, внушителни със своя обем и архитектура, жилища на висшите представители на светската власт и духовенството.

Преди да разгледаме гражданската архитектура, ще се спрем на комуникационната система, която играе важна роля и има пряко отношение към проблемите за оформянето и местоположението на жилищните квартали и отделните архитектурни ансамбли.

УЛИЧНА МРЕЖА

Към цялостно изграждане на уличната мрежа в Червен се пристъпва след второто разрушаване на града през първата половина на XIV в. До този момент липсват данни за поранна улична мрежа. Безспорно е съществуването на главната улица, която свързва източната и западната крепостна порта. Вероятно тя използува трасето на ранновизантийската северно от новата главна улица, от която има следи при източната порта. Тук тя е слабо засечена в скалния терен.

Новоизградената улична мрежа е активен елемент в благоустройството на града. Тя е решена с оглед особеностите на терена и определеното пространство, затворено между крепостната стена. След цялостното изследване на уличната мрежа в цитаделата и в участъка в западната част на града става ясно, че са възприети принципи в изграждането ѝ, продиктувани преди всичко от съображението за найрационално уплътняване на пространството и осигуряване на нормално развитие на градския живот. Тези принципи стават закономерност, която вероятно е спазвана до окончателното застрояване на градската територия.

Основната ядка на уличната мрежа на цитаделата се състои от главна артерия и две второстепенни улици, които оформят кварталите. Те осигуряват връзка между жилищните квартали, центъра на града и крепостните порти. От главните улици се отделят прави и къси, напречни на тях, в повечето случаи слепи улички, които осигуряват достъп до всички сгради в кварталите. Така се планира и създава сравнително богато разчленена улична мрежа, в общата структура на която най-силно се налага надлъжната централна артерия. Изграждането на сравнително сложната улична мрежа в тази част на града е свързано не само с конфигурацията на терена, но и със застрояването на сградите.

Денивелацията на терена налага някои от улиците да бъдат врязани на различна дълбочина — 0,05—0,50 м в скалата, с цел да се получи по-слаб и по-равномерен наклон на уличното платно. Неравностите на терена са подравнени, а по-ниските места са запълнени с каменна настилка. По средата на улиците на постръмните места са изрязани грубо оформени стъпала, за да се улесни движението. Уличните платна, предимно на централната улица, са твърде износени, като по тях от копитата на впрегатните животни и от ерозията са образувани дълбоки ямички. Улиците са без тротоари и платната им достигат до сградите. С малки изключения е спазена приблизително една и съща ширина на всички видове улици — 1,80 м. В цитаделата на Червен няма улици с такава голяма ширина, каквито е имало в Търново, Ловеч и Перник[12]. Уличната мрежа се очертава ясно в плана на града и от редиците сгради, разположени от двете страни на улиците. Градските домове са построени плътно един до друг или са на малки разстояния.

От комплексното проучване на уличната мрежа и застрояването на сградите се изясни проблемът за последователността в развитието на двата елемента. Установено е, че уличната мрежа предшествува сградите. Доказателство за това са зидовете на някои постройки, чиито основи са изрязани навътре от линията на засеченото по-дълбоко улично платно или я следват. Сериозен довод е и засичането на платното на централната улица, което е съобразено с възстановяването на двете порти и тяхното разположение. Основата на единия от пиластрите на източната порта, изграден при нейното стесняване, и прагът между пиластрите са изсечени от скалата при направата на уличното платно. Неоспорим аргумент за предварителната планировка на уличната мрежа са платната на късите улички, които — с малки изключения — са прокарани почти хоризонтално, защото към тях извеждат входовете на жилищните сгради. Изграждането на улиците върху разрушени сгради, за което свидетелствуват следи от тях по уличното пространство и встрани от него (55), и особено страничните улички при построяването на стопанския комплекс източно от замъка върху терен на жилищен квартал, е още едно съществено доказателство за това. Проектирането на третата улица при източната стена на замъка подкрепя извода, че уличната мрежа предшествува построяването на сградите. В тази част от улицата са останали следи от засечени основи на жилище (56), което съществувало преди разширяването на замъка. При преустройството на замъка уличното платно е повдигнато с 0,20 м от наслагването на изпадналия хоросан и каменните отломъци от строителството.

Главната улица пресича по дължина целия град. Тя започва от източната крепостна порта, пред която в подножието на крепостната стена чрез изсичане на скалата е направена тераса, широка 4 м. През нея преминава пътят от изток. Главната улица е в по-ниската част на рида, успоредно на северната крепостна стена, намираща се на около 7 м от нея (обр. 33). Тя преминава пред главната фасада на замъка, пресича градския център, след което се спуска надолу към западната порта поради разликата в равнищата на горния терен и на този пред портата. От западната порта тя преминава към втората част на града. В двата края улицата продължава в подградията и се влива в пътищата от север и изток (почти навсякъде е спазена една и съща ширина на уличното платно). От нея при източната крепостна порта се отделя втората по значение улица. Тя е с П-образна форма, за да свърже по-голям брой квартали с главната артерия. Улицата има различна ширина. Източното и южното ѝ рамо са широки до 1,60 м, а западното в горната половина е 2,50 м и постепенно се стеснява до 1,30 м. В долната му част поради големия наклон на терена на три места са изсечени по няколко стъпала за връзка с главната улица, която другата улица пресича, достигайки до крепостната стена (обр. 34). В началото посоката ѝ е север—юг нагоре по склона със силен наклон, на места преодолян с изсичането на стъпала. В найгорната част на платото улицата завива на запад. В тази част трасето ѝ е почти хоризонтално, успоредно на южната страна на рида,

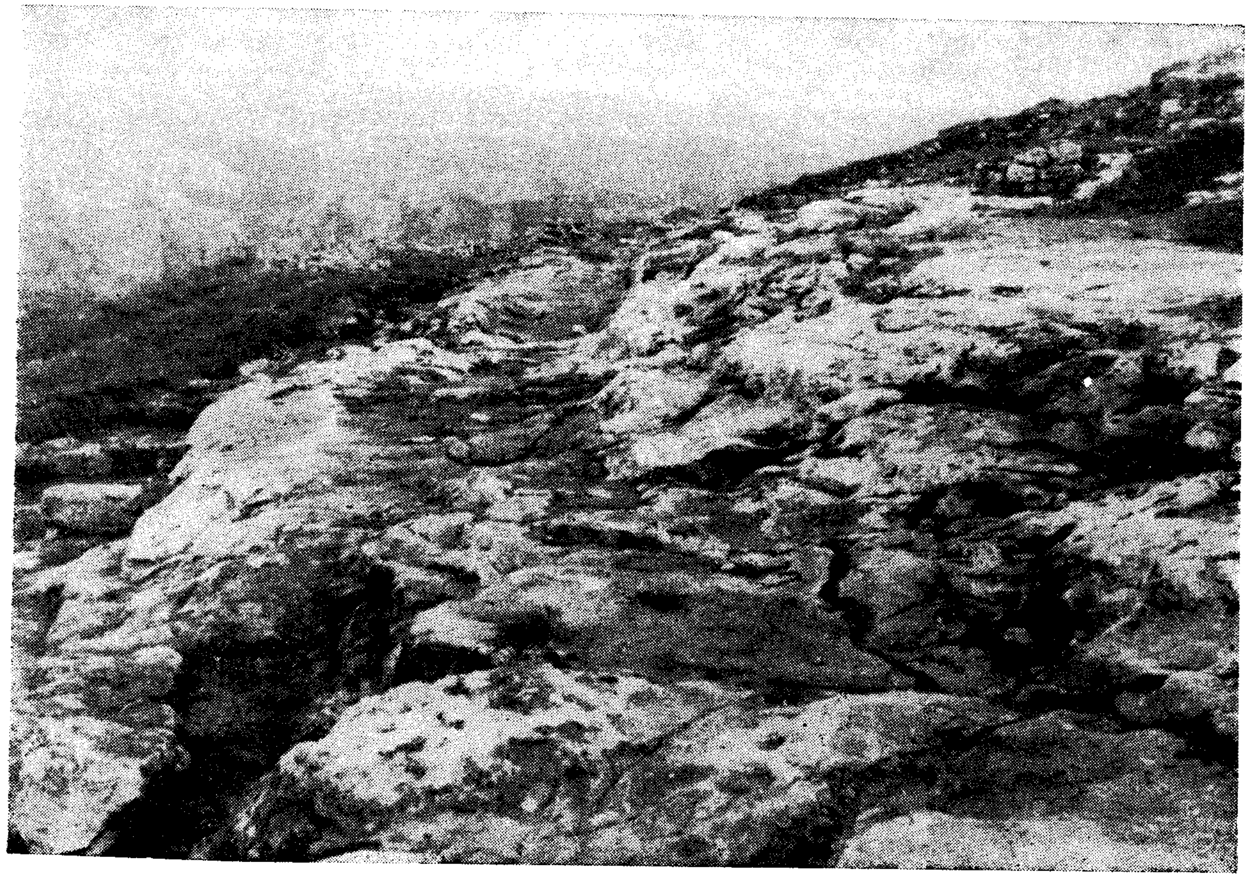

Обр. 33. Участък от главната улица

---

[12] Й. Чангова. Цит. съч., 96—97; М. Долмова-Лукановска. Уличната мрежа на Царевец през XIII—XIV в. — Векове, 1981, № 4, с. 70; М. Харбова. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV век. С., 1979, 98—99, фиг. 22, 38, в — д. Представеното развитие на уличната мрежа в Червен, за съжаление станало вече достояние в науката, не отговаря на действителното положение.

след което завива и отново се спуска на север към централната улица. Тя е върху терен, който на места е бил застроен преди това (57).

Почти от средата на източното рамо на П-образната улица се отклонява третата улица с посока изток—запад в диагонал към юг. Тя пресича по дължина пространството между източната крепостна порта и замъка. В началото тя минава пред северната фасада на обществено-административната сграда, пресича западното рамо на П-образната улица (обр. 35), завива при замъка, спуска се непосредствено преди източната му стена и излиза на централната артерия (обр. 36).

Тук не се срещат малки и тесни пътеки, които да се вият по склона на рида, както в Търново, а къси, прави улички, свързани с главните улици с едно-две стъпала или с прагове, когато равнището им е по-високо или по-ниско.

Изградената по този начин улична мрежа в цитаделата съществува без промени до предпоследното разрушаване на града в края на XIV в., защото в градоустройствения план на жилищната част не настъпват видими промени.

Обр. 34. Западното рамо на П-образната улица

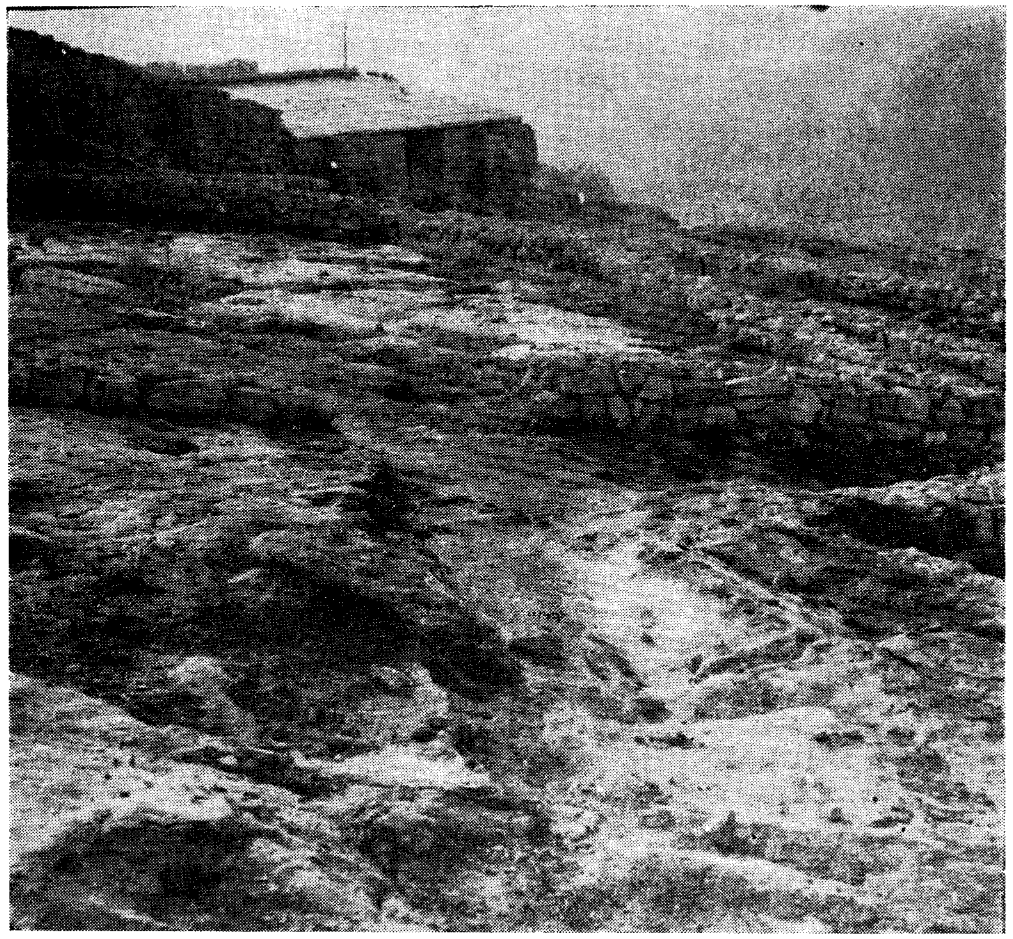

Обр. 35. Участък от третата улица в цитаделата

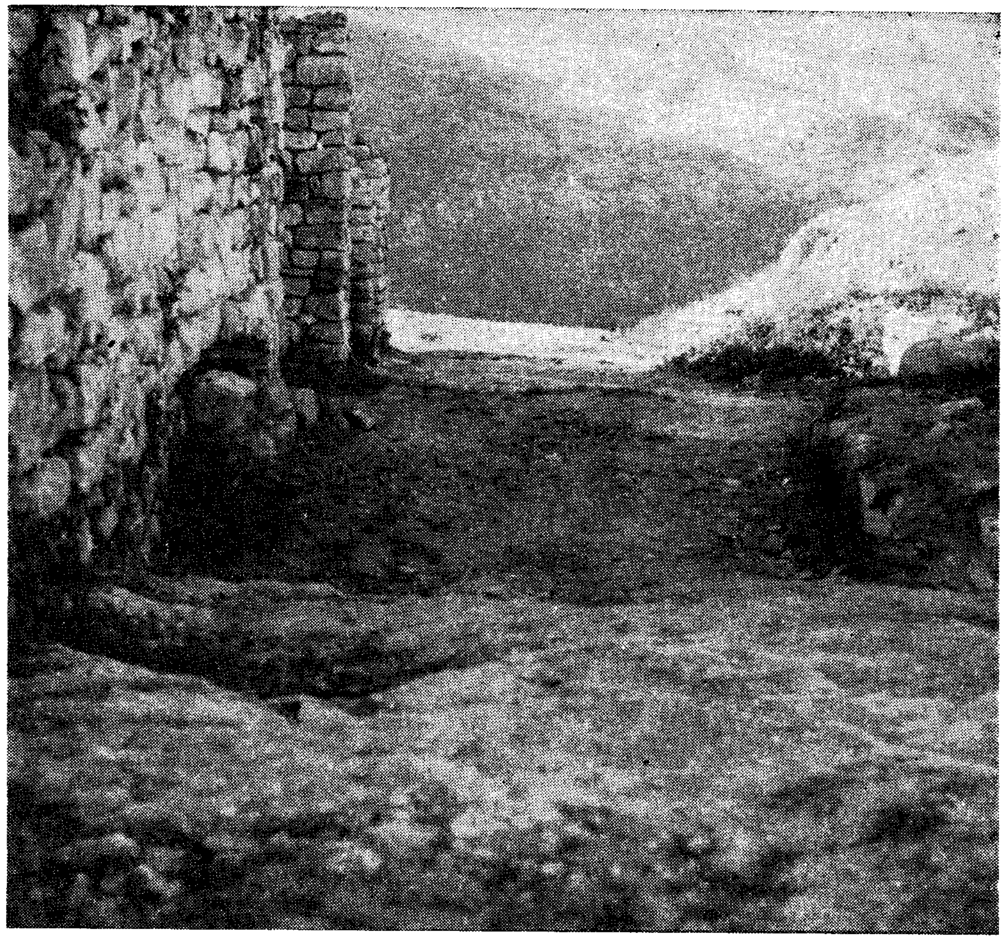

Обр. 36. Част от улица пред източната стена на замъка

Това се дължи на обстоятелството, че сградите, засечени в скалния терен, не дават възможност за сериозни промени. Врязаните улици също остават непроменени.

Централните улици не са съвсем прави и с една и съща ширина, както на Царевец в Търново и в Ловеч. Само слепите улици са прави, защото са къси. Те възникват със застрояването на сградите, поради което в жилищните квартали не съществува безредие, каквото изследователите намират в споменатите градове[13].

Уличната мрежа в цитаделата на Червен в много отношения е сходна с уличните мрежи на Царевец в Търново, в Ловеч и в други средновековни градове, защото при създаването им са спазени едни и същи принципи. Разликата между тях е в това, че в Червен уличните платна поради скалния терен са без изкуствена настилка. Засега прави изключение само малка част от главната улица в седловината, непосредствено преди тя да премине във втората, западна част на рида и пред източната крепостна порта, където е покрита с дребни камъчета.

Уличната мрежа в цитаделата на Червен е нарушена при новото строителство след последното разрушаване на града през 1388 г.

ЗАМЪКЪТ В ЧЕРВЕН

Замъкът на феодалния владетел на Червен е построен на най-високото място в западния край на цитаделата (обр. 37). В пътеписите си пътешествениците Хаджи Калфа и Ф. Каниц споменават за него, но те имат предвид останките на крепостната стена на цитаделата и преди всичко запазената кула[14]. К. Шкорпил дава най-подробно описание на Червен и в своя план на града отбелязва мястото на замъка като „самостоятелно палатово укрепление"[15].

Замъкът е разкрит през 1962—1965 г. Преди археологическите проучвания мястото, което той заема, представляваше височина, образувана от огромно количество камъни и хоросан, покрита с пръст и обрасла с храсти. Резултатите от изследванията му спомагат да се установят плановото решение и архитектурното му устройство, различните етапи на строи-

---

[13] Й. Чангова. Цит. съч., с. 99; М. Долмова-Лукановска. Цит. съч., с. 74.

[14] H. Chalfa. Rumeli und Bosna. Wien, 1812, p. 44; F. Kanizt. Donau—Bulgarien und der Balkan. 3. Leipzig, 1880, p. 345.

[15] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 30.

Обр. 37. Феодалният замък на Червен — общ изглед

телство и функционалното предназначение на отделните помещения.

Замъкът в Червен е един от сравнително добре запазените замъци от епохата на Второто българско царство. По план той е неправилна правоъгълна многоетажна постройка, ориентирана югоизток—северозапад (обр. 38). Застроен е върху площ от около 2000 кв. м с наклон от юг на север. Замъкът е дълъг 60 м и широк 30 м. На югоизток той достига до края на рида, чийто склон се спуска отвесно надолу. Построяването му е извършено на два етапа. От плана ясно се виждат новата част, прибавена по-късно към централната сграда, а също и извършените впоследствие преустройства. Зидовете са запазени средно на височина 1—2 м, а в североизточната му част някои от тях достигат до 4,20 м. И през двата етапа на изграждане те са от ломени камъни с грубо оформени лица, които са наредени в неправилна редова зидария и са споени с бял хоросан, примесен с баластра. Фугите между камъните са добре замазани. Пълнежът между двете лица се състои от камъни и хоросан. В стените на централната сграда са наредени напречни и надлъжни скрити дървени греди с квадратно сечение (0,20×0,20 м), свързани с големи Г-образни гвоздеи. В пристроената част на замъка надлъжните греди са поставени и на вътрешното, и на външното лице на зидовете и са измазани отвън с хоросан. Дебелината на стените е 1,20—1,40 м. Основите им са положени върху скалата, която на високите места е изрязана, колкото е дебелината на зидовете, и само някои от вътрешните стени са изградени в пласт от пръст на дълбочина до 0,50 м. При това състояние на запазеност на стените на замъка може да се направи приблизителна възстановка.

Замъкът вероятно е построен в края на XII или в началото на XIII в. Тогава той имал форма на неправилен трапец със страни, дълги: западната — 28,50 м, източната и северната — по 23 м. Трапецовидната му форма е наложена от неравния терен. Поради силния наклон югоизточната му страна се свързва под тъп ъгъл със северозападната. Замъкът е обърнат с по-широката си страна към южния склон на рида и с централната си фасада към главната улица и градския център. На трите му стени П-образно са разположени верижно правоъгълни помещения, които затварят обширен двор. Той е ограничен към склона с ограден зид.

В този обширен комплекс се влиза през два входа: главен и страничен (обр. 39). Главният е почти в средата на северозападната централна фасада. Той е широк 3 м и дълбок 6,50 м, с наклон отвътре навън, с разлика в нивата 1 м. Вероятно двата отвора на входа се затваряли с дървени врати, между които се оформил тъмен коридор. Това предположение потвърждава и варовиковата колонка при югозападния вътрешен ъгъл на входа. Тя е висока 0,25 м, с диаметър 0,40 м. В средата има квадратна дупка за греда, на която било закачено дясното крило на вратата.

Вторият вход, широк 1,20 м, е в северния край на североизточната страна на замъка. Той извежда към жилищните квартали.

През втория строителен период (XIII в.) в двора на замъка е издигната църква № 3 вероятно на мястото на разрушена църква, защото в градежа ѝ са използувани архитектурни детайли от подобна сграда. Тя е кръстокуполна с размери — 13,40×7,60 м. Апсидата ѝ достига почти до скалния венец. Това по-странично място за построяване на църквата е определено, за да се запази целостта на двора.

След новото бедствие, засегнало града вероятно през първата половина на XIV в., замъкът претърпява промени. Към североизточната му страна са пристроени нови помеще-

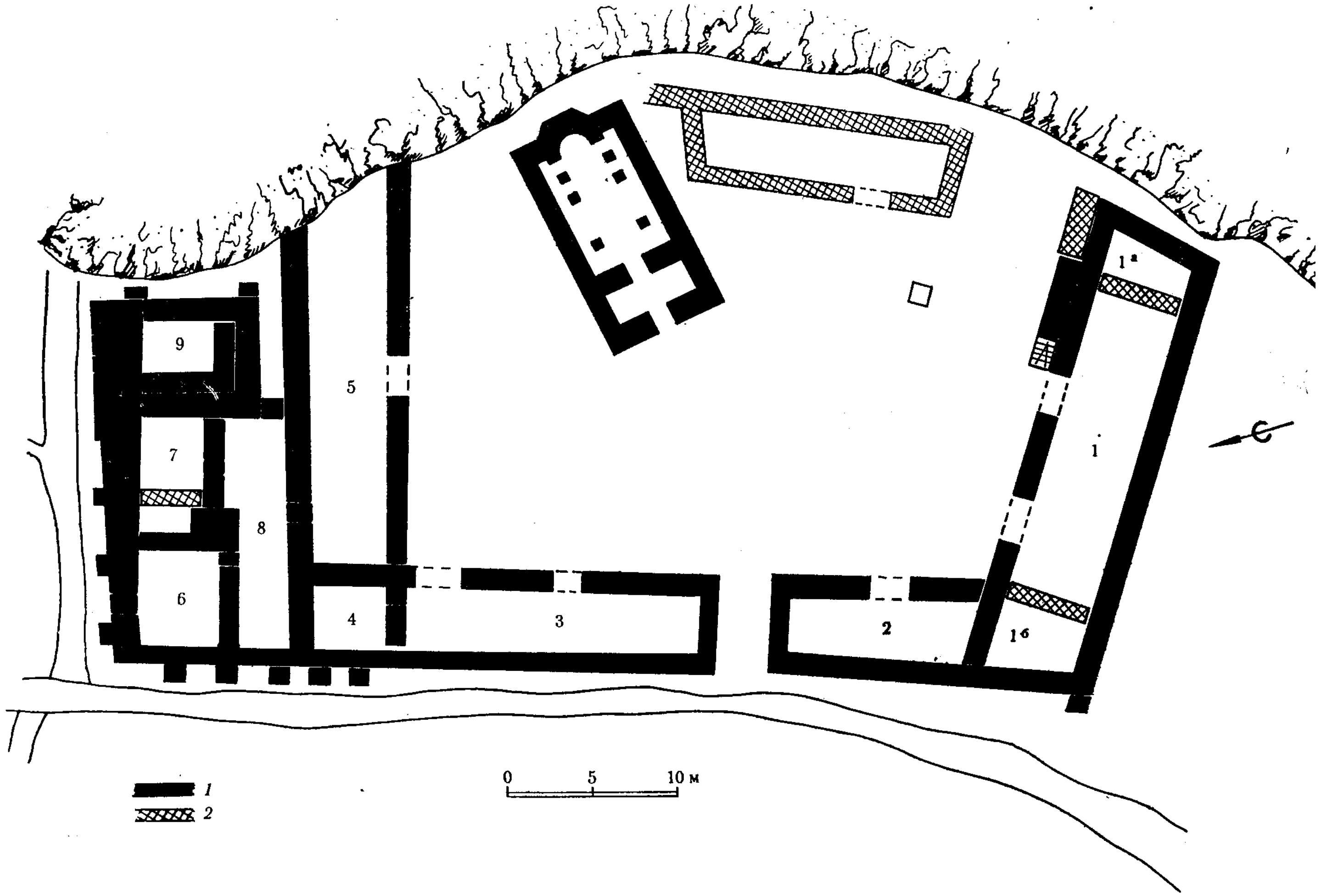

Обр. 38. Феодалният замък на Червен — план: *1* — зидове на хоросан; *2* — зидове на кална спойка; *1—9* помещения

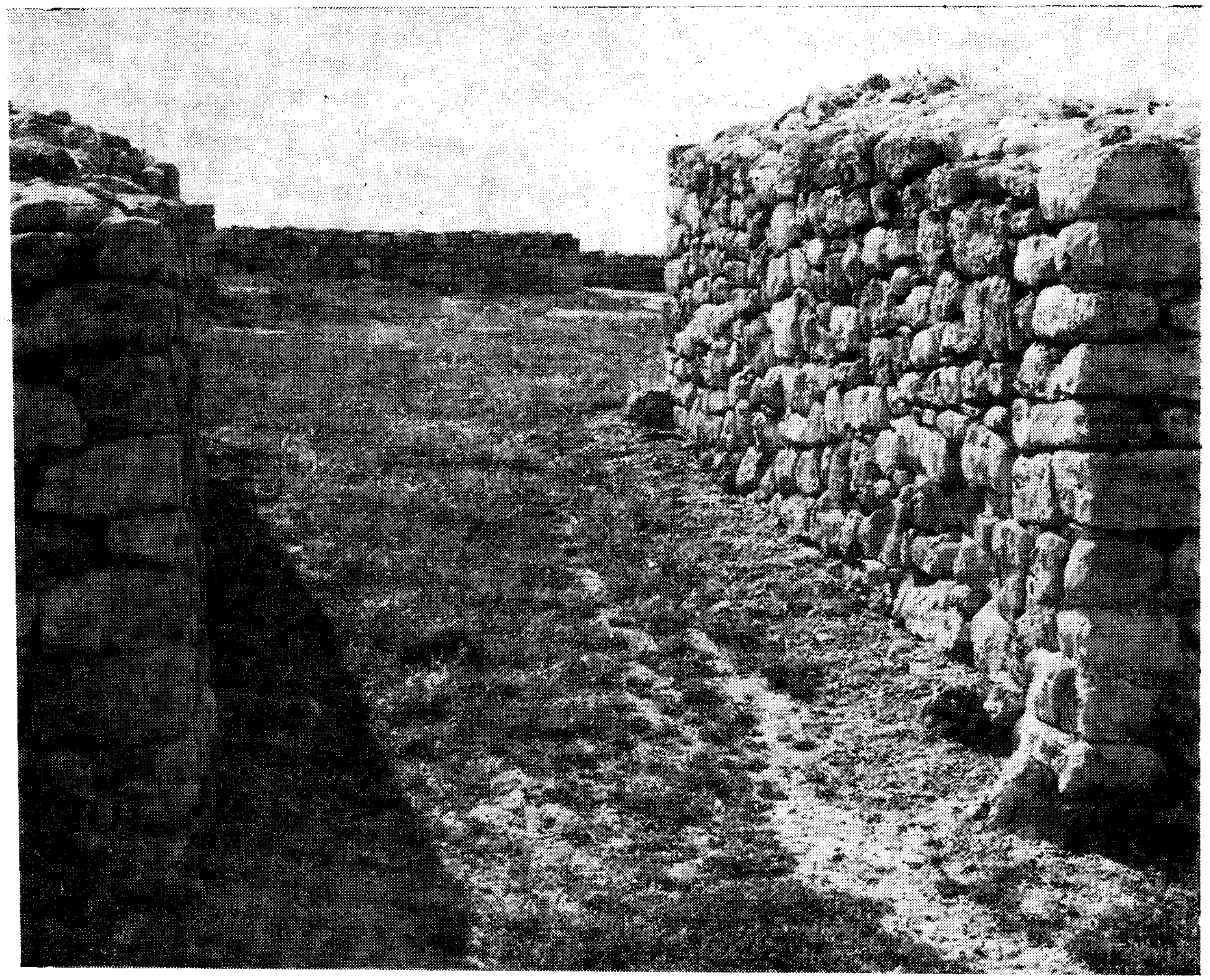

Обр. 39. Главният вход на замъка

ния върху 276 кв. м площ. Тази част заема пространство, дълго 23 м и широко 12 м, а старият външен вход е зазидан. След затварянето на външния вход помещенията в долния етаж в тази част на замъка загубват пряката си връзка с централната сграда (обр. 40). Между старата и новата част в южния край на замъка е оставен тесен коридор (1,20 м) с вход към стълбата на водоснабдителното съоръжение, изградено в подножието на рида до реката.

Поради големия наклон на терена от югозапад към североизток трите страни на новоизградената част на замъка са подсилени отвън с контрафорси. По цялата дължина на североизточната стена едновременно с нея са построени шест контрафорса, разположени на еднакво разстояние един от друг. Те са широки 0,90 м и се издават на 0,70 м. На северозападната страна има пет контрафорса, три от които също са свързани конструктивно със стената, а двата са долепени към старата стена. Два контрафорса са построени на южната страна до ръба на склона. Масивен контрафорс е направен и за укрепяване на северозападния ъгъл на замъка (обр. 41).

След предпоследното разрушаване на Червен през втората половина на XIV в. в замъка се извършват преустройства, особено значителни в новопостроената му част. Те са свързани преди всичко със засилване охраната на замъка вероятно поради надвисналата над българската държава османска опасност.

Замъкът на Червен е бил най-малко на два етажа, но няма сигурни данни, как точно е изглеждал във височина. До горния етаж извежда външна каменна стълба, долепена до югозападния му ъгъл откъм двора (обр. 42), широка 1,30 м, с дължина в основата 7 м. Построена е от ломени камъни и хоросан с баластра, а отделните стъпала, от които са запазени само три, са от цели блокове. По-късно, при преустройството на замъка, пред тилната страна на стълбата до края на склона е изграден зид с 0,70 м по-широк от нея като продължение на основата ѝ. Той е от ломени камъни със спойка от кал. Продължението на стълбата

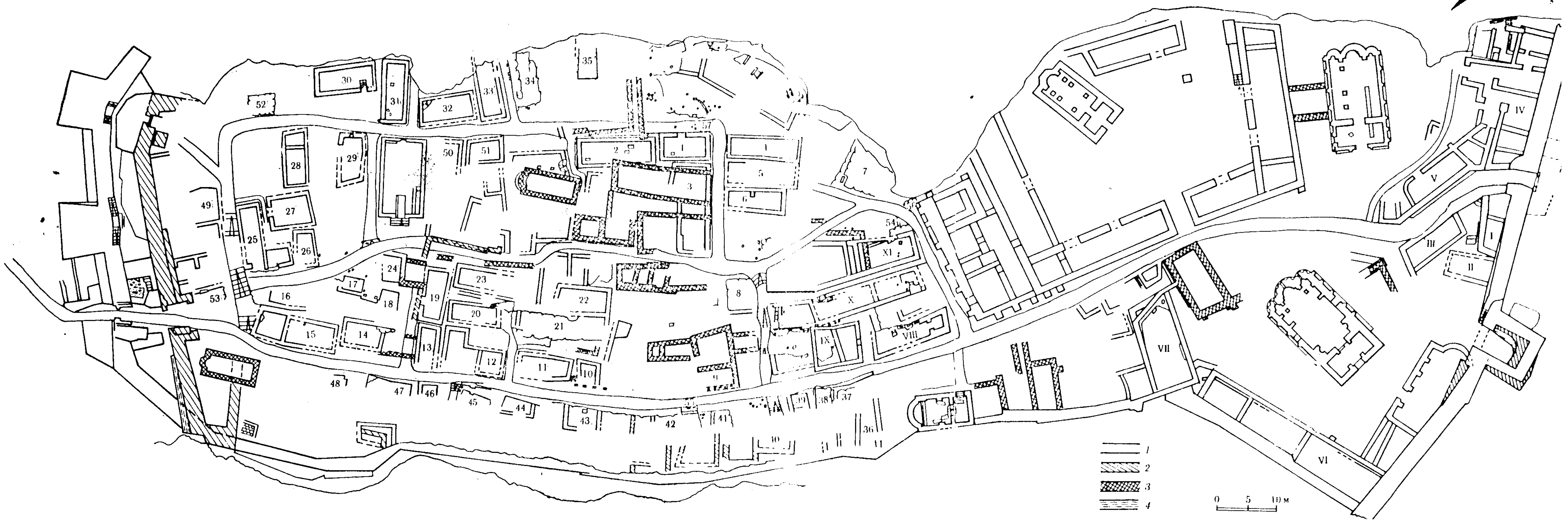

Обр. 1. Цитаделата на Червен — план: *1* — сгради от първата половина на XIV в.; *2* — ранновизантийска епоха; *3* — сгради от последната четвърт на XIV в. и от османското владичество; *4* — преустройства на крепостната стена от XI—XII в. *1*—*57* — жилищни сгради. I—VII военни сгради; VIII—XI — стопански постройки

Средновековен Червен, т. I

Виолета Димова — Градоустройство и архитектура на Цитаделата на Червен през XIII — XIV в.

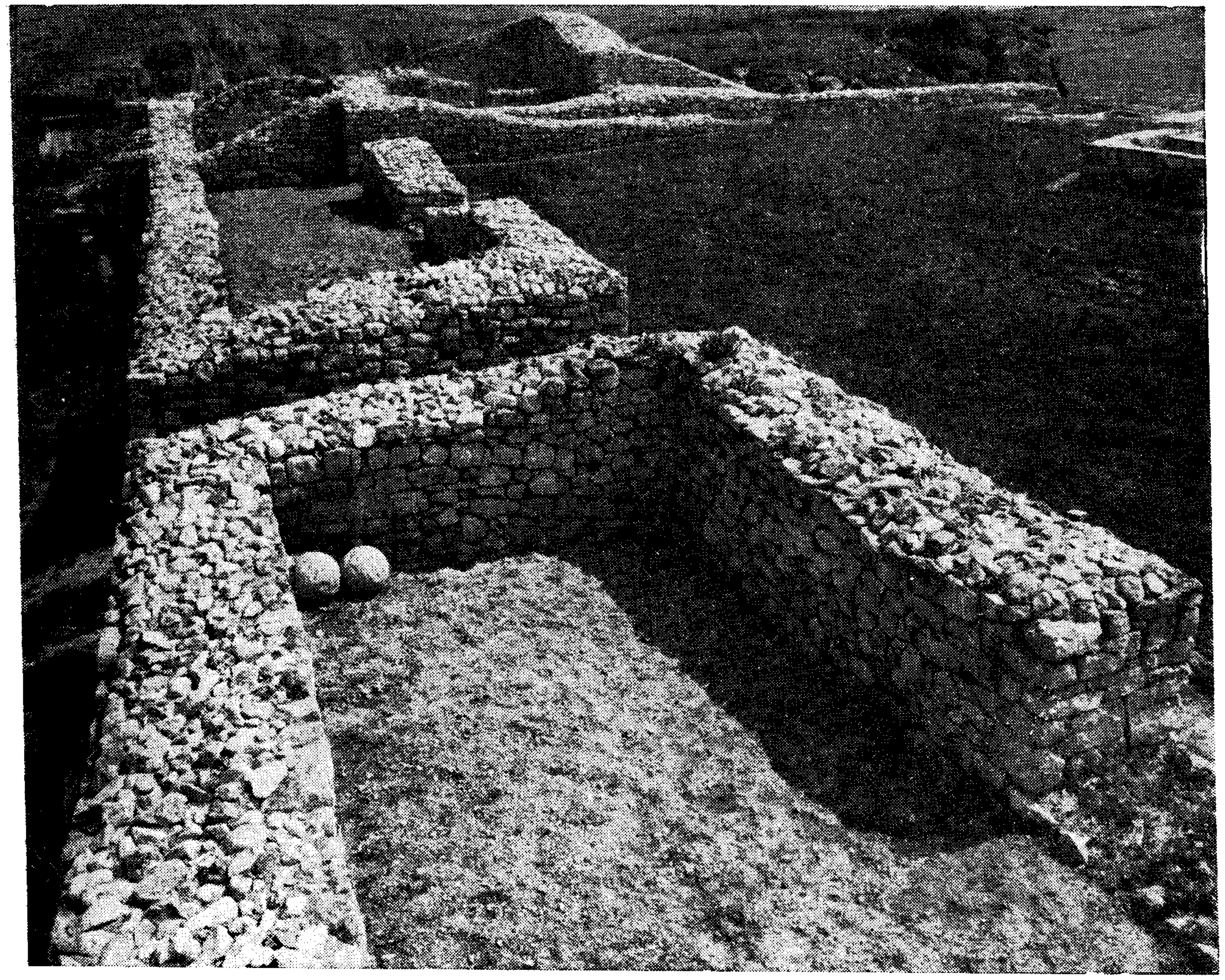

Обр. 40. Изглед от замъка след разширяването му

може да се обясни или с увеличение на етажността на замъка, или с това, че тя достигала до някакво бойно съоръжение, разположено в ъгъла. Не е възможно тази голяма постройка да е имала само една стълба, особено след разширяването й.

Замъкът е покрит с керемиди. Стрехата на покрива се издавала на 2 м. Това се установи по ямките, образувани в скалния терен при североизточния ъгъл на сградата от стичащата се по улеите на керемидите дъждовна вода.

При този вид градеж дебелите каменни стени на замъка са гладки, лишени от декорация. В огромния насип, който ги покриваше, не са намерени други архитектурни детайли освен няколко части от масивен корниз, широк 0,37 м и висок 0,18 м, който е изработен от варовик и е профилиран стъпаловидно. Корнизът е единствената украса на постройката. С него завършват стените под покрива.

При строежа на замъка е употребен и много дървен материал, вложен за сантрачи, за подова и покривна конструкция за врати и прозорци. В насипа са намерени много различни по големина и форма железни гвоздеи с кръгли глави, с четвъртити или завършващи Г-образно скоби, панти за врати и др.

При разкриването на замъка не са установени културни пластове от различните периоди, защото през цялото му съществуване нивото на подовете на помещенията и на двора остава непроменено. Затова с малки изключения отнасяме находките към последния период независимо в коя част са намерени.

Централната част на сградата е от четири помещения, разположени симетрично от двете страни на главния вход.

Помещение 1 заема югозападната страна на замъка. Дълго е 27,50 м и е широко 5 м. Има два входа, широки по 2,75 м, с каменни прагове, които са всъщност основата на стената. Подът на помещенията, малко по-нисък от нивото на двора, е покрит с големи плочести камъни, наредени върху трамбована пръст, три от които вляво от входа са намерени на място. В помещението между двата входа до стената е

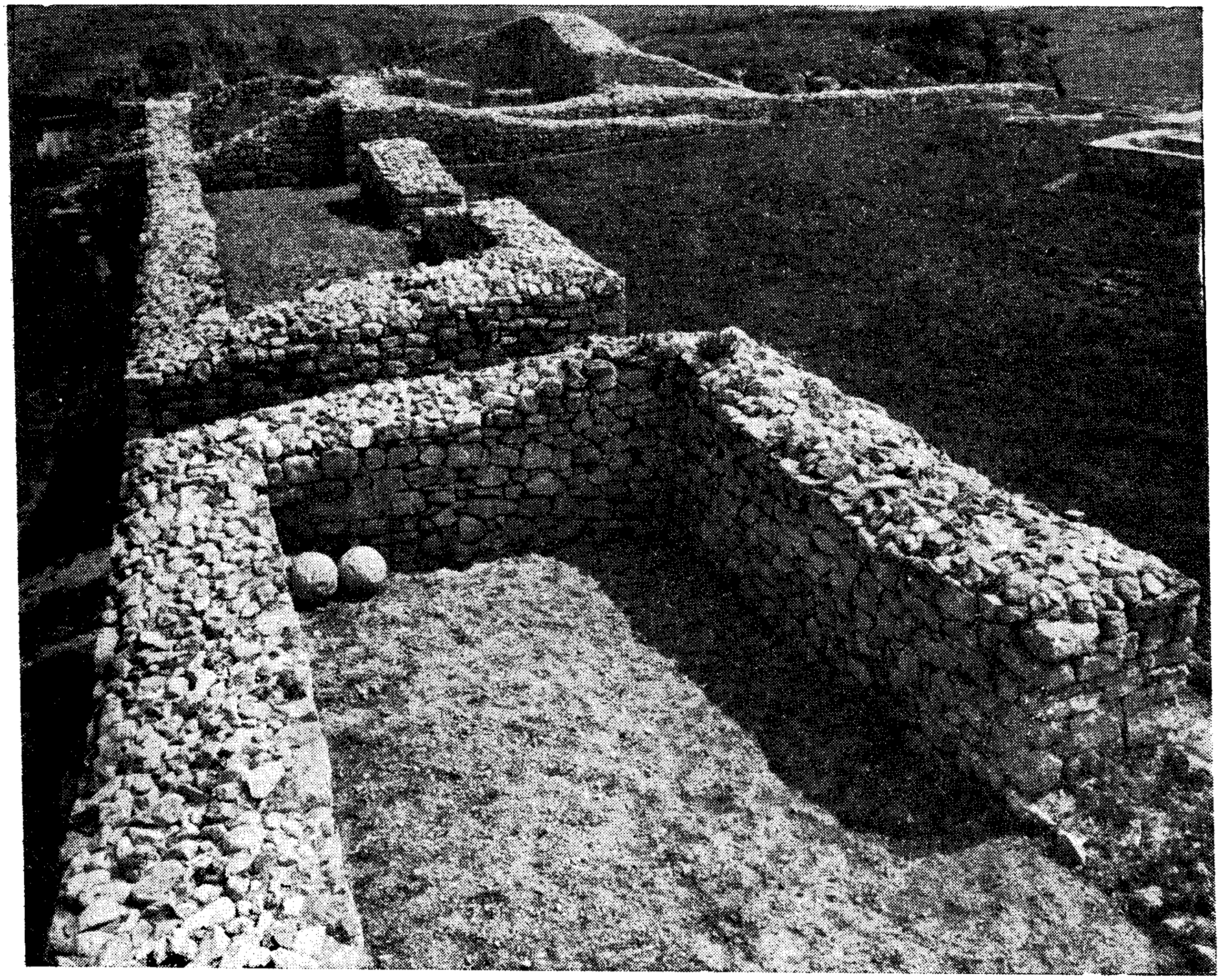

Обр. 40. Изглед от замъка след разширяването му

може да се обясни или с увеличение на етажността на замъка, или с това, че тя достигала до някакво бойно съоръжение, разположено в ъгъла. Не е възможно тази голяма постройка да е имала само една стълба, особено след разширяването ѝ.

Замъкът е покрит с керемиди. Стрехата на покрива се издавала на 2 м. Това се установи по ямките, образувани в скалния терен при североизточния ъгъл на сградата от стичащата се по улеите на керемидите дъждовна вода.

При този вид градеж дебелите каменни стени на замъка са гладки, лишени от декорация. В огромния насип, който ги покриваше, не са намерени други архитектурни детайли освен няколко части от масивен корниз, широк 0,37 м и висок 0,18 м, който е изработен от варовик и е профилиран стъпаловидно. Корнизът е единствената украса на постройката. С него завършват стените под покрива.

При строежа на замъка е употребен и много дървен материал, вложен за сантрачи, за подова и покривна конструкция за врати и прозорци. В насипа са намерени много различни по големина и форма железни гвоздеи с кръгли глави, с четвъртити или завършващи Г-образно скоби, панти за врати и др.

При разкриването на замъка не са установени културни пластове от различните периоди, защото през цялото му съществуване нивото на подовете на помещенията и на двора остава непроменено. Затова с малки изключения отнасяме находките към последния период независимо в коя част са намерени.

Централната част на сградата е от четири помещения, разположени симетрично от двете страни на главния вход.

Помещение 1 заема югозападната страна на замъка. Дълго е 27,50 м и е широко 5 м. Има два входа, широки по 2,75 м, с каменни прагове, които са всъщност основата на стената. Подът на помещенията, малко по-нисък от нивото на двора, е покрит с големи плочести камъни, наредени върху трамбована пръст, три от които вляво от входа са намерени на място. В помещението между двата входа до стената е

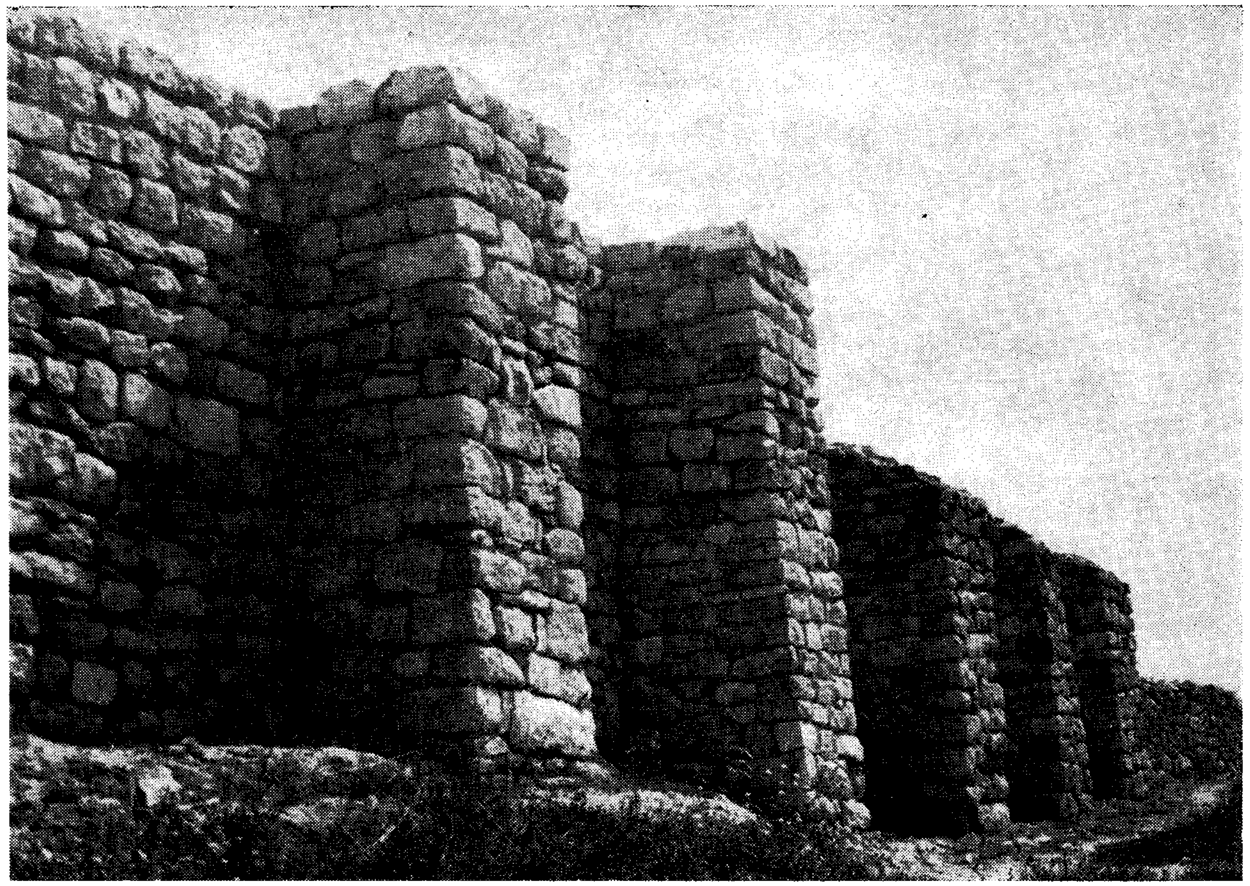

Обр. 41. Северната фасада на замъка

открито каменно корито за наливане на вода и поставяне на храна за животните. Подобно корито, но с по-големи размери (1,50×0,75×0,60 м) е намерено пред помещението. Тук са открити два каменни блока с по една дупка в средата. Единият е до входа, в северния му край. Вероятно той служел за основа на отвесната греда за вратата. Вторият блок е почти със същите размери, но с четвъртита дупка (0,20×0,15 м). Сигурно и той е бил със същото предназначение.

В насипа на помещението има голямо количество фрагменти от битова и сграфито керамика, кости от животни и различни предмети: железни ножчета, халки, токи, ножици, конски гребен, няколко подкови, маша, косер, дръжка от ведро, мандало за врата, пръстен от карниол, медна обица, железен меч и няколко монети: една от Исак II Ангел (1185—1195), две латински константинополски имитации тип малък модул от XIII в., две на Иван Шишман (1371—1393), две на Иван Срацимир (1371—1396) и две турски монети от Мурад II (1421—1451), едната повредена.

Големите размери на това помещение, широките му входове, каменните корита и някои находки показват, че то служело за конюшня.

Помещението по-късно е скъсено. Двата му края са преградени, при което се получава по едно малко помещение без входове от всяка страна (1а, 1б). Северното е с размери 4,40×5,50 м, а южното — 2,80×5 м. Разделителните зидове са от ломени камъни, споени с кал, явно направени допълнително. Те са и значително по-тесни от външните. Тези помещения са избени. В тях се слиза по дървена стълба от горния етаж. Насипът е еднороден. В югозападния ъгъл на южното помещение върху пласт от жълта глина, въглени и камъни на пространство от 2 кв. м има слой от натрупани парчета силно изпечена глина, размесени с пепел и въглени, дебел 0,50 м. В северозападния ъгъл на северното помещение има слой от изпечена глина, много пепел и въглени, дебел 0,30 м. И на двете места парчетата изпечена глина, примесена със слама, са с различни дебелини и профили. Те са плоски или дъговидно извити. Същите парчета са намерени в още четири жилищни сгради в западната част на града. Въз основа на вида и обстоятелствата на намирането им смятаме, че те са останки от камини. По-подробно описание на това отоплително средство правим при разглеждане на градските домове.

В двете помещения изобилстват (в сравнение с голямото) фрагментите от глинени съдове, някои от които са възстановени, части от

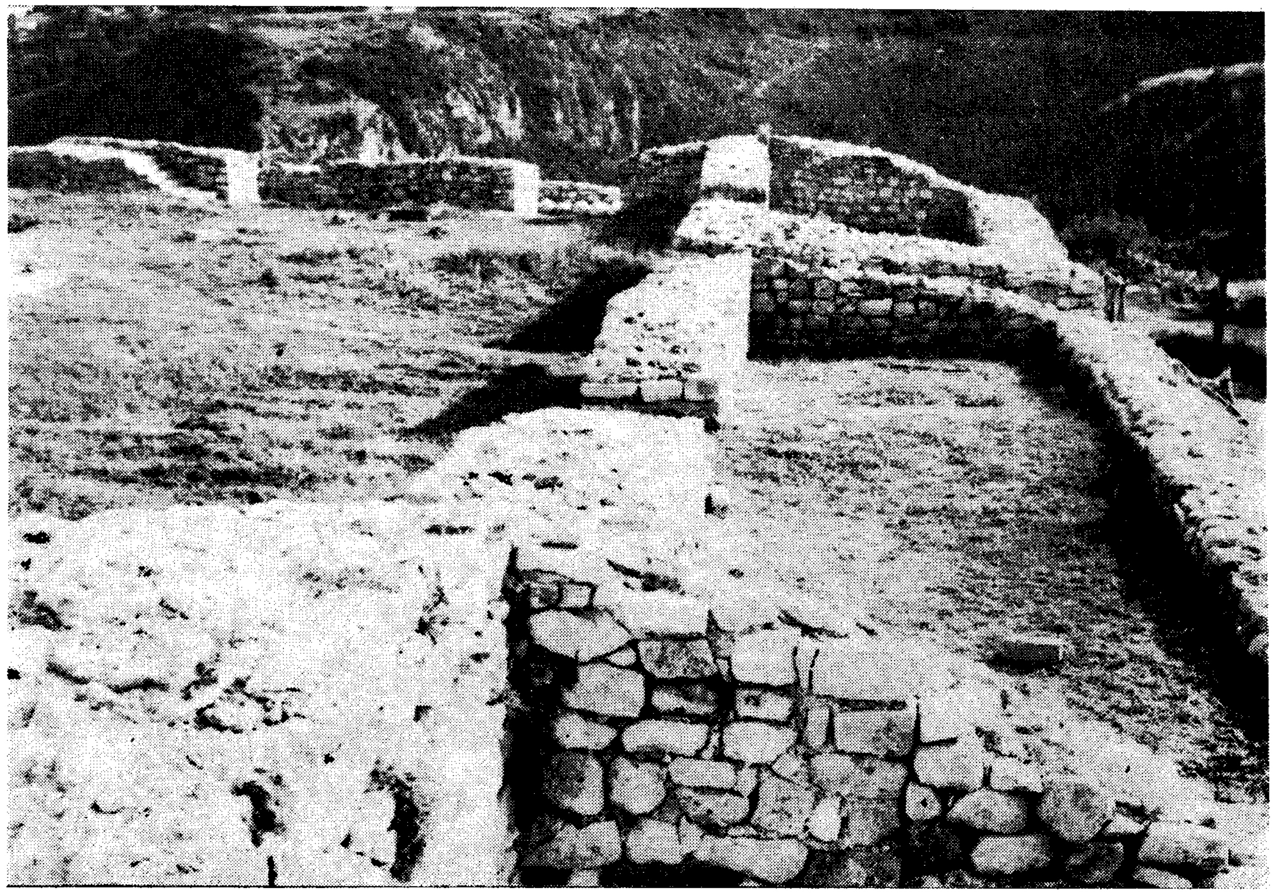

Обр. 42. Западната част на замъка — изглед отвътре

глинени свещници, много ножчета с различна големина и форма, късчета от стъклени чаши, а в северното помещение — парчета от меден съд, прешлени за вретено, част от железен меч и много животински кости, трикраки глинени столчета, използувани при печене на глинени съдове, късчета от червена и жълта охра.

Въз основа на характера и вида на тези находки и главно на глинените парчета от камини смятаме, че избените помещения са били свързани с жилищни стаи, а може би с кухни, разположени над тях.

На северозападната страна на замъка между помещение 1 и входа е разположено помещение 2, дълго 12 м и широко 4 м, с вход, широк 1,30 м, с каменен праг. Подът му, както при помещение 1, е малко по-нисък от нивото на двора. Той е от трамбована пръст и е възможно да е бил застлан с каменни плочи. Тук са намерени части от глинени съдове, керамични кръгчета-запушалки, прешлени за вретено, железни токи, ножчета, подкови, халки, бронзова посребрена дръжка на съд с животинска глава в горната част, мандало за врата, част от косер, бронзов предмет с умбовидна форма с квадратна дупка в средата, бронзови щипци за гасене на свещ, стъклени мениста от накит, връх на стрела, топче от сиво-зелен камък и др. Повечето предмети са паднали от горното жилищно помещение.

От другата страна на входа чак до североизточната стена на замъка симетрично на помещение 2 следва помещение 3, второто по големина в замъка. Дълго е 22,30 и е широко 4 м, колкото помещение 2. Има два входа. Подът му е от трамбована пръст.

През един от двата предпоследни строителни периода в източния му край е преградено малко помещение (4) (4,70×3,60 м). Между двете помещения има вход, впоследствие зазидан. В помещение 4 се влиза от горния етаж.

В преградния зид са използувани и външни надлъжни греди, както при строежа на новата част на замъка.

В насипа и особено върху пода на голямото помещение са открити много фрагменти от глинени съдове и животински кости. Тук са намерени седем подкови, желязна шпора, части от юзди, ножчета, токи, халки, желязно трионче, железен връх на стрела, ключ и панта за врата. Характерът на някои от находките, размерите и широките входове на помещението доказват, че и то е използувано за обор.

Южно от помещение 3 е разположено последното помещение на замъка, което заема останалата част от североизточната му стена.

Дълго е 20 м и е широко 5 м, както срещуположното. В южната част е врязано на 0,50 м в скалния терен. То има два входа. По-широкият (2,70 м) е на вътрешната стена, а вторият извежда извън замъка. При разширяването на замъка той е затворен. За под на помещението служи гладко издяланата скала, като неравностите ѝ са попълнени с пръст. Тук са намерени също много части от глинени съдове, прешлени за вретено, железни токи, халки, ножчета, сферично звънче от конска украса, зъбчато колело от шпора, връх на желязна стрела, шило, ключ, части от костени апликации, сферично медно посребрено копче. И това помещение е използувано за стопански цели.

След второто разрушаване на града замъкът е разширен с изграждането на още четири помещения, от които три (6, 7 и 8) са свързани с входове. Разделителните им зидове са дебели 1,10 м и с вътрешния си край опират в масивен пилон с размери 3×2,30 м. Той е издигнат в средата на пространството, което заемат тези помещения, за да поеме част от тежестта на горния етаж. За под на помещението е подравнен скалният терен.

Помещение 6 е в североизточния ъгъл. Дълго е 6,10 м и е широко 5 м. Тук е външният вход на пристроената част на замъка, който е срещу комплекса от стопански сгради — обори, принадлежащи вероятно на замъка. Това обстоятелство до известна степен изяснява предназначението на помещенията. Те са стопански и имат пряка връзка с комплекса.

Помещение 7 е с размери 7×4,30 м и е южно от горното помещение.

Помещение 8 заема почти цялата западна половина на това пространство. Дълго е 14 м и е различно широко в двата края — 5,90 м в югоизточния и 3,20 м в северозападния. Тук главно в югоизточната половина са намерени много битови предмети, между които изобилствуват части от глинени съдове, железни токи, халки, скоби, огрибки, лопати, шило, ножчета, върхове за стрели, подкови, железни шпори, части от бронзови съдове, костени дръжки за ножчета с интарзия от сребърни пластинки, медни сферични копчета, глинени прешлени за вретено и кръгчета за запушалки. В насипа има и късчета от плоско стъкло за прозорци и от стъклени съдове.

Помещение 9 заема югоизточния ъгъл на замъка. То е с дължина 6,10 м и ширина 4,30 м, затворено от всички страни с дебели стени. Това ни дава основание да смятаме, че над

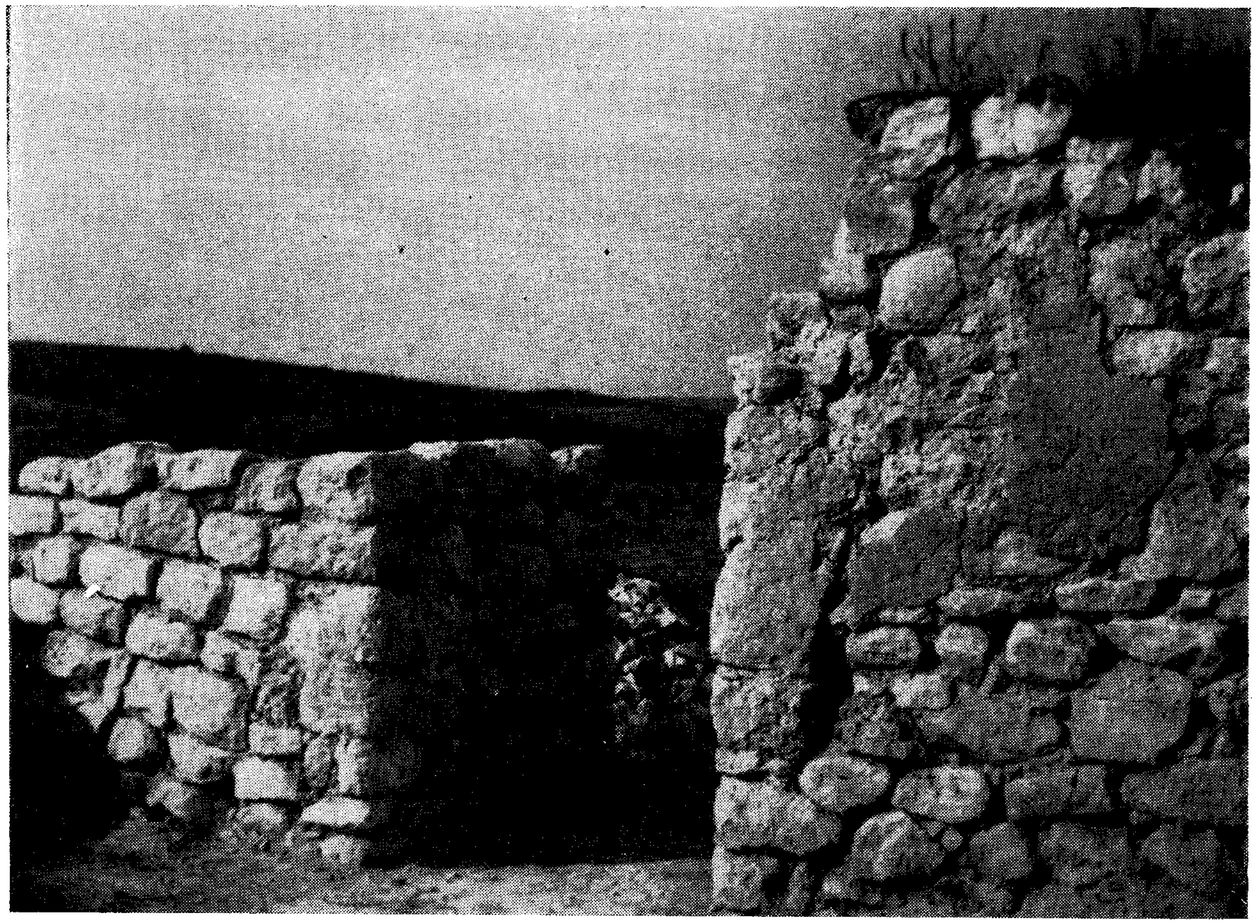
Обр. 43. Водохранилище в североизточния ъгъл на замъка

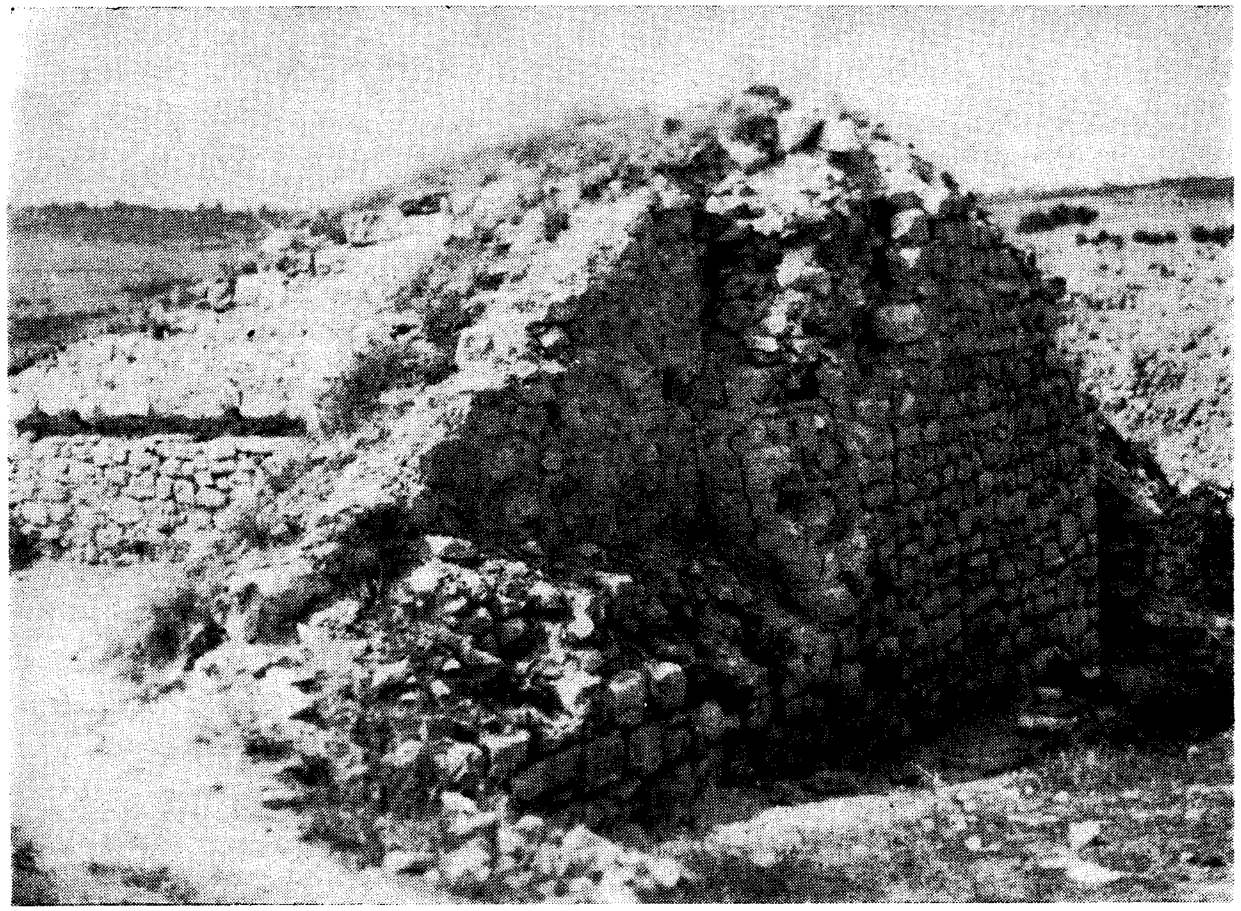
Обр. 44. Кула в югоизточния ъгъл на замъка

него се издигала кула, от която се наблюдавала цялата околност. Кулата охранявала подхода към водоснабдителното съоръжение.

Тази част от замъка претърпява значителни промени в края на XIV в. или след предпоследното разрушаване на Червен. Помещение 6 е преустроено и приспособено за водохранилище, в което се събирала дъждовна вода от покрива на сградата. За тази цел входът, извеждащ от помещението, и този между него и помещение 5 са зазидани. Разделителната стена между него и помещение 7, която опира в пилона и е дълга колкото помещение 6, е продължена до източния външен зид. Стените на помещението са измазани с хоросанова мазилка, дебела 0,01 м, върху която е нанесен 0,01 м пласт от водонепропускаема розова замазка — хоросан с голям примес от ситно счукана тухла. Тя е подобна на замазката, с която са покрити стените на водохранилището в двореца на Царевец в Търново, в средновековната крепост Цепина и в Пловдив. Подът на цистерната е покрит с големи четвъртити тухли, наредени плътно една до друга върху дебела хоросанова подложка, фугирани със същия розов хоросан. С този хоросан плътно са замазани и ръбовете на помещението (обр. 43).

Тук са намерени малко фрагменти от глинени съдове и няколко предмета — ключ, скоба, ножче, подкова, медни халки, медни сферични копчета и желязна тока от конска сбруя.

В североизточния край на помещение 7 след затварянето на отвора между него и помещение 6 е преградено малко пространство (3×1,70 м) със зид на кал, широк 1 м, изграден пред пилона. Това затворено помещение беше запълнено с лепкава черна пръст, примесена с много животински кости и части от глинени съдове, някои от които са възстановени. По характера на насипа в него съдим, че вероятно то служело за боклучна яма, а може би над него е имало отходно място.

За под на помещение 7 е използувана гладко издяланата скала с лек наклон от север на юг. В североизточната му част е натрупан пласт, дебел 1 м, от тухли и хоросан. Тухлите са правоъгълни (0,28×0,22×0,04 м). В насипа са намерени късчета от стенописи. Следи от фрески има и по широките страни на някои тухли, върху които едва личат части от образи и червени ивици от рамките на изписаните пространства. Въпреки че следите от стенописите са малко, те са от голямо значение и доказват, че на горния етаж на замъка е имало помещение, украсено с фрески, които са положени върху облицовани с тухли стени. Възможно е стенописите да са от украсата на иконостас на малък вътрешен параклис. Допустимо е те да са украсявали и помещение с официален характер.

Допълнително строителство е извършено и в помещение 9, или в приземния етаж на кулата. То е значително стеснено. Към северозападната и югозападната му страна отвътре са пристроени зидове, широки 1,10 м, в които са поставени външни надлъжни греди. Североизточната стена на замъка в югоизточния край е удебелена чрез запълване на пространството между контрафорсите със зидария. Удебелението е направено, за да се укрепи кулата (обр. 44). И в това помещение са намерени фрагменти от глинени съдове, медна обеца със сферична висулка, костени дръжки за ножчета, глинени прешлени за вретено, токи, ножчета, подкови, части от шпори, апликации, мандало за врата, глинено кръгче и точило от светлосив камък.

В насипа пред контрафорсите в южния край на източната стена на замъка са намерени три каменни блока с релефни кръстове. Те са същите, каквито са използувани при изграждането на зидовете, които затварят пространството към източната ранновизантийска стена, изкуствено запълнено с пръст за построяване на военна сграда. Тези надгробни паметници са употребени през предпоследния етап на строителството. Влагането им като строителен материал е още едно доказателство, че преустройствата е трябвало да се извършат набързо.

Западно от църквата е изградена постройка, която се намира в югоизточния ъгъл на двора, към оградния му зид. Тя се състои от едно помещение с вход на северната стена. Дълга е 16 м, широка 4,50 м, с трапецовиден план, който е съобразен с местоположението на църквата. Зидовете на сградата, запазени до 0,30 м височина, са строени от ломени камъни със спойка от кал с дебелина 1 м. В сградата са открити фрагменти от глинени съдове и малка желязна брадвичка. По плана и разположението на постройката съдим, че тя е била със стопанско предназначение и е изградена в края на XIV в. (обр. 45).

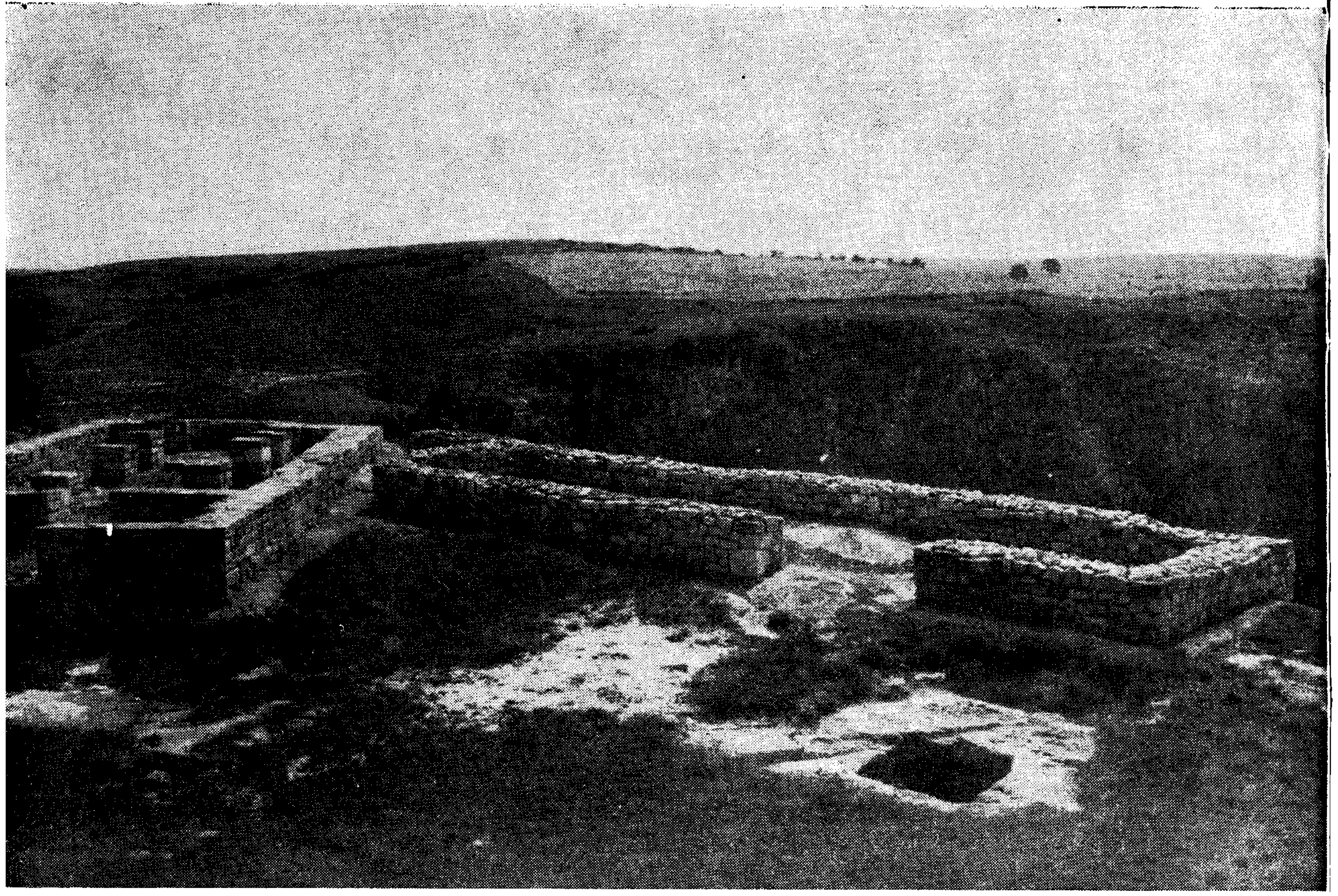

Обр. 45. Стопанската сграда в двора на замъка

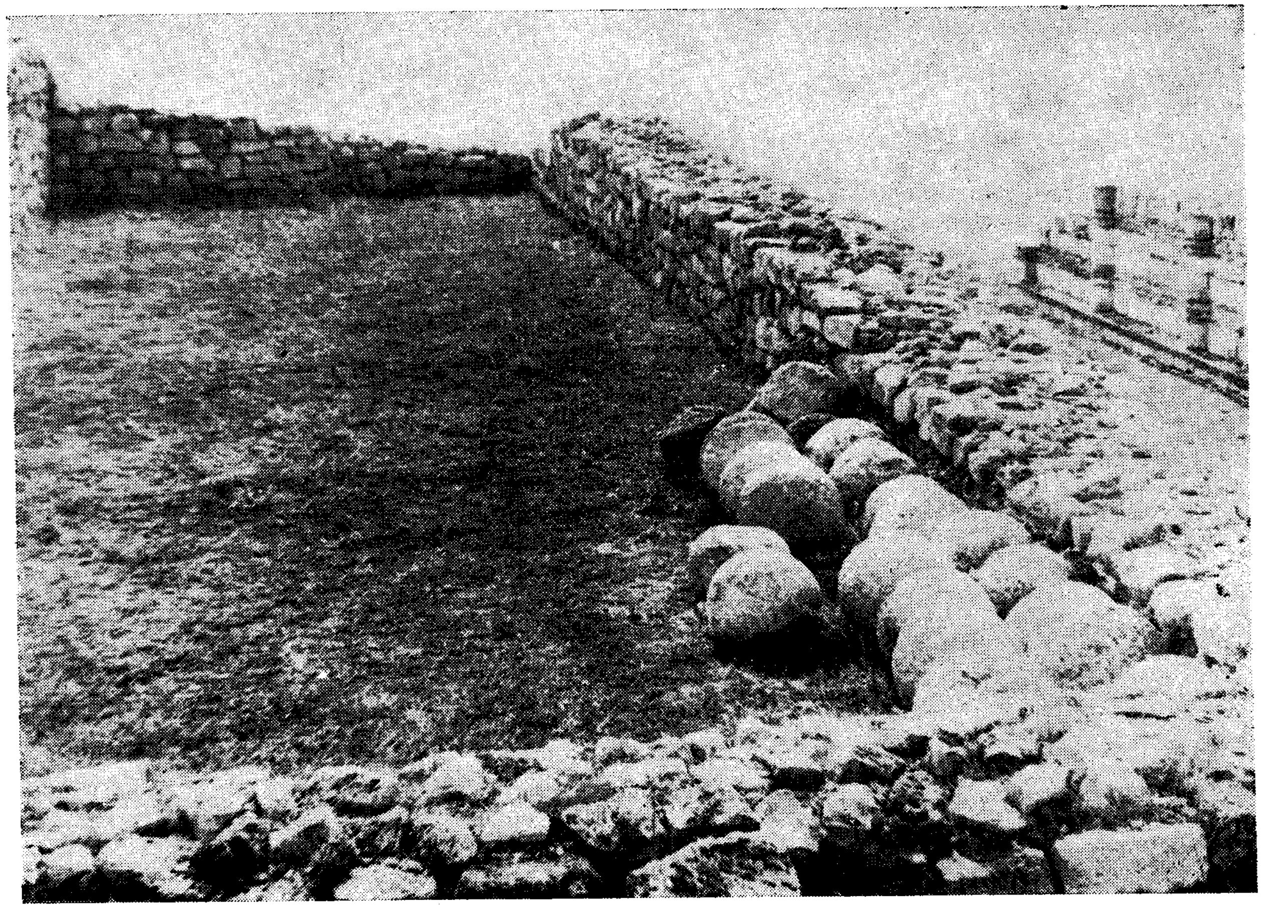

Обр. 46. Бойни топки в замъка

Пред тази сграда в скалния терен е изсечен резервоар за вода. Той е с квадратен отвор със страни 1,50 м, дълбок 4 м. Над отвора на резервоара са поставени греди, чиито легла са изрязани в скалата. Те поддържали не само капака, но и улеснявали изваждането на водата, което ставало с ведро.

Помещенията в долния етаж на замъка са използувани за стопански цели и за конюшни. На горния етаж са разположени стражевите и жилищните помещения. Въпреки че липсват сигурни данни за вида на горния етаж, би могла да се допусне една приблизителна възстановка. Възможно е пред жилищните помещения откъм двора да е имало чардак. Изследователите на двореца в Царевец в Търново приемат, че някои от сградите му са имали чардаци[16].

Замъкът в Червен е типичен феодален замък от епохата на развития феодализъм (XIII—XIV в.). Особено след преустройствата той представлява малка крепост, пригодена за самостоятелна отбрана, с големи възможности да издържи по-продължителна обсада. Освен мощната кула в югоизточния ъгъл на сградата е възможно замъкът да е бил защитен и с други бойни съоръжения. При първата ни публикация допускаме, че над преградните малки помещения (1а, 1б) и помещение 4 в третия от ъглите на централната постройка се издигали кули[17]. При по-задълбоченото проучване на плана им съмнения будят вътрешните разпределителни стени на помещенията, които са значително по-тесни от останалите три външни. Освен това при помещения 1а и 1б те са по-слаби, защото са изградени на кална спойка и трудно биха издържали голям товар. Дебелината на стените (1,40 м), които оформят дълбокия вход, ни дава основание да смятаме, че е по-възможно да е имало кула над централния вход на замъка.

За отбраната на замъка са използувани кръгли бойни топки с диаметър 0,50 м (обр. 46). Повечето от тях са издялани от камък, подобен на кремък. Само няколко са от варовик. При вътрешния северозападен ъгъл на замъка са струпани 31 бойни топки. Две топки са открити пред входа на замъка и три пред помещение 2. Те са още едно доказателство, че замъкът бил готов за самостоятелна защита и разполагал с каменометни машини[18].

---

[16] С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца — В: Царевград Търнов, 1, 1973, с. 52.

[17] С. Георгиева, В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, 30, 1967,5—17.

Замъкът на Червен има подобно планово решение като двореца на Царевец в Търново с тази разлика, че той е три пъти по-малък и край стените му са наредени помещения, а не отделни сгради. По планировка той може да се сравни и със значително по-малкия замък на Ловешката крепост. Общото в плановете на замъка в Червен, в Ловеч, на двореца на Царевец и на други средновековни градове е и мястото, което църквата заема в двора[19]. Навсякъде тя е в източния край, за да се запази целостта на двора. Този план на сградата ни е познат и от патриаршията на Царевец в Търново[20].

Намерените в замъка материали са еднообразни. Липсват ценни предмети с художествена стойност. Това може да се обясни по два начина: замъкът е ограбен при превземането му или е напуснат предварително и обитателите са отнесли най-скъпите вещи.

По намерената в помещение 1 монета на Мурад II (1421—1411) съдим, че замъкът е обитаван и по време на османското владичество.

ОБЩЕСТВЕНО-АДМИНИСТРАТИВНИ СГРАДИ

Писмените сведения за значението на Червен като административен център са ограничени и се отнасят за по-късно време. Това са преди всичко османски документи. От данъчен регистър, датиращ от XV в., който представлява опис на имената на Никополския санджак, узнаваме, че Червен е център на вилает със значителна територия. Този извор показва, че по време на Второто българско царство той е град с голямо административно значение, което запазва по традиция и в началото на робството въпреки чувствителния упадък. Това е факт, който потвърждава, че административното устройство на българската държава продължава да съществува и непосредствено след падането ѝ под османско владичество[21].

В цитаделата на Червен са открити две сгради с административни функции. Те са построени през третия и четвъртия строителен период (XIV в.).

Сградите имат интересни и оригинални планови решения и строително изпълнение. Те са изградени в духа на църковната архитектура. Планът им е един и същ, но са построени в различна строителна техника. Те представляват издължени правоъгълни постройки, ориентирани по посока север—юг. Състоят се от една зала с полукръгла конха на южната страна.

Първата сграда е построена при създаването на центъра на града. Тя се намира непосредствено северно от кулата и е включена в западната крепостна стена, която отвътре е разрушена почти до външното лице. За това свидетелствува частично запазената ѝ западна стена, която е вградена в крепостната стена при последното ѝ преустройство (обр. 47). Сградата е издигната върху дебел 2,40 м насип, образуван след разрушаването на крепостната стена. Тя представлява голяма зала, дълга 21 м и широка 9 м, с пластична трактовка на стените, която ѝ придава тържественост. На дългите страни са изградени по четири пиластра, разположени симетрично на разстояние 1,70 м (обр. 48). За по-голяма стабилност основите им са направени с по два отстъпа, а под тях са поставени надлъжни греди за укрепване и изравняване на терена. Между пиластрите се затварят слепи арки, чиито извивки започват на 1,90 м от пода и на 0,30 м навътре от лицевата страна на пиластрите. В тях на източната фасада са вместени отворите за прозорците и вратата. В насипа са намерени късчета от стъкло. Върху срещуположните пиластри стъпват арки, поддържащи полуцилиндричния свод в покритието на сградата. Арките са градени от добре обработени камъни. Арковидната конструкция, замислена и изпълнена като необходим елемент на сградата, повишава естетическия ефект на вътрешното пространство, което е много по-раздвижено, отколкото външният ѝ изглед.

Конхата отвътре е полукръгла, широка 4,70 м и дълбока 2 м. Основата ѝ, както при пиластрите, за по-голяма устойчивост е изградена в насипа с два отстъпа навън, широки по 0,50 м. В залата се влиза през широк 1,85 м вход, разположен в северния ѝ край.

При разчистване на насипа при конхата е събран голям брой цели тухли и късове, между които парче зидария от тухли с хоросан, подредени дъговидно, явно от свод. Тухлите са добре изпечени и повечето от тях са правоъгълни (0,30×0,18×0,045 м) и четвъртити (0,29×0,29×0,045 м). Едната страна на почти всички тухли е леко скосена, което показва, че те са приготвени специално за оформяне на свод. Такива тухли са използувани също при изграждането на сводовете на църквите в Червен.

Тази най-обща реконструкция на вътрешното архитектурно оформление на залата правим въз основа на пиластрите на източната и пиластъра на западната страна, вграден в крепостната стена. Той е запазен с част от арката и се вижда отвън, където стената е разрушена.

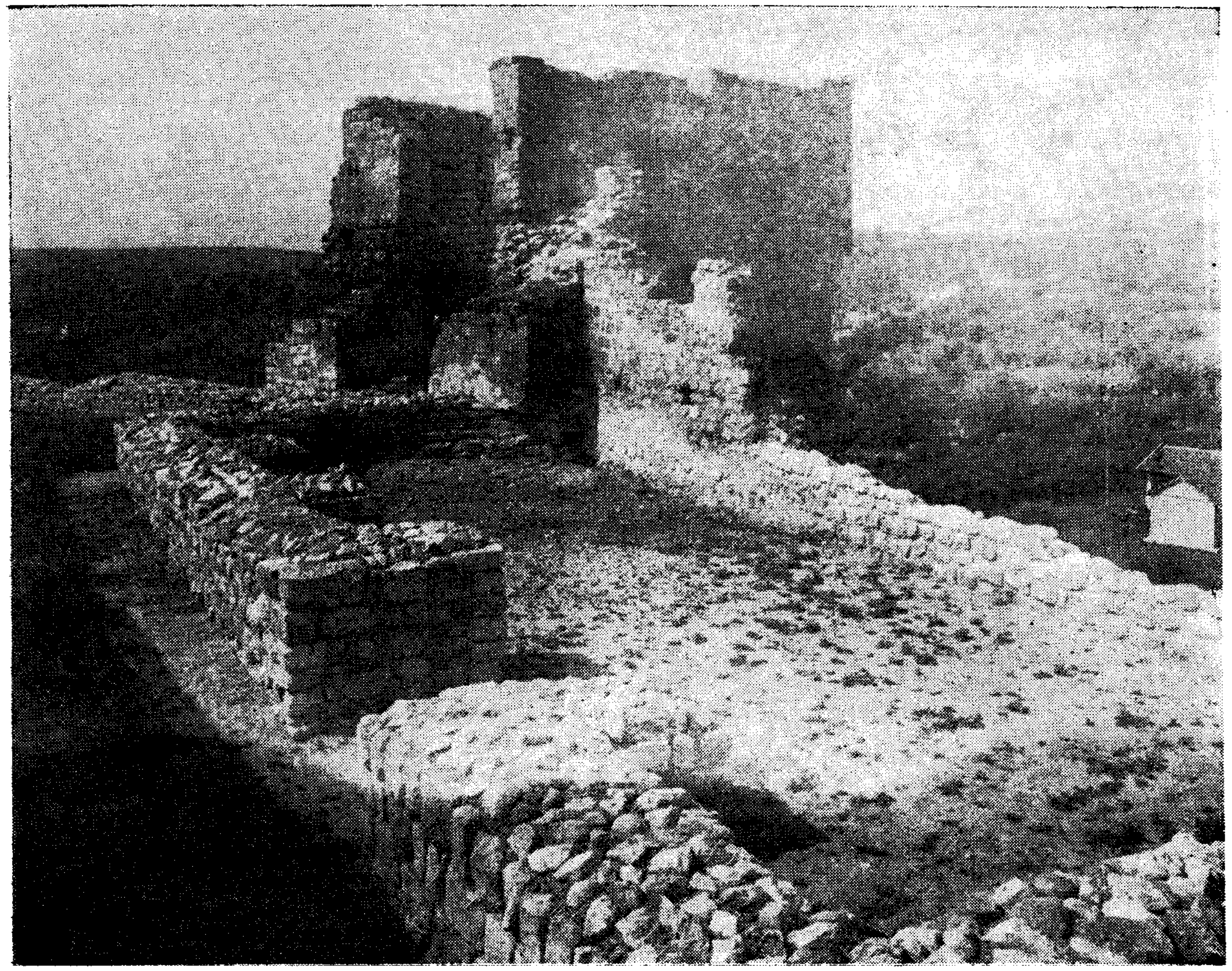

Обр. 47. Обществено-административна сграда в центъра на Червен

Подът на залата е с наклон от конхата към входа, където е с 0,66 м по-нисък. Той е изпълнен така, за да се изяви още по-силно мястото в конхата. За да се придаде наклон на пода, е направена здрава основа от едри камъни с гладки лица към повърхността, покрити с пласт от бял хоросан, дебел 0,10 м, върху който имало настилка от каменни плочи, наложена от характера на сградата. Въпреки че нямаме никакви данни, много вероятно е стените на залата да са били покрити с мазилка. Те са дебели 1 м, запазени на различна височина (1,50—3 м). Основите на стените са положени в дебелия насип, образуван след разрушаването на крепостната стена, на дълбочина до 0,80 м и затова са без лице. Под основата на конхата са намерени две цели гърнета и част от блюдо от XIII—XIV в. с изображение на птица. Нагоре стените са градени от по-грубо обработени камъни с приблизително правилна форма на лицата в редова зидария — по същия начин, както са построени стените на замъка. За спойка на камъните е използуван хоросан, примесен с баластра. При градежа са употребени напречни и надлъжни греди, които са поставяни на външното и вътрешното лице. Леглата на гредите са запазени на източната фасада на 0,20 м от нивото на терена и на северната — на 0,80 м. Тук са намерени гвоздеи, дълги 0,19 м, с Г-образна форма, които са използувани за приковаване на гредите.

Архитектурното решение на фасадите, като се има предвид по-грубият им градеж, предполага да са били третирани гладко и в това отношение сградата е в един стил със замъка. Тя е оживена само от отворите на прозорците и вратата. Единствено южната стена е по-пластична поради издаващата се полукръгла конха. Сградата е покрита с добре изпечени керемиди imbrices и tegulae, от които са намерени много парчета.

По общата концепция на плана сградата има много елементи, които я свързват с еднокорабните църкви с аркови пояси, строени през XIII—XIV в., открити на Трапезица в Търново, в Червен и на други места. Въпреки че има еднообразни плоски стени без външна архитектурна украса, за което съдим по начина на градеж и липсата на архитектурни детайли,

---

[18] Щ. Атанасов, И. Дуйчев и др. Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958, 81—83; А. Дероко. Средновековни градови у Срби и Црно гори и Македони. — Просвета, 1950, 50—54.

[19] С. Георгиева и др. Архитектурата..., 40—50.

[20] Н. Ангелов. Патриаршията в средновековния Царевград Търнов. — В: Царевград Търнов, 3, 1980, с. 8.

[21] К. Миятев. Цит. съч., с. 53.

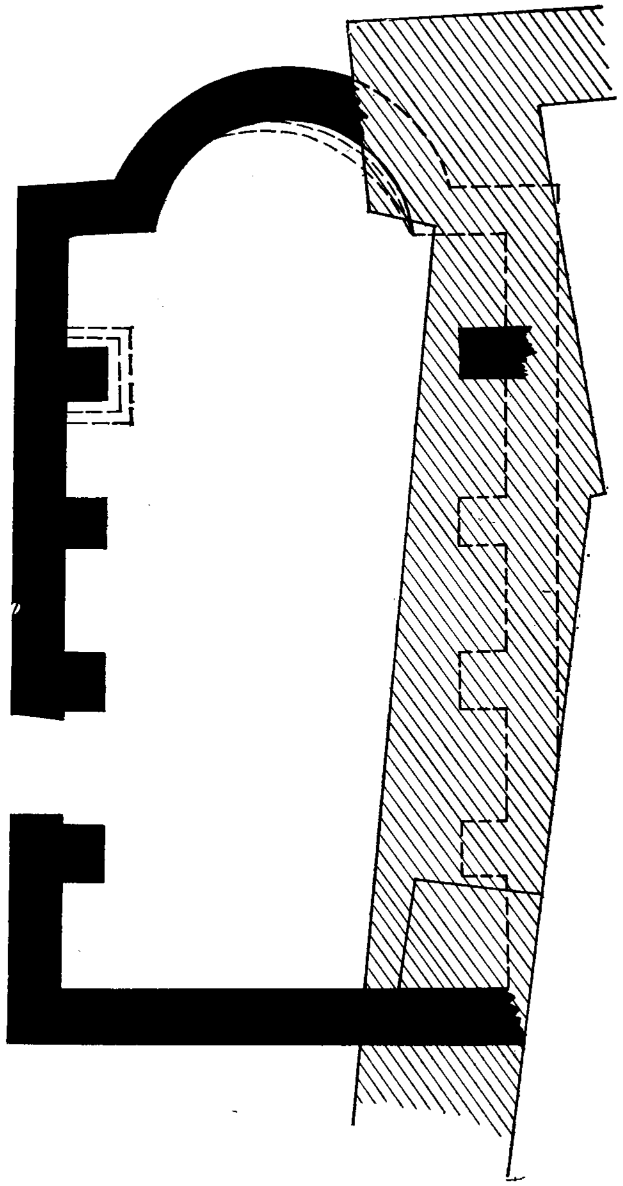

Обр. 48. Обществено-административна сграда в центъра на града — план

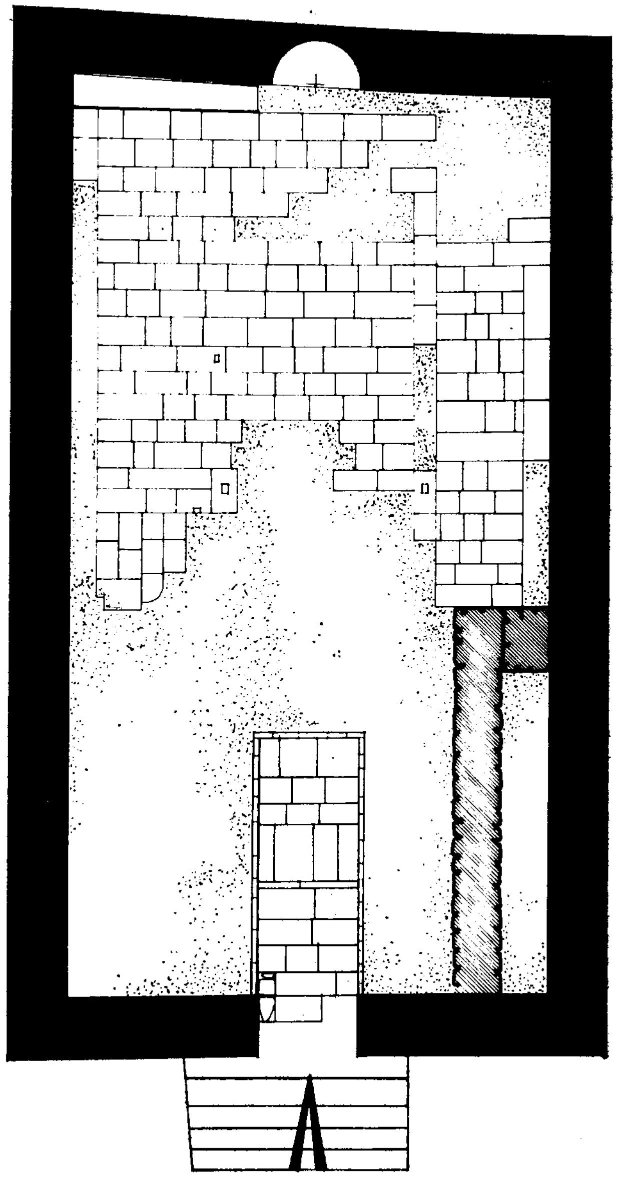

Обр. 49. Обществено-административна сграда в жилищната част на цитаделата — план

тя е с внушителен вид и монументален силует и се налага преди всичко със стройните си линии и пропорции. Както при замъка, вероятно стените ѝ завършват с корниз под покрива.

Сградата е съборена при третото разрушаване на Червен. Тя е изоставена не само защото е пострадала много сериозно, а и тъй като се наложило основно преустройство на кулата и стената. Върху южната ѝ стена ляга новопостроената част на крепостната стена, а западната ѝ стена, за която споменахме, е вградена в нея. Нивото на пространството, което заема, се повдига от руините ѝ и почти се изравнява с по-високия околен терен. То е оставено незастроено, за да се разшири свободното пространство пред кулата и църква № 2, която е също разрушена и преизградена. Само северната стена е използувана при построяването на новото помещение към военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата.

Втората сграда, която поема нейните функции, е издигната на най-високото място източно от замъка в жилищния квартал близо до църква № 9. Тя представлява също обширна зала с по-малки размери. Дълга е 13,80 м и е широка 7,90 м; има същата ориентировка — север—юг (обр. 49).

Входът на сградата е от север, широк 1,30 м. Пред него поради големия наклон на терена е направено широко около 3 м каменно стълбище от пет реда стъпала, което също придава известна тържественост (обр. 50). Отвътре сградата е много пищна и представлява голям интерес в архитектурно отношение. На южната страна на залата в стената е вписана полукръгла конха, широка 1,14 м и дълбока 0,53 м. От двете ѝ страни имало каменни скамейки. Запазена е скамейката отдясно на конхата, дълга 1,10 м, широка 0,36 м и висока 0,30 м, изградена от по-големи блокове. Може би подобни скамейки е имало и в първата сграда, но те са разрушени при преустройството на крепостната стена.

Подът и на тази сграда е като на първата. Той има същия наклон от конхата към входа, където разликата между най-горната и най-долната точка е 0,63 м. Подът и тук е направен по същия начин и със същата цел — да се акцентира на представителното място в конхата. Той е напълно запазен. Покрит е с правоъгълни каменни плочи с различни размери, наредени шахматно в успоредни редове върху дебела хоросанова подложка. По надлъжните стени на залата те са поставени по дължина в един ред като бордюр. Само след входа има пространство, широко, колкото него, и с дължина 5,40 м, където подът е хоризонтален, покрит със същите каменни плочи. Това пространство е с 0,08 м по-ниско от останалия под, ограничено с каменни блокчета. В северозападния ъгъл на залата със зид е преградено правоъгълно пространство, чието предназначение и височина не можем да определим. За по-голяма стабилност на наклонения под, както при първата сграда, под хоросановата подложка за основа са наредени камъни, обърнати нагоре с гладките си лица и споени с хоросан, примесен с баластра. Пространството под тях е запълнено с пръст и камъни, смесени с хоросан и с фрагменти от глинени съдове, датиращи от XIII—XIV в.

Гладките стени на залата от вътрешната страна са покрити със стенописна украса. В насипа са останали твърде малки парченца от нея, по които не може да се съди за качествата на стенописите.

По отношение на формата и вида на покритието на сградата могат да се изкажат само предположения. Почти в средата на залата в пода са изрязани квадратни дупки (0,07×0,07×0,03 м) наоколо с жлеб, широк 0,05 м. Те са на 2,40 м една от друга и на еднакво разстояние (около 1,90 м) от надлъжните стени. Вероятно са използувани като легла за дървените стълбове, които поддържали полуцилиндричен свод. Покривът на сградата (може би двускатен) е покрит с керемиди. В насипа са открити много парчета от тях.

Зидовете на сградата отвътре са запазени на височина до 0,30 м. Отвън поради голямата

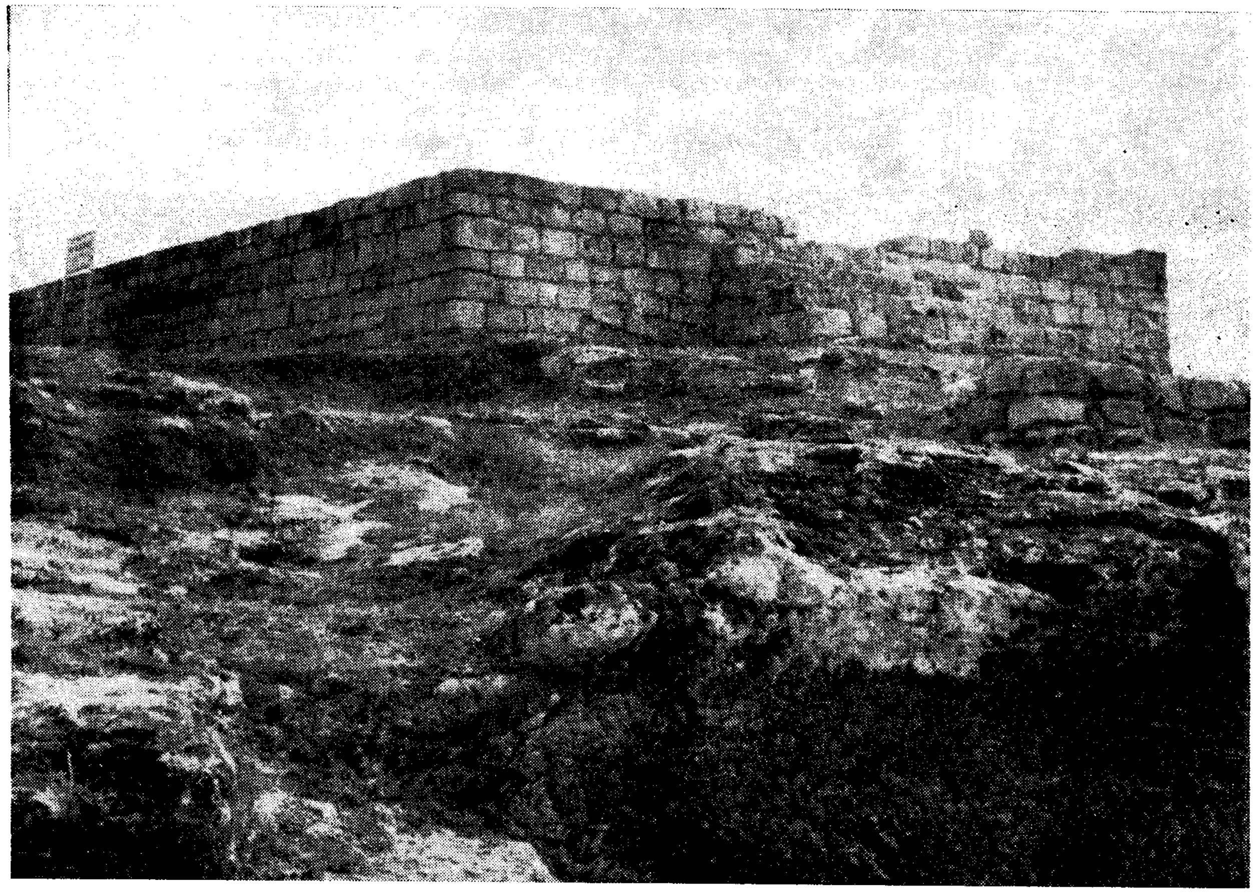

Обр. 50. Обществено-административна сграда в жилищната част на цитаделата

денивелация на терена от юг към север в горните ъгли те са високи 0,50 м, а в долните достигат до 1,60 м. Стените са дебели 0,80 м и имат за основа скалата.

В насипа на сградата са намерени разнообразни архитектурни детайли и декоративна керамика, дялове от полуколони и корнизи, капители с трапецовидна форма и отнети ъгли, подобни на капителите от църква № 2, и др. Те дават известна възможност да направим приблизителна реконструкция на външния ѝ вид. От този, макар и оскъден материал е съвсем ясно, че сградата е построена в стила на църковната архитектура в Червен. За нейния градеж е използуван грижливо обработен бял камък, както при църквите. За спойка е употребен хоросан, примесен с баластра. Само в основата на зидовете, до 0,50 м, или в цокъла са вложени блокове с различна големина и обработка от по-стари строежи, което прави зидарията по-груба. При тази запазеност на зидовете единствено на източната страна на височина до 0,70 м (и то не по цялата дължина) на външното лице е поставен сантрач, измазан с хоросан.

Сградата има не само великолепен вътрешен вид. Отвън фасадите са колоритно решени и пластично моделирани. Използувани са същите украсни елементи и живописен маниер, каквито са приложени при изграждането на църквите в Червен. По открития къс зидария от три реда тухли, значителния брой цели тухли и парчетата от тях съдим, че стените са декоративно оформени от редуващи се каменни и тухлени пояси. Тухлените пояси не преминават през цялата стена, а са преди всичко с декоративно значение.

Фасадите на сградата са оживени от слепи арки, затворени от полуколони, стъпили на корниз, същия като при църква № 2 и № 4 в цитаделата. Те са направени от каменни дялове с полукръгло напречно сечение, от които са намерени пет броя, и тухли със същата полукръгла форма. Полуколоните са с диаметър 0,40 м и се издавали на 0,25 м от стените.

Тази пластична украса е обогатена от цветна декоративна керамика, с която живописният ефект на фасадите се засилва още повече. Вградени са „панички" със зелена и жълта глеч и четирилистни розети, чрез които извивките на арките изпъкват по-силно. Зелената глеч на някои от „паничките" е в няколко нюанса. Същите „панички" се срещат в несебърските църкви. Тази постройка е изградена в живописния стил на църковната архитектура в Червен. Тя показва, че през XIV в. живописният архитектурен стил се използува освен в църковната и жилищната архитектура[22] и при сгради с обществено-административни функции.

Сградата има общи стилови особености и начин на градеж с църква № 2 в цитаделата на Червен след възстановяването ѝ, което е извършено през предпоследния строителен период[23]. Като пример на подобен начин на градеж могат да се посочат единствената останала сграда от двореца на византийските императори от XIV в., т. нар. текфурсарий в Константинопол, и някои сгради в Южна Гърция — Мистра, т. нар. „дворец на деспотите"[24].

Такъв тип обществено-административни сгради с тържествени церемониални зали от XIV в. е открит за първи път у нас. В чуждата литература, с която разполагаме, също не са публикувани подобни сгради. Въпреки това местоположението в цялостния план на цитаделата, плановото и обемното решение и декоративното оформление са достатъчно категорични аргументи за определяне на предназначението им като сгради, които са имали конкретни обществено-административни функции. Особено характерно доказателство за това са своеобразните подове с наклон. В проектирането и изпълнението им средновековният майстор е проявил творческо въображение. По този начин се създава впечатление, че мястото в конхата е по-високо, отколкото е в действителност, което се подсилва и от постепенното намаляване на разстоянието между пода и сводовото покритие на залата. Хората, които са в конхата и по страничните скамейки, при създадената оптическа измама изглеждат по-величествени, с което се подчертава силата им на високопоставени в административно отношение лица.

Двете сгради с монументалността си внушават респект на населението и са доказателство за голямото административно значение на Червен в средновековна България.

ЖИЛИЩНИ СГРАДИ

Жилищната част в цитаделата на Червен обхваща територията източно от феодалния замък. В основната градоустройствена структура на цитаделата установеното място на жилищната част се запазва до края на XIV в. Не можахме да определим какво е било градоустройственото ѝ решение до третия строителен период, защото с прокарването на новата улична мрежа настъпват сериозни промени. Тя заличава старата градоустройствена схема на жилищните квартали, за което свидетелствуват запазените следи от жилищни постройки, и създава нова. На мястото на жилищния квартал непосредствено източно от замъка сега е изграден голям стопански комплекс.

Рационално изградената структура на комуникационната система дава възможност за трайно ситуиране на новите жилищни квартали и сгради. То се запазва до последния строителен период, когато настъпват съществени промени и в тази част на цитаделата.

Жилищните постройки, разрушени при превземането и опожаряването на Червен от турците в 1388 г., са изоставени. Върху руините им са изградени нови сгради. Техните следи не могат да се установят между останките на жилищата, построени по-късно, защото са на едно и също строително ниво. Те са запазени само в основи, тъй като след напускането на рида градивният материал бил постепенно отнесен в селото, създадено в подножието му. Поради това най-добре са запазени руините на жилищните сгради от предпоследния строителен период. Те дават най-пълна картина на градоустройствения облик на жилищната част на цитаделата.

В цитаделата на Червен от това време са открити 53 жилищни сгради, обособени в няколко квартала. Местоположението и плановете им са установени благодарение на това, че приземната част на повечето от тях е засечена в скалния терен. По същата причина каменната зидария на стените е запазена обикновено на височина до 0,80 м или само в няколко реда. Почти напълно са унищожени някои жилища, застроени на по-равните места на платото. Те са документирани частично, защото не са засечени в скалата от всички страни.

Жилищната част на цитаделата на Червен е плътно застроена. Сградите са разположени в успоредни редици, ориентирани изток—запад. Тук те заемат по-голяма площ в сравнение с откритите в западната част на града, което е указание, че са принадлежали на по-издигнатите в имуществено отношение и по-влиятелните граждани. Постройките са изградени върху площ от около 14—75 кв. м, като процентът на по-малките е незначителен. Те са наредени от двете страни на уличното платно. Естествената денивелация на по-голямата част от терена от юг на север налага амфитеатрално застрояване на градските домове към главната улица. Северно от тази улица е открит само един ред постройки, които са на около 3 м от северната крепостна стена. В най-горната, южна част чак до ръба на склона платото е плътно застроено с жилищни сгради (обр. 51). Това разположение на постройките придава голямо очарование на целия силует на цитаделата.

Обр. 51. Жилищни сгради по южния ръб на платото

---

[22] С. Георгиева, и др. Архитектурата. . ., с. 50; М. Станчева. Към изучаването на средновековната жилищна архитектура. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава, 1975, с. 278; S. Georgieva, D. Serafimova. Unikales Bundenkmal des bulgarischen Mittelalters in Melnik. — Palaeobulgarica, 3, 1979, № 2, 51—52.

[23] С. Георгиева, Р. Димова. Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, 24, 1963, 71—85.

[24] G. Millet. Monuments byzantins de Mistra. Paris, 1910, fig. 10, 25.

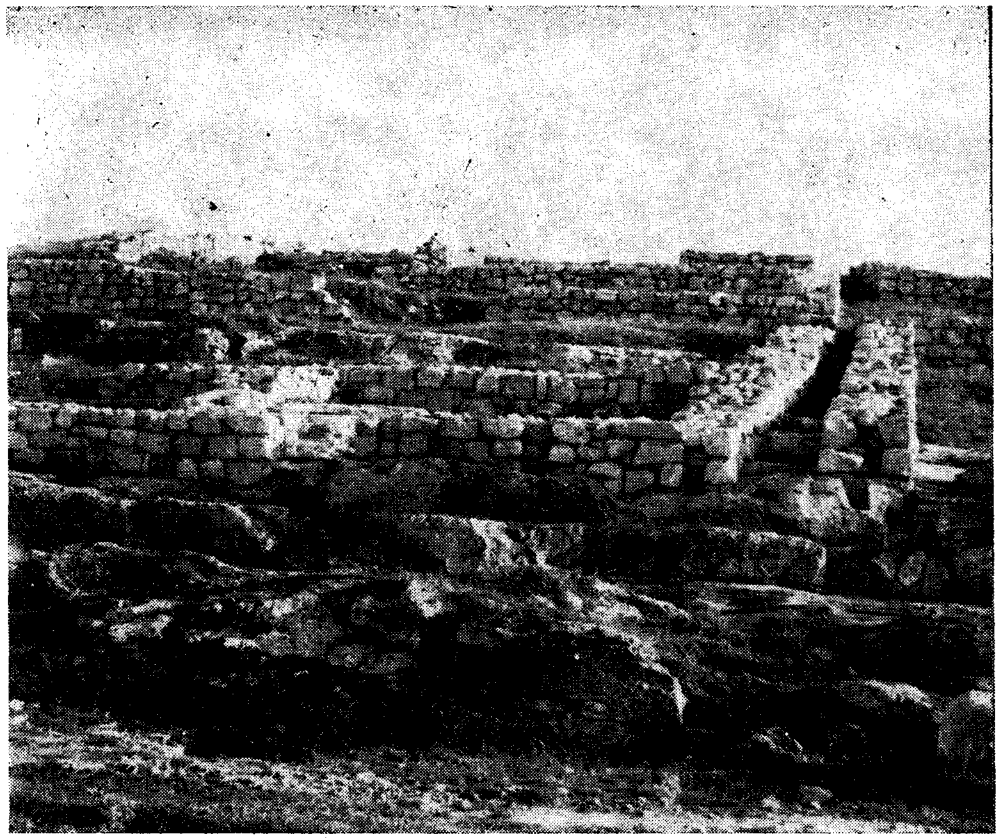

Обр. 52. Жилищен квартал

В ансамбъла доминират обществено-административната сграда, построена през предпоследния строителен период, която се издига на най-високото място, и трите квартални църкви: № 9 — западно от сградата, № 6 — до източната порта, и № 7, чиято северна страна е вградена в крепостната стена по северния склон на хълма.

При ситуирането на сградите са приложени два начина. Жилищата следват по няколко плътно едно до друго, ориентирани с надлъжната си ос перпендикулярно на по-голямата улица, с входове към сляпата улица. Те се налагат като един обем. На този принцип е застроен участъкът вляво от западното рамо на П-образната улица (жилища 4—6, 13, 19). Вторият начин, който е характерен за жилищното строителство в Червен, е застрояването между две слепи улици. Двете постройки остават обърнати с надлъжната си ос по дължината на слепите улици, с главна фасада към тях и косо на главната улица. Поради малкото разстояние (0,50—0,80 м), на което са една от друга, а някои са плътно една до друга, те създават впечатление за общ обем (обр. 52). При тази планировка на градските домове фасадите са обърнати към слепите улици и остават по-закрити от погледа. Разположението на сградите създава по-голяма интимност, за сметка на която обеднява художественият облик на централното улично пространство. Същият принцип на застрояване е използуван при сградите, наредени по склона към централната улица, към която са ориентирани фасадите им. Повечето от постройките от двете страни на главната улица са разположени също с дължината си по линията на уличното платно, въпреки че някои от тях имат входове към слепите улици (обр. 53). Лицевите им фасади с прозорците и вратите обогатяват силуета на централната улица и ѝ придават по-живописен изглед.

Ограниченият терен е решаващият фактор при определяне начина на застрояване. При строителството на жилищата майсторите в Червен проявяват голяма гъвкавост, съблюдавайки специфичните условия на мястото, определено за строеж. Те се съобразяват с конфигурацията на терена и с определени строителни принципи. При изграждането на постройките в зависимост от релефа и наклона на терена те са засечени в долната си част от три или от всички страни в скалата на различна дълбочина, която при някои достига до 0,70 м (обр. 54). При постройки, разположени на поравни места, стените са врязани по-равномерно. При някои жилища, построени непосредствено до уличното платно, където то е засечено по-дълбоко в скалата, стените са навътре от платното, колкото е дебелината им (обр. 55).

Имаме и няколко случая, когато планът на сградата е отразен предварително на самото място. За тази цел върху терена откриваме на места по две успоредни линии, с които са маркирани очертанията на зидовете. Това ни дава възможност да проследим стените там, където липсват. Местата на входовете почти навсякъде са отбелязани чрез засичане.

Ограниченото пространство на градската територия е основната причина за еднообразното жилищно строителство. Жилищните сгради са напълно еднакви по планово решение и строителен материал. Вероятно по-дългите постройки имали разделителни стени, които може би са били паянтови и затова са запазени само на някои места, където са по-масивни. Дължината на постройките е 4—10 м, а ширината е обикновено 4 м. Съотношението между двете им измерения е приблизително 1:2,5. Те са доста издължени. По-голям е броят на жилищата с правоъгълен план. По-малко са сградите, които са значително по-широки и с квадратен план. Различните им дължини и ширини, съчетани с височината, създават до известна степен разнообразие в обемите на постройките. Врязването на долната част на жилището в скалния терен, което на места е значително, е преодоляно с няколко стъпала, вдаващи се навътре. Сравнително неголемите размери и значително дебелите зидове (0,60—0,80 м) ни навеждат на мисълта, че те се развивали във височина и били поне на два етажа. За това свидетелствуват преди всичко данните, които представиха руините в тези постройки. Някои от тези данни ще изложим при разглеждането на вътрешното им устройство.

Културният насип (един и същ във всички жилищни сгради) дава интересни сведения за характера на градежа им. Състои се от жълта пръст, примесена с въглени. Обикновено върху пода има пласт от пепел с въглени, ломени камъни, части от керемиди, разнообразни по вид и големина железни гвоздеи с обикновена форма, с по-малки или по-големи кръгли главички, или Г-образни, значително по-големи. В него са намерени железни панти, халки, скоби, куки, ключове и ключалки, фрагменти от глинени съдове, разнообразни битови предмети, оръдия на труда, занаятчийски инструменти и др. В жилища 34 и 35 има значително количество тухли.

Данните, с които разполагаме от Червен и от другите проучени средновековни градове от тази епоха, са все още недостатъчни, за да можем по-сигурно да определим начина на изграждане на жилищните сгради и използуването на различните видове материали, особено на жълтата пръст, която е в голямо количество.

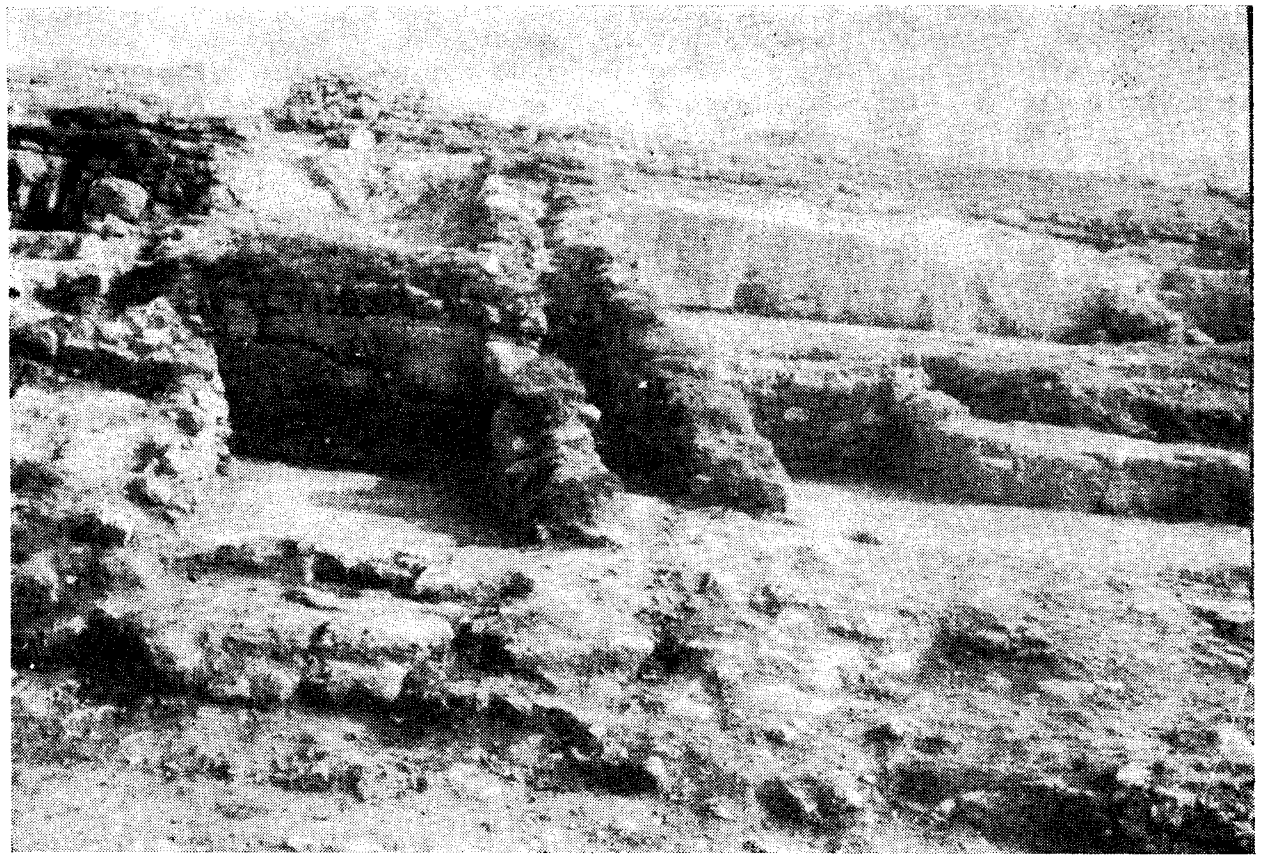

Обр. 53. Жилищни сгради южно от главната улица

Сградите с малки изключения имат полувкопано приземие. Зидовете на долния етаж са изградени или врязаните стени са доизградени от големи ломени камъни, на които само лицата са обработени, за да легнат по-добре един към друг. Характерно за градежа на етажите е, че камъните са нареждани така, че на двете лица се срещат или застъпват в средата на зида. Неправилните фуги между тях, на лицевите страни и кухините в дебелината на зида са запълнени с по-дребни ломени камъни. При някои жилища неравностите на изсечената скала са попълнени с каменна зидария. За спойка е употребена кал от черна пръст. Въпреки че камъните са грубо обработени, е проявен стремеж за спазване на хоризонтални редове. На места за връзка са поставени отвесни камъни, които преминават в по-горния ред. Фугите отвън и отвътре, както показват запазените части от мазилка по зидовете на опожарените жилища и намерените в насипа късове, са запълнени с разтвор от жълта пръст, примесена със слама, която е замазана и загладена и по краищата на камъните. Използуван е същият принцип, който се прилага при направата на зидария от камък и хоросан. Глинената фугировка, от една страна, предпазва по-слабата кална спойка от атмосферните влияния, а, от друга, чрез нея е изравнена грубата и неравна повърхност на стените. Остава открит въпросът за оформянето на стените в горните етажи. При тяхната направа безспорно е използувано голямо количество жълта глина. Досега обаче не сме намерили никакви късове от изпечена или изсушена глина. Въз основа на досегашните ни наблюдения и по аналогии от по-новата българска архитектура, в която са преминали много традиции, установени през вековете, можем да изкажем няколко предположения за строежа на горните етажи.

Наличието на дебел пласт жълта глина в руините предполага няколко възможности. Стените на горните етажи на сградите могат да бъдат от кирпич или от плет, измазан с глина и слама. Но най-приемливо е пръстта да е насипана между дървена обшивка, защото, ако са били използувани кирпичи или мазилка, в опожарените жилища трябваше да се намерят следи от тях. В с. Чавдар, Смолянско, са запазени къщи от края на XIX в., изградени по този начин. Те са чудесен пример за продължаването на старата традиция. Няма данни, че паянтовата конструкция на горния етаж започва от основите на сградите, защото при малко жилища има дупки за греди. Обикновено те са по една или две, разположени на различни места по дължината на стената. Само на северната страна на жилище 10 следват няколко. Те са изрязани почти в средата на стената — на 0,15—0,20 м от вътрешното лице на зида. На едната от страните на жилища 15 и 37 е поставена хоризонтална греда. Леглата на гредите са изрязани на 0,15 м от нивото на терена към вътрешния ръб на зида (жилище 8) или към външния (жилище 31) и са положени в основата на каменната зидария за по-голяма устойчивост. Вероятно към тях са били прикрепени отвесни греди във височината на стената. Само при жилище 31 от хоризонталното легло на сантрача е изрязано легло за гредата, която е поставена през дебелината на стената. Тези греди може би са преминавали през цялата височина на стената. Разположението на дупките и малкият им брой, както и леглата на хоризонталните греди не показват характерна закономерност за изграждане на паянтова дървена конструкция. Вероятно такава конструкция, която изпълнява ролята на носещ скелет на стената, е прилагана само в горния етаж. Тя сигурно е изградена от дебели греди и е била в състояние да издържи таванската и подовата конструкция между етажите. Ширината на сградите, която обикновено е до 4 м, дава възможност гредите да се нареждат на дългите си страни, с което се създава здрава връзка между тях и се осигурява и по-голяма стабилност на цялата сграда.

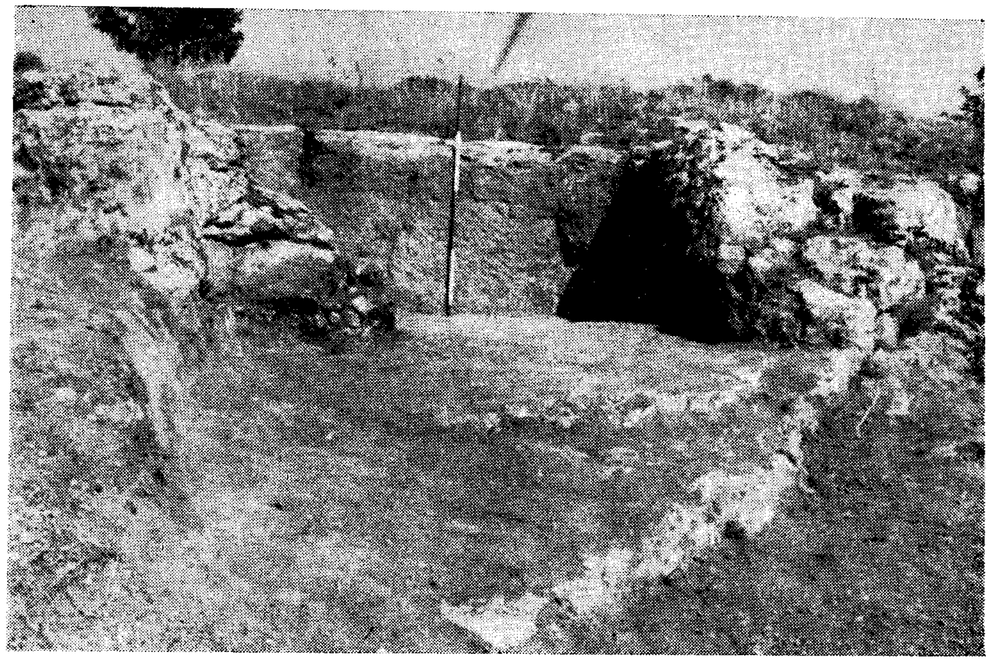

Обр. 54. Жилищни сгради

Обр. 55, Жилищни сгради в западната част на града

Фасадите на жилищните постройки — като вземем под внимание малката ширина на улиците, близостта на сградите една до друга и направим аналогия със запазените постройки в други страни от това време — сигурно са били гладки.

Входовете на постройките са в средата на стената или в единия край, за да се създаде позатворено пространство. При жилища, засечени по-дълбоко, те са оформени с няколко стъпала, вдаващи се навътре, изрязани от скалата или по-рядко изградени от камъни. Широки са до 1,40 м. Вратите са дървени и се заключват с по-сложни брави. На прозорците е поставяно плоско стъкло, дебело до 3 мм, късове от което са намерени в насипа на жилищата. В дневника на Антон Барбериус (§ 393), който дава много сведения за строежа на средновековните жилища, е отбелязано, че стъклата са прикрепени към рамките на прозорците с маджун, чийто състав не ни е известен[25].

Плътното разположение на сградите една до друга и една зад друга, както и правоъгълният им план предпологат обикновена конструкция, каквато е двускатната или четирискатната. Стрехите на къщите са от голямо значение и за архитектурно-художественото им оформяне. Малкото разстояние между постройките позволява направата на твърде малки стрехи, получени от продължените ребра на покривната конструкция. При сградите, застроени плътно една до друга, покривите са прилепени, покрити с керемиди.

Ограниченото пространство безспорно не позволявало на строителите да проявяват по-голям размах, но при оформянето на ансамбъла се забелязва голяма гъвкавост. Затова сградите са живописни въпреки еднообразните си обеми и колоритни поради съчетанието на раз-

---

[25] Л. В. Горина. Материалы дневника Антона Бербери по истории Болгарии и Византии в XIV в., § 393.

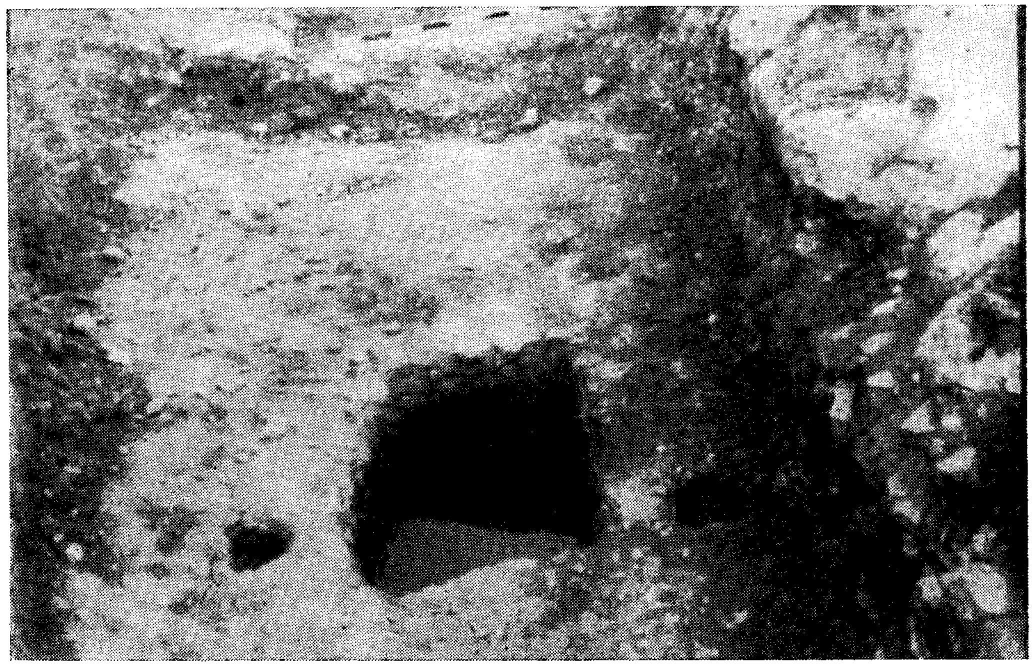

Обр. 56. Жилище 41

личните цветове на строителния материал — сиво-белия цвят на камъка, топлия цвят на дървото и наситения цвят на керемидите.

От вътрешното устройство на градските домове са останали малко следи. Приземният етаж, както отбелязахме, се състои от едно или по изключение от две помещения. Той е използван преди всичко за битови и стопански нужди. За под служи заравнената скала, а където той е по-нисък, е запълван с камъни и пръст. В подовете на помещенията на някои от жилищата, а в западната част на града почти във всички са изрязани правоъгълни корита, дълги до 0,70 м, широки до 0,50 м и дълбоки до 0,30 м. Край дългите им страни има различен брой симетрично издълбани дупки. В жилище 41 в цитаделата и в още едно в другата част на града в такова корито са намерени горни части на хромел (обр. 56). Тези два случая определят предназначението им като част от домашно съоръжение за мелене на зърнени храни. В жилищните сгради, разположени от двете страни на централната улица, се намират работилниците и магазините на градските занаятчии и търговци, както показват откритите в тях занаятчийски инструменти и търговски принадлежности — потички за топене на благородни метали, калъпи за отливане на накити и златарски инструменти, обущарски чукчета, части от теглилки и грамове. В някои жилища в Търново също е имало занаятчийски работилници.

Никъде не са открити следи от отоплителни съоръжения в долния етаж на домовете. Горните етажи са отопляван от камини. В замъка и в още четири жилища в другата част на града са намерени много парчета изпечена глина с примес от слама от такива печки. Те са с полукръгли и прави профили и с различна дебелина. Характерът и броят на тези парчета и обстоятелствата по намирането им (в един от ъглите на помещението с пепел и въглени) са достатъчно сигурно указание, че става дума за отоплително съоръжение — камина. По вътрешната повърхност на няколко парчета с по две гладки страни има следи от дървени дъски, а върху едно от тях е запазена и част от изгоряла дъска. Данните, с които разполагаме, са достатъчни за установяване на устройството на камините. Най-напред е скован дървен скелет, който е измазан отвън дебело с глина, примесена със слама. След запалването на камината и изгарянето на дървената конструкция мазилката остава за стени. Късовете със заоблени страни вероятно оформят ъглите, а парчетата с керамични фрагменти са от подовете — стара българска традиция, която е позната още от времето на Първото българско царство.

Намирането на разрушените камини върху насип, и то почти върху пода на долния етаж, е още едно безспорно доказателство за наличието на втория етаж, от който са паднали. Съществуването на камини се потвърждава и от дневника на А. Барбериус: „. . .той заплатил определена сума на майстора Джовани Лейман за направата на камина в стаята на Амедей IV в Месемврия“ (§ 352)[26].

---

[26] Пак там, § 352.

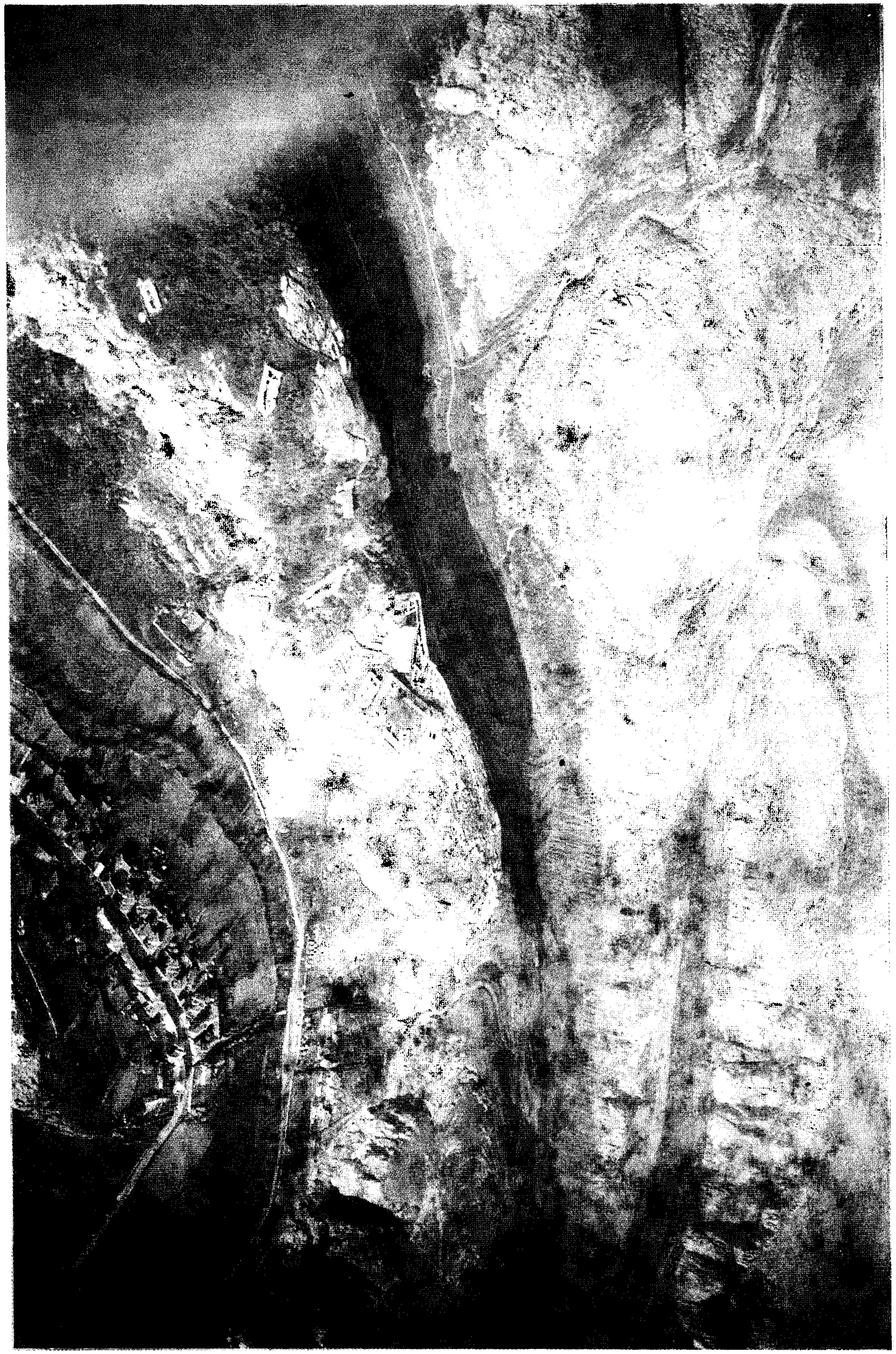

Обр. I. Общ изглед

Средновековният Червен, т.

Виолета Димова . . . Градоустройство и архитектура.

Обр. II. Източната крепостна стена

Обр. III. Източната порта

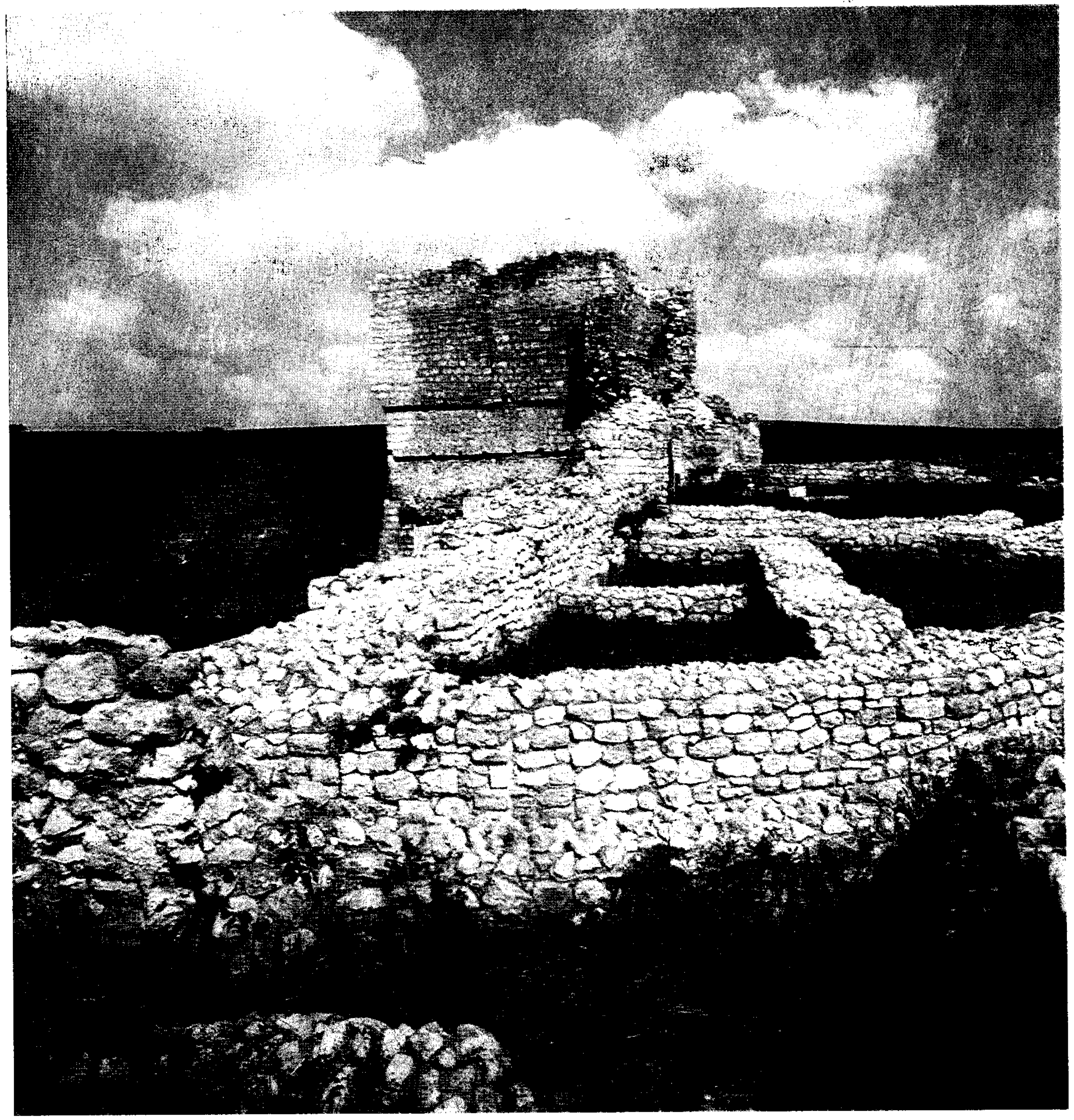

Обр. IV. Сгради до западната крепостна стена, бойна кула

Обр. V. Тунел на водоснабдителното съоръжение

Обр. VI. Зданието с църквата

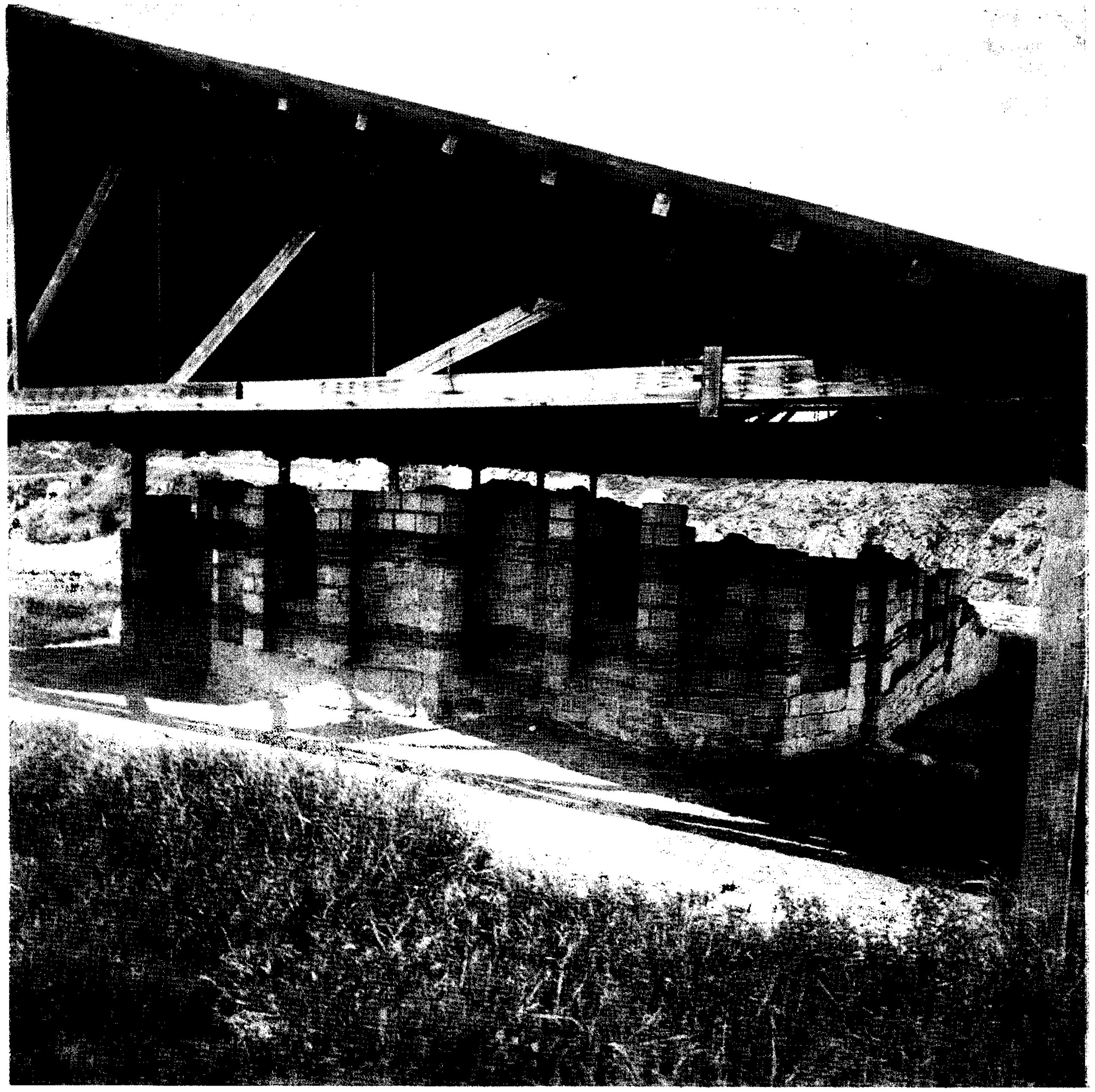

Обр. VII. Църква № 2

Обр. VIII. Църква № 4

Дървената стълба, разположена в долното приземно помещение, осъществява връзката между двата етажа на сградите, защото при плътното застрояване на градските домове няма никаква възможност тя да се направи отвън. Никъде не са открити следи от каменна стълба с изключение на замъка.

Пространството между някои жилища е запълнено с насип от пръст, примесена с пепел, въглени, животински кости и части от глинени съдове, което показва, че то е използувано за изхвърляне на смет.

Известна представа за характера на жилището и жилищното строителство през XIII—XIV в. дават и проучванията в Търново, Ловеч, Шумен и др. Според техните изследователи жилищните сгради са построени от ломени камъни на кал, а Й. Чангова с основание допуска, че стените нагоре са изградени с кирпич или паянт[27]. В зидарията на някои търновски сгради са използувани хоризонтални дървени скари, а в жилище 6А до патриаршията на Царевец са намерени легла и за отвесни греди, каквито по изключение се употребяват и в някои жилища в Червен.

Досегашните проучвания в Червен дават най-много и сигурни данни за устройството на жилището през XIV в.

СТОПАНСКИ СГРАДИ

В жилищната част и извън нея са открити и сгради предимно със стопанско предназначение.

Източно от замъка е изграден голям комплекс от стопански сгради — обори, които вероятно са към замъка или към градския гарнизон. Комплексът заема площ от 690 кв. м с дължина 30 м и ширина 23 м. Построен е през третия строителен период на мястото на разрушени жилищни сгради, от които на места са останали слаби следи.

Сградите на комплекса са разположени амфитеатрално в три реда поради наклона на терена от юг към север. От всички страни комплексът има излаз към някоя улица. Зидовете на постройките, дебели 0,80 м, са изградени от ломени камъни с грубо одялани лица, споени с кал. Те са запазени в един или два реда, а на места са напълно разрушени.

На северната страна на комплекса, която е южно от платното на главната улица, има две сгради. Постройка VIII е в западния край и е ориентирана с надлъжната си ос изток—запад. Дълга е 13 м и е широка 4,40 м. Зидовете ѝ в южната половина са запазени в два реда камъни. На северната страна на сградата се намира входът. Тук са установени два строителни периода, както и на други места. Първоначално е имала едно помещение. По-късно тя била поправена в западната част, където е оформено малко, почти квадратно помещение (1,84×2 м) с двойно по-дебели зидове и с вход, широк 1,10 м, намиращ се на разделителната стена. В западния край на южната засечена в скалата страна е построен допълнителен зид, дебел 0,80 м. Срещуположният северен зид в очертанията на малкото помещение е също двойно по-широк. Разделителната нова стена между двете помещения е конструктивно свързана с надлъжните зидове, което показва, че сградата е много разрушена. Поради липса на материали сме затруднени да определим предназначението на това малко помещение с дебели зидове. За под му служи равно издяланата скала.

Към южната страна на голямото помещение на 0,70 м от пода в скалата са изрязани едно до друго две корита — ясли (обр. 57). Те са с неправилна трапецовидна форма. Лицевата им страна е леко дъговидна, защото е запазена естествената извивка на скалата. Такава форма имат всички хранилки в стопанските сгради. Едното от коритата е дълго 1 м и широко 0,50 м. Дълбоко е 0,30 м. На предната му страна е пробита дупка — халка за връзване на животни. Второто корито е по-голямо. То също е с дупки за връзване на животни. До западната му страна в пода е изрязано по-старо корито — част от домашна ръчна мелница (0,85×0,50×0,32 м), с по една дупка в югоизточния и североизточния ъгъл. Още едно корито е намерено източно от яслите. То е с почти същите размери, с по две дупки в края на надлъжната южна страна. Коритата са от разрушените по-стари жилища. Тук е намерен и конски гребен.

Втората сграда (IX) е ориентирана с дългата си ос изток—запад. Между нея и горната постройка има сляпа улица, широка 1,80 м. Сградата заема площ с дължина 18,80 м и е широка 7,50 м. Състои се от две помещения, почти еднакви по размери. Източното помещение изглежда като добавено, защото северната му стена е изградена на 0,70 м навътре от североизточния ъгъл на западното помещение. Западното помещение (1) е преградено на две по-малки помещения с трапецовидна форма с размери 5×3,20 м и 6×3,80 м. То има вход към сляпата улица. Източната част на сградата представлява обширно помещение (2) с размери 6,50×5,10 м. Южната страна на постройката е засечена на дълбочина 0,90 м в скалата. На мястото на зида са изрязани дупки за легла на отвесни греди с диаметър 0,18 м. Тази страна е паянтова, дебела 0,30 м, както показва зидът на сградата, разположена на по-горната тераса, до която се допирала. Зидовете ѝ са частично запазени.

Южната половина на пода на помещението е равно изсечената скала, която на север е много по-ниска и затова теренът е попълнен и под-

---

[27] Я. Николова. Жилищната архитектура на Търново през XII—XIV в. — Трудове ВТУ, 8, 1973, 63—129; Й. Чангова. Цит. съч., 96—97.

Обр. 57. Стопански комплекс източно от замъка — постройка I

равнен с камъни и пръст. Входът на помещението е при югоизточния ъгъл. На това място скалата е изравнена и извън него като площадка. В югозападния ъгъл на 0,80 м от пода има ясла с размери 1,36×0,50×0,20 м. При североизточния ъгъл на нивото на пода е направена дупка — халка за завързване — и втора на стената източно от нея. И тук в пода е изрязано корито (0,40×0,40 м), принадлежащо на по-старо жилище.

Над двете сгради следва трета (X) с три верижно наредени помещения. Тя има външни входове към двете улици, които я ограничават от изток и запад. Дълга е 27 м и е широка 3 м. Помещението в източния ѝ край (1) е с размери 6,30×3 м и е самостоятелно. От юг и частично от запад за основа на зидовете е изрязана скалата, колкото е ширината им, на височина до 0,60 м. Те са доизградени с ломени камъни и кал. При градежа са поставени и дървени греди. В югоизточния ъгъл в средата на зида е изрязано гнездо за отвесна греда с диаметър 0,18 м. На източната страна на помещението се намира 1,80 м широк вход с праг, оформен от скалата, по чиято дължина са издълбани три гнезда за залостване на вратата. До входа на височина 0,50 м от пода е изрязана дупка — халка за завързване на животни, — а пред нея в пода има също старо корито с по две правоъгълни дупки на дългите страни (обр. 58). Пред южната страна на помещението има сляпа улица, широка 1,50 м, засечена хоризонтално в скалния терен. Тя отвежда в следващото помещение (2) с размери 9,60×3 м и с вход (широк 1,70 м) при югоизточния ъгъл. Той е с две стъпала, вдаващи се навътре, изрязани от скалата. Източно от входа е издълбана ясла с халки за връзване. Това помещение е свързано със съседното (3), което заема западния край на сградата. В третото помещение (10×3 м) се влиза през вход, широк 2 м, с праг, намиращ се в северозападния му ъгъл. Той въвежда в малко преддверие с под на две нива, тъй като теренът пред входа е по-нисък от пода на сградата. За преодоляване на разликата във височините на двете нива са изрязани три стъпала. Между тази сграда и разположената на по-долната тераса са разкрити части от зидове, вероятно от по-стари постройки.

Над сградата е имало голяма постройка (XI) със същата дължина, както показва запазеният ѝ северен зид, който е успореден на нея. До него опират коси зидове, запазени ча-

Обр. 58. Стопански комплекс източно от замъка — постройка III

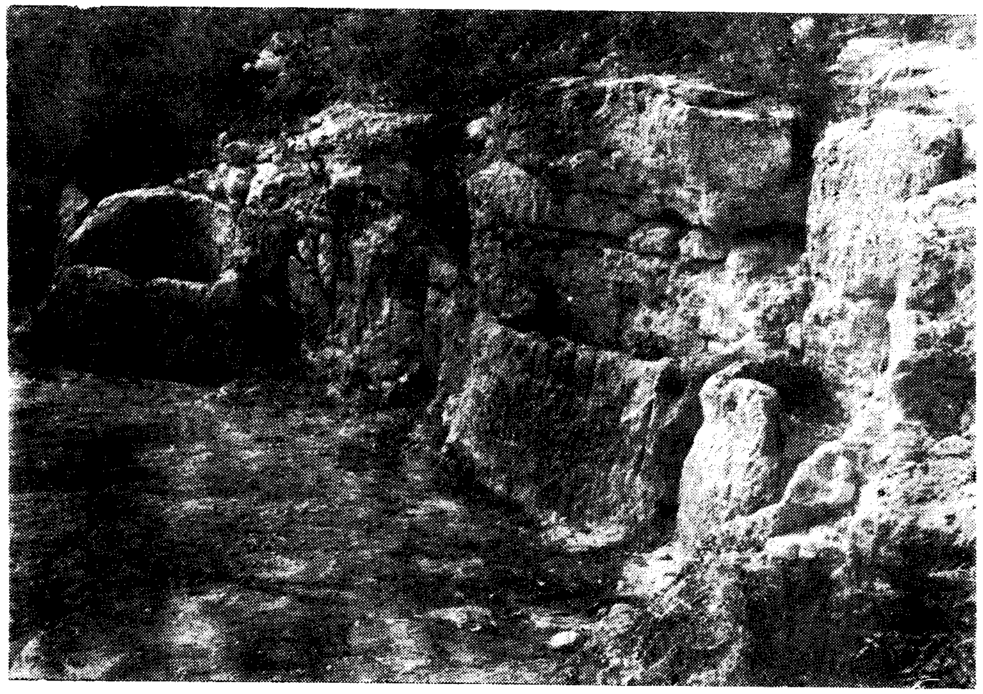

Обр. 59. Стопанска постройка при входа на цитаделата от изток

стично, преграждащи верижно разположени помещения. Те са разрушени почти до основата при застрояването на сградите след опожаряването на града от османските завоеватели.

По-добре е запазено помещението в западния ѝ край, широко 3,50 м. Застроено е върху основите на засечена в скалата по-стара постройка (54).

Твърде вероятно е тези сгради да са имали още един етаж с помещения за съхраняване на фураж. Не е изключено да са били използувани и за жилища на гледачите на животните, защото са намерени и битови предмети.

Във всички сгради са открити различни по форма подкови.

Стопански постройки (обори) има и извън крепостта, в подножието на крепостната стена на източната страна на цитаделата. В пространството пред кулата южно от крепостната порта има постройка от две помещения. Северното е дълго 2,70 м, а южното — 8,40 м. От запад постройката е засечена в скалата на 1,20—1,70 м. На тази височина от скалата са изсечени северният зид, дебел 0,90 м, и разделителната стена между двете помещения. На западната стена са изрязани дупки — халки за завързване на животни.

Още една такава постройка има в подножието на стената отляво на пътя при влизането в цитаделата (обр. 59). Тя се състои от едно помещение, дълго 7 м и широко 3 м. От запад е засечена в скалния терен на дълбочина до 2,20 м и от север — на протежение до 2 м от северозападния ъгъл. За под служи равно изгладената скала. Следи от зидария не са останали. Към западната стена на помещението са изрязани три корита — ясли, на височина 0,60 м от пода. Двете са едно до друго южно от северозападния ъгъл. Те имат една и съща дължина (1,40 м), широки 0,45 м и дълбоки 0,30 м. На предната страна на ъгловата ясла са направени две дупки, а на съседната — три. Третата ясла е в югозападния ъгъл на помещението. По размери тя е по-малка от другите (0,90×0,55×0,30 м), с една дупка на вътрешната странична страна. Наличието на толкова ясли със значителен брой дупки — халки за завързване на животните — показва, че това средно голямо помещение може би е използувано за временен престой на животни.

В ъгъла между западната крепостна стена и северната фасада на кулата е изградена постройка от едно помещение (6×4 м), запазена в основи. Тя е засечена от изток и юг в скалния терен. В основата на източната стена в скалния под е изрязано хоризонтално легло за дървена греда, на която вероятно са били прикрепени отвесни греди за направата на паянтова стена към крепостната стена. Постройката сигурно е със стопанско предназначение или е използувана за караулно помещение.

Големият стопански комплекс в цитаделата е изграден след второто разрушаване на града при новата планировка на жилищната зона през първата половина на XIV в.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ

В цитаделата не са открити следи от водопровод. Населението е черпило вода главно от р. Черни Лом, протичаща около града, използувана преди всичко за стопански и ежедневни битови нужди. Жителите на града се снабдявали с чиста питейна вода от кладенци и извори, разположени в подножието на скалния рид. Единственият запазен кладенец е на южния склон на западната част на хълма. Той е изкопан върху тераса на около 100 м от реката, за да не се замърсява при наводнение. Кладенецът представлява квадратна шахта със страни 0,80 м и дълбочина 5 м. Стените са изградени от ломени камъни и бял хоросан. От града до него водела пътека. В северното подножие на крепостта се намират два извора, които сигурно са използувани и през средновековието. За съхраняване на по-голямо количество вода като неприкосновен запас се използували водохранилищата. В цитаделата са открити четири такива, три от които са изсечени в скалния терен и едно е изградено. Двете са в замъка, а другите две са на около 30 м източно от него. Те са изсечени до самия ръб на отвесния склон на 6,50 м едно от друго.

Водохранилищата са с крушовидна форма с диаметър 1 м и дълбочина 3 м. На отворите им са изрязани легла за греди на дървено покритие. Двете водохранилища първоначално са били затворени в малки помещения, чиито основи са засечени в скалата. По-късно те са заградени от трите страни с каменен зид. Той ги изолирал от околните жилищни сгради, подобно на водохранилищата в Цепина[28], като предпазна мярка не само срещу замърсяване, но и срещу произволно изчерпване. Най-голямо по вместимост е водохранилището в замъка, за което е пригодено помещение в североизточния ъгъл. То е направено при преустройството му. Четвъртото водохранилище е в двора на замъка. Подобно помещение, приспособено за водоснабдително съоръжение, е открито в крепостта Устра[29], Кърджалийско. Такива водохранилища са широко използувани във Византия и предимно в столицата Константинопол, откъдето се разпространяват и в нашите земи[30].

Неразделна част от отбранителната система на града е и водоснабдителното съоръжение, построено под замъка в подножието на рида до реката. То снабдявало града с вода при вражеска обсада. Внушителните останки от него привличат вниманието още на К. Шкорпил, който правилно определя предназначението му[31]. Мястото, където е построено съоръжението, представлява сипей с полуконична форма с връх, достигащ до естествен улей, какъвто тук има скалният масив. Той е с наклон 45° и с височина на склона 65 м. Повърхността му е равна, на места със стърчащи големи блокове. Такова съоръжение, добре запазено, е открито за първи път у нас. Установени са два строителни етапа, при които то е имало почти еднакво устройство. Съоръжението се състои от три основни елемента — водоизточник, стълба до платото на скалния рид и защитна система (обр. 60).

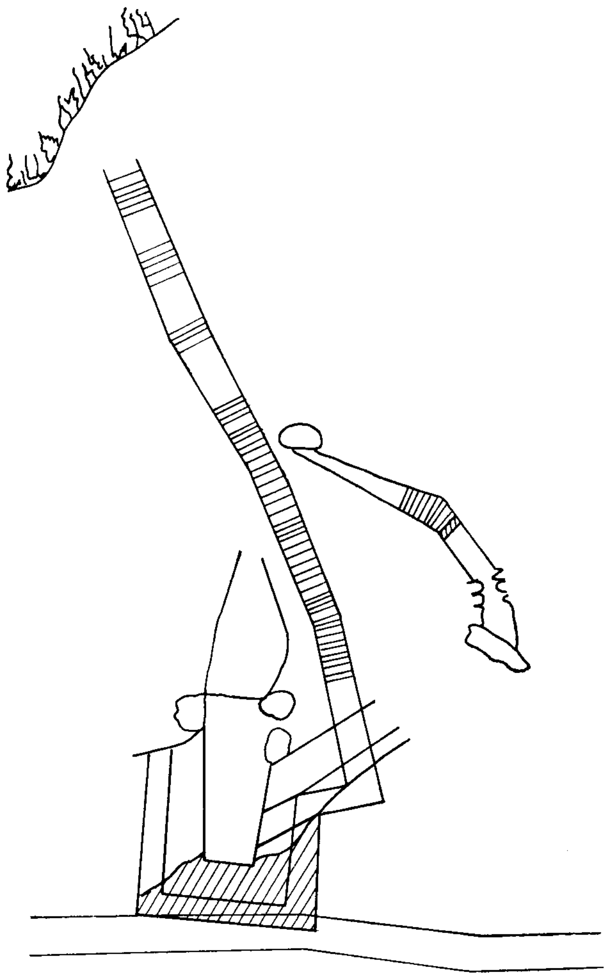

Обр. 60. Водоснабдително съоръжение — план

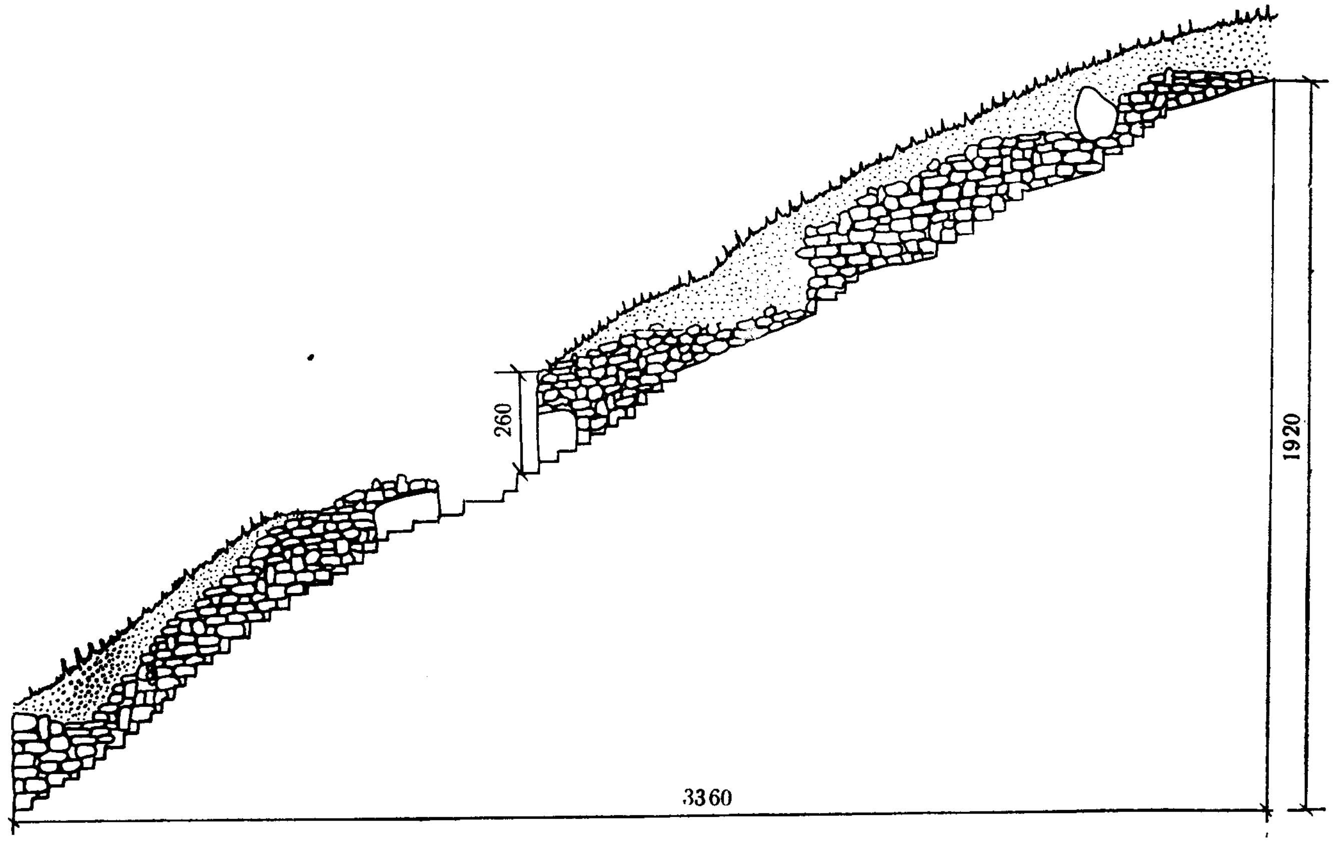

Обр. 61. Водоснабдително съоръжение — план

---

[28] С. Георгиева, Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина, археологически проучвания 1961—1964. — ИАИ, 29, 1966, с. 42.

[29] И. Балкански. Средновековната крепост „Устра“. — Векове, 1974, № 2, 54—55.

[30] S. Strzigowski. Byzantinische Denkmäler. 2. Die Byzantinischen Waserbenhälter von Konstantinopel. Wien, 1893, p. 12, fig. 5—12.

[31] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 86.

Водоснабдителното съоръжение вероятно е изградено през третия строителен период при разширяването на замъка. Преди преустройството му стълбата е прокарана в коридор, широк 1,40 м, затворен със зидове. Те са изградени от ломени камъни на хоросанова спойка с добре измазани фуги между камъните. На запазената височина зидовете са еднолицеви, защото нивото на коридора е по-ниско от околната повърхност.

За укрепяване на терена поради големия наклон под зидовете на стълбата е направена основа от големи безразборно нахвърляни камъни. Каменната стълба достига до улея на високия скален масив, в който продължава с изсечени в скалата стъпала и излиза в замъка. В този участък стълбата неколкократно променя посоката си, за да преодолее големия наклон, като запазва минимална ширина от 1 м. Тук тя имала парапет и дървено покритие, от което са останали гнездата за греди. Стълбата вероятно била покрита изцяло, а не само в този сектор. Не е ясно как тя е достигала до водоема на кулата, защото на това място връзката е прекъсната при възстановяването на водоснабдителното съоръжение през следващия строителен период.

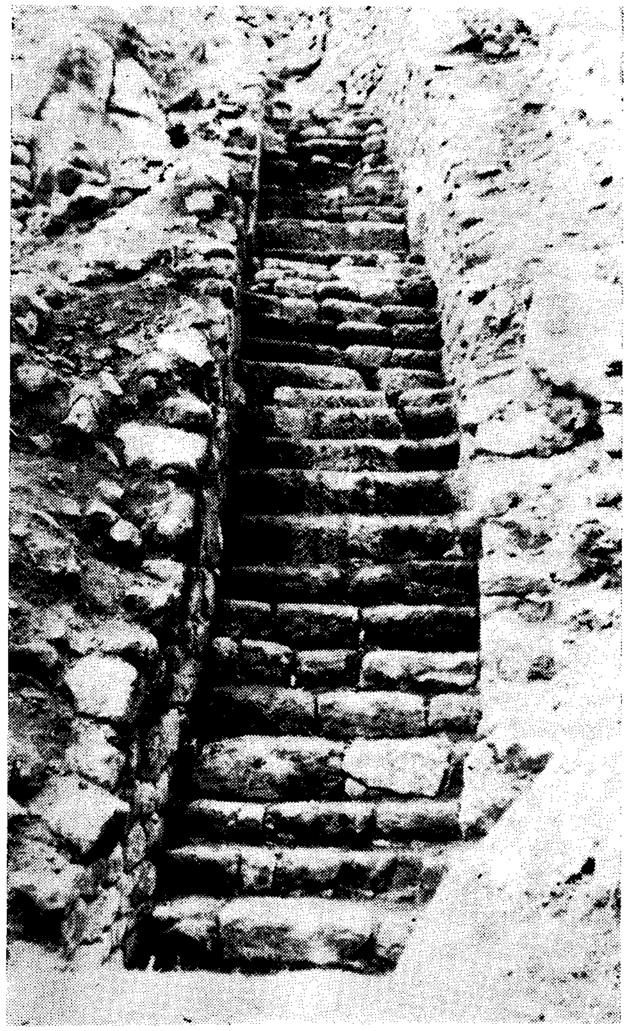
Обр. 62. Стълба към каптажа на водоснабдителното съоръжение

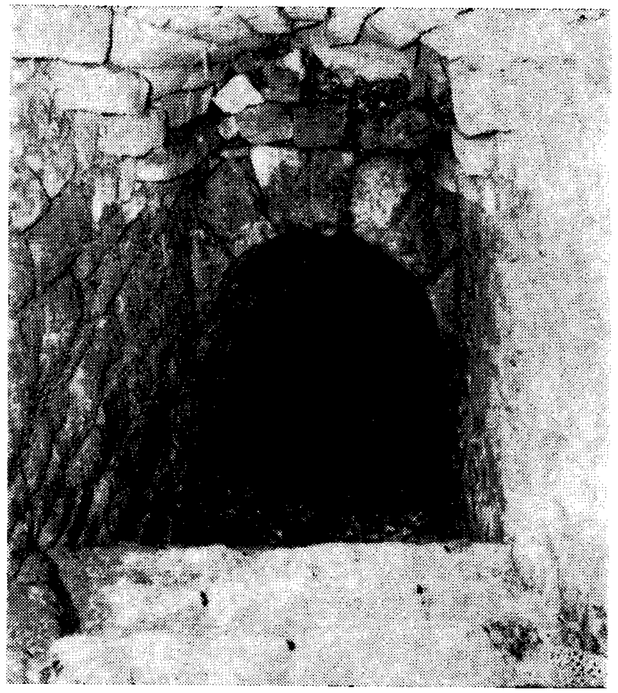
Обр. 63. Входът на тунела към каптажа на водоснабдителното съоръжение

За охрана на извора е издигната правоъгълна кула с вътрешни размери 8×3,20 м със зидове, дебели 1,70 м, от ломени камъни и бял хоросан, примесен с баластра. В зидовете са наредени напречни и надлъжни вътрешни и външни греди. От север кулата е отворена. Пред нея е оформено пространство, изрязано в скалата на склона, който е укрепен с груб подпорен зид с лек наклон, за да не се свлича пръст към отвора на кулата.

В долната част на кулата е направен каптаж на извора. Той е с правоъгълна форма (2,20×2,50 м). Изворът, от който и сега блика вода, е оформен като ниша в западната стена на каптажа. На тавана е оставен четвъртит отдушник, излизащ на пода на първия етаж на кулата.

За защита на излаза на стълбата в югоизточния ъгъл на замъка е построена солидна кула, от която се открива широк кръгозор.

Водоснабдителното съоръжение е преустроено след предпоследното разрушаване на града в края на XIV в. Старата стълба е изоставена. Тя е използувана само частично. Новият коридор на стълбата е построен западно от първия (обр. 61, 62). Зидовете на кулата са удебелени отвън с 1,40 м. Каптажът на извора се свързва с новата стълба, която при скалния масив продължава по трасето на старата. Тя минава през тунел с обща дължина 16,50 м (обр. 63). В най-горната си част тунелът е широк 1,50 м и висок 2,40 м, а в най-ниската ширината му е 2,20 м и е много по-висок (3,70 м). Той е изграден от големи каменни блокове, които на свода са с форма на обърната пресечена пирамида. Сводът стъпва на издаден на 0,15—0,20 м пред стената банкет от ред камъни. За да се запази равномерният наклон на стълбата, в свода на тунела на две места са направени стъпаловидни понижения с 0,20 и 1 м. От каптажа тунелът в продължение на 8,50 м е с посока североизток, след това под прав ъгъл се отклонява на север. На това място е оформена четвъртита площадка (1,70×1,60 м). От тунела стълбата продължава в коридор, достигащ по права линия на 40 м западно от улея в склона, откъдето е използувано старото трасе на стълбата, прокарано плътно под скалния масив. Само тук тя е напълно разрушена. На места трасето на стълбата е засечено в скалата. Зидовете са направени по-грубо в сравнение с тунела. Те са дебели 0,80—1,10 м и затварят широк до 1,80 м коридор. Стъпалата са от големи каменни блокове, свързани с хоросан. Коридорът сигурно е имал покритие. Няма данни за характера на конструкцията му. Най-разрушена е охранителната система на съоръжението. Запазените на места по склона на сипея остатъци от зидария с ширина 2 м показват посоката на защитните стени, които започват от кулата и ветрилообразно се разширяват на северозапад и североизток, като стигат до отвесния склон на хълма. Те ограждат около стълбищния коридор значително пространство от сипея.

Останки от подобно съоръжение са открити в южното подножие на крепостта в Ловеч и на Царевец в Търново[32]. В литературата за средновековните крепости в съседните ни страни, която сме ползували, не се срещат такива водоснабдителни съоръжения. Д. Цончев сравнява съоръжението в Царевец с подобни съоръжения в някои западноевропейски градове. Аналогични на червенското съоръжение (по отношение на принципите на строеж) са описаните водоснабдителни съоръжения на някои древноруски градове[33].

ЦЪРКОВНА АРХИТЕКТУРА

През XIII—XIV в. нараства и ролята на Червен като духовен и културен център. Той става седалище на митрополит. В Синодика на цар Борил от 1211 г. във връзка със събора срещу богомилите след имената на митрополитите на Преслав и пред митрополитите на най-известните тогава градове — Ловеч, Средец, Овеч, Дръстър и др. — се споменават имената на трима червенски митрополити: Неофит, Калиник и Захарий[34]. От новооткрит епиграфски паметник в църква № 4 в цитаделата на Червен е установено името на неизвестен досега четвърти митрополит — Павел.

За развитието на духовния живот в Червен научаваме и от житието на патриарх Йоаким I, който през второто десетилетие на XIII в. като отшелник „. . .изсече пещера над Червен, като живееше тук, имайки трима ученици. . . И изсече малка църквица „Свето преображение“. И на това място много подвизи извършва — повече от първите.

Цар Иван Асен II . . .като чу за него и за добродетелите му и за подвизите, отиде при него, като му даде много злато. Старецът пък нае наемници за златото, изсече пещерата и построи голям манастир на името на великия архистратег Михаил. И тук събра множество монаси“[35].

Интересни сведения се съдържат и в житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист през XIV в. Големият български книжовник, напускайки столицата Търново, се настанил в манастир до Червен. „. . .Подобно из някой разумен и хитър търговец, който се надява на по-голяма печалба, като мислеше, че ще намери нещо по-велико, той излезе оттам с намерение да получи многоценния бисер според божествения евангелски глас и достига едно място, нарицаемо Червен“[36].

Тези писмени извори свидетелствуват за интензивния духовен живот в града и неговата околност. В големия манастирски комплекс при с. Иваново една от най-забележителните църкви — „Църквата“, е построена със средства на цар Иван Александър.

Като голям културен и духовен център в Червен е извършено забележително църковно строителство. В града са открити 11 църкви, 6 от които са в цитаделата. Тук се издигат две от трите най-големи църкви на Червен. Едната от тях е провъзгласена за митрополитска в края на XIV в. Третата голяма църква е била също митрополитска и се намира в западната част на града. Останалите четири църкви, много по-малки, са квартални с изключение на църквата в замъка. Църквите в тази част на града са сравнително добре запазени и зидовете им достигат на височина до 3 м. Откритите в тях разнообразни архитектурни детайли и декоративна керамика свидетелствуват, че те са били твърде оригинални и живописни.

---

[32] Й. Чангова. Средновековен Ловеч. — Векове, 5, 1976, № 1, с. 31; В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV).— Археология, 19, 1977, № 1, 14—30.

[33] Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите (Царевец и Трапезица). — ГПНБМ, 1931—1934, 97—116; Н. И. Фальковский. История водоснабжения в России. М.—Л., 1947, с. 17.

[34] П. Петров, В. Гюзелев. Цит. съч. Синодик на цар Борил от 1211, с. 312.

[35] Пак там. Приложно житие на Патриарх Йоаким I от XIII в., 332—333.

[36] Пак там. Из житието на Теодосий Търновски, с. 361.

По план почти всички църкви са кръстокуполни с една или три апсиди и с изключение на две — с притвори. По строителна техника, планово-композиционно решение и украса църквите в Червен имат много общи черти с църквите от XIII—XIV в. в Търново и главно в Несебър.

Двете най-големи църкви в цитаделата (№ 2, № 4) и църква № 1 (митрополитската в западната част на града) по своите размери, стройни пропорции, богато архитектурно разчленение и великолепна керамопластична украса принадлежат към най-забележителните представители на кръстокуполната църква у нас и на Балканския полуостров.

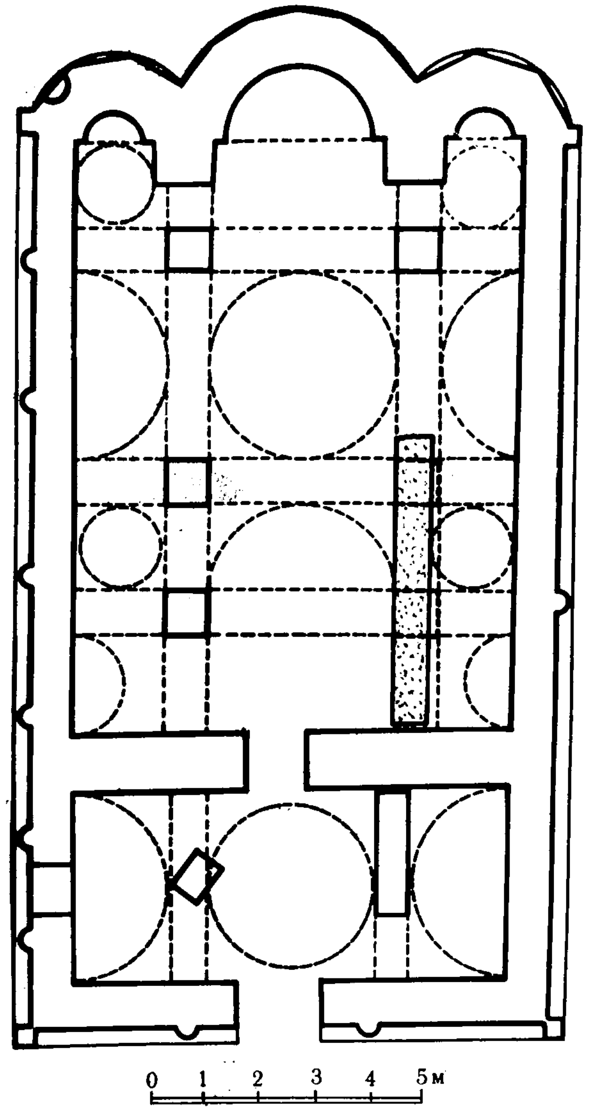

Обр. 64. Църква № 4 — план

За по-голяма прегледност описваме църквите в хронологически ред, а номерацията им е поставена въз основа на последователността на откриването им.

Църква № 4 е построена по време на втория строителен период, през първата половина на XIII в. Тя е третата по големина от откритите досега църкви в Червен. Намира се западно от замъка. Църквата е интересна по план и външна декорация на фасадите. По-добре са запазени трите ѝ страни — северната, западната и южната, — където зидовете достигат до 2 м височина.

По план тя е правоъгълна. На източната стена се издават три апсиди. Дълга е 18,30 м с апсидите и е широка 9 м. По архитектурен тип църквата е четиристълбна кръстокуполна (обр. 64). Вътрешното пространство е разделено на три части — притвор, наос и олтар. Притворът е правоъгълен, дълъг 8 и широк 3,50 м. Той е отделен от наоса с дебела 1 м стена. В средата е входът, широк 1,50 м. Единственият вход на църквата, широк, колкото вътрешният, е на западната стена на притвора. На 1,80 м от южния зид се издига стена, дебела 0,60 м, запазена сега на 0,20 м, с вход в западния ѝ край, широк 1,80 м. Тя преграждa в притвора правоъгълно помещение (1,80×3,50 м), в което вероятно имало стълба, извеждаща на звънарницата. На същото разстояние от северната стена почти в средата на скалния под е изрязано правоъгълно гнездо (0,60×0,80 м), ориентирано с ъглите към стената. Може би е дупка за стълб, защото точно тук е мястото на сводовия пояс, симетричен на насрещната стена. Притворът е разделен на три части: средна (квадратна, покрита със свод, където се извисява звънарницата) и странични (много по-тесни и правоъгълни, които са покрити вероятно с полуцилиндрични сводове). Притворът се осветява от прозорец на северната страна, широк 0,90 м, на височина 0,70 м от пода.

Наосът, който образува централната част на църквата, е почти квадратен. Дълъг е 8,30 м и е широк 8 м. Тук се издигат шест масивни квадратни стълба със страни 0,80 м (обр. 65). Запазени са основите на четири от тях. Основите на два от стълбовете, разположени източно от разделителната стена по дължината на северната стена между притвора и наоса, са в два реда тухли. На останалите два, които са при олтара, основите са изсечени от скалата. Срещу другите два стълба на мястото на прилежащите им е открит зид, дебел 0,65 м, запазен на дължина 5,30 м. Той служи за основа на стълбовете — за по-голяма устойчивост, тъй като теренът на това място е по-нисък и изкуствено запълнен. Двойките срещуположни стълбове са на различно разстояние една от друга. Първата двойка е на 1,77 м от преградната стена, между наоса и притвора; втората — на 1,58 м от нея, а източната е на 3,40 м от предпоследната двойка. Стълбовете са на 1,60 м от надлъжните страни и на 3,50 м един от друг. Същото разположение имат стълбовете в плана на църквата на патриаршията в Царевец, публикуван от А. Протич, който не се възприема за точен от другите изследователи[37].

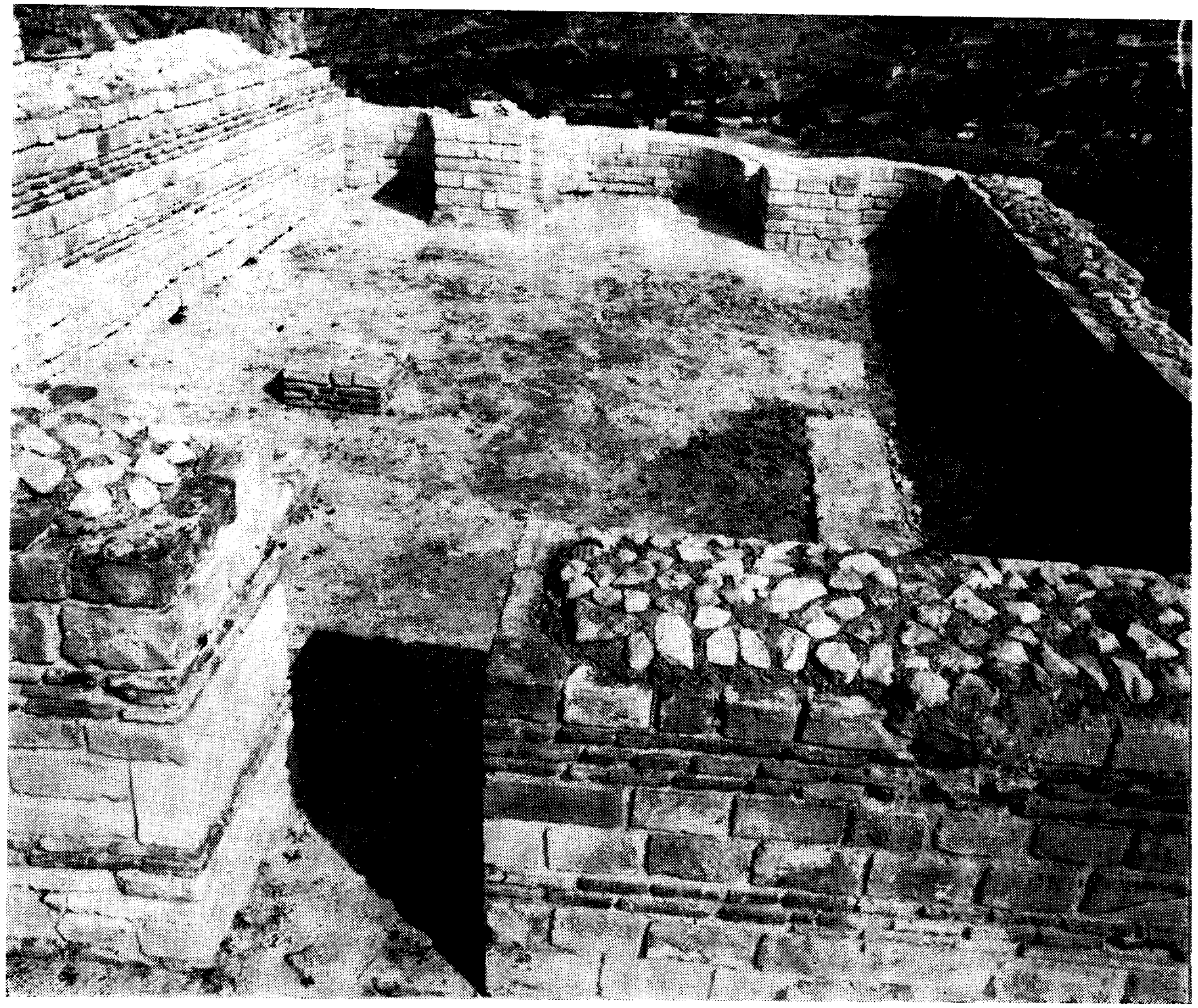

Обр. 65. Църква № 4 — изглед отвътре

Цялата композиция на стълбовете е създадена по този начин с оглед поддържането на купола. На четирите стълба, които се намират непосредствено пред олтара, лягат рамената на сводовия равнораменен кръст. Върху квадрата, образуван от пресичането на полуцилиндричните сводове, чрез пандантиви стъпва барабанът, който носи куполното покритие.

Куполът на църква № 4 се издига не на обичайното място в центъра на наоса, а е изнесен напред към апсидите. За тази цел са изградени и двата западни стълба. Пространството между тях и стената, която отделя наоса от притвора, имало вероятно отделно покритие — полуцилиндричен свод, напречен на дължината му.

Източното рамо на кръста, равно по дължина на другите рамена, завършва направо с апсидата и с междурамията си образува трите части на олтара, а западното стъпва върху останалите два стълба. Стълбовете се свързват чрез арки със страничните стени, с които дооформят квадратите в ъглите между рамената на кръста, но същевременно служат и за контрафорси. Двата източни стълба със срещуположните им два пиластра на източната страна оформят плана на предапсидното пространство.

Олтарът на църквата е от три части — презвитерий, протезис и диаконикон. Отвътре олтарните апсиди образуват точен полукръг. Закръглянето им започва след отстъп в страничните отделения по 0,15 м, а в главното — олтара — по 0,20 м. Протезисът и диакониконът са широки по 1 м и дълбоки 0,50 м, а презвитерият е широк 2,60 м, с радиус 1,30 м. Двете странични квадратни помещения са свързвани с наоса и олтара чрез засводени високи входове. Между двата източни стълба е мястото на преградната олтарна стена. Четвъртитите пространства в междурамията са засводени, както при църквата „Св. Иван Алитургитос“ в Несебър, със слепи куполчета или кръстати сводове, които не излизат над покрива като при цариградските църкви.

---

[37] Н. Ангелов. Цит. съч., с. 31, обр. 9.

В пода, в средата на олтара е изрязано кръгло гнездо за подпората на олтарната маса. Подобно гнездо има и в южната апсида, където, изглежда, също е имало маса.

В насипа от камъни и тухли, който изпълваше отвътре църквата, са намерени и много архитектурни детайли, парчета стенописи, части от конструктивни засводявания и от арки. Този разнообразен материал ни дава представа за изключително богатата и оригинална вътрешна украса на църквата и за техниката на градежа ѝ. Конструктивните засводнявания и арките са строени само от тухли, които са наредени в хоризонтални редове, наддадени един над друг. Отвън, пред южната страна на притвора, бе паднал голям къс зидария от няколко реда камъни, пояс от тухли, корниз (същият, както при слепите арки) и тухлен градеж от свод. Може би той е от страничните фронтони.

Отвътре църквата е богато изписана. Стените ѝ са били покрити със стенописи. По намерените късове, между които и части от малки човешки фигури, се вижда, че по характер стенописта е фигурална и орнаментална, съдържаща отделни сцени. Макар че фрагментите са малки, изящно изпълнените части от човешки изображения — очи, ръце или части от облекло, изразени с богата гама от цветове — са отлично доказателство, че тази живопис е дело на майстор с голям опит и умение. В апсидите бяха паднали каменни блокове с дъговидна извивка на лицевата страна, които оформяли отстъпите и прозорците им. По тях е запазен сегмент от декоративния орнамент на фризовете, различен при трите апсиди. Рисувани са с тъмносиня, тъмночервена, бяла, жълта и зелена боя. Особено красив е орнаментът от жълти цветове със зелени листа встрани.

Отвътре дъговидно извитата повърхност на блоковете е изписана с отвесни, различно широки кафяво-червени, тъмносини и маслено-зелени линии на бял фон.

Вътрешната украса на църквата е обогатена с каменни корнизи и конзоли. В основата на сводовите пояси са поставени големи конзоли с тороси, дълги до 0,70 м, трапецовидни в тилната си част. Те имат на лицевата страна тъмносин стенописен орнамент на бял фон. В наоса под купола са намерени девет дяла от каменен, богато профилиран корниз със следи от стенописи в долната част. По форма са клинообразни и вероятно са образували подкуполния пръстен. Стените отвътре завършват с корниз с торос.

За под на църквата служи равно издяланата скала, върху която сигурно е имало и друга настилка, въпреки че не са останали следи от нея.

Стените са дебели 1,10 м с емплектон от ломени камъни между двете лица. Зидарията на цокъла под корниза на западната фасада и в югоизточния ъгъл на църквата, където той е най-висок, е груба. Това се дължи на разнообразния строителен материал, взет от стари строежи. Отвътре и отвън цокълът е граден с различно големи каменни блокове, които са с размери до 1,20×0,45 м. За изравняване на камъните в редовете и за запълване на големите фуги са поставяни парчета тухли. В останалата част на стените външното и вътрешното лице е от средно големи, добре обработени камъни, употребени също вторично. По тези причини са вградени много дялове от корнизи, еднакви по форма с преупотребените в църква № 1 в западната част на града и в църква № 3 в замъка, както и блокове с надписи. В парче зидария са поставени две части от мраморна плоча с грижливо изработен кръст. Тези преизползувани архитектурни детайли свидетелствуват за разрушаването на църкви по едно и също време и в двете части на града, на чиито места са били построени нови.

Стените на църквите над цокъла са построени изцяло със смесен, грижливо обработен отвън и по-небрежен отвътре градеж — от тухли и камъни, използувани като строителен и декоративен материал. По падналата северна стена се определя редуването на поясите от тухли и камъни. Отвън пластовете от три реда тухли плавно се сменят с пластове от два реда камъни с почти еднаква ширина (0,33—0,40 м). Камъните и тухлите са наредени върху бял хоросан, примесен с баластра, с фуги между тухлите от 0,04—0,05 м. Фугите отвън са запълнени допълнително с хоросан, примесен със ситна баластра. Отвътре те са замазани обилно със същия хоросан. Пластовете от тухли не преминават през цялата ширина на зида. При външните стени те достигат до средата му в две различни нива, но по брой съответствуват на редовете тухли.

На западната страна вътрешните пластове от два реда тухли достигат до средата, защото са на равнището на цокъла, който отвън е само от камъни. Поясите от тухли в два и три реда преминават през цялата дебелина на зида, отделящ притвора от кораба. Тухлените пояси към външното лице имат главно декоративно предназначение, докато отвътре те са поставени с конструктивна цел. По този начин са построени църквите „Св. Михаил и Гавраил“ в Несебър и митрополитската църква № 1 в Червен[38]. Същия градеж имат и църквите „Св. Иван

---

[38] В. Димова, С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен. — Археология, 9, 1967, № 1, с. 5; А. Рашенов. Месемврийски църкви. С., 1932, с. 43, 65, 84.

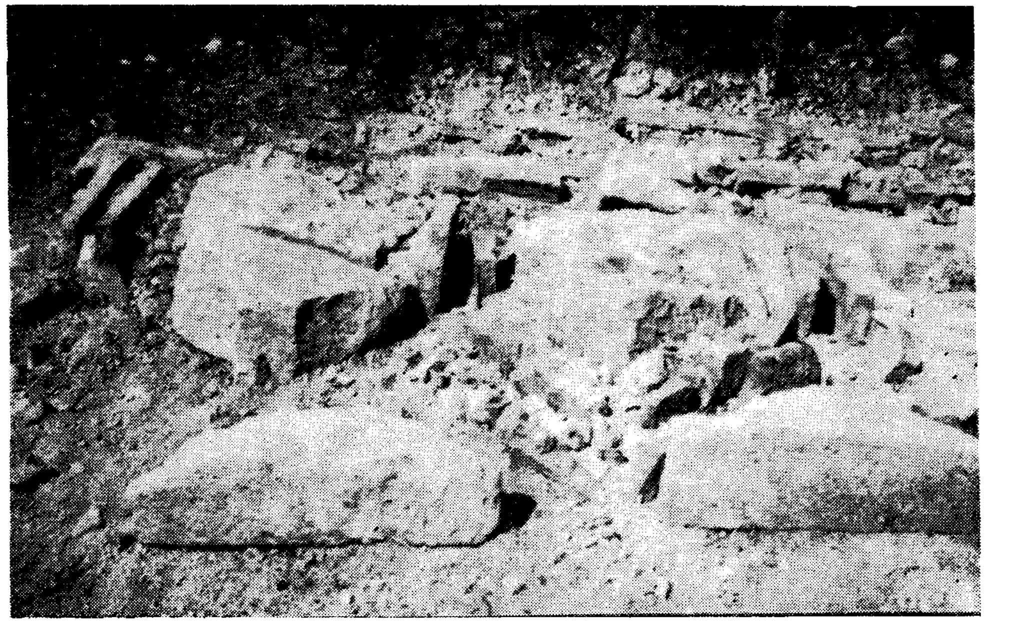

Обр. 66. Част от падналата северна стена на църква № 4

Алитургитос“ и „Пантократор“ в Несебър, но при тях вътрешните редове тухли съответствуват на външните.

Църква № 4 е оригинална по външна украса. Използувани са обичайните пластични елементи за църковната архитектура от това време — слепи арки, корнизи, декоративна керамика и други форми, изкусно степенувани в пояси един след друг. Ефектът на пластичната украса се дължи не само на строгия ритъм на формите, но и на ритъма на тоновете, постигнат с белотата на камъка и червения цвят на тухлата в комбинация със зеления и жълтия тон на глинените декоративни „паничкиˮ и неоцветените розети. Въпреки че фасадите са силно разрушени, въз основа на разкритите паднали части от тях при северната и южната стена почти точно може да се направи по-цялостна реконструкция.

Част от северната стена към апсидите беше полегнала върху насип, дебел 1 м. По запазения зид се установи, че тя е пречупена след първия пояс от камъни и нагоре следват още четири тухлени и четири каменни пояса. Това е приблизителната височина на слепите арки до засводяването им. Тук са намерени няколко по-малки слепи ниши и горната част на псевдоконструктивна арка (обр. 66).

По композиционно решение на фасадната украса църква № 4 е много близка до църквите „Св. Михаил и Гавраил“ и „Св. Иван Алитургитос“ в Несебър, въпреки че отделните пластични елементи са третирани по-различно[39]. Главната декоративна външна украса, която е изпълнена много грижливо, виждаме в твърде изискан вид само при тази църква. Тя е изразена в два основни хоризонтални пояса от високи слепи арки и над тях декоративен мотив от малки слепи ниши. Трите фасади са разчленени с еднообразни слепи арки, затворени от полуколони с диаметър 0,40 м, които се издават на 0,15 м от стената. Това аркадно разчленяване ни е познато от църква № 2 от Червен, от костницата в Бачковския манастир и от църква № 1 в м. Бял бряг при Преслав[40].

Ъглите на църквата са оформени с пиластри, широки 0,36 м, почти колкото полуколоните. Арките стъпват върху профилиран корниз, какъвто има при църква № 2 в Червен. На северната стена следват седем различно широки арки, на западната три, като в средната, която е най-широка, е входът на църквата, а на южната е запазена само една арка. Смесеният градеж на стените не се прекъсва от полуколоните, защото те са изградени по същия начин — от специално направени тухли с формата на каменните блокове, издялани в полукръг от едната страна. Архиволтите на арките са богато украсени. Люнетите са запълнени с мотиви от шахматно подредени четириъгълници от двойка отвесно поставени тухли, редуващи се с квадратни каменни блокчета. Същата украса виждаме в църквите „Св. Параскева“, „Св. Тодор“, „Св. Иван Алитургитос“ и „Св. Михаил и Гавраил“ в Несе-

---

[39] А. Рашенов. Месемврийски църкви с. 50, 86—87.

[40] С. Георгиева, В. Димова. Църква № 2. . . , 71—84; С. Бобчев, Л. Диналов. Бачковската костница. С., 1960, 30—31; В. Иванова Две църкви на Бял бряг в Преслав. — РП, 3, с. 149, обр. 1.

Обр. 67. Част от засводяване на сляпа арка

бър. За засводяване на слепите арки са употребени клинообразно издялани камъни, които по един се редуват с два реда тухли, поставени радиално (обр. 67). Това се установи по падналата на източния ъгъл на църквата горна част на ъгловата арка.

В основата на засводяването върху ъгловите пиластри на църквата са поставени конзоли, на които трите страни са с формата на корниза, намиращ се под арките. Вероятно и полуколоните завършвали с конзоли със същата или подобна форма.

Ефектът на архиволтовия фриз е подсилен с ред от глинени розети между два реда тухли. Слепите арки са псевдоконструктивни и преди всичко декоративни. Но по разчленението на северната фасада те не отговарят на вътрешното разпределение на пространството, и не съответствуват на отделните деления на църквата. Аналогични примери в това отношение са църквите „Св. Четиридесет мъченици“ и „Св. Петър и Павел“ в Търново[41].

Над тази висока аркада следва фриз от малки слепи арки, които стъпват върху подобен корниз, както долните високи ниши. Той опасва трите фасади на църквата. Тези малки арки са тип „ломбардски“ и са издялани от камък в две или три части (обр. 68). Високи са 0,60 м и и са широки 0,40 м, по края с рамка. Те са отделени една от друга с ивица от два реда тухли и между тях ред розетки в два цвята — светложълта и светлозелена глеч, която преминава и около извивките им. Употребени са парчета тухли, за да се спазят по-добре очертанията на арките.

Розетките от тази църква не са познати от други места. Всъщност това са „панички“, периферията на които е сгъната в четириъгълник със страни 0,035×0,056 м. С подобни „панички“, свити като розети, са украсени стените на несебърската църква „Св. Иван Алитургитос“. В полетата, затворени от извивките на арките, е вместен по един триъгълен камък с върха надолу, с който и в горната част на фриза се получава права линия. Тази пъстра шевица от белокаменни аркади с красиви извивки изпъква още по-силно на фона на червените тухлени пояси — единият е под корниза с ред „панички“ в два тона по средата, а другият е над нея в три реда тухли. Подобни малки арки са използувани в украсата на църквите „Св. Иван Алитургитос“ и при апсидите на „Пантократор“ в Несебър, но те са по-малки и са с друга, по-различна трактовка[42].

На източната страна на църквата се издават три апсиди. Отвън те са многостенни: средната — 6-стенна, и двете крайни — 3-стенни. Във всяка стена е вместена по една полукръгла ниша, която започва над цокъл, висок 0,70 м, стъпил на полукръгла основа, висока 0,18 м. Трите апсиди имат в средата по един тесен прозорец, какъвто е запазен само в северната фасада. Няма конкретни данни, как е завършвал зидът над нишите. Може би и тук е преминавал фриз от „ломбардски“ арки. Полукръглите ниши, вдълбани високо над цокъла в стените на апсидите, характерни за триапсидните църкви в Червен, са декоративен принцип, който е приложен в църквата до с. Виница, Преславско.

---

[41] К. Миятев. Цит. съч., с. 148, 153.

[42] Пак там, 158—161.

Куполът и звънарницата, издигащи се в двата края на църквата, придават на силуета ѝ по-голяма стройност и симетрия. Техните очертания не са по-различни от тези на несебърските и други църкви от това време.

Куполът е многостранен, с полуколонки в ъглите, изградени от сменящи се ред тухли, специално направени с тази форма, и ред дялани камъни със същата форма. Дебелината на хоросана между тях е колкото дебелината на тухлите. Този извод правим по намерената в насипа част от полуколонка с диаметър 0,22 м.

Църквата е покрита с керемиди, от които са останали само парчета. Употребени са два вида: по-леко извити, широки 0,24 м и дебели 0,025 м, отвътре с ивица канелюри по края и по-силно извити, широки 0,20 м — скосени отгоре встрани.

По архитектурен замисъл църква № 4 няма точен паралел, но като архитектурен тип тя е „провинциален“ вариант на кръстокуполната църква без отделно оформено предапсидно пространство. По начина на използуване на декоративните елементи и по строителен маниер тя се свързва с търновската и несебърската църковна архитектура. Великолепна със своя строен силует, с богатото си архитектурно разчленение и керамопластична украса на фасадите, тя се нарежда между най-забележителните средновековни кръстокуполни църкви[43].

Църква № 3 е в югоизточния ъгъл на двора на замъка, почти срещу главния вход. Поради близостта ѝ до склона на рида останките ѝ са

---

[43] А. Рашенов. Българската школа във византийски стил. — ИАИ, 6, 1930/1931, 206—220.

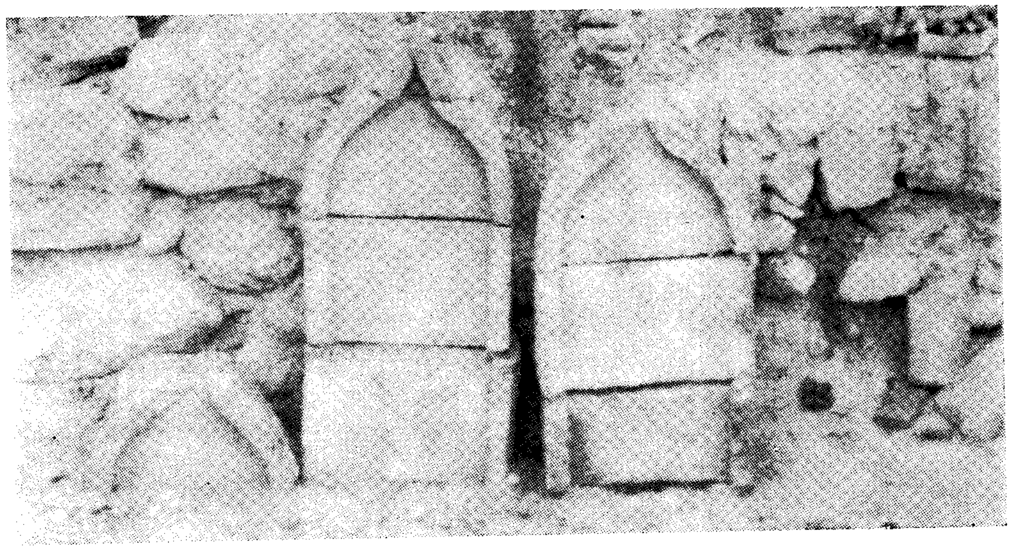

Обр. 68. Архитектурни детайли — „ломбардски арки“

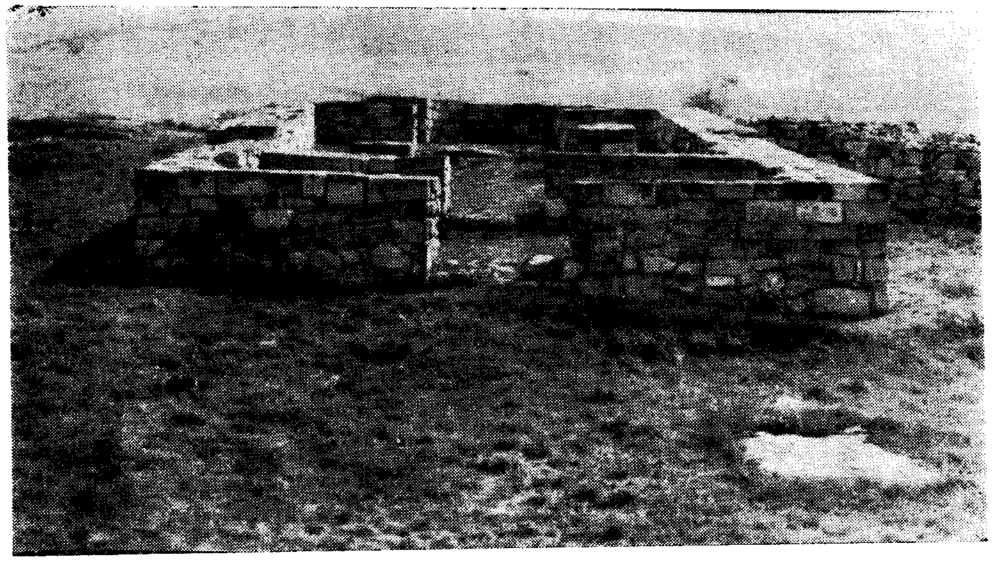

Обр. 69. Църква № 3 в замъка

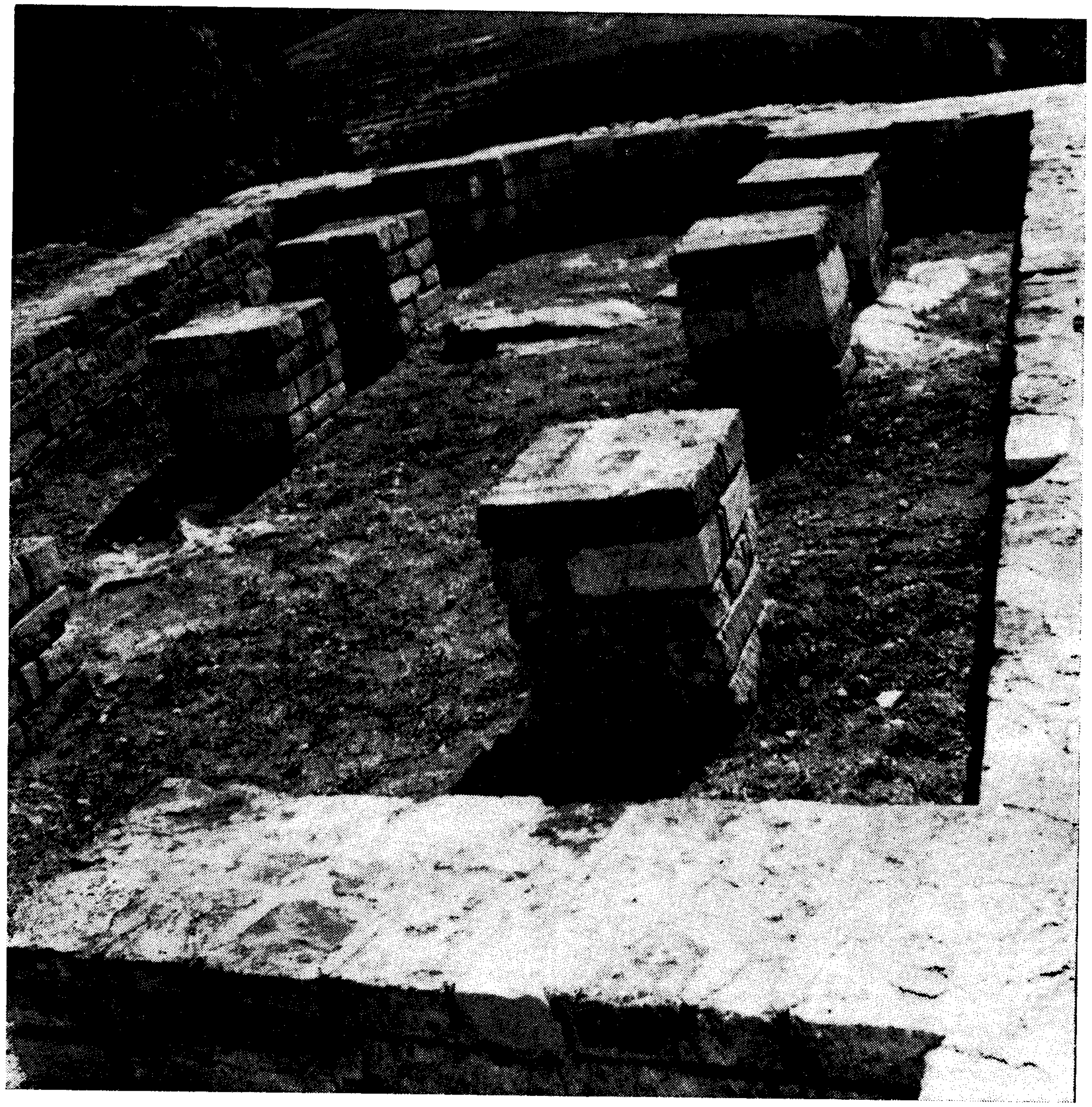

Обр. 70. Църква № 3 — изглед отвътре

използвани за строителство в селото. Те са пострадали и от иманярски изкопи.

Църквата се отнася към архитектурния тип четиристълбни кръстокуполни църкви и по-точно към групата на църквите „Св. Петър и Павел“ в Търново, „Пантократор“ и „Св. Иван Алитургитос“ в Несебър, с която има най-много общи черти. Както тези църкви, така и църква № 3 до известна степен се приближава до цариградския вариант четиристълбни кръстокуполни църкви (обр. 69).

Църквата е правоъгълна постройка, дълга 14,70 м и широка 7,30 м. На източната ѝ страна се издава тристенна апсида. Вътрешното пространство е разчленено на три добре оформени части: олтар, наос и притвор.

Притворът е правоъгълен, с размери 5,10×2,30 м. В църквата се влиза през вход, широк 1,10 м, разположен на западната ѝ страна. В наоса, който е квадратен (5,10×5 м), се издигат четири зидани стълба със страна 0,77 м.

При приблизителната реконструкция на засводяването на църквата се опираме на конструкцията на църквата „Св. Иван Алитургитос“ в Несебър. Стълбовете поддържат полуцилиндрични сводове, които с помощта на пандантиви поемат тежестта на барабана с купол, издигащ се на мястото на пресичането им. Така се образува типичният за този тип църкви кръст при засводяването. Раменете на кръста са почти еднакво дълги с изключение на източното. То, както при посочените по-горе църкви, е почти двойно по-дълго от другите три рамена и достига до олтарната апсида. Образувано е от две части, за да се създаде кръстовиден свод. Източното рамо се поддържа от двете надлъжни стени. В плана на църквата те изглеждат като източните стълбове, на които съответствуват и срещуположните им пиластри от двете страни на апсидата. Следователно не е имало отделно предапсидно пространство, а само в плана се създава впечатление за него. Това е характерно за кръстокуполните църкви от цариградски тип. Между рамената на кръста, външните надлъжни стени на църквата и стената, разделяща кораба от притвора, са оформени четвъртити пространства. Те, както при църквата „Св. Иван Алитургитос“, са покрити със слепи куполчета (по цариградски образец) и не се очертават в покрива, защото са по-ниски. Куполчетата са поддържани от арки, които преминават от колоните към стените. За петѝ на арките, свързващи стълбовете със стените, са поставени каменни конзоли с тороси, същите по форма, както в червенската църква № 4.

Олтарното пространство на църква № 3 е разделено от две стени на три части: презвитерий, протезис и диаконикон, които са свързани с входове. Между двете стени се намира олтарната преградна стена. Двете странични квадратни помещения са покрити със слепи куполчета също както пространствата, затворени в ъглите на раменете на кръста.

Апсидата отвътре е точен полукръг с радиус 1 м. Нейната извивка започва с отстъп 0,15 м.

Отвътре стените са със стенописи, от които са останали дребни парченца в насипа.

Градежът е от камък, тухли и бял хоросан, примесен с баластра. Стените са дебели 0,80 м и са запазени на височина до 0,80 м. Фасадите над цокъла отвън са от грижливо изработен смесен градеж — редуващи се пояси добре издялани камъни и тухли. Само на северната страна е останал един ред тухли, който не преминава през цялата делебина на зида. На тази височина на стените липсват следи от легла на дървени греди, което показва, че тук не е използувана сантрачната система. Под тухления ред, докъдето е стигал цокълът на зидовете, градежът изглежда небрежен, както при църква № 4, защото, въпреки че камъните са добре обработени, те са с различни размери, тъй като са взети от разрушената ранновизантийска стена (обр. 70).

В църквата са преупотребени корнизи със същия профил както в зидовете на църквите № 1 и № 4, за които споменахме. Те показват, че църквата е построена едновременно с тях на мястото на разрушена по-стара сграда. В насипа пред входа е намерена монета — латинска солунска имитация тип А (малък модул) от XIII в.

Отвън фасадите са разчленени със слепи арки като всички църкви в Червен, въпреки че няма останки от тях. Доказателство за това е намерената декоративна керамика. Архиволтите на арките са оживени и добре подчертани с глинени неоцветени четирилистни розети и „паннчки“ в зелен и жълт цвят. Под покривната конструкция стените завършват със зъбчат корниз от изпечени тухли, на които единият край е триъгълно заострен. Църквата е покрита с керемиди. Пред входа ѝ е открито погребение без инвентар.

Отвън и отвътре на лицевите блокове на зидовете са врязани графити и надписи.

Църква № 2 заема най-представителното място в цитаделата на града. Тя е построена при оформянето на градския център на Червен през третия строителен период (първата половина на XIV в.). Разрушена е в края на XIV в., след което е възстановена. За старата църква съдим само по запазените основи на притвора и голяма част от кораба. От първо-

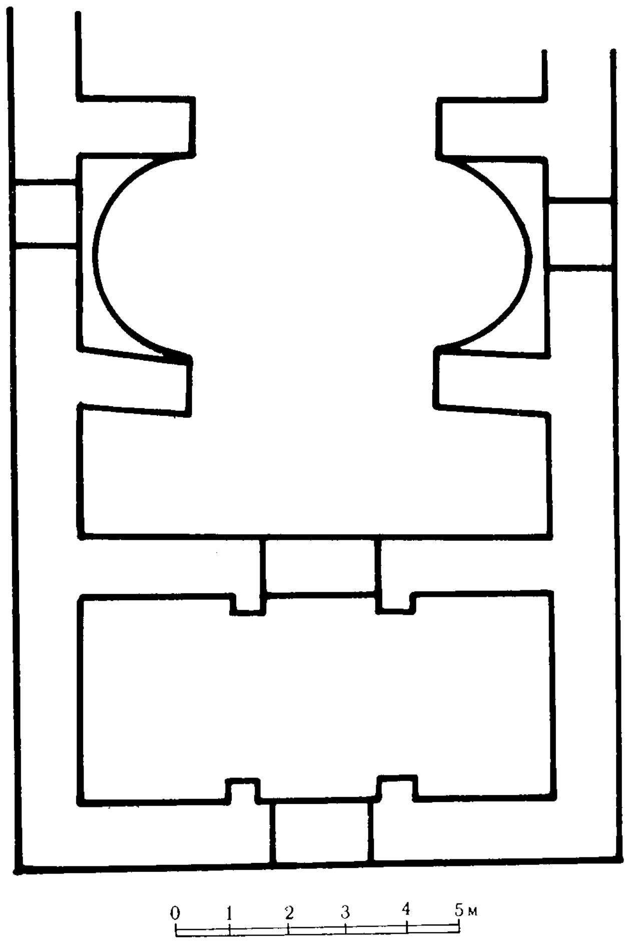

Обр. 71. Църква № 2 — първи период — план

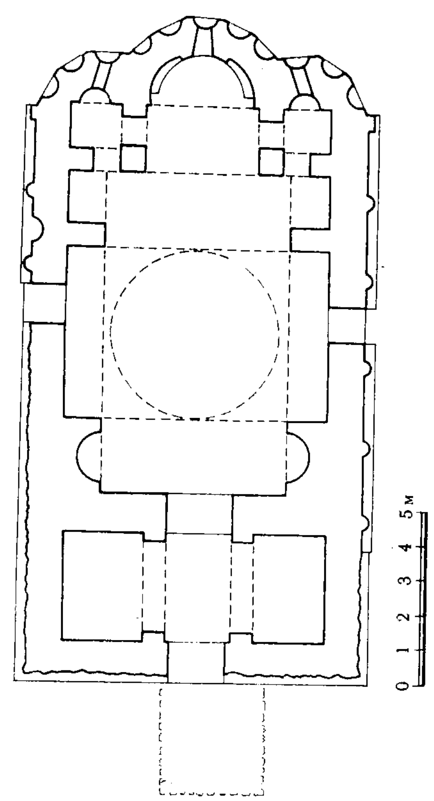

Обр. 72. Църква № 2 — втори период — план

началния й план се вижда, че тя е била кръстокуполна, вероятно триапсидна църква и е принадлежала към типа еднокорабни куполни църкви със стегнат кръст (обр. 71).

Църквата е широка 10,30 м. Каква е дължината й, не може да се каже със сигурност, защото не е ясно дали апсидите при възстановяването й са преизградени върху старите основи. Логично е да се предположи, че не е имало голяма разлика в дължината. Новата църква се различава от старата само по организацията на вътрешното пространство на наоса. На южната и северната стена на наоса се издават удължени пиластри (1,93 × 0,90 м), запазени на височина до 0,90 м. Те поддържат широки арки, които крепят купола. Източното и западното рамо на кръста са по-дълги. За по-голяма устойчивост пиластрите стъпват върху банкет, положен на скалата. Той е направен между тях във формата на полудъга. Теренът до равнището на банкета е запълнен с насип от черна пръст, смесена с пепел, въглени, животински кости и части от глинени съдове от XIII—XIV в. Над него има тънък 0,03—0,04 м слой от каменни отломки, получен при дялането на камъните, и от хоросан.

Входът, широк 1,70 м, е на западната страна на църквата. Той се намира на 1 м от нивото на терена и затова пред него има стълба, от която е останала основата, широка 1,60 м и дълга 3 м. Църквата е градена от средно големи, добре обработени камъни с почти еднакви размери.

Притворът е запазен и при възстановяването. Затова ще го опишем по-късно.

По тип църквата е много близка до църква № 4 на Трапезица в Търново[44], „Архангел Михаил и Гавраил“ в Бачковския манастир и църква № 7 в цитаделата на Червен[45].

При преизграждането на църква № 2 строителите са използували запазените основи на предшествуващата я. По план тя е правоъгълна, триапсидна куполна църква със стегнат кръст. Западният и източният свод са почти еднакво широки, поради което е доста скъсена. По план и архитектура прилича извънредно много на църквата „Св. Михаил и Гавраил в Несебър[46], но се различава от нея по строителна техника (обр. 72). Тя е по-голяма от нея и има много по-богата украса. Измерена отвън, църквата е дълга 20,10 м и широка 10,30 м, колкото е по-старата църква.

Вътрешното пространство е обособено в три части: централна — наос, олтар и притвор (обр. 73).

В плана ясно се открояват стройните й вътрешни пропорции, подчинени на голяма симетрия.

Планът на притвора е същият, както преди възстановяването на църквата. Притворът е широк 7,90 и дълъг 3,40 м с вход на западната стена, широк 1,70 м, който всъщност е входът на старата църква. Той е повдигнат с 0,60 м, защото след събарянето на обществено-административната сграда срещу църквата се повдига по-ниското ниво на терена, който почти се изравнява с околния. Това налага и повдигането на общото ниво на пода на църквата.

В църквата се влиза през още два входа, разположени на северната и южната страна почти в една осева линия. Те са еднакво широки (1,10 м) и въвеждат направо в наоса.

Притворът е отделен от наоса с дебела 1,10 м стена с вход, от който са останали жлебовете за прикрепване на вратата. От двете страни на външния и вътрешния вход на притвора с прагове, високи 0,12 м, се издава по един пиластър. Пиластрите разделят притвора на три части. Те поддържат отделните сводови покрития на трите части на притвора. Над северната и южната част има полуцилиндричен свод. Над средната вероятно се издигала четвъртита кула — звънарница, както е в несебърската църква „Св. Михаил и Гавраил“. За основа на пиластрите служи висок банкет, направен от два реда големи блокове.

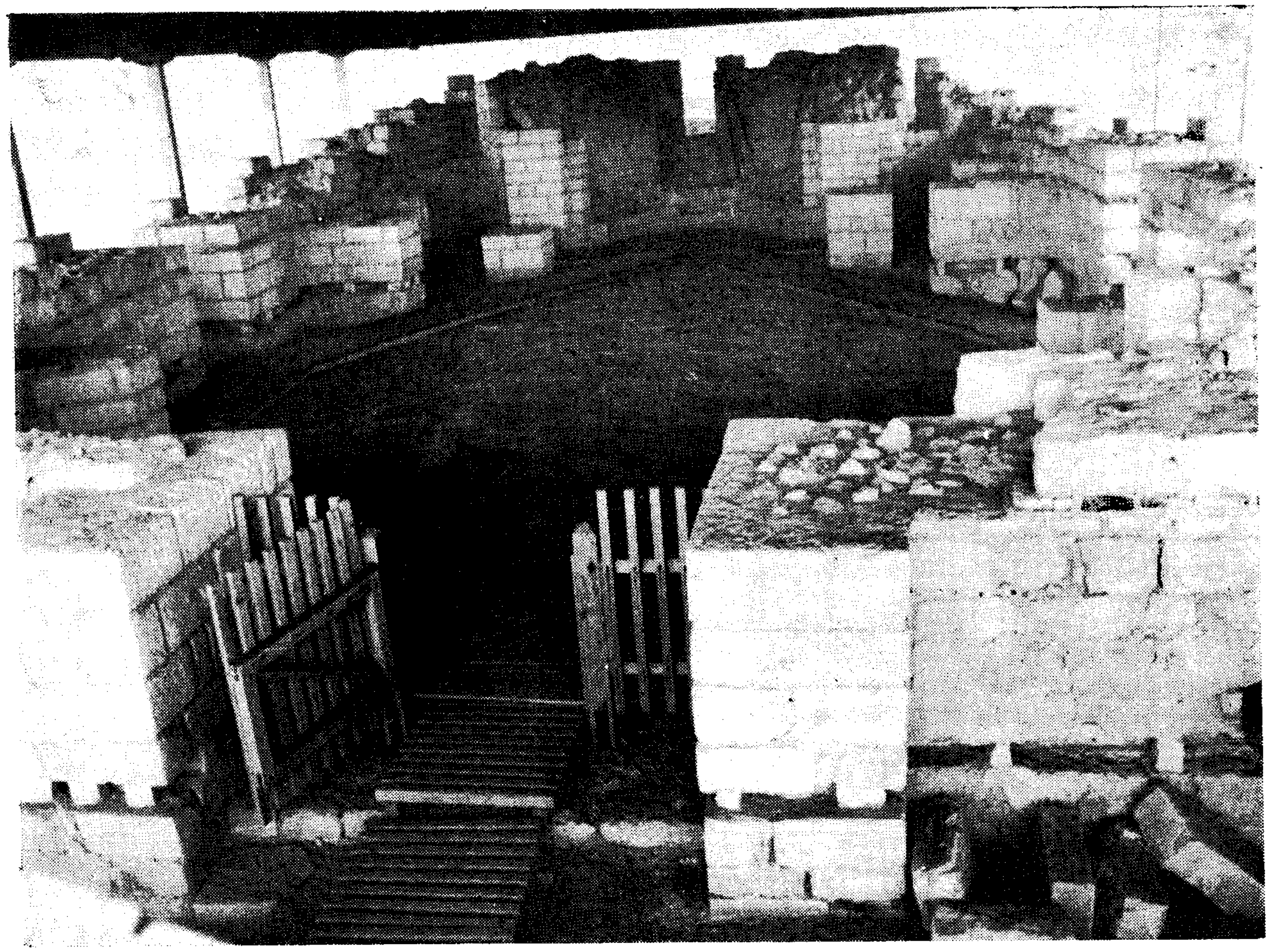

Обр. 73. Църква № 2 — вътрешен изглед

Наосът на църквата е правоъгълен (9,50 × 8 м). На южната и северната стена се издават по два издължени пиластра. Тези от изток са дълги по 1,20 и широки 0,70 м, а западните са със същата дължина, но са много по-масивни (широки 2,50 м), разположени в ъглите. За олекотяване е вместена по една полукръгла ниша, както в несебърската църква „Св. Михаил и Гавраил“ и в църква № 10 в западната част на Червен. Нишите започват от пода и са широки 1,40 м и дълбоки 0,75 м. Пиластрите отчасти стъпват върху пиластрите на по-старата църква и на допълнително изградения банкет. Те поддържали арките и сводовете, на които чрез пандантиви стъпвал барабанът на купола.

Западното и източното рамо на кръста на църква № 2 са по-дълги и са оформени като полуцилиндрични сводове, докато южното и северното са по-къси — като арки.

Засводяванията са от тухли, косо срязани на едната страна.

Олтарът е образуван от трите апсиди и характерното предапсидно пространство. Средната апсида е широка 3 и дълбока 1,50 м, а двете странични са еднакво дълбоки, но са с малка разлика в ширината. Трите части на олтара са отделени една от друга със стени, дълги 2 м и дебели 0,70 м. Те са свързани с входове. Двете странични олтарни помещения (протезис и диаконикон) са затворени към наоса чрез разделителна стена с по един вход. По такъв начин презвитерият е широко отворен, отделен от наоса с разделителна олтарна стена.

Предапсидното пространство е покрито с полуцилиндричен свод, а протезисът и диаконикът, които са квадратни, с калоти или кръстати сводове.

Стенните плоскости отвътре са изписани с живопис. Само на няколко места са запазени части от долния стенописен пояс, който имитира драперия, над която е имало фигурални композиции. Макар че намерените късчета от стенопис са много малки, те издават опитна ръка. Небрежното или по-точно казано свободното изпълнение на драпериите е доказателство за големия размах, с който е работил художникът.

При входа от притвора към наоса са намерени пет части от грижливо издялани блокове от бял, мек варовик. Върху тясната им страна са запазени части от двуредов старобългарски надпис, изписан с красиви букви, който вероятно е стоял над входа. На още един блок е запазена част от стенописен надпис. Той пред-

---

[44] К. Миятев. Цит. съч., 152—160.
[45] Пак там, с. 178, 180, обр. 192, 201.
[46] Пак там, 173—174, обр. 192.

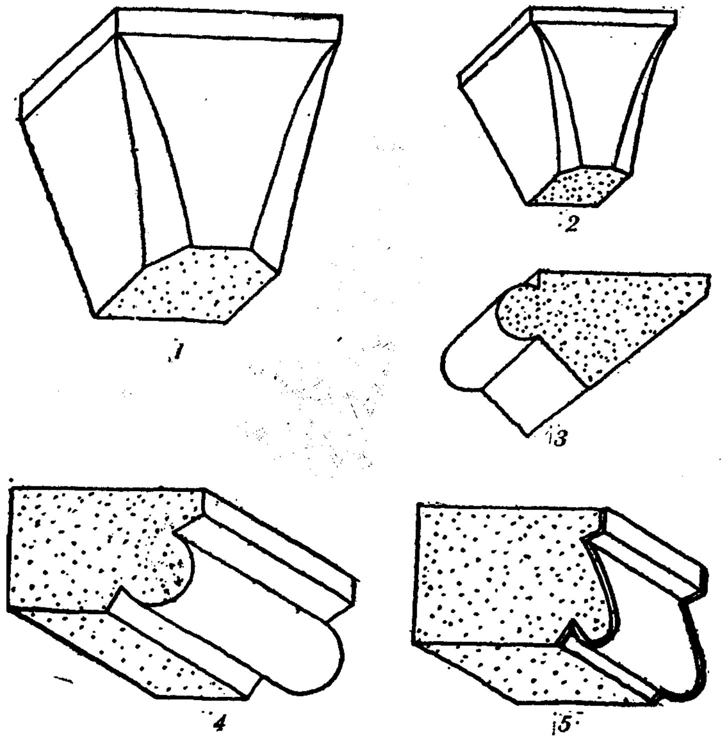

Обр. 74. Архитектурни детайли от църква № 2

ставлява съкращение на дума, която съдържа буквите М А Р с лигатура над тях.

В основата на купола минава корниз с торос с кръгло сечение. Във вътрешността на църквата са намерени няколко фрагмента. Върху тях на тънка мазилка е нарисуван растителен орнамент от трилистни палмети в тъмносин цвят на бял фон. Със същия корниз са завършвали и стените отвътре. Върху него е изписан меандров орнамент, изпълнен в същите тонове. Намерени са четири такива корниза, два от които един до друг в южния вход на църквата.

За повдигане на пода е насипан пласт от черна пръст, примесена с пепел, въглени, животински кости, части от съдове от XIII—XIV в., единични фрагменти от ранновизантийски и ранносредновековни глинени съдове и две парчета железен шлак, взети от руините. Над насипа следва пласт от каменни отломъци и хоросан по средата с тънка ивица от пръст, дебел 0,22 м. За доизравняване на терена и за подложка на подовите тухли е поставен пласт жълта глина — 0,07—0,08 м. Използувани са четвъртити тухли (0,34×0,21×0,37 и 0,32×0,35×0,38 м), подредени по ширината на пода. Настилката е сравнително добре запазена в наоса. Нивото на пода в притвора е с 0,12 м по-ниско от това на наоса. Под пласта от глина тук е намерена медна монета на Иван Срацимир, сечена след 1370 г.

В средата на кораба, точно под купола, в подовата настилка е апликирана шестнадесетлистна розета, издялана от четири къса варовик. Подобна розета се среща и върху дъната на съдове със графито украса.

Стените на църквата са дебели 1,25 м, запазени на височина до 2,50 м при апсидите и на 1 м в притвора. Фасадите са изградени пластично и живописно и се отличават с грижливо направената си зидария. Външните лица на стените са построени от ритмично сменящи се пояси от добре обработени камъни със средна големина, с почти правилна четириъгълна форма и декоративни редове от тухли, които не преминават през цялата дебелина на зидовете. Запазени са два тухлени пояса. Те са над корниза, който опасва трите фасади на църквата. По-долният е 3-редов, а следващият — в четири реда с фуги между тухлите по 0,04 м, колкото е тяхната дебелина. Първият пояс е на 0,25 м от корниза, а разстоянието между двата пояса е 0,65 м. Отвътре лицата на стените са от камъни, по-грубо оформени, понеже са покрити с мазилка. На места за изравняване на зидарията е поставен ред тухли. По същия начин е ставало подравняването и на външното лице. Пълнежът на зидовете е от ломен камък, споен с бял хоросан, примесен с дребна баластра. Фугите между тухлите и камъните са запълвани и гладко замазвани със същия хоросан. По този начин са обработени фугите и отвътре. Поради естествения наклон на терена от изток на запад, за да се изравни нивото на църквата отвън, в долната част на стените са вмъкнати допълнителни редове от каменни блокове. При градежа са използувани надлъжни и напречни греди. На около 0,30 м от пода са поставени греди с квадратно сечение в северната, западната и южната стена. Те са лежали на равнището на лицето и при измазването на стените са покрити с хоросан. Пресичат се от напречни греди, които излизат на външното и вътрешното лице. В притвора има още един надлъжен външен сантрач.

При разкопаването на църквата в насипа са намерени много и разнообразни архитектурни детайли (обр. 74, 75), които позволяват да се направи приблизителна реконструкция на външния ѝ вид. За това ни помагат и общите архитектурни елементи и голямата ѝ прилика с църквата „Св. Михаил и Гавраил“ в Несебър. Трите фасади — южната, северната и западната — са разчленени с псевдоконструктивни слепи арки, затворени от полуколони с диаметър 0,35 м, издаващи се на 0,15 м, както при църква № 4 в цитаделата. Те стъпват върху профилиран, широк 0,20 м корниз с косо отсечено лице. Подобни корнизи имат и другите църкви в Червен. Така са завършвали фасадите отвън под покрива, а при някои — и отвътре. Този вид корнизи е характерен и за несебърските църкви, което ни дава основание да приемем, че той е един от постоянните украсни елементи в църковната архитектура през XIII—XIV в. Полуколоните са направени както стените — от смесена зидария с блокове, издялани в полукръг откъм лицевата страна, и от тухли, направени специално със същата форма. Те следват почти на еднакво разстояние една от друга (2—2,30 м). Полуколоните са по шест на южната и северната фасада. На южната страна са запазени долните части на пет полуколони, а на северната — на две в източния край. Между тях има полукръгла ниша, сега силно разрушена. Тя е измазана, както показват макар и слабите следи от мазилка. Западната фасада, въпреки че няма запазени полуколони, безспорно е оформена по същия начин. При югозападния ъгъл на църквата непосредствено до зида е намерен ъглов корниз, а пред западния вход още няколко, които потвърждават, че и тази стена е разчленена със слепи арки.

Над високите арки минава профилиран корниз със същата форма като по-долния, но по-тесен от него. От този корниз са запазени шест дяла. Той за разлика от първия опасва и апсидите, което се потвърждава от намерените пред тях пет корнизни дяла, оформящи ъглите на апсидните стени. Над корниза следва вторият украсен пояс от по-малки арки. Те са затворени от по-малки полуколонки с диаметър 0,23 м, стъпили върху профилирани конзоли с издължени тороси, същите като при несебърските църкви. Страничните им ръбове са скосени. От тях са намерени осем. Извивките на арките са увенчани с ред декоративна керамика от неоцветени розетки и „панички“, покрити със зелена глеч. Преобладават розетките. Върху парче хоросанова лента с две успоредни линии предварително е очертано мястото на декоративната керамика.

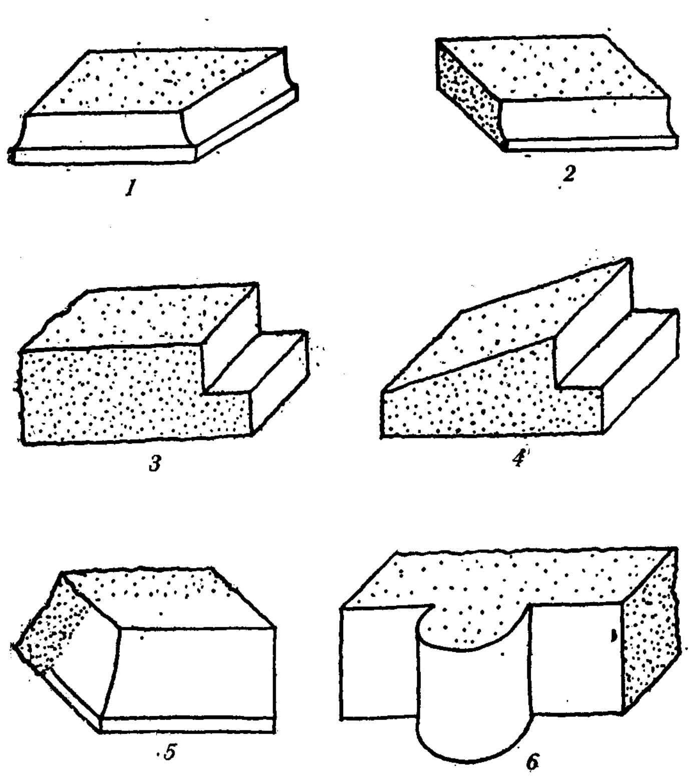

Обр. 75. Архитектурни детайли от църква № 2

Над северния и южния вход се издигал по един фронтон с прозорци в основата, под който минавал корниз с торос, подобен по форма на конзолите при малките арки. Два от четирите корнизни дяла са намерени един до друг пред южния вход на църквата. Най-пластично е третирана източната фасада с издаващите се три апсиди (обр. 76). Двете по-малки странични апсиди отвън са 3-стенни, а средната е 5-стенна. Във всяка стена отвън е вместена по една полукръгла ниша. Всяка от тях започва на около 0,65 м височина от основите на апсидите, които стъпват върху подложка от ред камъни, наредени в полукръг. Стените на апсидите са оформени над подложката с един ред тухли. Апсидите са в смесен градеж, като за ъглите на стените и извивките на нишите са направени тухли с подобна извивка. Всяка апсида има по един засводен прозорец, запазен на височина до 1,30 м. Под средния прозорец е издялана плитка ниша. В основите на прозорците са предвидени легла за железни пръчки от решетки.

Южната и източната, а вероятно и западната фасада са градени с по-грижливо обработен материал от северната, което се дължи на местоположението на църквата и на видимостта на стената.

Куполът отвън е многостенен с ъгли, оформени с полуколонки с диаметър 0,10 м, изградени като стените му в смесен градеж. Полуколонките завършват с трапецовидни капители без украса, с изрязани ъгли в акантови листа. От тях нагоре вероятно продължават полуколонки или полупиластри, защото са намерени и капители със същата форма, но значително по-големи. Над тях е покривът на купола, както е при църквата „Пантократор“ в Несебър[47]. Полуколонките затварят арки, в които има прозорци, изградени от камъни и тухли, изрязани под прав ъгъл или с форма на зъб в едната страна. Пред апсидите са намерени 63 от тях заедно с 36 дяла от полуколонки, оформящи ъглите на купола, на които съответствуват тухли със същата форма.

Църквата е покрита с големи оловни листове (1×0,50 м), прикрепени с гвоздеи към дървена конструкция.

В наоса са открити посребрена чаша, метална макара за сваляне и вдигане на кандило (вероятно пред иконостаса) и железен ключ. Отвън до южния вход е намерена сребърна монета на Иван Александър и сина му Михаил (1331—1371).

Църква № 2 е великолепен паметник не само поради плановото си решение, което се отличава с единството и изяществото на пропорциите си, но и поради външната си архитектур

---

[47] А. Рашенов. Цит. съч., с. 73.

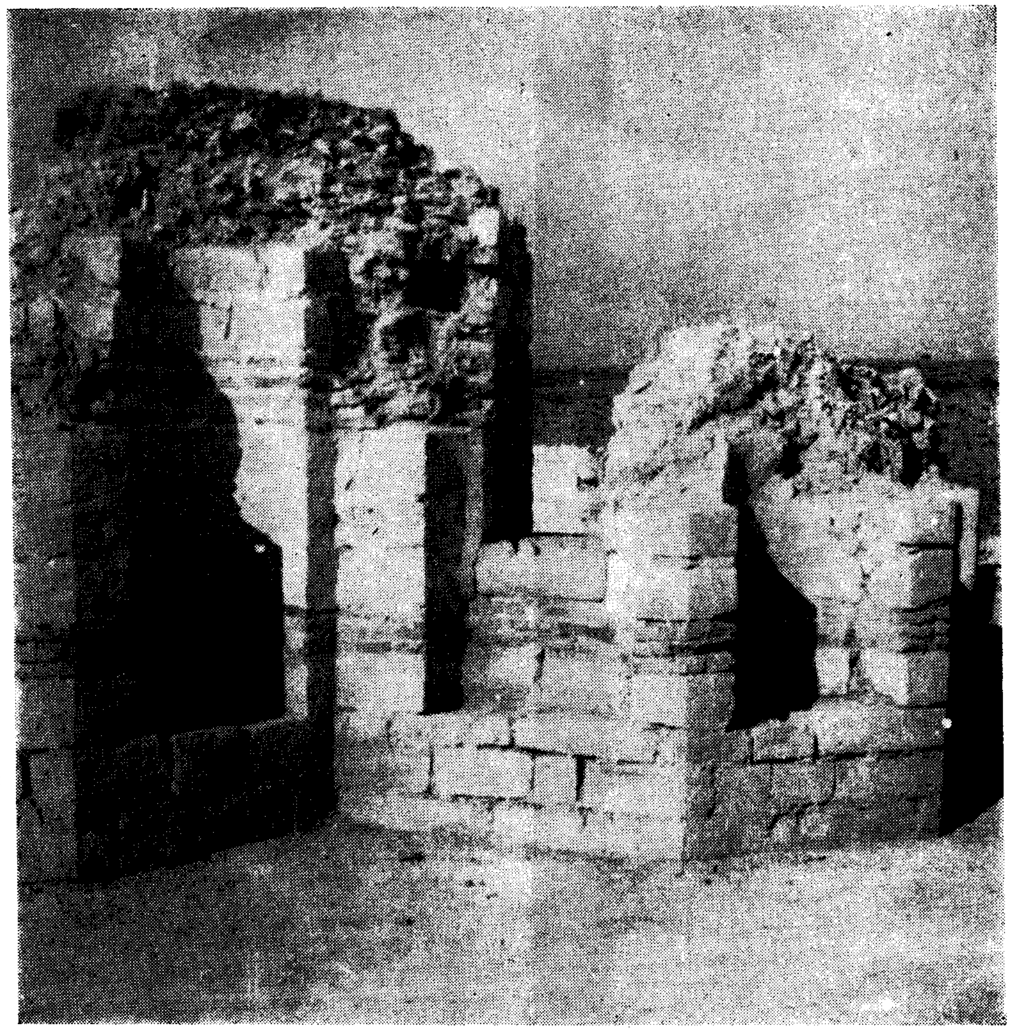

Обр. 76. Църква № 2 — източна фасада

на украса, която се налага с меките си линии и с хармонията между отделните украсни елементи. Аналогичен пример на декорация със слепи арки, затворени от полуколони и полукръгли ниши, които украсявали апсидните стени на църквата, ни предлага църква № 4 в цитаделата. Прилагането на тези елементи и в други църкви в Червен е категорично доказателство, че те са характерен отличителен белег на архитектурата на града през Второто българско царство.

Църква № 2 и несебърската църква „Св. Михаил и Гавраил" са много сходни по план и украса. Съществено различие обаче има в строителната им техника, което се изразява с употребата на тухлени пояси с декоративно и конструктивно предназначение. В църквата „Св. Михаил и Гавраил" те имат и двете предназначения, а в църква № 2 са само по външните фасади и носят декоративен характер. Затова пък тук е използувана сантрачната система, присъща на по-късното средновековно строителство. Може да се приеме, че църква № 2 е построена по образец на несебърската.

Църква № 2 след разрушаването на Червен през 1388 г. е превърната в митрополитска. За тази цел в средната апсида с изсичането на стената от двете страни на прозореца е направен синтрон, висок 0,40 м. Унищожените стенописи не са възстановени. Апсидата е измазана с хоросан. В мазилката има малки дупчици на различна височина. Вероятно тя е тапицирана с някаква материя, прикрепена с малки и тънки гвоздеи.

Църква № 7 е включена в северната крепостна стена при преустройството ѝ през третия строителен период (първата половина на XIV в.). Тя се издига на ръба на склона срещу североизточния ъгъл на замъка. Стените ѝ в южната половина са високи 2 м, а в северната са съборени до основи. За да се създаде равна площ за строежа ѝ поради голямата денивелация на терена на това място от юг към север, църквата е засечена в скалата на различна височина — в притвора до 0,45 м, а в кораба до 1,10 м. На тази височина започва зидарията, която е запазена в четири реда.

Църква № 7 принадлежи към еднокорабните кръстокуполни църкви със стегнат кръст. По план тя е издължен правоъгълник, от който на изток се издава една апсида. Църквата е дълга 10,80 м и широка 5,80 м. Състои се от притвор, наос и олтар, който не е отделен от наоса (обр. 77).

Притворът е правоъгълно помещение (2×5,80 м). Входът е на южната страна. Подът на църквата е на две нива. В притвора той е по-висок с 0,65 м, отколкото в наоса, но е много по-нисък от околния терен. Затова пред външния вход на църквата и пред входа на разделителната стена на притвора и наоса в скалата са изрязани стъпала. В притвора са направени три стъпала, широки 0,30 м и високи 0,15 м, с различна дължина, а в наоса те са две — със същата височина и ширина.

Наосът на църквата е правоъгълен (4,30×4,90 м). На северната и южната страна са изградени по два пиластра на 2 м един от друг. При апсидата те са широки по 1,08 м и са вградени в ъглите. Пиластрите се издават на 0,26 м пред зида. От тях с отстъп от 0,17 м започва извивката на апсидата, както при църква № 5 и № 11 в западната част на Червен. Другите два пиластра са по-тесни (0,75 м) и излизат напред с 0,32 м. Те отстоят на 1,14 м от ъглите на кораба, подобно на църква № 1 в Червен. При това разположение на пиластрите мястото на кръста не се очертава, което дава основание да се смята, че тя е била обикновена постройка, каквито са и църквите на Трапезица в Търново. С това архитектурно оформление на вътрешното пространство на кораба църква № 7 няма точен паралел. Има известна прилика с църква № 5 на Трапезица и със „Св. Параскева" в Несебър[48]. Затова по-вероятно е, въпреки че кръстът не е очертан в плана, църквата да е имала купол, излизащ непосредствено от покрива. Така се осмисля и направата на пиластри към надлъжните стени. Те са проектирани, за да поемат сводовите пояси, които носят барабана на купола, както е при църква № 2 в цитаделата. Върху тях към северната и южната страна стъпват и напречни полуцилиндрични сводове. Апсидата е дълбока 1,60 м. Отвътре стените са измазани с хоросан и изписани. На южната страна са запазени части от цокъла, който опасва цялата църква. Той е съставен от правоъгълни полета (1×0,86 м), очертани с виненочервена рамка с бял контур. В тях са вписани редуващи се кръгове и ромбове с виненочервен цвят. Същия цокъл е имала и църква № 5 в западната част на града[49]. Над него следва пояс от правоъгълни полета с виненочервени рамки, в които са изобразени фигурални сцени.

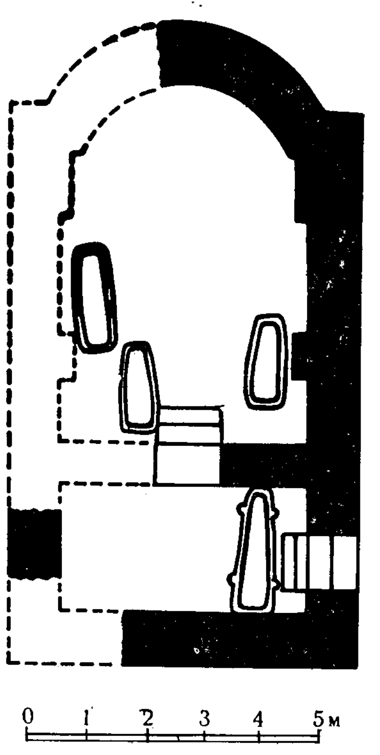

Обр. 77. Църква № 7 — план

Църквата е изградена в същата строителна техника като църква № 2 в цитаделата. Отвън лицата на стените са от редуващи се каменни и тухлени пояси. Поясите от тухлите, по намерените късове зидария в насипа, са от четири реда, споени с хоросан, примесен с баластра, колкото дебелината им — 0,04—0,05 м. Първият пояс по запазените легла на тухлите в хоросана следва след четвъртия ред каменна зидария или е на 0,90 м от нивото на терена. За оформянето на фасадите, както при църква № 2, са използувани грижливо обработени квадри с почти еднакви размери. Отвътре лицата са по-грубо обработени. Зидовете са дебели 0,80 м, а при апсидата — 0,90 м. Пълнежът между двете лица е от ломени камъни и парчета тухли, залети с хоросан. Тухлените пояси не минават през цялата дебелина на стената и имат повече декоративно значение. Затова при градежа са използувани напречни и надлъжни греди. В запазените зидове са останали легла само на гредите, които са поставени през дебелината им, и двата им края излизат на лицето на стената. Те са на 1,80 м една от друга. За спойка при градежа на църквата е употребен бял хоросан с примес от баластра. На места редовете от камък са подравнени с парчета тухли. Фугите на двете лица на стените са загладени с по-фин хоросан със ситна баластра. Същия градеж имат и църквите от този тип на Трапезица в Търново.

Нямаме никакви данни за украсата на фасадните стени. От намерената декоративна ке-

---

[48] Пак там, с. 28, обр. 18.
[49] Църква № 5 в Червен — непубликувана.

Обр. 78. Църква № 9

рамика става ясно, че стените са разчленени със слепи арки, които вероятно започват от първия тухлен пояс. Извивките им са очертани с глинени „панички“, покрити със зелена и жълта глеч и с неоцветени четирилистни розети. Апсидата отвън е била полукръгла.

В пода са врязани четири гроба — три в наоса и един в притвора. Те са отворени и ограбени в по-късно време. По форма гробните камери са трапецовидни, с первази по края за каменните плочи, които сега липсват. В тях са намерени човешки скелети.

Църква № 7 по начин на строеж и като архитектурен тип се свързва най-тясно с църква № 2 в цитаделата преди възстановяването ѝ.

Църква № 6 е на югозапад от източната крепостна порта. Построена е върху изкуствен насип от жълта пръст, направен от вътрешната страна на ранновизантийската стена за повдигане на терена през предпоследния строителен период, когато тук е построена нова военна сграда за градския гарнизон. От църквата са останали само основите на югозападния ъгъл, от който се вижда, че тя е имала притвор. Зидовете ѝ, дебели 0,80 м, са градени от добре обработени камъни с хоросан с примес от баластра, запазени в един-два реда.

Намерените в руините ѝ части от стенописи и декоративна керамика — „панички“, покрити със зелена глеч и четирилистни розетки — показват, че и тази църква е имала изискан вътрешен и външен вид.

Църква № 9 е разположена близо до обществено-административната сграда западно от нея. Тъй като на нейното място през последния строителен период е построена църква, тя е почти напълно разрушена. Запазена е само в южната половина, засечена в скалния терен, по която определихме и големината ѝ. Без апсидата, от която няма следи, тя е дълга 10 м и широка 4,70 м. Била е без притвор.

Към северната стена от скалата са изрязани грубо две бази с неправилна овална форма. Едната е с диаметър 0,72, а втората — 0,64 м. Местоположението им не съответствува на надлъжната осева линия на църквата, което не дава възможност да се установи вътрешното ѝ разпределение (обр. 78).

Долната част на изсечените в скалата стени е покрита със замазка от глина и слама, която е запазена на места изпечена до червено.

В църквата се влиза през вход на западната стена, оформен с праг, изрязан в скалата, с бордюр на външната страна. Пред него навътре в църквата в скалата са изрязани две стъпала, дълги до 1,75 м и широки до 0,50 м.

Зидовете, дебели 0,70 м, са строени от добре обработени по-големи квадри, споени с бял хоросан, примесен с баластра. Запазени са в един ред.

Няма сигурни данни, как е изглеждала църквата отвън. Стените ѝ, ако се съди по запазените няколко декоративни „панички“, са били разчленени от слепи арки.

В насипа от камъни, парчета керемиди, горяла пръст, а на пода — пепел и въглени, са намерени желязна брадвичка, алебард, парчета от стъкло за прозорци и част от осмостенна мраморна колонка.

Църква № 6А е до източната крепостна порта, непосредствено северно от централната улица, близо до съборената църква № 6, на юг от нея. Изградена е през последния строителен период. Тя принадлежи към групата на еднокорабните и едноапсидните църкви без притвор и е малка постройка с правоъгълен план. Дълга е 10,30 м и е широка 4,60 м, с полукръгла апсида. Олтарното пространство не е архитектурно отделено от кораба (обр. 79). Отвътре е с полуцилиндричен свод, който вероятно е поддържан от арки, стъпили на конзоли, вградени в надлъжните стени.

Отвън има двускатен покрив, покрит с керемиди — от същите, които са използувани и при другите църкви в Червен. Запазена е до нивото на пода, който е подравнен с жълта глина, и няма следи от вход. Основите на зидовете, дебели 0,70 м, са вкопани в насип от руини. Изградени са от камъни с грубо издялани лица, споени с хоросан, примесен с баластра. Фугите между камъните са гладко замазани. Само южната стена е запазена в един ред камъни над повърхността. В градежа на зидовете са употребени дървени греди. В легло на изгнил сантрач на апсидата е намерен скрит голям боен нож.

Фасадите на църквата, ако съдим по намерените декоративни керамични „панички“, покрити със зелена глеч, и по по-голямото количество парчета тухли, са изградени със смесена зидария от пояси камъни и пластове тухли. Те са пластично разчленени с псевдоконструктивни слепи арки.

В пласта около църквата от камъни, пръст и части от горели греди, дебел 0,50 м, са открити три монети, две от които при апсидата — на Иван Срацимир (1360—1396) и на Иван Шишман (1371—1393). Третата монета е също на Иван Шишман и е намерена при югоизточния ъгъл заедно с няколко железни пластинки от ризница с нитове по тях.

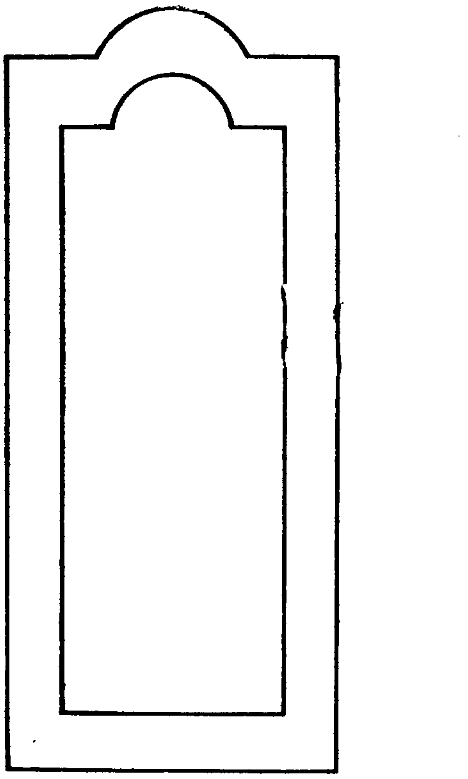

Обр. 79. Църква № 6 А — план

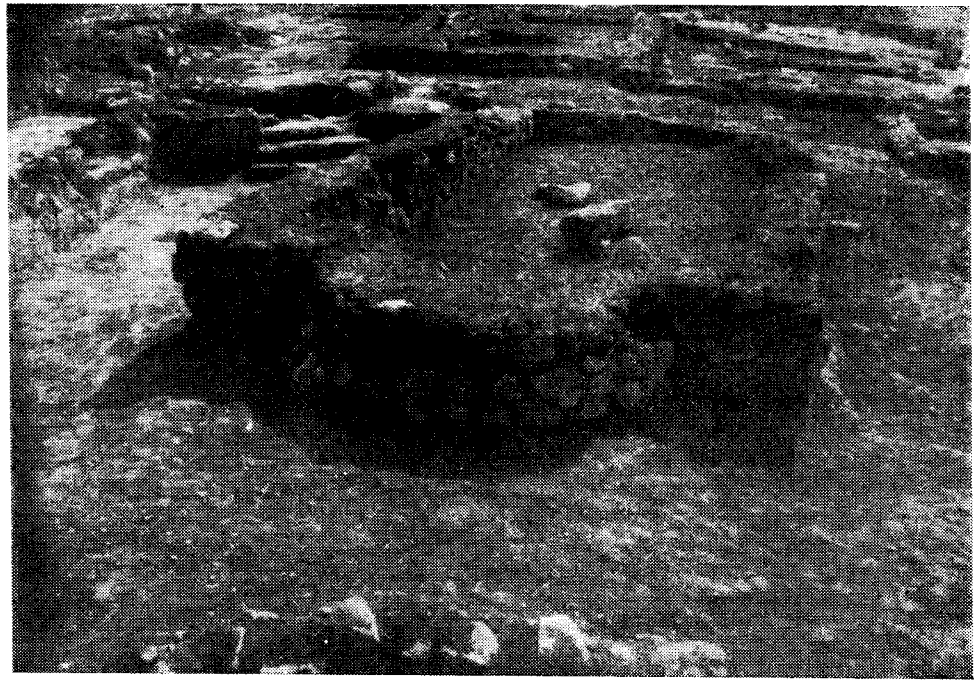

Обр. 80. Църква № 9 А

Църква № 9А е построена на мястото на разрушената църква № 9. И тя се отнася към групата на църква № 6А. По план е малка правоъгълна постройка с полукръгла апсида. Дълга е 10,90 м и е широка 5 м. Олтарното пространство не е отделено архитектурно от кораба (обр. 80). Покрита е с полуцилиндричен свод, поддържан от аркови пояси, а отвън покривът е двускатен, с керемиди, парчета от които са намерени в насипа.

Запазени са основите до нивото на пода. Те са положени в дебел насип от руини. Изградени са от ломени камъни с грубо издялани лица и хоросан с баластра. В основите им, особено на северната страна, са поставени поедри блокове. Стените са дебели 0,70 м и над основите са градени с добре обработени камъни, преизползувани от съборената църква № 9. Редовете зидария на апсидата отвън до тогавашното ниво са направени с отстъпи навътре за по-голяма стабилност. Декоративните „панички" с глазура показват, че фасадите на църквата са строени със смесен градеж и са разнообразени със слепи арки.

При апсидата отвътре е открит четиристенен варовиков стълб с форма на пресечена пирамида. Висок е 1,22 м и е с размери при основата 0,35×0,35 м, а в горния край, където завършва с изрязан в средата куб с дупка — 0,28×0,25 м. На едната му страна е направен релефен кръст, висок 0,43 м. Вероятно той служел за подпора на олтарната маса, от която е намерена голяма част.

Църкви № 6А и № 9А са построени в края на XIV в. Те имат общи белези с църкви № 10 и № 11 на Трапезица в Търново, с несебърските църкви „Св. Тодор" и „Св. Параскева" и с църквите „Св. Никола" в с. Калотина и „Св. Петър и Павел" при с. Беренде, въпреки че са без външна украса[50].

* * *

Църквите в цитаделата са произведения на една и съща архитектурна школа, характерна със своите конструктивни похвати и украса. Между тях съществува известно различие само в строителната техника, защото са градени по различно време и от различни майстори.

В сегашното си състояние те дават възможност да се направи сравнително добра характеристика на църковната архитектура в цитаделата и да се проследи историческият път, по който тя се развива през тези две столетия.

Църквите в цитаделата с изключение на две принадлежат към типа на четиристълбните кръстокуполни и еднокорабни куполни църкви със стегнат кръст. От четирите най-добре запазени църкви само една (№ 2) е с характерно предапсидно пространство. Те предлагат достатъчно сигурни данни за установяване на плана, украсата и строителната им техника. Всички църкви в цитаделата имат богата вътрешна и външна украса. Стените им са покрити с художествена живопис. Част от тази украса са фризовете и конзолите, чиито тороси с полукръгла форма също са били покрити със стенописи. Особено голям интерес представлява богато профилираният корниз, който образува пръстена на подкуполния барабан в църква № 4.

Всички църкви в цитаделата са построени със смесен градеж от ритмично сменящи се каменни и тухлени пояси, като тухлените при някои от тях имат освен декоративна и конструктивна роля. Каменните пояси са от добре обработени квадри. Фугите на лицевите страни са грижливо загладени. Широките фуги между тухлите, които съответствуват на дебелината им, въздействуват не само като техен фон, но и като неделим елемент от украсата на поясите. Фасадите са пластично разчленени от псевдоконструктивни арки, които нямат пряка връзка с разпределението на вътрешното пространство. Олтарните апсиди са многостенни, оживени от полукръгли ниши, а когато са три, плавно преминават една в друга.

Отличителен белег на някои църкви в Червен е оформянето на слепите арки с полуколони. Трябва да споменем и фриза от островърхи „ломбардски" арки от църква № 4, който опасва цялата сграда. Засега в другите църкви не е открит подобен фриз. И тук, както при църквите в Несебър и Търново, широко се използува декоративна керамика от пъстроцветни глинени „панички" и четирилистни неоцветени розетки, които, апликирани от ивици бял хоросан и рамкирани от ред тухли, подчертават извивките на псевдоконструктивните аркатури или отделят украсните пояси. Само в църква № 4 е установен орнаментален мотив, който запълва люнетите на слепите арки. Той представлява шахматен орнамент от двойки тухли и квадратни каменни блокчета.

Куполът, който е един от най-важните елементи в архитектурната композиция на църквите в Червен, се извисява върху многостенен барабан, чиито ъгли са оформени с полуколонки в смесена зидария от камък и тухла. В Червен той не заема винаги обичайната централна част на наоса, както в митрополитската църква № 1 и в църква № 4, които нямат други паралели. Той се издига непосредствено пред олтара. Тук двата най-изявени във височина елемента — куполът и звънарницата — са разпределени в двата края на църквите, с което се подчертава архитектурният им силует.

Църквите в Червен имат много общи черти с несебърските въпреки отдалечеността на двата центъра, които се изразяват в размерите, плановете, вътрешната организация на пространството, външния силует и украсата на фасадите им.

Някои от църквите в цитаделата се различават по строителна техника от църквите в Несебър, в които не е използувана сантрачна система, защото са строени по-рано. Следователно майсторите в Червен при построяването на своите по-късни църкви са имали предвид несебърските. Църква № 2, построена по образец на църквата „Св. Михаил и Гавраил", подкрепя това твърдение.

Само църкви № 6А и № 9А са по-обикновени и принадлежат към групата на еднокорабните и едноапсидни църкви без притвор, каквито са строени в Търново, Несебър и на други места из страната през XIV в.

* * *

Комплексното проучване на цитаделата на Червен и на сектора от западната част на града дава пълна картина за непрекъснатия процес в историческото развитие на тези части, а до известна степен и на целия град.

Чрез стратиграфските наблюдения добре се разграничават хронологически селищата, възникнали през различните епохи. Скалният терен е допринесъл за заличаване на следите на предходните периоди. Най-изобилни и разнообразни по характер и съдържание са данните за развитието на града през XIII—XIV в. През това време са установени пет строителни периода, чрез които хронологически се проследяват измененията в градоустройствено отношение.

Факторите, които обуславят историческите процеси, са, от една страна: нарастващата концентрация на населението; интензивността на икономиката; политическото и общественото място, което Червен заема в държавната система; географската среда и теренните особености, а, от друга — мащабността и темповете на промените, които настъпват в градоустройствения и архитектурния облик на града.

Първите три значителни разрушения фактически допринасят за благоустрояването на града.

Още в първите десетилетия след византийското владичество Червен започва бързо да се налага като важно административно-политическо, военностратегическо и културно звено в системата на възстановената българска държава. Това обстоятелство има решаващо значение за определяне още от самото начало на основната концепция на градоустройственото и архитектурното му изграждане. Тя е подчинена на идея, която с времето се обогатява, но в основни линии се запазва дори и тогава, когато градът след голямото разрушаване през първата половина на XIV в. се изгражда по предварителен замисъл. Красноречиво доказателство за това е, че в местоположението, характера и ролята на основните елементи в градоустройствената структура на стария град не настъпват съществени промени. След разрастването си той постепенно се превръща в цитадела, в която се съсредоточават ръководните органи на града.

Замъкът на феодалния владетел става постоянната обединяваща ядка, с която е съобразено градоустройственото решение на селището.

Големият стопански възход на Червен дава възможност да се изградят мощна и добре организирана отбранителна система, която ограждала значителна територия, солидни обществени, военни, жилищни и други постройки. Червен се откроява между откритите досега средновековни градове от Второто българско царство със силно изявена и добре благоустроена централна представителна част, съставляваща център на града. Той обхваща сравнително малка територия, но със своите едромащабни строежи е най-внушителният архитектурен ансамбъл на града. Композиционно и пространствено центърът се свързва чрез съобщителните артерии с жилищните зони и със селищата в района.

Жилищният комплекс на феодалния владетел в централната част е втори по големина след двореца на Царевец в Търново.

Митрополитската църква, построена в западната част на града, по своите функции и местоположение съперничи на замъка и е вторият по значение акцент на града.

За първи път у нас в цитаделата на Червен са открити две обществено-административни сгради, с което се доказва съществуването на самостоятелна градска административна и правна институция. Оригиналната архитектура на сградите подчертава и подсказва предназначението им.

Червен като един от най-изявените духовни центрове в средновековна България се отличава и с монументалната си църковна архитектура. Църквите му изпъкват с въздействието на обемите и богатата си украса.

През първата четвърт на XIV в., когато градът се строи по предварителен замисъл, е изградена гъста улична мрежа със сравнително еднообразна структура. Тя е подчинена на определена закономерност, създаваща единен стилов принцип на застрояване на цитаделата, който се налага като общ характерен белег за целия град.

Особеностите на терена изискват амфитеатрално застрояване на значителна част от територията на цитаделата, заета от жилищната зона и стопанския комплекс. Тази част с изявените вертикални акценти на най-високите точки оказва влияние върху цялостния вътрешен силует на цитаделата.

В Червен не е открита водопроводна и канализационна мрежа. Градът се снабдява с вода главно от реката и кладенците в подножието му. Водоснабдителното съоръжение с кула е едно доста съвършено строително постижение.

Разнообразните по характер строежи в цитаделата със своята архитектоника и художествена изява свидетелствуват за големите творчески възможности на средновековните майстори. Усвоили много добре старите традиции, те внасят нови елементи в строителното изкуство. Архитектурното и градоустройственото творчество показват върхови постижения на единството на технически и художествени познания, които средновековният майстор прилага през периода XIII—XIV в.

---

[50] К. Миятев. Цит. съч., с. 202, 198—199.

Строителството и архитектурата показват, че въпреки приливите и отливите в политическия и стопанския стабилитет на държавата той видимо не се отразява върху културното развитие и духовния живот на Червен.

Изразените в някои наши публикации мнения, че средновековният български град през Второто българско царство се развива нерегулирано и безпланово, не отговарят на истината. Археологическите проучвания в Червен доказаха, че при новите условия, създадени по времето на зрелия феодализъм, той още от началото започва да се изгражда по определена градоустройствена схема. Плановото развитие на града търпи еволюция. В края на XIV в., преди падането му под османско владичество, той притежава всички елементи на един добре планиран и регулиран град, който отговаря на съвременните изисквания. В това отношение Червен може да се сравнява до известна степен и с големите европейски градове от това време.

Проблемът за формирането на средновековния български град през XIII—XIV в. на този етап е все още недостатъчно разрешен и затова до известна степен остава дискусионен. В градоустройствено отношение средновековният град от Второто българско царство също все още не е изцяло добре проучен. Липсват по-обобщени публикации, придружени с графичен и фотодокументален материал, който да проследява отделните етапи на развитието му. Поради това при разглеждането на някои въпроси, свързани с градоустройствения и архитектурния облик на Червен, нямаме възможност да подкрепим и доизясним изводите си с данни от изследванията на други наши градове. Безспорно е обаче, че Червен се развива съгласно с градоустройствените принципи, общовалидни за средновековния български град през епохата на развития феодализъм.

Основните черти, които характеризират найголемия разцвет на Червен в края на XIV в., биха могли да се формулират по следния начин:

1. Многолюден град с разнообразна социално-икономическа структура, той е един от найголемите центрове в страната с развито земеделие и скотовъдство, занаятчийско производство и търговия.

2. По стратегическо местоположение Червен е една от най-важните и силни крепости на средновековна България. През цялото си съществуване градът има добре поддържана укрепителна система, отговаряща на изискванията на военното изкуство.

3. Промените в социално-икономическата структура и нарастването на населението налагат съществени изменения в градоустройствения и архитектурния облик на града. Той се застроява по предварителен замисъл, с добре изградена улична мрежа и с обособени части — на градския център, на военните сгради, на укрепените квартали и подградията, на които съответствува определен тип архитектура.

4. Червен като седалище на митрополит с многобройни църкви и манастири в града и в околностите му е средище на богат културен и духовен живот.

5. В правно и административно отношение градът е подчинен на централната власт. Той като голям административно-политически център има вътрешно самоуправление, което регулира социално-правните отношения в Червен и в района му.

ЧЕРВЕН ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ВЕКОВЕ НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

След падането на Червен под османска власт в живота на града настъпват съществени промени. Той започва постепенно да запада и от цветущ град се превръща в малко селище.

Въпреки че няма сведения в писмените извори, би могло да се допусне, че Червен е един от неспоменатите в османските документи градове в Източна България, взели участие във въстанието на Константин и Фружин[51]. Към това предположение ни навеждат три значителни находки от сребърни монети, несъмнено укрити в неспокойно време. Едната от тях е открита на 4—5 км западно от Червен, срещу големия Нисовски манастир. Тя съдържа монети на последните български владетели, турски акчета на Баязид I (1389—1402) и на влашки владетели, между които една на Мирчо I (1386—1418). През 1933 г. в нивите западно от крепостта е намерено друго съкровище. По сведение на един от откривателите то е било много голямо, но е разпръснато. В Русенския музей от него има само 10 монети на цар Иван Шишман (1371—1393). Третата находка е от монети на български и чужди владетели, укрита по пътя между Червен и Русе. Най-късните екземпляри са на султан Баязид I и на влашкия владетел Мирчо I[52].

Вероятно градът е пострадал при разгромяването на въстанието, за което съдим по разрушената източна стена на крепостта южно от портата.

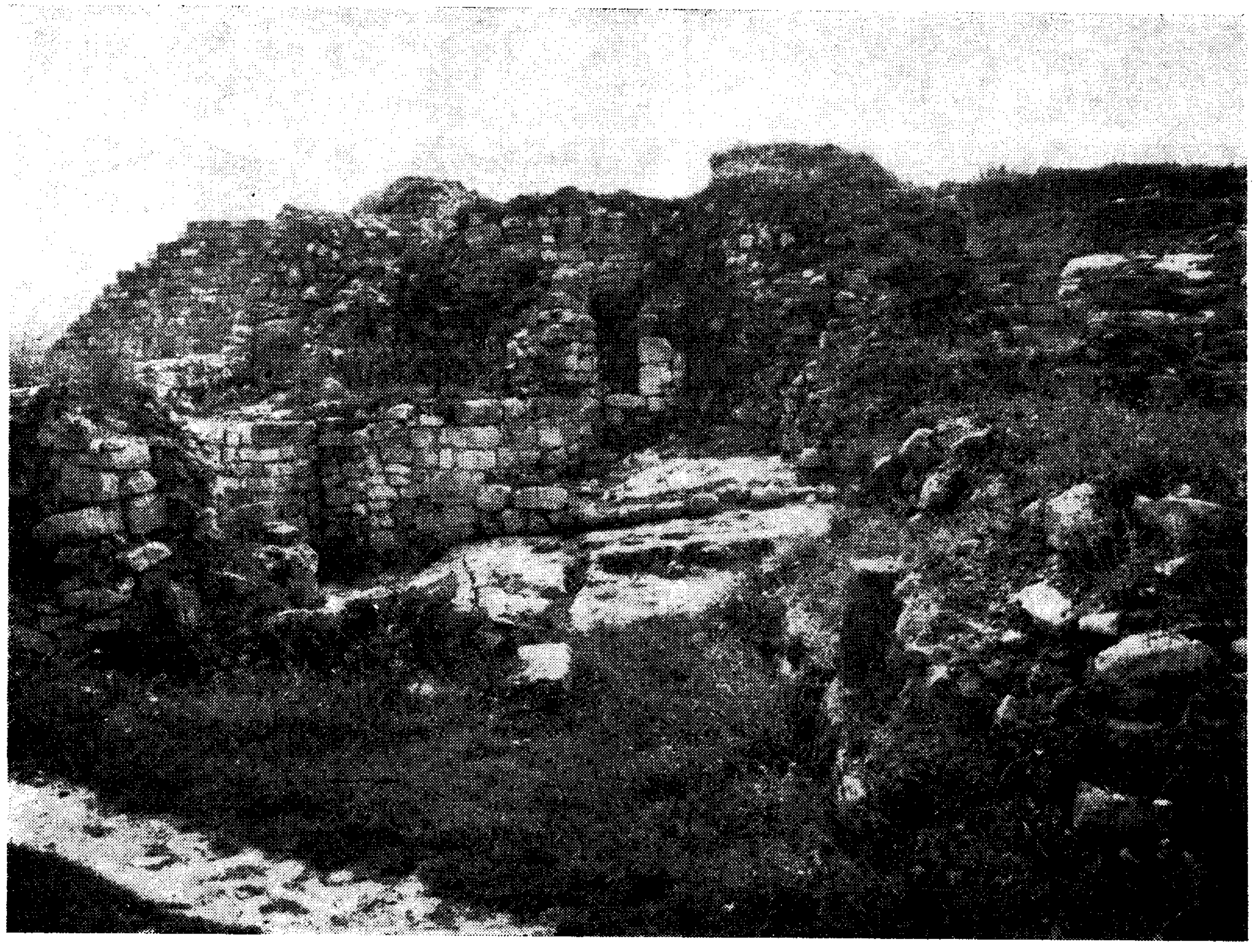

Обр. 81. Стълба към крепостната стена южно от източната порта

В турски документ от средата на XV в. се съобщава, че в Червен е настанен малък турски гарнизон от 57 души[53]. Очевидно градът не запазва предишното си стратегическо значение като голяма крепост в отбранителната система на Османската империя.

Вероятно във връзка с нуждите на гарнизона е поправена съборената крепостна стена. Пространството между средновековната и ранновизантийската стена е запълнено със строителен материал от разрушената стена на височина до 1,80 м, който затрупал и стълбата, отвеждаща до бойните платформи на кулата и до крепостната стена. Повредената стена не е възстановена в първоначалния й вид. За да може да се използува, върху дебелия насип, който не е отстранен, е построена нова стълба. Тя е с П-образна форма (обр. 81). В началото е с посока север—юг и опира до ранновизантийската стена, с чието външно лице е споена с хоросанов разтвор с баластра. От изток е ограничена със зид, който под прав ъгъл е свързан конструктивно със съборения пиластър, оформящ от юг коридора на портата. На лицето на новия зид е поставена надлъжна външна греда. В тази част на стълбата има девет стъпала, дълги по 0,90 м, широки и високи по 0,16 м. Оттук под прав ъгъл тя променя посоката си към средновековната стена. От юг стълбата е ограничена с еднолицев зид. Въпреки че в тази част са запазени само четири стъпала, посоката на стълбата е ясна. Тя продължава след още една чупка на север и опирайки в стената, достига вероятно до помещението над вратата, откъдето се преминава на бойната платформа. Подходът към нея е зазидан с камъни без спойка, вероятно след оттеглянето на турския гарнизон.

Според споменатия османски извор по това време Червен е център на вилает и има 107 домакинства[54].

В друг турски документ от XVIII в. Червен е отбелязан като нахия заедно с големите градове Търново, Ловеч, Шумен, Плевен, Враца, Разград и Никопол[55]. От тези сведения става

---

[51] Извори за българската история. 2. Турски извори. Сер. 15—16. С., 1966, 325—327.

[52] В. Димова. Находка от средновековни монети край град Русе. — ИАИ, 25, 1962, 71—88.

[53] Извори за българската история. 2. Турски извори. Сер. 15—16, 325—327.

[54] Пак там, с. 187.

[55] Р. Стойков. За някои неясности и грешки в поселищната ни литература. — ИПр., 15, 1959, № 1, с. 105.

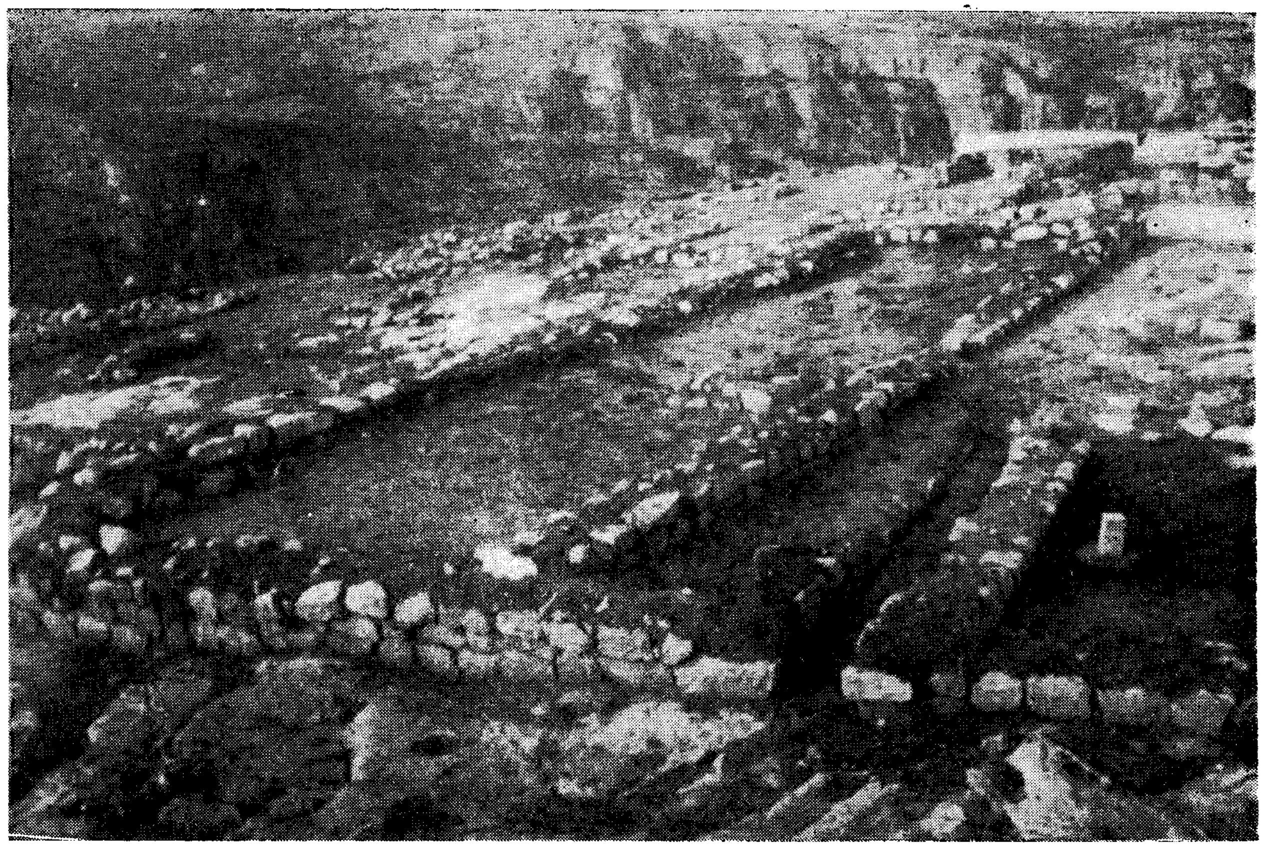

Обр. 82. Жилищна сграда от периода на османското владичество

ясно, че той загубва не само военностратегическото, но и административното си значение.

Червен престава да е и църковен център. Митрополитът на града още през XVI в. се премества в Русе, доколкото може да се съди по мемоара на дубровничанина Павел Джорджич от 1597 г., в който той се титулува като епископ русенски[56].

Стопанският упадък на селището довежда до значително намаляване на населението му. По данни на Филип Станиславов през 1659 г. в Червен има 30 български къщи и общо 250 души население[57]. Трагичното състояние на града описва и турският географ Хаджи Калфа, посетил Червен през първата половина на XVII в. „След превземането ѝ (на крепостта — б. а., В. Д.) тя пропаднала и се издигнал Русчук. Още се виждат развалините на стария град, ала той изглежда като някое бедно християнско село“[58].

В крепостта са открити останки от постройки, изградени върху разрушените от войските на Али паша през 1388 г. сгради. Не е възможно да се определи кога са построени, тъй като основите на всички нови строежи са вкопани в един и същ културен пласт. Те са градени от камъни, споени с кал (обр. 82). Градоустройственият и архитектурният облик. на Червен постепенно коренно се промеият. По данните, получени от досегашните археологически изследвания, може да се даде най-обща картина на промените в града в края на неговото съществуване. За тях можем да съдим по разположението на сградите, които заемат поравните и удобни места. Някои от тях са построени и върху уличните платна. Централната улица, както показват сградите, разположени встрани от нея, в цитаделата продължава да се използува. В западната част на града платното ѝ е пресечено на места от зидове на сгради. По план жилищата са правоъгълни, силно издължени. Те са със значителни размери: дълги до 17 м и широки до 5 м, с две помещения.

Прави впечатление, че почти към всички открити досега църкви в Червен и в пространството между замъка и църква № 4 има строени по-късни зидове. Този факт свидетелствува, че тези представителни сгради вече престават да съществуват и запазените им стени се използуват за изграждане на пристройки. Има данни за поправка само на църква № 10 в западната част на града, при която тя променя първоначалния си външен вид. Около църквите са открити малки некрополи, вероятно използувани от населението на Червен след заселването му в южното подножие на скалния рид.

В историческите извори няма сведения за времето, когато крепостта е изоставена окончателно. Според археологическите проучвания населението напуска стария град след пожар, разрушил много жилищни сгради и църква № 10. Засега липсват сигурни археологически материали, които да хвърлят светлина върху този въпрос. Битовите предмети са съвсем оскъдни. Те са едни и същи навсякъде. Малкото им количество се дължи на обстоятелството, че населението, напускайки старата крепост, отнася цялото си имущество.

От намерените досега турски монети найкъсните са на Мехмед II (1451—1481).

КАТАЛОГ

Жилище 1. Обхваща ъгъла, сключен между южното и западното рамо на П-образната улица. Ориентирано е изток—запад. Върху скалния терен предварително с двойни успоредни линии са маркирани местата на зидовете. Дълго е 8,60 м и е широко 4,60 м. Зидовете са запазени на височина 0,30—1,20 м. Подът е заравнена скала, в която към северната стена е изсечено корито (0,80×0,60×0,30 м).

Находки: части от глинени съдове, желязна тока, прешлени за вретено и ножчета.

Жилище 2. На 0,70 м източно от жилище 1 и северно на П-образната улица. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 13 м и е широко 5 м. Зидовете са запазени частично. Подът е заравнена скала. В него са изрязани три корита (0,60×0,40×0,15 м; 0,70×0,40×0,20 м; 0,60×0,40×0,30 м) с дупки на надлъжните им страни.

Находки: части от глинени съдове, прешлени за вретено, ножче, огрибка, керамично кръгче.

Жилище 3. На 0,40 м северно от жилище 1 и източно от западното рамо на П-образната улица. Разрушено при построяване на по-късна сграда. Ориентирано е север—юг. Дълго е 15 м и е широко 5,50 м. Зидовете са запазени частично. Източният зид е по-широк от северозападния ъгъл с 0,40 м на дължина 2,50 м.

Пространството между жилища 1 и 3 е запълнено с пепел, въглени, животински кости и части от съдове. Някои от тях са възстановени.

Жилище 4. Срещу жилище 1 западно на уличното платно. Ориентирано е изток—запад, с размери 12,70×4,60 м. Зидовете, дебели 0,60 м, са запазени в два реда зидария.

Находки: прешлен за вретено, ножчета, желязна тока.

Жилище 5. Непосредствено северно от жилище 4. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 13 м и е широко 4,70 м. Южната стена е долепена до северния зид на жилище 4. Тя е врязана на 0,70 м в скалата на дължина 3,20 м от югоизточния ъгъл, а източната стена — на 1 м и от северната — на 2 м. В южната част на помещението за под е служела равно издяланата скала, а в северната поради наклона на терена подът е подравнен с камъни и жълта пръст.

Находки: части от глинени съдове, желязна въдица, бронзова пластинка с концентрични кръгове от релефни точки, прешлен за вретено.

Жилище 6. Северно от жилище 5. Ориентирано е изток—запад. С трапецовиден план, дълго 10,50 м и широко при източния зид 2,60 м, а при западния — 3,20 м. От юг опира в жилище 5. Състои се от две помещения.

Находки: свредел, апликация за ключалка, ножче, брус.

Жилище 7. Западно от жилища 4 и 5. Запазена е само югоизточната страна, засечена на 0,40 м в скалата. В пода е изсечено корито.

Находки: амулет от кост, желязна ножица, бронзова дръжка.

Жилище 8. На извивката, която прави западното рамо на П-образната улица, преди да се спусне към централната. Ориентирано е север—юг. Дълго е 7,80 м и е широко 5 м. На западната страна е запазена част от леглото на надлъжен сантрач.

Находки: фрагменти от глинени съдове, ножче, желязна халка, прешлен за вретено, огрибка, ключ.

Жилище 9. Северно от жилище 8. Планът му не е установен, защото на това място по-късно е построена сграда. На северната страна са изрязани пет дупки за основи на греди.

Жилище 10. Източно от жилище 9. В пространството между двете сгради жилищата са напълно разрушени. То е най-малкото (4,60×4 м). Южната, частично западната и източната стена са засечени в скалата на дълбочина 0,60 м. Зидовете са запазени на 0,40 м. На северната страна са изрязани три четвъртити гнезда за греди. Западно от тях следват още две, може би на съседна постройка.

Находки: желязна въдица, ножче, костена апликация, панта за врата, длето.

Жилище 11. На 1 м източно от жилище 10. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 9,50 м и е широко 4 м. От юг е засечено в скалата на дълбочина 0,55 м. От запад и изток засечените стени са с наклон поради наклона на терена. Северният зид е изграден от основи. Входът е на източната страна.

Находки: обущарско чукче, дръжка за врата, ножчета, прешлен за вретено.

---

[56] Н. Милев. Един неиздаден документ за българската история (1597 г.) — ИИД, 4, 1915, с. 92.

[57] E. Fermendžin. Acta Bulgariae ecclesiastica Zagrabiae, 1887, p. 263.

[58] Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. Румелия и Босна. — АВПр., 1, 1938, № 2, с. 90.

Жилище 12. На 2 м източно от жилище 11. Между двете сгради е прокарана улица, която се отделя от главната и води до сградите на по-горната тераса. Ориентирано е изток—запад. Има Г-образен план. Дълго е 11 м и е широко в по-тясната си част 4,60 м, а в по-широката — 7 м. Състои се от две помещения с вход от изток. Врязано е в скалата от запад и юг на 0,60—1,10 м. Зидовете са запазени на височина до 1,50 м с изключение на северната страна, която е била изградена непосредствено до уличното платно. В скалния под има изрязано корито (0,80×0,60×0,30 м).

Находки: желязна ножица, бронзов предмет с форма на призма, огрибка, бронзова апликация, обущарско чукче, ножчета.

Жилище 13. На 0,60 м от жилище 12 в източна посока. Ориентирано е север—юг. Дълго е 7,50 м и е широко 4 м. Врязано е в скалата от юг на 1,60 м, от изток на дължина 1 м от югоизточния ъгъл. Зидовете са запазени в два реда камъни. Подът е равно издялана скала.

Пространството между жилища 12 и 13 е запълнено с насип от пръст, примесена с пепел, въглени, животински кости, голямо количество части от глинени съдове.

Находки: части от съдове, две блюда със сграфито украса, грам от теглилка, желязна панта, потичка за топене на метал, прешлен за вретено, ножче, каменен калъп за отливане на накити, бронзов ещек, медни блюдца за златарски везни, грамчета.

Жилище 14. На 3 м от жилище 13 и на 1 м от линията на централното улично платно. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 8,80 м и е широко 5 м. Засечено е от юг на дълбочина 0,30—0,60 м. Зидовете са запазени в два реда зидария.

Между жилища 13 и 14 има улица с посока на юг. Тя се отделя от централната, с която се свързва с едно стъпало. По-късно е преустроено в жилище с две помещения, като е използван източният зид на жилище 13.

Находки: ножче, огрибка, костена апликация, пръстен.

Жилище 15. На 0,45 м източно от жилище 14 и от улицата. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 14 м и е широко 5 м. От юг е засечено на дълбочина 0,75 м. На равнището на вътрешното лице на зида е изрязано легло 0,13×0,13 м за хоризонтална греда. Входът е на югоизточния ъгъл.

Това жилище е преустроено и разширено с още едно помещение на изток след разрушаването на Червен в края на XIV в.

Находки: костена апликация, бронзов предмет, ножче, стрела.

Жилище 16. Южно от жилище 15, на по-горната тераса, на разстояние около 0,80 м. Засечено е в скалата само в североизточния ъгъл. Зидовете са напълно разрушени и затова не са установени очертанията му.

Жилище 17. На 2 м от жилище 16. Между двете сгради има следи от по-стари постройки. Тук са изрязани две корита и дупки — основи на греди. Засечено е в скалата от юг на 1,10 м, от запад на 0,90—0,95 м, и от изток на 1,20 м. Зидовете са високи до 0,50 м. Входът е от изток. На 0,20 м южно от него има квадратна дупка 0,18 м×0,18 м. Подът е заравнена скала.

Находки: метална гривна, апликация, ножче, скоба, желязна игла.

Жилище 18. Западно от жилище 17. Между двете сгради има улица, която се отделя от централната и стига до улицата, пресичаща цитаделата по дължина. Засечено е в скалата от юг на 0,70 м и от запад на 0,50—1,10 м. Приблизителни размери — 5,50×4,40 м.

Находки: свредел, ножче, костена апликация.

Жилище 19. Над жилище 13. Ориентирано е север—юг. Дълго е 9,50 м и е широко 4,30 м. Врязано е в скалния терен от юг на дълбочина 1,80 м, от запад и изток — на 0,70 м. Зидовете са запазени в два реда камъни. Северният зид опира в южната страна на жилище 13. Входът е от изток. В насипа са намерени парчета от жълта пръст, мазилка, примесена със слама, с която са измазани стените.

Находки: връх за стрела, ножче.

Жилище 20. На 0,40 м от жилище 19, над жилище 12. Построено е на мястото на по-стара сграда, от която са останали части от засечените ѝ стени. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 9,30 м и е широко 3,70 м. От юг е засечено на дълбочина 1,46 м. На стената е изрязана дупка — халка за завързване на животно.

Находки: мандало, бронзова ажурна апликация, огрибка.

Жилище 21. На 2,50 м от жилище 20. Построено е на мястото на по-стара сграда. Не са ясни размерите му. Засечено е в скалния терен от юг на 0,70 м на дължина 3,20 м, след което продължава зид с дължина 2,80 м. Източната страна е запазена на протежение 3 м от югоизточния ъгъл на височина 0,60 м.

Находки: метална гривна, прешлен за вретено, шило.

Жилище 22. Над жилище 21. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 7,80 м и е широко 3,70 м. От юг на дължина 2 м от югоизточния ъгъл е врязано в скалата на дълбочина 0,63 м. Зидовете са запазени в един ред камъни. По-късно е преустроено, както показва западният му зид, който е продължен на север.

Находки: желязна игла, прешлен за вретено, панта.

Жилище 23. Източно от жилище 22, на 0,40 м западно от жилище 19. Запазено е в западната си част. Широко е 4 м. Южният зид е останал на дължина 7,50 м, а северният — на 5 м.

Находки: брус за точене на ножчета, огрибка, скоба.

Жилище 24. Южно от жилище 18, до което се допира. Дълго е 5,70 м и е широко 4,70 м. С вход от източната страна.

Находки: бронзова апликация, прешлен за вретено.

Жилище 25. На разклона между П-образната улица и улицата с посока към обществено-административната сграда. Има две самостоятелни помещения. Източното е дълго 11,80 м и широко 3,80 м, ориентирано север-юг. От юг е врязано в скалата на дълбочина 1,30 м, а от запад — на 1,50 м на дължина 8 м от югозападния ъгъл, след което продължава зид. От изток към улицата на дължина 5,80 м от югоизточния ъгъл основата на стената е изрязана на височина 1,20 м с ширина 0,80 м. Входът е на северната страна, оформен с едно външно стъпало. В насипа има много парчета от тухли (0,01—0,045×0,15—0,22 м). Западното помещение е дълго 4 м и широко 2,40 м, ориентирано изток—запад. Врязано е в скалата от юг и частично от запад на дълбочина 1,40 м. Входът е в североизточния ъгъл. Мястото му е засечено в скалния терен и е оформен праг на външната страна. Подът е заравнена скала.

Находки: бронзова ажурна апликация, ножче, апликация.

Жилище 26. Западно от жилище 25, в което опира. Ориентирано е север—юг. Дълго е 6,50 м и е широко 4 м. С вход на северната страна към улицата.

Жилище 27. На 1,30 м западно от жилище 25, над жилище 26, от което е на 0,30 м. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 7,80 м и е широко 6,50 м. Засечено е в скалата от юг на дълбочина 1 м. На 1 м от югозападния ъгъл има дупка — легло за греда. Зидовете, дебели 0,70 м, са запазени на 1,10 м височина. Подът е заравнената скала. Входът, широк 1,80 м, е на източната страна.

Находки: желязна игла, грамче от теглилка, ножче.

Жилище 28. Южно от жилище 27. Ориентирано е север—юг. Дълго е 10 м, широко 5 м. Засечено е в скалата от юг на 0,65 м, частично от запад до 0,65 м и от изток до 0,35 м, на дължина 1,80 м. Зидовете, дебели 0,80 м, са запазени на височина до 0,60 м. Разделено е със зид на две помещения.

В насипа са намерени много тухли на парчета.

Находки: прешлен за вретено, скоба.

Жилище 29. Западно от жилище 28. Ориентирано е север—юг. Засечено е в скалата от юг на 0,50 м и частично от запад и изток на същата дълбочина. На западната страна на 0,15 м от вътрешното лице на зида има дупка с диаметър 0,25 м и дълбочина 0,20 м за отвесна греда.

Находки: тежест за рибарска мрежа, част от стъклена гривна.

Жилище 30. На 0,60 м от жилище 31. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 10,80 м и е широко 5,60 м. Засечено е в скалата от юг на 1 м и частично от север до 0,50 м. Зидовете са запазени на височина до 0,80 м. Подът е заравнената скала. Входът е на 1,20 м от северозападния ъгъл, оформен с едно стъпало навътре, изрязано от скалата, дълго 1 м и широко 0,90 м. Високо е 0,40 м.

Находки: желязна ножица, ножче.

Жилище 31. Западно от жилище 32. Достига до ръба на рида. Ориентирано е север — юг. Дълго е 11,40 м и е широко 4,40 м. Засечено е плитко в скалата от юг и запад на 0,20 м, а на източната страна скалата е изсечена, колкото е ширината на зида — 0,70 м. По дължината на северната стена е изрязано легло на греда, широко 0,20 м. В заравнения скален под е врязано корито 0,90×0,60×0,40 м. Входът е от запад.

Находки: желязна скоба, костено шило.

Жилище 32. Южно от П-образната улица, срещу обществено-административната сграда. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 6,40 м и е широко 5,40 м. Врязано е дълбоко в скалата от двете страни, западната на дължина 1,70—2,90 м, след което продължава в зид, северната на 1,50 м. Неравностите на скалата са подзидани с дребни камъни. От юг зидът е запазен на височина до 1 м. Подът е заравнената скала. Входът е почти в средата на източната страна, оформен с едно стъпало, вдаващо се навътре, изрязано в скалата. Върху пода има дебел пласт (0,30 м) пепел, въглени, части от керемиди, тухли.

Находки: огрибка, ножче, костена дръжка.

Жилище 33. Западно от жилище 32 и южно от П-образната улица. Ориентирано е север—юг. Дълго е 11,50 м и е широко 4,40 м. Засечено е в скалата от юг на 0,70 м, от запад на 0,15 м и от изток на 0,40 м, на дължина 3 м, след което продължава зид, дебел 0,65 м. От юг зидът е разрушен, но той е изграден на ръба на склона. Подът е заравнената скала. Входът е от запад.

Находки: тежест за рибарска мрежа, шило.

Жилище 34. Западно от жилище 33. Ориентирано е север—юг. Дълго е 11 м и е широко 4,50 м. Засечено е в скалата от всички страни: от запад на 1 м, от север на 0,70 м, от юг на 0,12 м и от изток на 0,30 м. Подът е заравнената скала. Входът, широк 1,40 м, е очертан с лека засечка в скалата. Намира се на северозападния ъгъл.

Между жилища 33 и 34 има улица, широка 1,60 м, върху която са запазени следи от по-старо жилище.

Находки: бронзови напръстници и ножче.

Жилище 35. Западно от жилище 34. Ориентирано е север—юг. Има дължина 8,40 м и ширина 3,20 м. Засечено е плитко в скалния терен.

Жилище 36. То и жилище 8 са в един ред северно от главната улица, към която са засечени в скалата.

Жилище 36 е източно от църква № 7. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 11,80 м и е широко 4,90 м. Зидовете са запазени частично.

Находки: гърне.

Жилище 37. Източно от жилище 36. Ориентирано е север—юг. Запазено е в южната част, където стените са засечени на 0,40 м в скалата. Дължината не е установена. Широко е отвътре 2,70 м. На южната страна е изрязано легло на надлъжен сантрач.

Жилище 38. Източно от жилище 37, до което е допряно. Ориентирано е север—юг. Засечено е в скалата в южната част на 0,70 м. Зидовете са разрушени. Вътрешната ширина е 2,70 м. Западно от него има следи от засечено по-старо жилище.

Жилище 39. Източно от жилище 38. Построено е на мястото на по-старо, от което са останали изрязани дупки за отвесни греди. Към него поради наклона на терена води стълба.

Жилище 40. Запазена е само североизточната част. Дълго е 7,50 м. Ширината не е установена.

Жилище 41. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 6,80 м, със запазена ширина 2,20 м. Засечено е в южната си половина в скалата на дълбочина 1 м. В заравнения скален под в югоизточния ъгъл е изрязано корито (0,80 × 0,45 × 0,30 м) с дупки на дългите страни. Дупки има и при дъното на южната стена и жлеб на северната. В него е намерена горната част на хромел.

Жилище 42. Разположено е източно от жилище 41. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 10,50 м и е широко 4 м. Засечено е в скалата от юг. На тази страна е входът, оформен с едно стъпало.

Находки: част от калъп за отливане на накити.

Жилище 43. Съседно на жилище 41. Ориентирано е изток—запад с дължина 5 м и ширина 3 м. Засечено е в скалата от юг. Запазени са части от западния и северния зид. Към южната страна има изрязано в пода корито.

Жилище 44. Източно от жилище 43. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 5 м и е широко 2,10 м. Засечено е от юг и отчасти от изток.

Жилище 45. Източно от жилище 44 на мястото на по-старо, от което са останали следи от засечените стени. Ориентирано е изток—запад. Дълго е 5 м. Ширината му не е установена. Засечено е в скалата от юг и частично от изток и запад.

Жилище 46. Източно от жилище 45. Дълго е 2,50 м и е широко 2 м. Засечено е от юг и отчасти от запад в скалата.

Жилище 47. На мястото на по-старо жилище. Дълго е 8 м. Ширината не е установена. Входът се намира в югоизточния ъгъл, оформен с едно стъпало, вдаващо се навътре.

Жилище 48. Източно от жилище 47. Запазен е само югозападният ъгъл, засечен в скалата.

Жилище 49. Срещу жилище 25 източно от улицата. Дълго е 6 м, със запазена ширина до 5 м.

Жилище 50. Източно от жилище 51. То е разрушено при построяването на обществено-административната сграда. Запазен е югозападният ъгъл.

Жилище 51. Срещу жилище 33 северно от П-образната улица. Дълго е 5 м и е широко 3,50 м. Входът е в североизточния ъгъл. Зидовете са запазени на височина 0,80 м.

Жилище 52. Намира се източно от жилище 30, южно от П-образната улица. Дълго и широко е 3,70 м. Засечено е плитко в скалния терен.

Жилище 53. Разположено е северно от жилище 49, източно от П-образната улица. От него е запазен само югозападният ъгъл, засечен в скалата. През предпоследния строителен период останките му били затрупани от изкуствения насип, направен за подравняване на терена при построяването на църква № 6.

ГОРОДСКОЕ БЛАГОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА ЦИТАДЕЛИ У С. ЧЕРВЕН В XIII—XIV ВВ.

ВИОЛЕТА ДИМОВА

(Резюме)

В настоящей работе рассмотрены городское благоустройство и архитектура Червена — один из самых больших политических, экономических и культурных центров средневековой Болгарии в XIII—XIV вв. (точнее рассмотрена цитадель города). Цитадель Червена находится в восточной, более недоступной и прочно укрепленной части скального возвышения.

В условиях новых феодальных отношений, после освобождения Болгарии от византийского владычества в конце XII в. Червен начинает быстро развиваться и процветать экономически. На протяжении двух веков город меняет свое пространственное решение, что приводит к изменениям в его внешнем и внутреннем виде.

Старое укрепленное поселение становится главным центром, около которого постепенно начинает вырастать город. Население города непрестанно увеличивалось. Во второй большей части возвышения, которая на два этапа укреплялась крепостными стенами, возникали новые кварталы. Червен продолжал разрастаться, выходя за пределы крепостных стен. Так создавались окраины города.

Археологические исследования, проводимые в цитадели и в секторе в восточном конце западной части города, дают нам возможность изучить историческое развитие цитадели и в какой-то степени всего города. Обстоятельное изучение крепостной системы, гражданской и церковной архитектур дает нам точное представление об изменениях в развитии города.

В результате четырех больших разрушений на протяжении XIII—XIV вв. наступили изменения в городском благоустройстве и архитектуре Червена. Эти изменения исследованы по строительным периодам, выявленных на основе серьезных переустройств крепостных сооружений, восстановления и построения новых общественных и жилых зданий.

Еще в первые десятилетия XIII в. Червен начинает строиться по градостроительному плану сообразно с природными условиями и стратегическими особенностями скального возвышения. Несмотря на наступившие изменения в старом городе, который после своего разрастания и целостного укрепления плато становится цитаделью, Червен в основном сохраняет свой градостроительный план до конца своего существования.

В западном районе цитадели, на самом высоком месте построен замок феодального владетеля, который оставался постоянным доминирующим центром, определяющий градостроительный план не только цитадели, но и всего города. Сообразно с ним располагались другие части города — центр, военный и жилые районы.

После первого разрушения Червена, вероятно в 1230 г., крепость укреплена с востока и запада новой крепостной стеной, а с запада переустроена ранневизантийская стена. Существенные изменения произошли в западной части цитадели. Закрыты западные крепостные ворота башни и южнее их сооружены новые ворота. В северо-западном углу цитадели построены здания первостепенного военного значения, опоясанные укрепленной стеной. На западе от замка построены: вторая по величине церковь (№ 4), рядом с разрушенной, и митрополитская — в западной части города. Нет сведений о пространственном решении кварталов в жилой части восточнее замка и как осуществлялись коммуникации между ними, так как их следы уничтожены во время следующего строительного периода.

Вероятно Червен потерпел наибольшие убытки в начале XIV в. Происходят серьезные изменения во всей организации внутреннего пространства цитадели, которые прежде всего затрагивают ее архитектурный вид, не отражаясь особо на ее плановом решении. Может быть, именно тогда была укреплена первая часть города в западной части возвышения. Большое политическое и общественно-экономическое значение Червена делает возможным его переустройство по предварительному плану, сообразно с достигнутым до тех пор и с новыми архитектурно-художественными концепциями. Создана сеть улиц, план которой сравнительно простой, но очень функциональный как для коммуникаций, так и для всеобщего градостроительства цитадели. Крепостные ворота связаны главной улицей. Из нее выходят две второстепенные улицы и много переулков, оканчивающихся тупиком.

Создается внушительный городской центр. Кроме замка, который сейчас расширен, и церкви № 4, построены церковь № 2 и общественно-административное здание. На место разрушенных построек, в этой части цитадели построены солидные здания для городского гарнизона. Восточнее замка построен большой хозяйственный комплекс.

Третее разрушение Червена, совершенное, вероятно, во второй половине XIV в., приводит к новым изменениям в цитадели. Они тоже отражаются только на ее архитектурно-объемном виде, не меняя ее плановое решение. Разрушены церковь № 2, которая восстановлена, и общественно-административное здание, чьи функции начинает выполнять новое здание, построенное на самом высоком месте жилой части.

В конце XIV в. Червен сожжен во время похода великого визиря Али-паши. Происходят перемены в организации жилых кварталов, затронутых пожаром больше других построек. Их следы уничтожены более поздним строительством.

Самой яркой достопримечательностью архитектуры Червена являлись замечательные общественные здания. Феодальный замок со своими крепкими стенами был самым монументальным сооружением города. Замок является самостоятельной крепостью с оборонительной башней и большим комплексом, чьи помещения расположены в виде буквой П. На первом этаже находятся хозяйственные помещения, а на верхнем — жилые и сторожевые. Во дворе возвышается феодальная церковь.

В цитадели, впервые у нас, обнаружены две общественно-административные здания, построение которых требовало больших технических познаний и умений, для того чтобы подчеркнуть их общественную функцию. Внутри зданий имелись обширные залы с конхой в южной стороне и каменными скамейками с двух сторон. Полы зданий имели наклон по направлению от конхи к входу. Здания построены в стиле церковной архитектуры Червена.

Культовые постройки цитадели крестово-купольные, трехапсидные или одноапсидные и

относятся к типу четырехстолбовой крестово-купольной и одноапсидной купольной церкви со стеганым крестом. Они имеют богатое внутреннее и внешнее убранство и являются одними из самых больших зданий этого типа, исследованных до сих пор. Только две из них совсем простые и относятся к группе одноапсидных и однонефных церквей без притвора.

Жилищное строительство создавалось сообразно с конфигурацией и особенностями местности.До последнего разрушения города,от которого остались неоспоримые следы, здания строились амфитеатром, лицом к главной и более второстепенным улицам. Они двухэтажны: с цокольным этажом, построенным из камня со спайкой из глины, и верхним глинобитным этажом с деревянной обивкой, в середину которой насыпана желтая глина. Здания покрыты черепицей.

В Червене обнаружено сооружение для водоснабжения с башней, сохранившееся лучше других, которое построено в южном подножии возвышении и является значительным инженерно-строительным достижением.

В эпоху развитого феодализма в развитии Червена происходит эволюция и к концу XIV в. его можно по всем признакам отнести к числу хорошо планированных и благоустроенных городов, отвечающих современным требованиям. В какой-то степени город можно сравнивать с большими европейскими городами того времени.

После порабощения Болгарии османскими захватчиками, уцелевшее население продолжило жить в старом городе. Но постепенно Червен потерял значение хозяйственного, культурного и духовного центра и превратился в маленькое поселение. В письменных источниках нет сведений о том, когда население Червена покинуло скальное возвышение и поселилось в его подножии, где и сегодня существует село под названием Червен.

AMENAGEMENT DE LA VILLE ET ARCHITECTURE DE LA CITADELLE DE ČERVEV AU XIIIe— XV$_{e}$ S.

VIOLETA DIMOVA

(Résumé)

On examine l'aménagement de la ville et l'architecture de Červen qui se range parmi les plus grands centres politiques, économiques et culturels de la Bulgarie moyenâgeuse au XIIIe—XIVe s. (plus particulièrement sa citadelle). La citadelle de Červen occupe la partie est du coteau qui est plus inaccessible et solidement fortifiée.

Dans les conditions des nouveaux rapports féodaux, après la libération de la domination byzantine de la Bulgarie, à la fin du XIIe s., la ville de Červen connaît un rapide développement et une prospérité économique. Au cours de son existence qui se poursuit à travers deux siècles, elle présente une organisation différente de l'espace qui transforme son aspect extérieur et intérieur.

La vieille agglomération fortifiée devient le principal noyau, autour duquel la ville commence à s'agrandir progressivement. La population ne cesse d'augmenter. De quartiers nouveaux surgissent dans la seconde partie du coteau qui est plus grande et qui, à deux reprises, fut fortifiée de murs d'enceinte. Červen continue de s'agrandir et hors des murailles où se créent ses faubourgs.

Les recherches archéologiques dans la citadelle et dans le secteur situé à l'extrémité est de la partie ouest de la ville permettent de suivre le développement historique de la citadelle et dans un certain sens de toute la ville. L'examen détaillé du système de la forteresse, de l'architecture civile et religieuse présente un tableau clair des modifications intervenues dans le développement de la ville.

Au XIIIe—XIVe s. Červen subit 4 destructions sérieuses qui provoquent des changements dans son aménagement et dans son aspect architectural. Ils sont étudiés par périodes de construction, établies à la base des reconstructions sérieuses des ouvrages fortifiés, de la restauration et de la construction de nouveaux édifices publics et d'habitation.

Déjà au cours des premières décennies du XIIIe s., Červen commence à être construit selon un plan d'aménagement conforme aux particularités naturelles et stratégiques du coteau. Malgré les modifications dans l'ancienne ville qui, après son agrandissement et la fortification complète du plateau, se transforme en citadelle, Červen conserve en grande partie son aménagement jusqu'à la fin de son existence.

Dans la partie ouest de la citadelle, à l'endroit le plus élevé, est construit le château du seigneur qui reste la dominante constante, déterminant le plan d'aménagement non seulement de la citadelle mais aussi de la ville entière. Au château se conforme la disposition des autres parties de la ville — le centre, la partie militaire, les habitations.

Après la première destruction de Červen, survenue probablement en 1230, la ville est fortifiée d'un nouveau mur d'enceinte situé à l'est et au nord, tandis qu'à l'ouest le mur paléobyzantin est réorganisé. Des modifications considérables s'effectuent et dans la partie ouest de la citadelle. Le portail ouest de la tour est fermé et on en construit un nouveau, au sud. Dans l'angle nord-ouest de la citadelle sont bâtis des édifices ayant des fonctions militaires de premier ordre et qui sont entourés d'un mur de défense. A l'ouest du château sont construites: l'église (No 4), deuxième par sa grandeur, située à proximité de l'église détruite et l'église du métropolite, dont l'emplacement se trouve dans la partie ouest de la ville. La disposition des quartiers dans la partie d'habitation placée à l'est du château, ainsi que les voies de communication entre eux ne sont pas très claires, tout étant effacé pendant la période de construction suivante.

C'est probablement au début du XIVe s. que Červen subit les plus grands dégâts. Surviennent des changements sérieux dans toute l'organisation de l'espace intérieure de la citadelle et ils affectent surtout son aspect architectural sans modifier considérablement son plan d'aménagement. Peut-être à présent on fortifia la première partie de la ville dans la partie ouest du coteau. La grande importance politique, sociale et économique de Červen donna la possibilité de le reconstruire selon une conception préliminaire, conforme à ce qu'on avait déjà fait et aux nouvelles idées artistiques et architecturales. Un réseau routier est construit. Son plan est relativement simple mais très fonctionnel pour la communication de même que pour tout l'aménagement de la citadelle. La grande rue relie les portails. Deux rues secondaires et une multitude d'impasses en dérivent.

Un centre imposant de la ville se crée. A part le château qui à présent est élargi et l'église No 4, on construit l'église No 2 et un édifice administratif. Dans cette partie de la citadelle à l'emplacement des constructions détruites, on édifie des bâtiments solides pour la garnison de la ville. A l'est du château on construit un grand ensemble économique.

La troisième destruction de Červen, probablement pendant la seconde moitié du XIVe s., provoque de nouvelles modifications dans la citadelle. Elles aussi affectent son aspect architectural et son volume sans modifier son schéma de planification. L'église No 2 est détruite et restaurée. L'édifice administratif est détruit et ses fonctions sont assumées par un nouveau bâtiment, construit dans la partie la plus élevée des quartiers d'habitation.

A la fin du XIVe s., Červen est incendié lors de la campagne du Grand Visir Ali pacha. Les changements affectent l'organisation des quartiers d'habitation qui sont les plus endommagés. Leurs traces sont effacées par la construction ultérieure.

L'architecture de Červen se caractérise le mieux par les édifices publics remarquables. La construction la plus monumentale c'est le château féodal bâti avec des murs épais. Il représente une forteresse indépendante avec une tour de défense. C'est un grand ensemble dont les locaux sont disposés en П. Au premier étage se trouvent les locaux consacrés à l'activité économique et à l'étage supérieur – les locaux d'habitation et de garde. Dans la cour se dresse l'église féodale.

Dans la citadelle, pour la première fois chez nous, sont découverts deux édifices administratifs, dont la construction avait exigé de grandes connaissances et capacités techniques afin de souligner leur fonction sociale. Ce sont de vastes salles avec une „konha“ dans la partie sud et des bancs en pierre des deux côtés. Les planchers des édifices sont inclinés de la „konha“ vers l'entrée. Ils sont bâtis dans le style de l'architecture religieuse de Červen.

Les édifices cultuels dans la citadelle sont à coupoles disposées en croix, à trois absides ou à une abside, et appartiennent au type de l'église à quatre colonnes et à coupoles en croix et à celui à une abside et à coupoles en croix latine. Ils sont richement décorés à l'intérieur et à l'extérieur et sont les uns des plus grands édifices de ce type étudiés jusqu'à présent. Deux seulement sont ordinaires et se rapportent au groupe des églises à une abside et à une nef, sans porche.

La construction d'habitations est conforme à la configuration et aux particularités du terrain. Jusqu'à la dernière destruction de la ville, les bâtiments, dont des vestiges sûrs sont restés, sont bâtis en amphithéâtre, les façades donnant sur la grande rue et les rues plus secondaires. Ils sont à deux étages: un sous-sol bâti en pierre avec un liant de sol battu et un étage de torchis, dont les murs ont un revêtement de bois, rempli d'argile jaune. Ils sont recouverts de tuiles.

On a trouvé à Červen un dispositif de canalisation avec une tour érigée au pied du coteau, au sud. C'est une réalisation importante au point de vue du génie civil.

A l'époque de l'épanouissement du féodalisme, Červen subit une évolution et à la fin du XIVe s. possède tous les éléments d'une ville bien planifiée et bien aménagée qui correspond aux éxigences de son temps. A un certain point, elle peut être comparée aux grandes villes européennes de cette époque.

Après l'envahissement de la Bulgarie par les conquérants ottomans, la partie de la population, restée saine et sauve, continue à vivre dans la vieille ville. Mais peu à peu Červen perd de son importance en tant que centre économique, culturel et religieux et se transforme en une petite agglomération. Les sources écrites ne disent pas quand la population quitte définitivement le coteau et s'installe au bas du coteau où jusqu'à nos jours se trouve un village qui porte le nom de Červen.

СТОПАНСКА ДЕЙНОСТ

Разнообразният битов материал, намерен при разкопките на цитаделата, дава възможност да се хвърли светлина върху стопанската дейност в средновековния град и по-специално върху неговото основно ядро — цитаделата. Трябва да се има предвид обаче, че до нас са достигнали само случайно запазени материали, по-голямата част от които е във фрагментарно състояние. Поради това още в началото трябва да направим уговорката, че намерените при разкопките предмети не са в състояние да дадат изчерпателна картина за равнището на стопанската и още по-малко на художествената дейност, тъй като красивите и скъпи предмети са отнесени, първо, от техните собственици при бягството им при превземането на крепостта, а след това са обект на грабеж от завоевателите. Останалите битови предмети са изложени на продължително разрушаване. Много от тях са изравяни и отнасяни от иманяри и любители на старините, привлечени от преданията за заровени съкровища и за тайни входове в крепостта. Поради тези причини и тук, както при повечето археологически обекти, сме принудени да се задоволим с намерените при разкопките материали и въз основа на тях да правим заключения за бита на населението в тази част на града.

Поради неравния и стръмен терен на мястото, на което е изградена крепостта, стратиграфията на културните пластове е нарушена и най-много материали са намерени край крепостните стени, които задържали свличащата се от вътрешността пръст. Там културният пласт има най-голяма дебелина. От вътрешността в продължение на години пръстта се спускала по стръмните склонове към реката. От друга страна, културните пластове са нарушени при изграждането на последните строежи. Поради това трябва да приемем, че материалите от времето на Второто българско царство са предимно от края на XIV в. Срещат се и материали от по-ранно време и от по-стари епохи, но те са останали в долните нарушени културни пластове.

ГРЪНЧАРСТВО

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

В цитаделата не са открити грънчарски производствени съоръжения. Намерени са само глинени трикраки подставки, които се използуват при изпичането на гледжосани съдове. Те са поставяни между съдовете в пещта, за да не се слепват (обр. 27). Възможно е в замъка, където бяха намерени подставките, да е била изработвана трапезна художествена керамика от типа сграфито, но пещите и другите следи от тази дейност са заличени. Останките от глинени съдове преобладават в целия археологически материал. Те са натрошени на дребни късчета, повечето невъзстановими в предишния си вид. Броят на целите съдове, достигнали до нас, е сравнително малък.

ОБИКНОВЕНА КЕРАМИКА

Към обикновената керамика отнасяме глинените съдове, които служат за приготвяне на храна на огъня и за всекидневна употреба: гърнета, кани, стомни, чаши, свещници, лампи и др., които нямат художествена украса. Те са изработени на грънчарски кръг от добре пречистена, измесена и изпечена глина. След изпичането са добили яркочервен цвят с различни оттенъци — от оранжево до червено-кафяво — в зависимост от състава на глината и от силата на огъня. Липсват глинени съдове със сив цвят, който се получава при изпичане без свободен достъп на въздух.

Украсата е от врязани прави и вълнисти линии, от вдълбани ямички и точки и от отвесни или ромбовидно пресичащи се излъскани ивици. Към тази група отнасяме и съдовете, покрити изцяло или отчасти с безцветна или зелена глеч, нанесена върху неизпечената повърхност. Тези, които са покрити с глеч върху бяла ангоба или имат рисунки от бяла ангоба, причисляваме към художествената керамика. Общо взето, съдовете от този вид не се различават от глинените съдове, които са разпространени в обширна територия — от Балканския п-в до Крим и Близкия изток. Многобройни са по-цялостните изследвания и частичните публикации на подобна керамика у нас и в страните, където тя е била употребявана през този период. В зависимост от местните особености, които се проявяват в различните страни и дори в различните производствени центрове, тя е систематизирана от отделните автори в различни групи и подгрупи. В изследването се придържаме към класификацията на керамиката от двореца на Царевец във Велико Търново, с която тя има много голямо сходство[1].

Гърнета. От обикновената керамика най-голям е броят на гърнетата, което се обяснява с обстоятелството, че те се чупели често при приготвянето на храна на огъня. Въз основа на целите и възстановените гърнета и на многобройните фрагменти можем да ги разделим на няколко типа.

1. Гърнета с яйцевидно или сферично тяло, с една дръжка с елипсовидно сечение, започваща от устието или под него, и с изправена, леко издаваща се навън шийка. Украсата върху горната част на тялото е от врязани, успоредни, прави или вълнисти линии и вдълбани ямички, а върху долната част — от отвесни или наклонени излъскани ивици. Шийката е без украса или е запълнена с врязани прави успоредни линии (обр. 1—4).

2. Гърнета, които имат същата форма на тялото, но шийката е по-къса, конкавно извита навътре, без украса. В горната част на тялото има по няколко прави, врязани, успоредни линии, а долната е запълнена с излъскани отвесни или леко наклонени ивици (обр. 5, 6).

3. Гърнета, които имат същата форма на тялото, но завършват с издаден навън ръб, без шийка. Горната част на тялото е запълнена с прави, врязани, успоредни линии, а долната — с излъскани отвесни или наклонени ивици-

---

[1] С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов, 2, 1974, 7—186.

ци (обр. 7). Третият тип гърнета е най-близък по форма до гърнетата от периода на Първото българско царство, които завършват с извит навън ръб и нямат изправена шийка. Тази форма е почти изчезнала по време на Второто българско царство, докато гърнетата с висока, изправена шийка, с богата врязана украса са краен етап в типологичното развитие на този вид глинени съдове. В търновската керамика най-много са употребявани гърнетата с изправени шийки, запълнени с разнообразни съчетания от прави и вълнисти линии и вдълбани ямички[2], докато в Червен те се срещат сравнително по-рядко. Първите два типа — с изправени и конкавно извити шийки — са преходен етап от развитието на гърнетата без шийки и с издаден навън ръб към тези с отвесно издигнати и богато украсени шийки. В двореца на Царевец са употребявани предимно гърнета, които са твърде напред в своето типологично развитие[3].

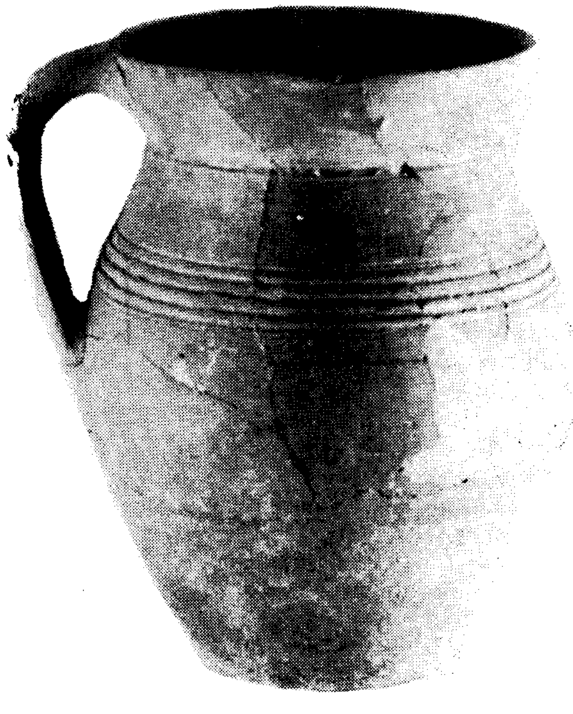
Обр. 1. Гърне I тип

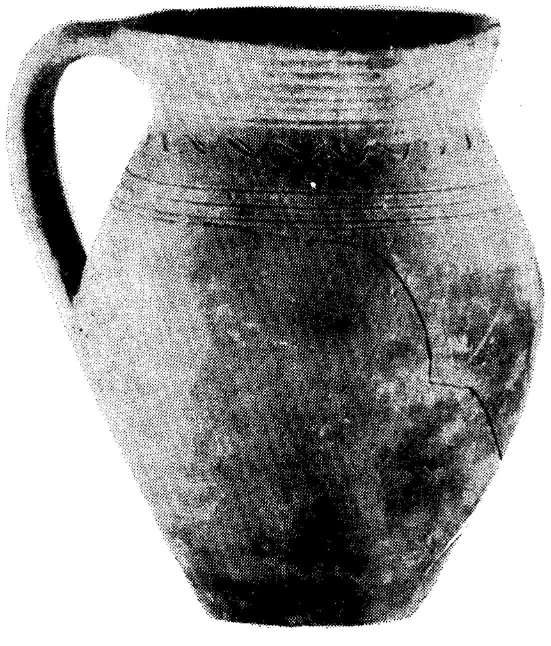
Обр. 2. Гърне I тип

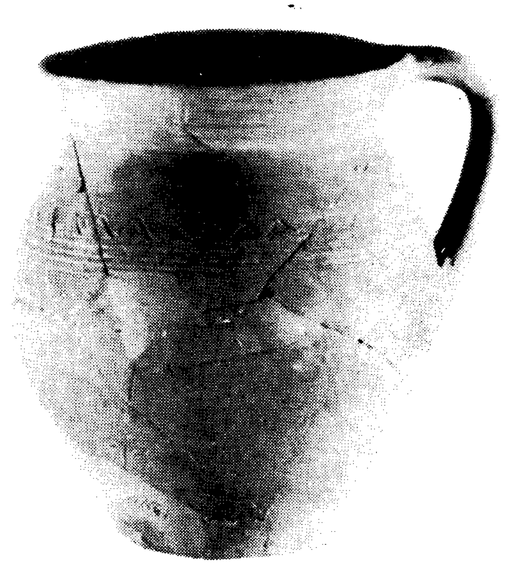
Обр. 3. Гърне I тип

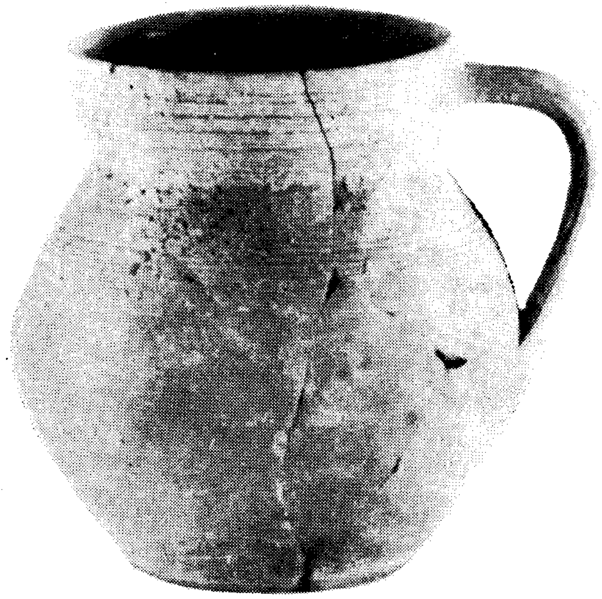
Обр. 4. Гърне I тип

---

[2] Пак там, 20—22.
[3] Пак там, с. 24.

Еволюцията във формите на гърнетата ни дава основание да приемем, че тази керамика се развива самостоятелно в страните, в които се употребява, и да отхвърлим твърдението, че е усвоена въз основа на внесени готови форми и техника[4].

Кани и стомни. Те са стройни съдове с цилиндрична шийка и са с по-разнообразни форми от гърнетата. Няколко са покрити изцяло или само в горната част с безцветна или със зелена глеч. Някои са с ойноховидно устие, други са с чучурки (обр. 8—12). Основната им украса е от прави и вълнисти линии в горната част и от излъскани отвесни и наклонени ивици в долната част. Повърхността на някои от тях е изпълнена с малки релефни пъпчици, които покриват и дръжките. Други са с двойни и тройни прави или извити дръжки,

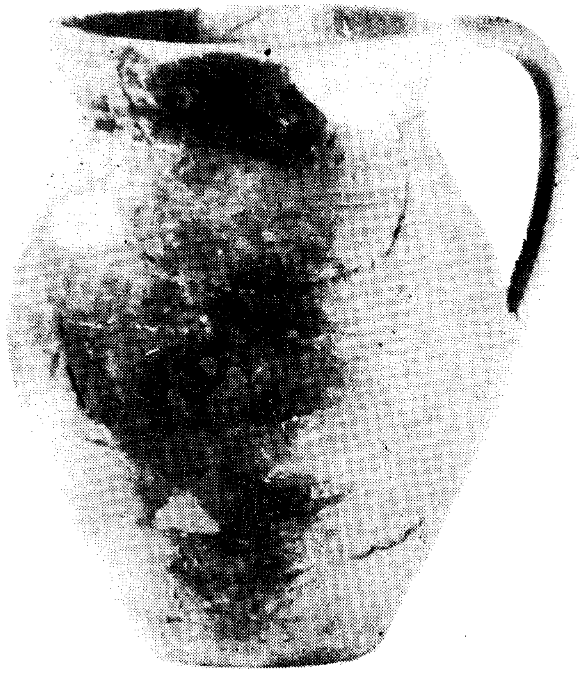
Обр. 5. Гърне II тип

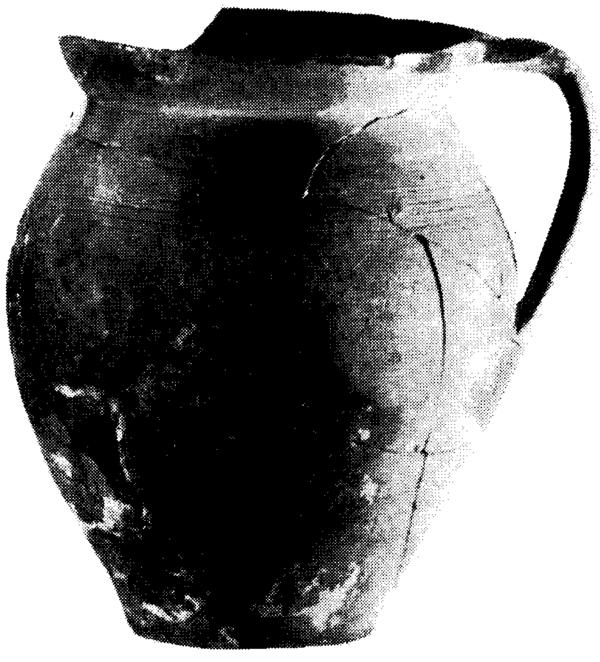
Обр. 6. Гърне II тип

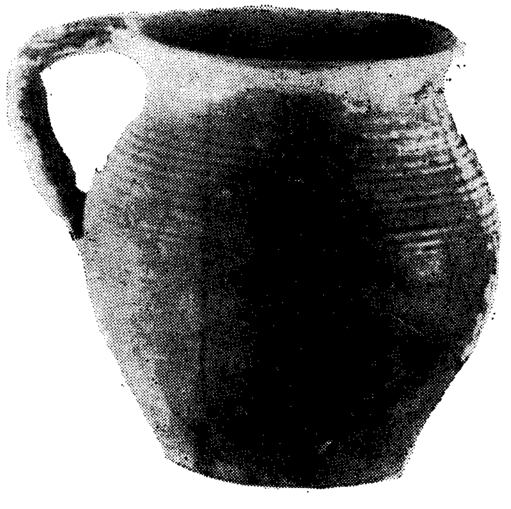
Обр. 7. Гърне III тип

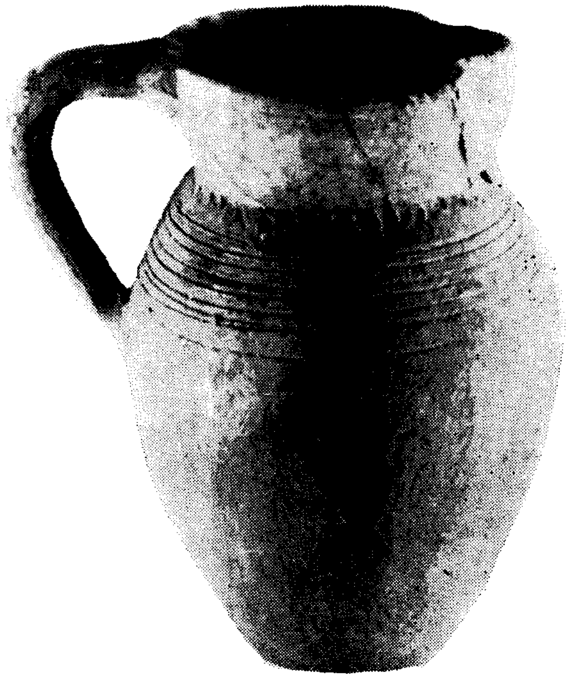
Обр. 8. Кана

---

[4] P. Diaconu, S. Baraschi. Păcuiullui Soare Aşezarea medievală (secolele XIII—XIV). 2. Bucureşti, 1977, p. 168.

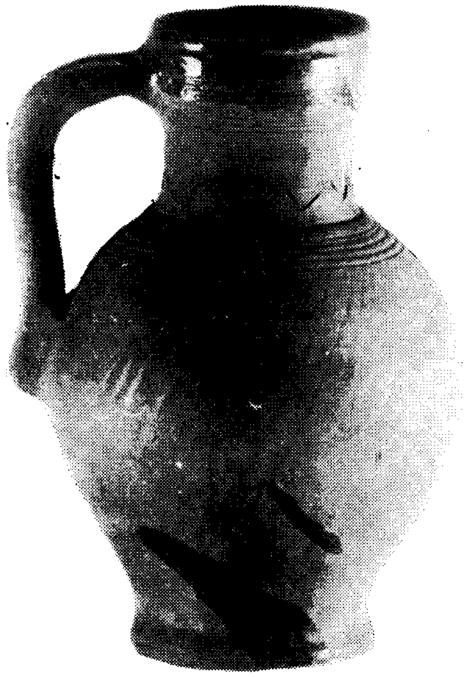

Обр. 9. Кана

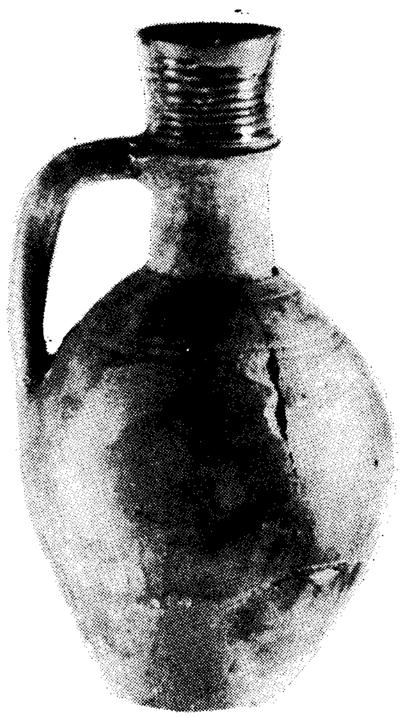

Обр. 11. Стомна

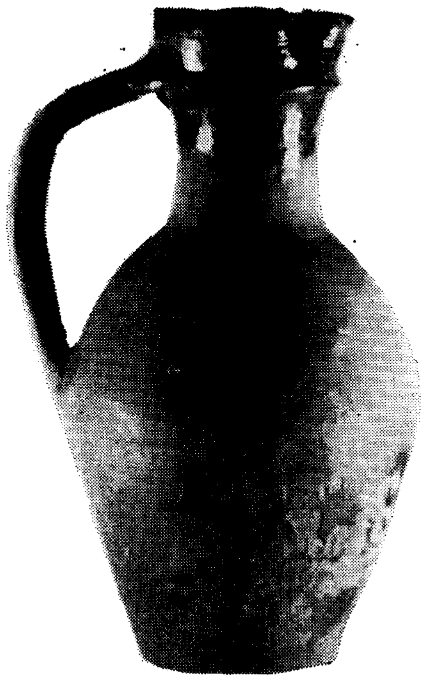

Обр. 10. Стомна

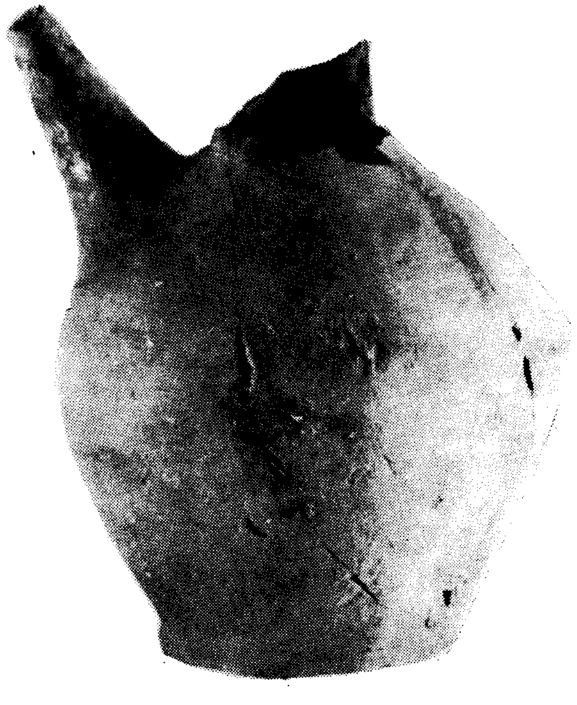

Обр. 12. Стомна

които понякога са украсени с линии от бяла ангоба. Някои кани и стомни, а вероятно и гърнета са имали капачета. По форма и украса каните и стомните от Червен не се отличават от каните и стомните, употребявани в двореца на Царевец[5]. Липсват съдове от този вид, украсени с ивици от черна боя и със златиста ангоба освен няколко единични фрагмента. Вероятно те са останки от керамиката от XI—XII в., както засега тя се датира във вътрешността на страната[6].

---

[5] С. Георгиева. Керамиката. . . , 24—34.

[6] Срв. С. Георгиева. Средновековна керамика от Мелнишката крепост. — Археология, 22, 1980, № 2, 47—54.

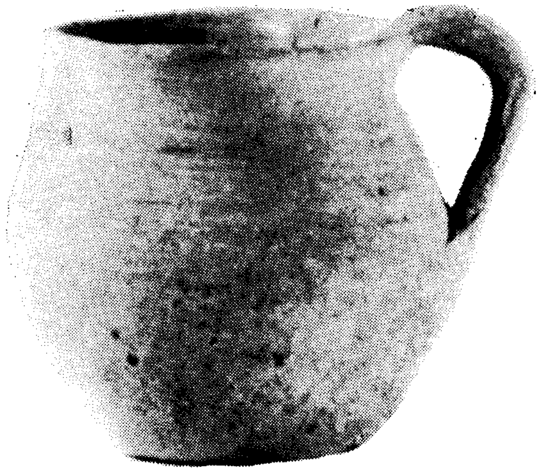

Обр. 13. Чаша

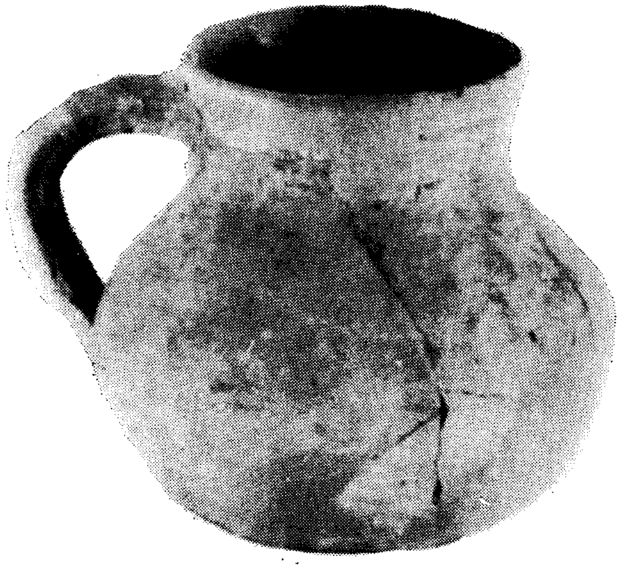

Обр. 14. Чаша

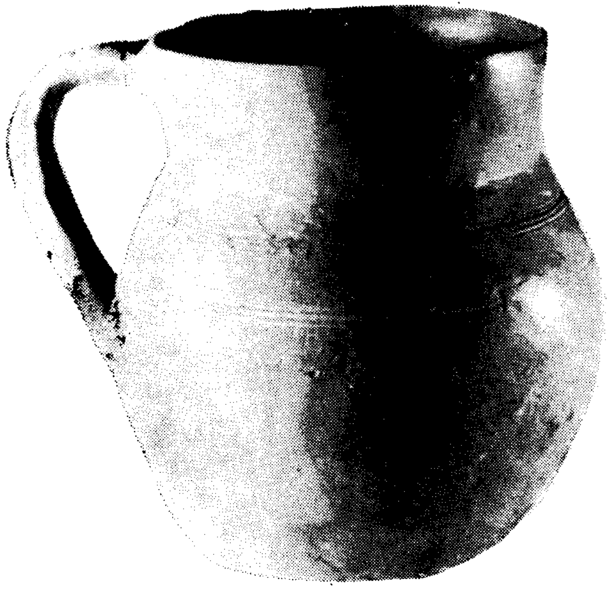

Обр. 15. Чаша

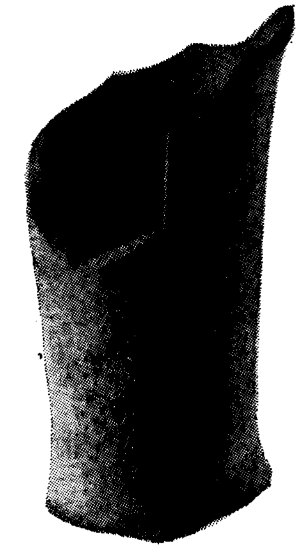

Обр. 16. Чаша

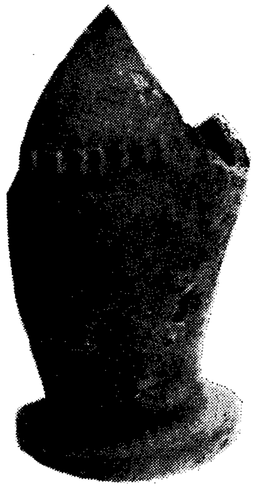

Обр. 17. Чаша-бокал

Чаши. Както при търновската керамика, чашите имат най-често формите на гърнетата, на каните и на стомните, но са с по-малки размери (обр. 13—16)[7]. Употребявани са и чаши, подобни на търновските бокали (обр. 17)[8]. Те са високи съдове с цилиндрична форма. До нас са достигнали и две напълно запазени чаши, чието тяло има формата на пресечен конус, който към дъното силно се стеснява, а горе фунievидно се разширява. Украсени са с врязани прави и вълнисти линии (обр. 18, 19).

Амфори. При разкопките са намерени две напълно запазени амфори. Те са от белезникава глина, с вретеновидно тяло и заоблено дъно. Двете дръжки излизат над устието. Горната част на тялото е украсена с врязани, прави, успоредни линии. Високи са по 30 см (обр. 20, 21). Амфорите през този период вече почти не се срещат у нас[9]. Вероятно те са внесени в Червен, още повече, че се различават по цвета на глината от останалата керамика.

Делви. Употребявани са и големи съдове — делви, от които намерихме значителен брой фрагменти. Украсата им е най-често от характерните за този вид съдове релефни ленти с насечки, направени с пръсти[10].

Лампи и свещници. За осветление са използвани глинени лампи и свещници. Лампите са с форма на плитки панички с издадено навън улейче и с дръжка, която излиза от средата им (обр. 22). Подобни лампи или по-скоро фрагменти се срещат в малко количество

---

[7] С. Георгиева. Керамиката. . . , 34—37.

[8] Пак там, 37—39.

[9] Срв. Й. Чангова. Средновековни амфори от България. — ИАИ, 22, 1959, 249—262.

[10] С. Георгиева. Керамиката. . . , 40—41.

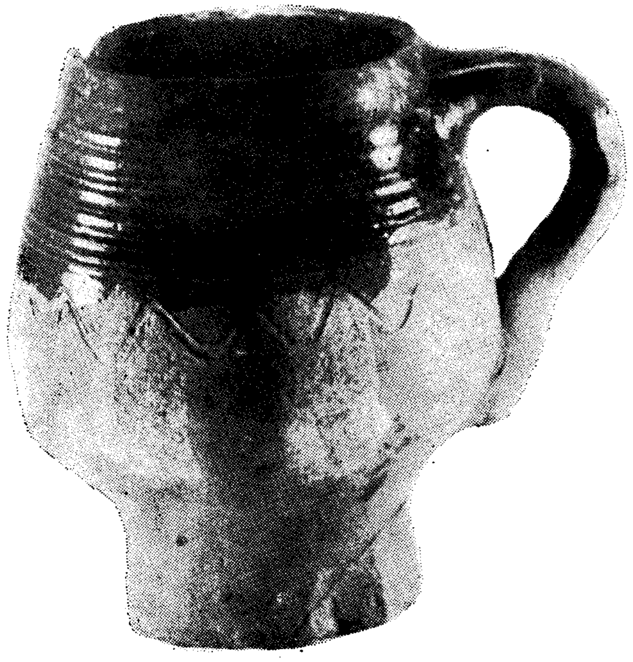
Обр. 18. Чаша

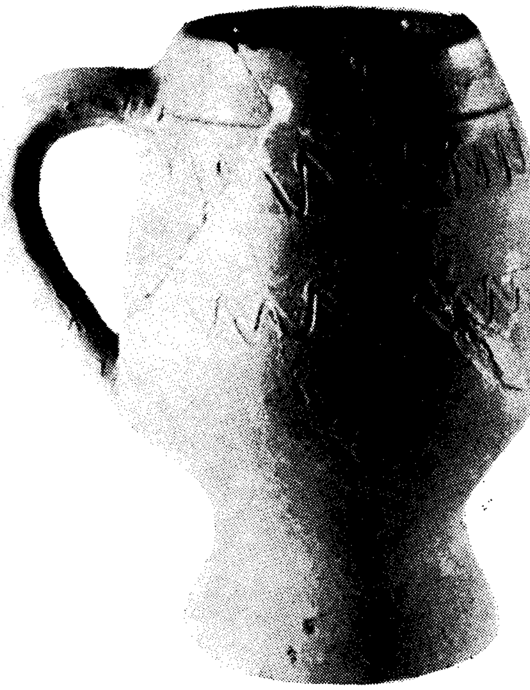
Обр. 19. Чаша

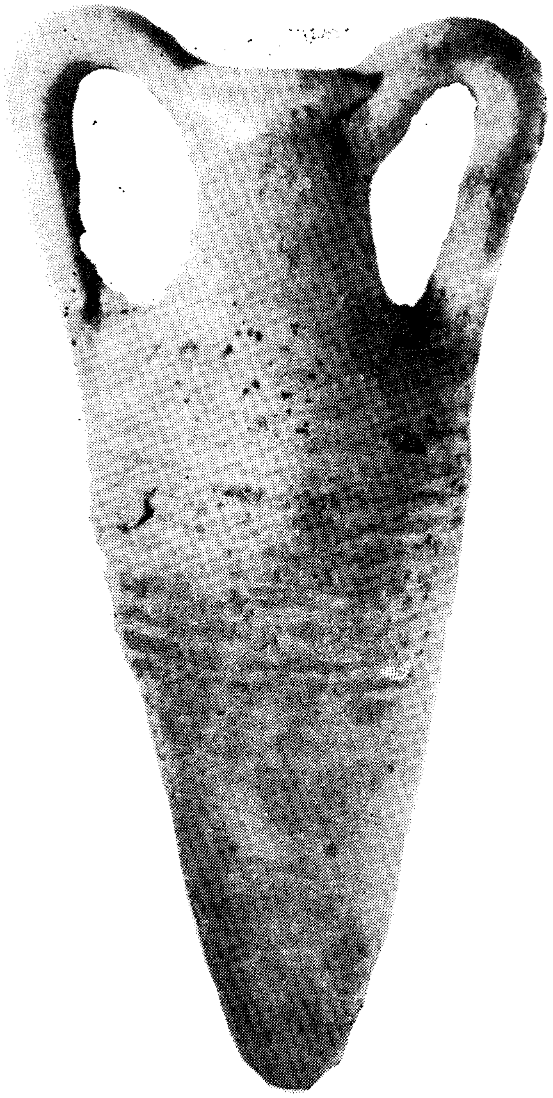
Обр. 20. Амфора

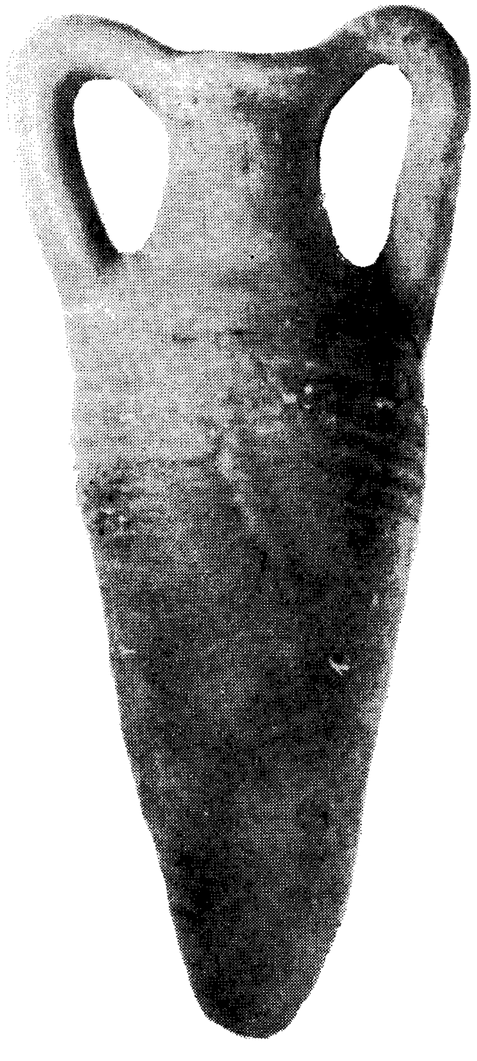
Обр. 21. Амфора

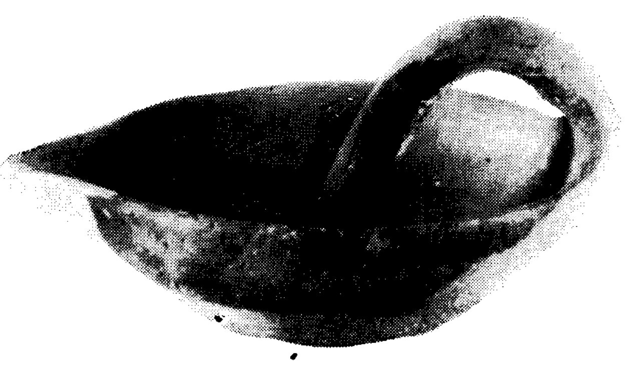
Обр. 22. Глинена лампа

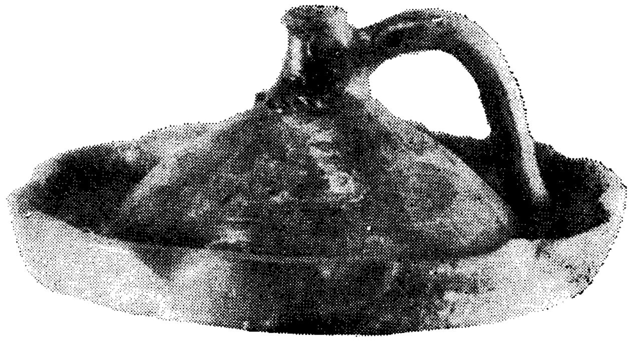
Обр. 23. Свещник от първи вид

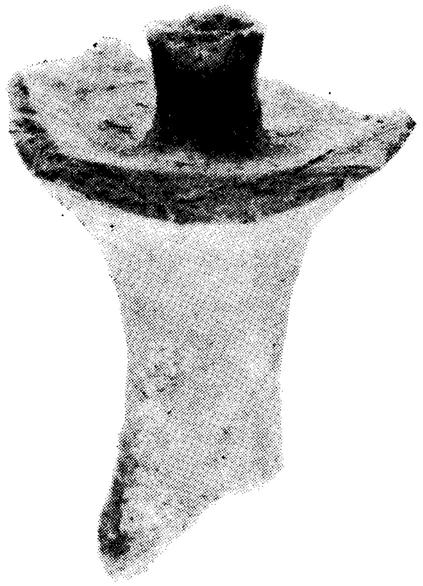
Обр. 24. Свещник от втори вид

Обр. 25. Глинени топчета за пряжка

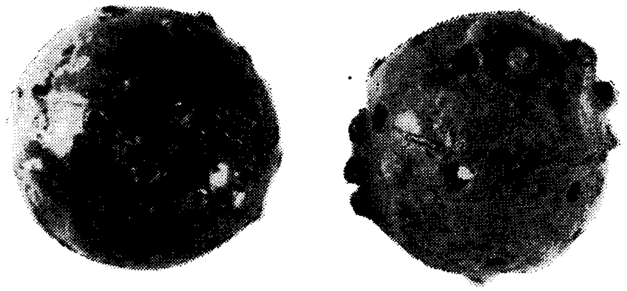
Обр. 26. Глинени играчки — дрънкулки

в Търново[11]. Освен във Византия такива лампи през този период са употребявани и на други места[12]. Известен брой лампи от този вид са открити при разкопките в крепостта Пъкуиул луи Соаре на Дунав[13]. Свещниците подобно на употребяваните в Търново са два вида.

1. С конусовидно тяло, с една дръжка и с плоска основа, завършваща с издигнат отвесно нагоре ръб, често украсен с насечки. Свещта е закрепвана с издатък горе или пъхната в дупка на издатъка (обр. 23)[14]. В румънската литература тези свещници се смятат за капачета[15].

2. Със стройно цилиндрично тяло, завършващо с втулка за свещта и с една или две панички под нея, предназначени да събират капещия от свещта восък (обр. 24)[16].

Глинени кръгчета. Към обикновената керамика трябва да причислим и многобройните глинени кръгчета, намирани върху цялата територия на крепостта, с диаметър 0,3—0,5 см. Те са направени най-често от допълнително огладени фрагменти от глинени съдове и много по-рядко са приготвени специално. Няколко дъна от съдове са с малка кръгла дупка в средата. Възможно е те да произхождат от глинени съдове, които са използувани за саксии.

---

[11] Пак там, с. 45.

[12] Пак там и цит. лит.

[13] R. Diaconu, S. Baraschi. Op. cit., tabl. IX, 1—7.

[14] С. Георгиева. Керамиката. . . , 46—49.

[15] S. Baraschi. Capacele de lut de la Păcuiul lui Soare. — SCIV, 23, 1972, № 4, 609—617.

[16] С. Георгиева. Керамиката. . . , 44—45.

Намерени са и много прешлени от глина, които по форма са сферични, конусовидни или двойноконусовидни, и известен брой глинени топчета за пряжка с диаметър 2—3 см (обр. 25)[17]. Две детски играчки със сферична форма и дупчици и с камъчета вътре са изпълнявали ролята на дрънкулки. Покрити са със зелена глеч (обр. 26).

ХУДОЖЕСТВЕНА КЕРАМИКА

Сграфито керамика. Художествената керамика е употребявана предимно при хранене, т. нар. трапезна керамика. Най-много са съдовете, украсени със сграфито техника (върху бяла ангоба са гравирани различни орнаменти, чиито контури изпъкват с цвета на глината)[18]. Поради обстоятелството, че материалите от крепостта на Червен са предимно от края на XIV в., сграфито керамиката няма широки хронологически граници. Липсват сграфито керамика от XI—XII в. и образците от епохата на османското владичество. Прави впечатление големият процент на тази керамика спрямо обикновената керамика — 1:10. Това показва, че тук тя е употребявана в по-голямо количество в сравнение с останалите обекти в страната. В това отношение можем да правим сравнение само със столицата Търново, с Мелник, Варна, Несебър и с някои по-големи тогавашни български градове, като Шумен, Ловеч и Каварна. По състав на глината, по начин на изпичане и по техника на изработване сграфито керамиката не се отличава от останалата керамика в крепостта. Намерените трикраки подставки, които се използуват при изпичането на сграфито керамиката (обр. 27), показват, че тази керамика е произвеждана в Червен.

Употребявани са главно *блюда и купи*, които не се отличават по форма от сграфито съдовете от останалите страни на Балканския п-в и в Близкия изток[19].

Като *чаши* са използувани малки сферични панички с по-високи конусовидни столчета, покрити и от двете страни с глеч върху бяла ангоба, някои с по няколко врязани концентрични окръжности (обр. 28). Част от блюдата и купите завършват с фестониран ръб. Голям е броят на монохромните съдове, покрити с безцветна глеч, с по няколко врязани концентрични окръжности. Безцветната глеч има обикновено зеленикав оттенък. Среща се и блестяща зелена глеч, нанесена плътно във вид на стъкловидна маса.

---

[17] За прешлените и за глинените топчета за пряжка вж. в този том В. Нешева. Металообработване.

[18] Общо за сграфито керамиката срв. С. Георгиева. Керамиката. . . , 58—142.

[19] Пак там, с. 60, обр. 96, 97.

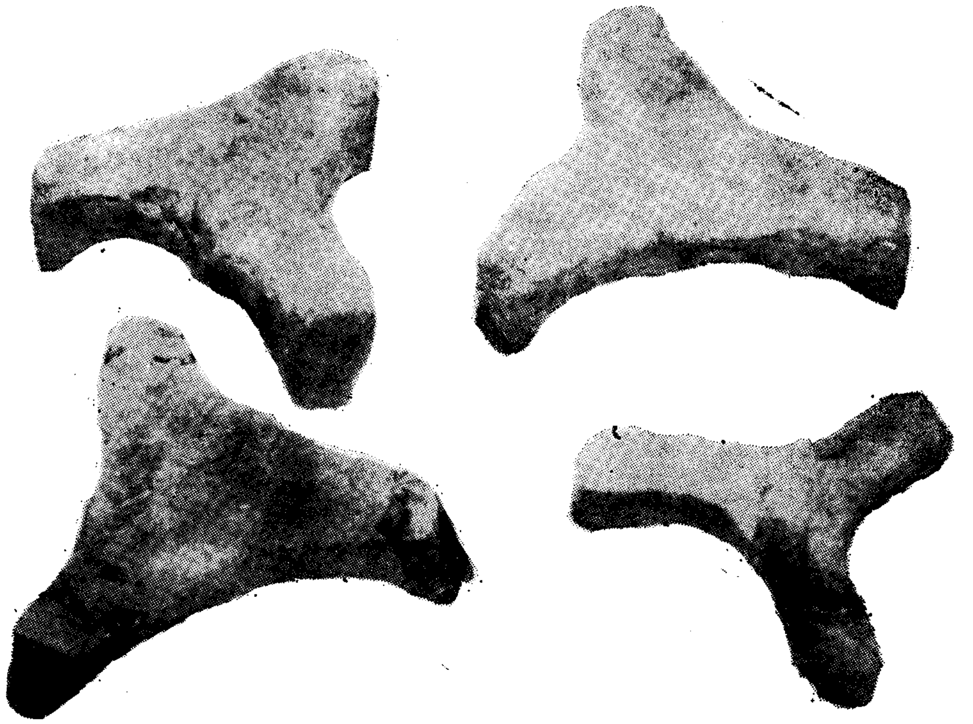

Обр. 27. Глинени подставки за изпичане на глазирана керамика

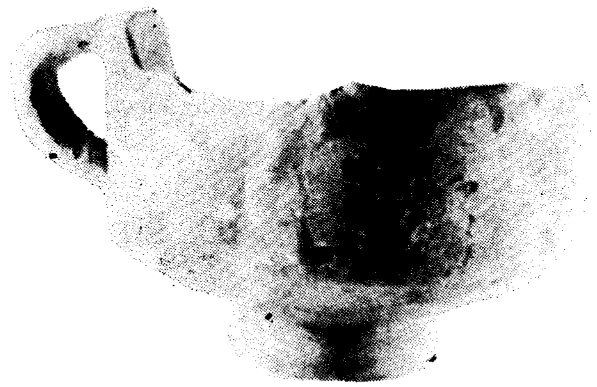

Обр. 28. Чашка, покрита с глеч върху бяла ангоба

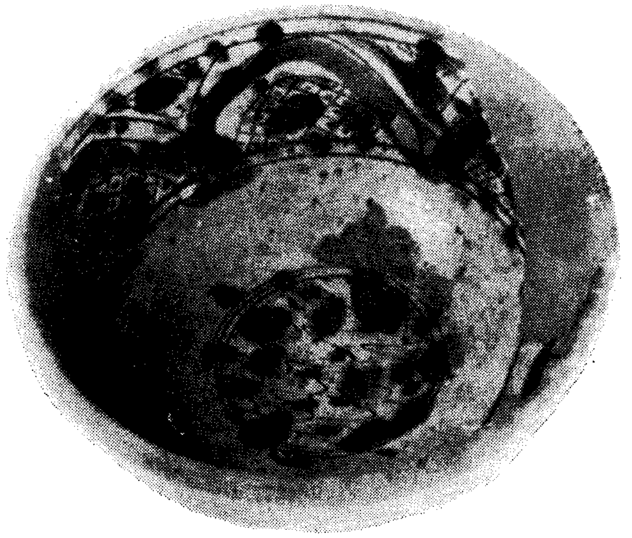

Обр. 31. Сграфито съд с геометрична украса

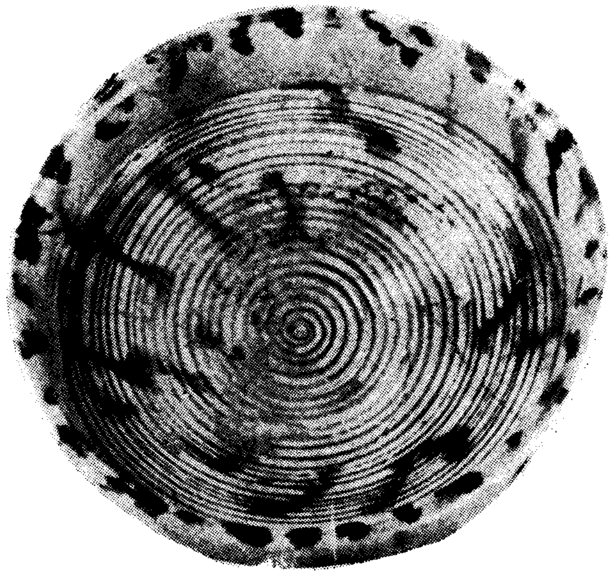

Обр. 29. Сграфито съд с геометрична украса

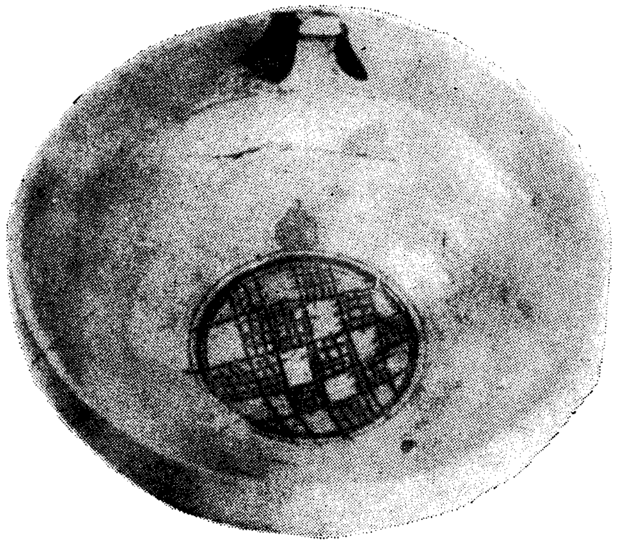

Обр. 30. Сграфито съд с геометрична украса

Общо взето, украсата на сграфито керамиката в Червен се характеризира с по-голямо разнообразие на мотивите и с по-голяма свобода при нанасянето на класическите орнаменти, каквито са например розетата, палметата, разводът и др., в сравнение с търновската сграфито керамика. Съществува и по-голяма пъстрота при нанасянето на цветните глазури, като украсяваната повърхност на съдовете е богато наситена с жълти, кафяви и зелени петна и ивици. Често с цветна глеч са подчертавани контурите на врязаните мотиви или са запълвани изцяло самите мотиви. Дъната освен с концентрични кръгове са запълнени със спирали, с напречни вълнисти или коси линийки, с шахматен или мрежест орнамент (табло 1; обр. 29—31). Своеобразен начин на украса на керамиката в Червен е запълването на цялата повърхност на съдовете с кръгчета, с кръгчета с точки или с малки четирилистни цветчета (табло 1). Мрежестият орнамент, правите и вълнистите линии в най-различни съчетания намират широко приложение в червенската керамика[20]. Преобладават геометричните мотиви. Растителните са силно стилизирани и добиват вид на геометрични (табло 2, 3). Среща се честата в сграфито керамиката украса от редуващи се групи от прави и есовидни или начупени линии, добили тук най-различни форми (обр. 32)[21]. Плетеницата е също твърде разнообразна — в хоризонтална ивица или в централен мотив, т. нар. „соломонов възел“, запълващ дъното на съда (табло 4; обр. 33)[22]. За разлика от търновската керамика чести са радиално излизащите от дъната на съдовете ивици, запълнени по различен начин (табло 5;

---

[20] Пак там, 68—78.

[21] Пак там, 78—79.

[22] Пак там, 79—83.

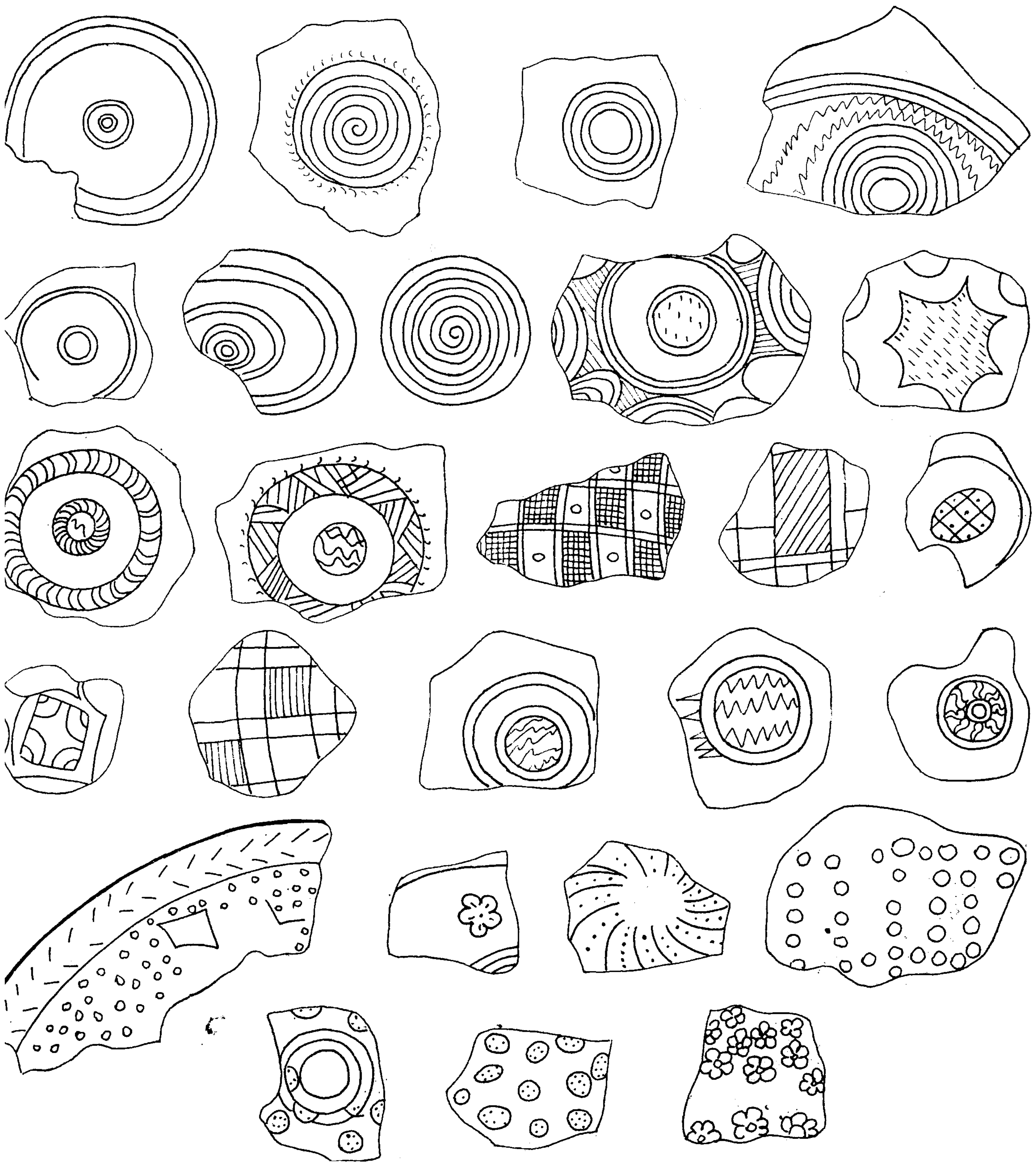

Табло 1. Фрагменти от съдове с разнообразна геометрична украса

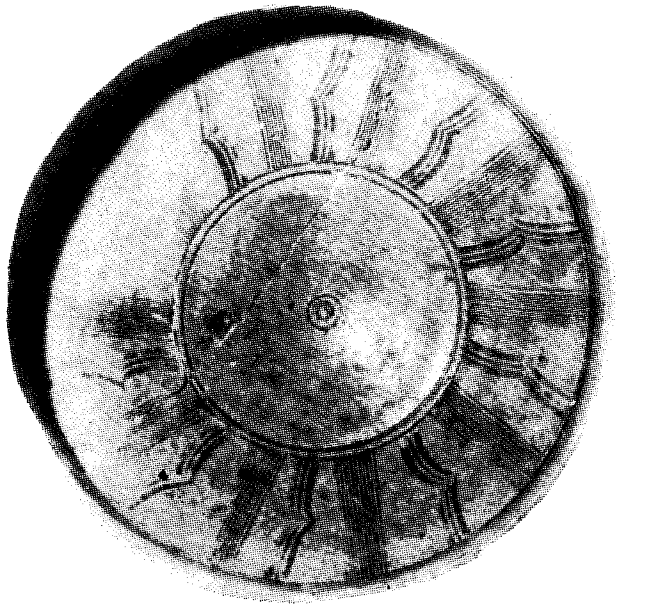

Обр. 32. Сграфито съд с украса от редуващи се ивици от прави и начупени линии

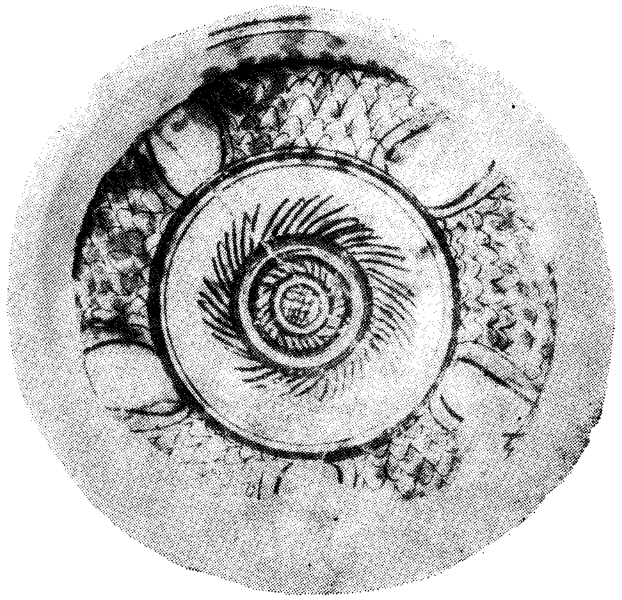

Обр. 34. Сграфито съд, украсен с радиални ивици

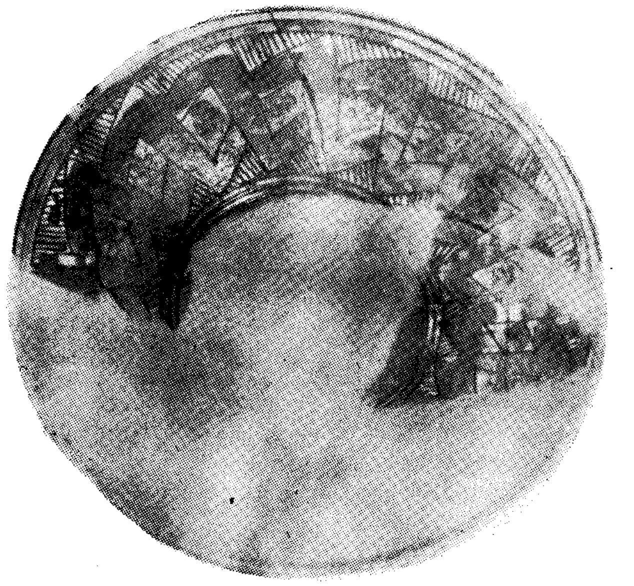

Обр. 33. Сграфито съд с украса от плетеница

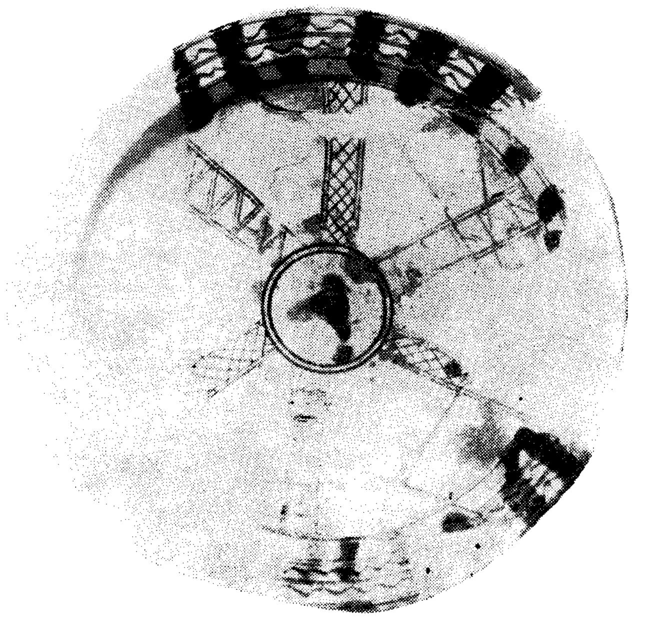

Обр. 35. Сграфито съд, украсен с радиални ивици

обр. 35—37). Среща се и украса от елипсовидни фигури (табло 6; обр. 34).

От растителните мотиви най-разпространена е розетата (табло 7; обр. 38—40)[23]. „Разводът“ в най-различни варианти и степени на стилизация заема значително място в орнаментиката на сграфито керамиката от Червен. Често той е стилизиран в спирали, като полупалметите са предадени по различен начин (табло 9, 10; обр. 41—42). Често те са във вид на полукръгли ивици о коло спиралите[24]. Значителен е броят на дъната от сграфито керамика, които са запълнени със своеобразна кръстовидна стилизация на мотива „развод“, срещащ се и при търновската керамика (табло 11, 12; обр. 43—45)[25]. Наред с няколкото врязани преди изпичането кръстове върху няколко съда

[23] Пак там, 86—87.
[24] Пак там, 87—94.
[25] Пак там, с. 94.

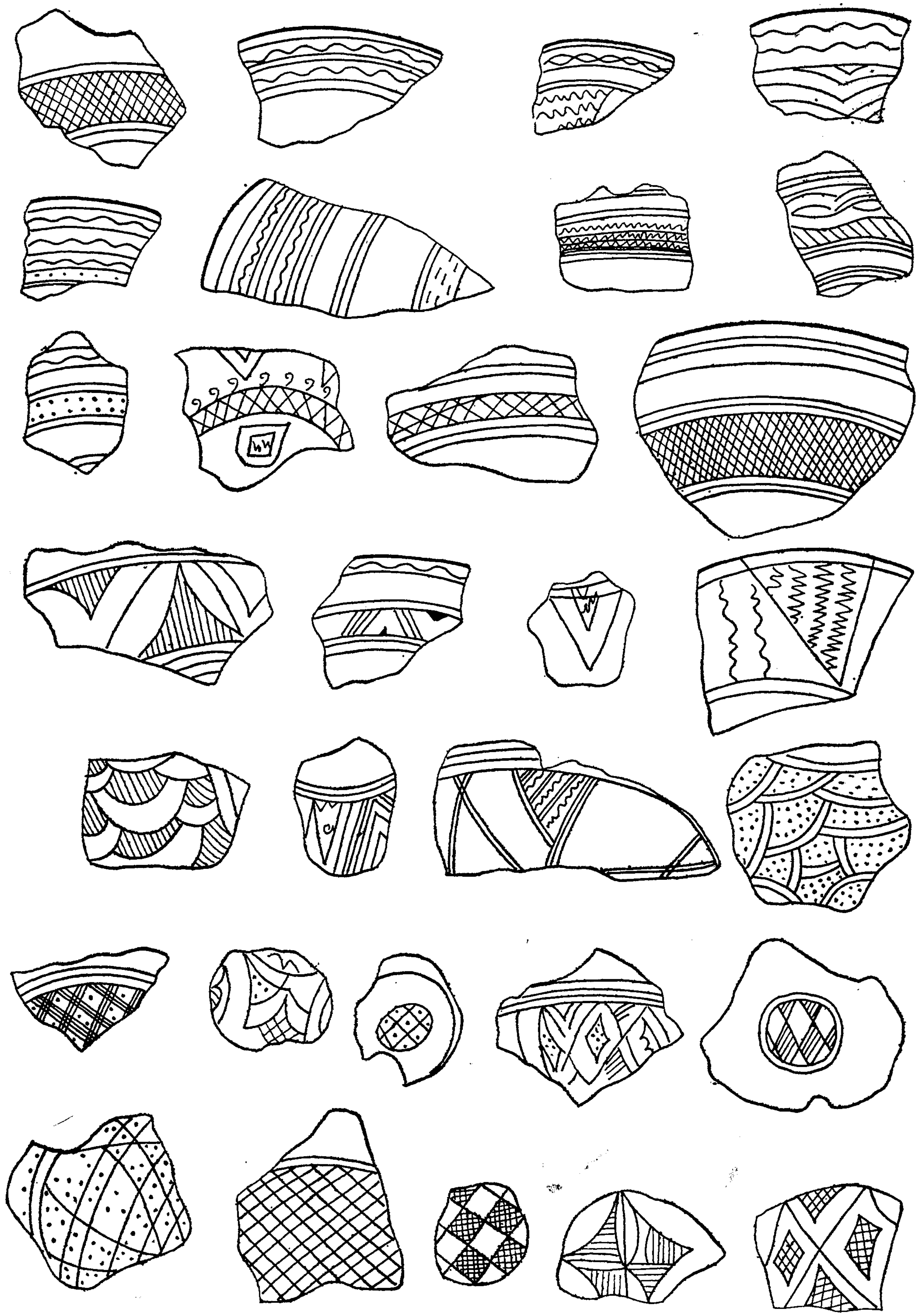

Табло 2. Фрагменти от съдове с разнообразна геометрична украса

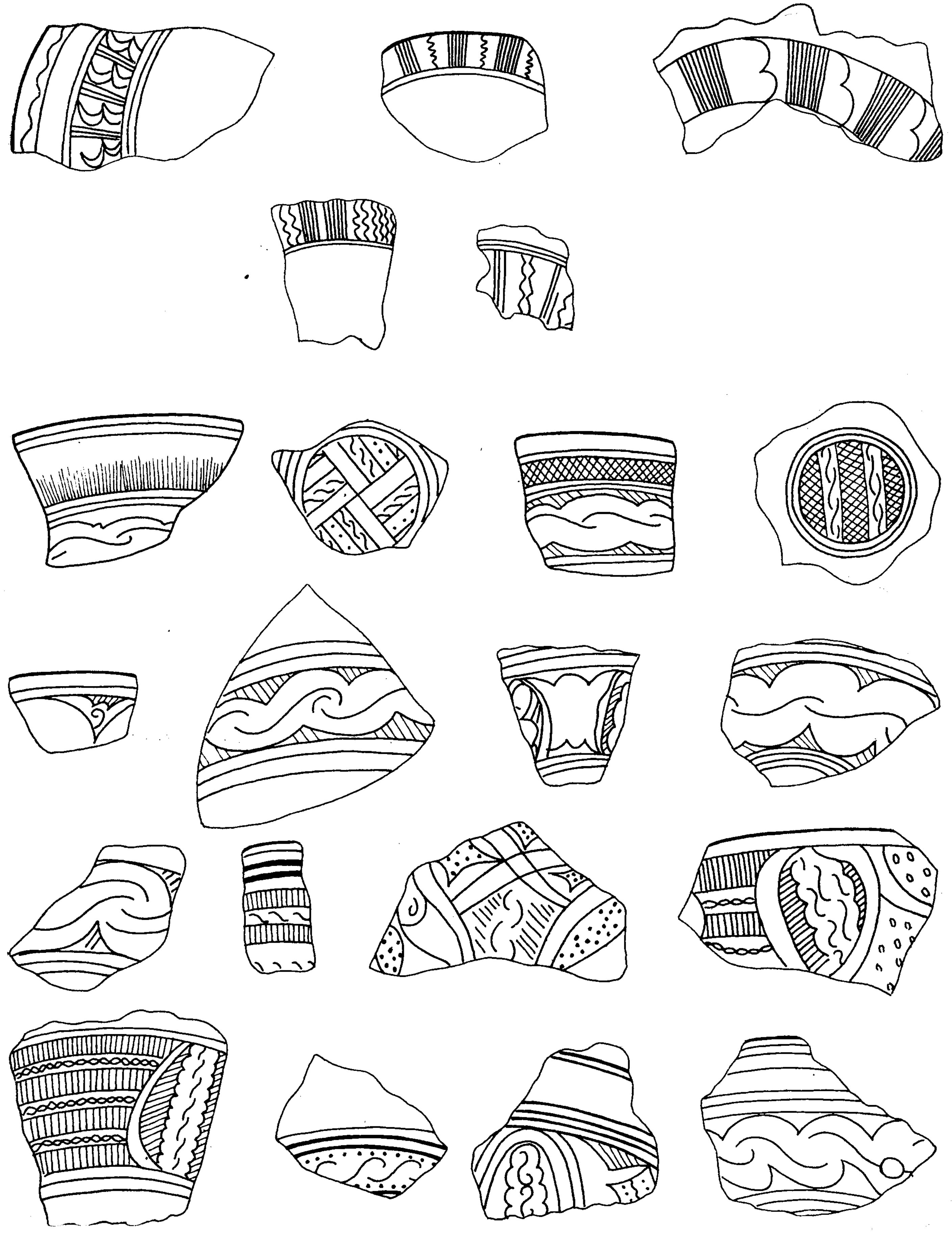

Табло 3. Фрагменти от съдове с разнообразна геометрична украса

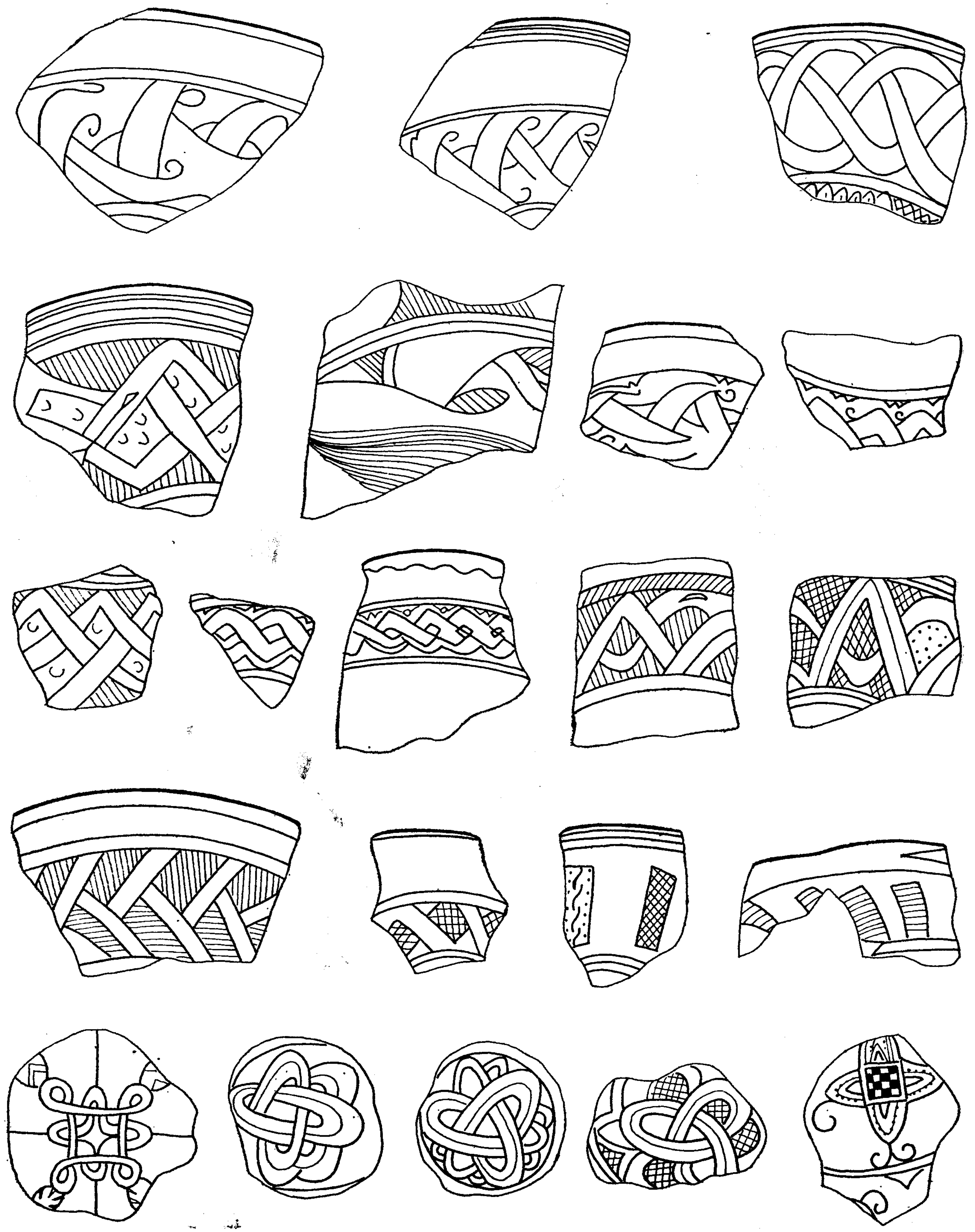

Табло 4. Фрагменти от съдове с украса от плетеници

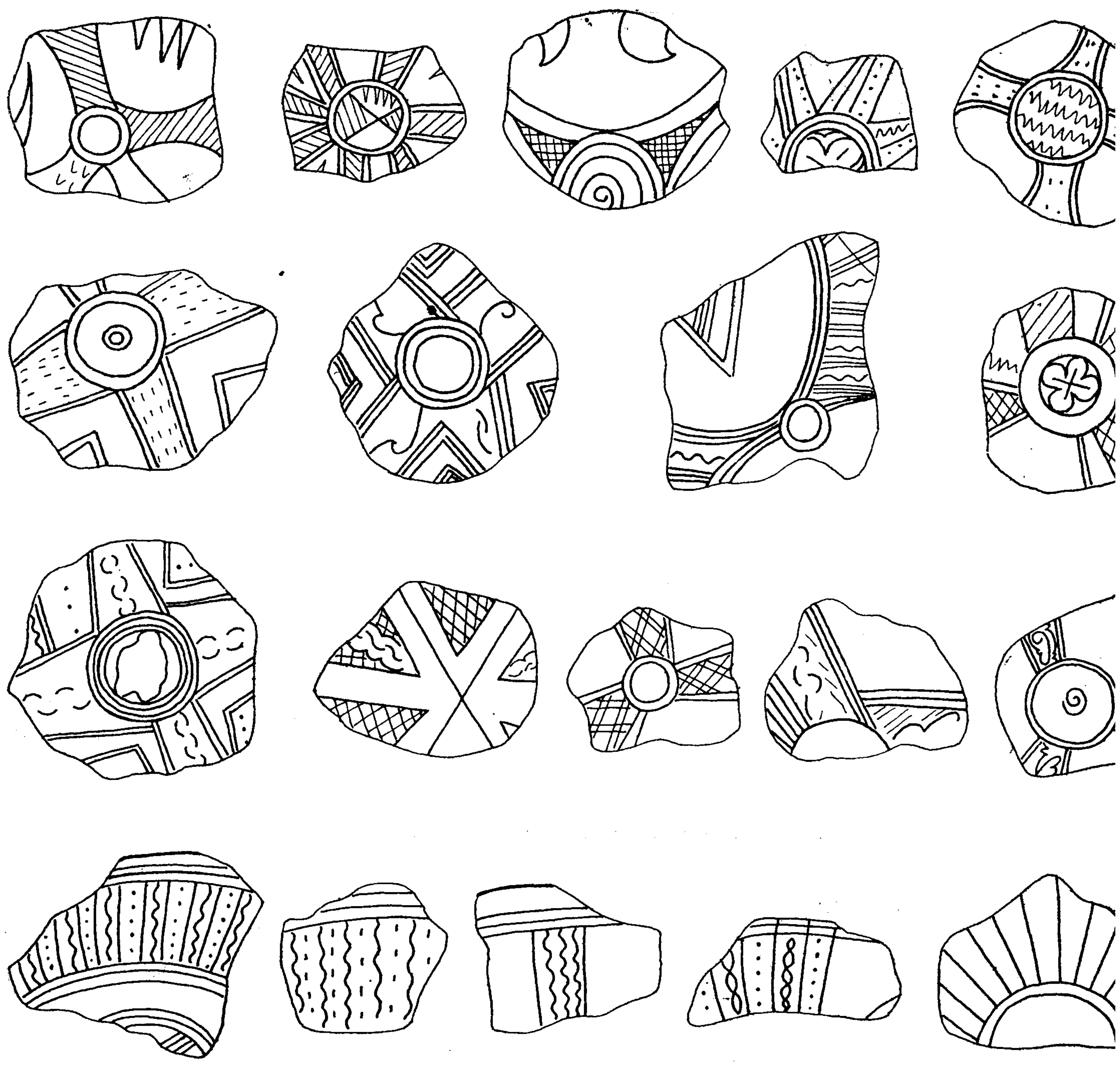

Табло 5. Фрагменти от съдове с украса от радиални ивици

са врязани допълнително кръстовидни знаци, каквито засега не са открити в търновската керамика (табло 13; обр. 46, 47). Кръстовидният орнамент върху сграфито керамиката от Червен ни навежда на известни аналогии с кръстовете върху някои каменни блокове от крепостните стени, които вероятно са свързани с развитието на Червен като духовно средище[26]. Малък е броят на листовидните и палметовидните мотиви (табло 14; обр. 48, 49).

Изображенията на птици са около 2% сред намерената в крепостта сграфито керамика. Повечето са едри, запълващи почти цялата повърхност на съда (табло 15, 16; обр. 50—52). Голям е броят на орлите с разперени крила, силно стилизирани. Окото често е изобразено като спирала, тялото е запълнено с начупени линии. Общо взето, те са по-свободно представени и по-неумело нарисувани, отколкото изображенията на птици върху сграфито керами-

---

[26] С. Георгиева. Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. — ИАИ, 33, 1972, с. 313, обр. 4.

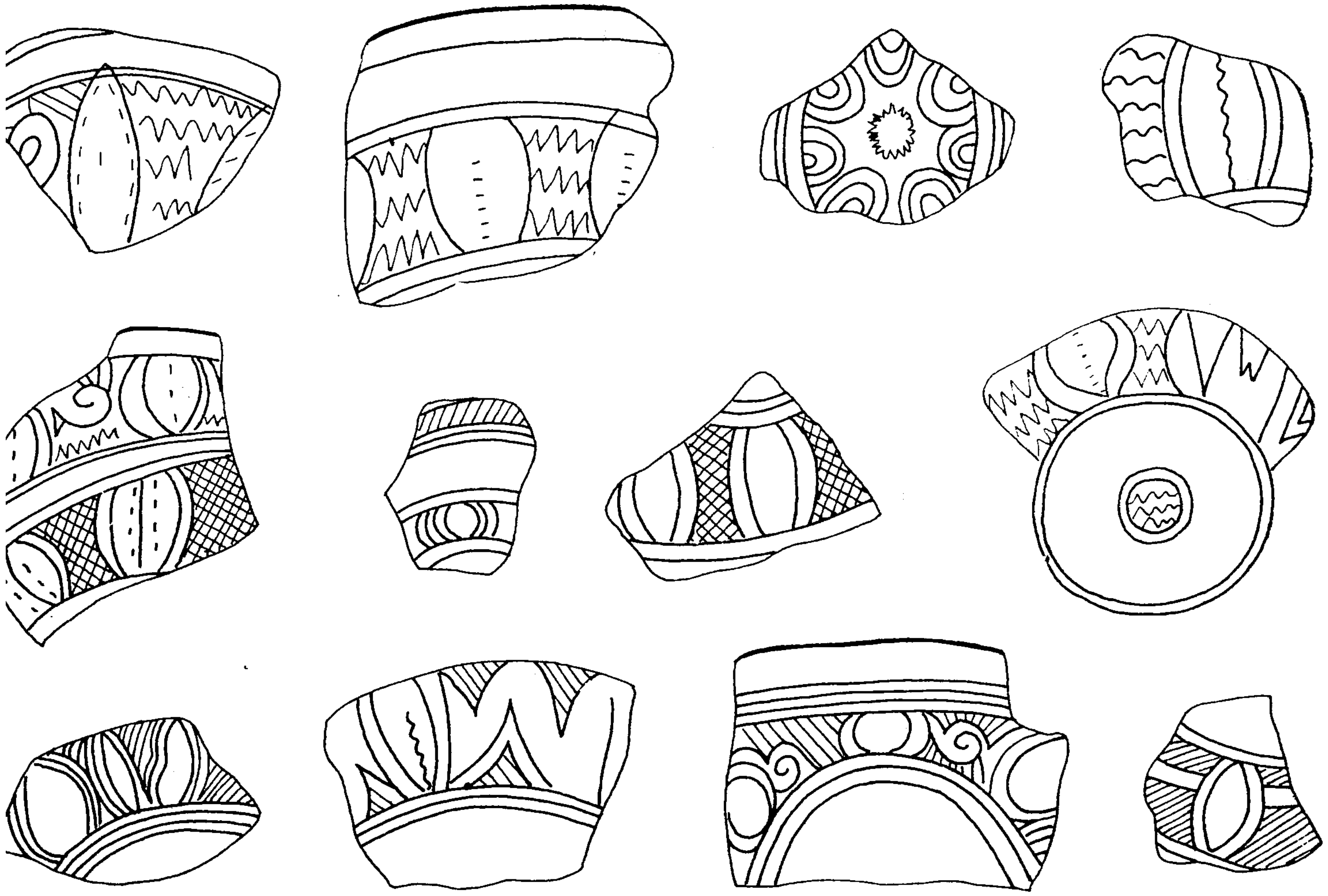

Табло 6. Фрагменти от съдове с украса от елипсовидни фигури

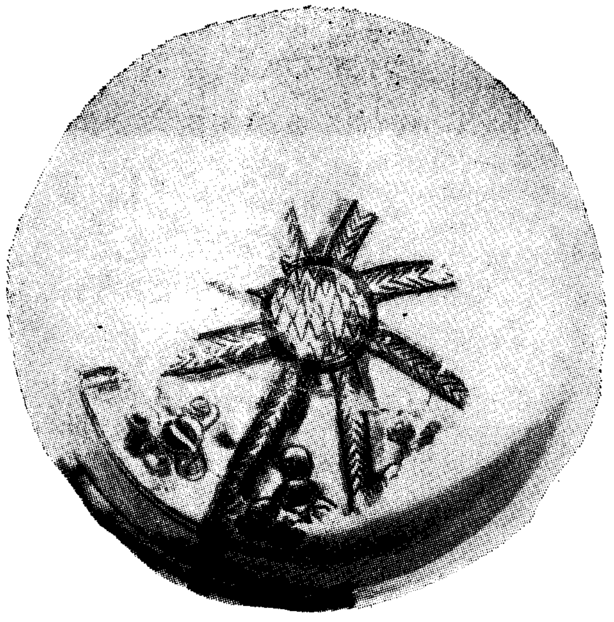

Обр. 36. Сграфито съд, украсен с радиални ивици

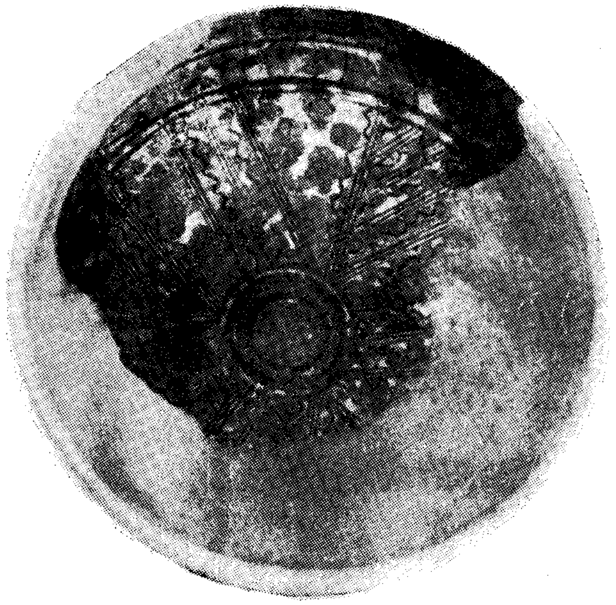

Обр. 37. Сграфито съд, украсен с радиални ивици

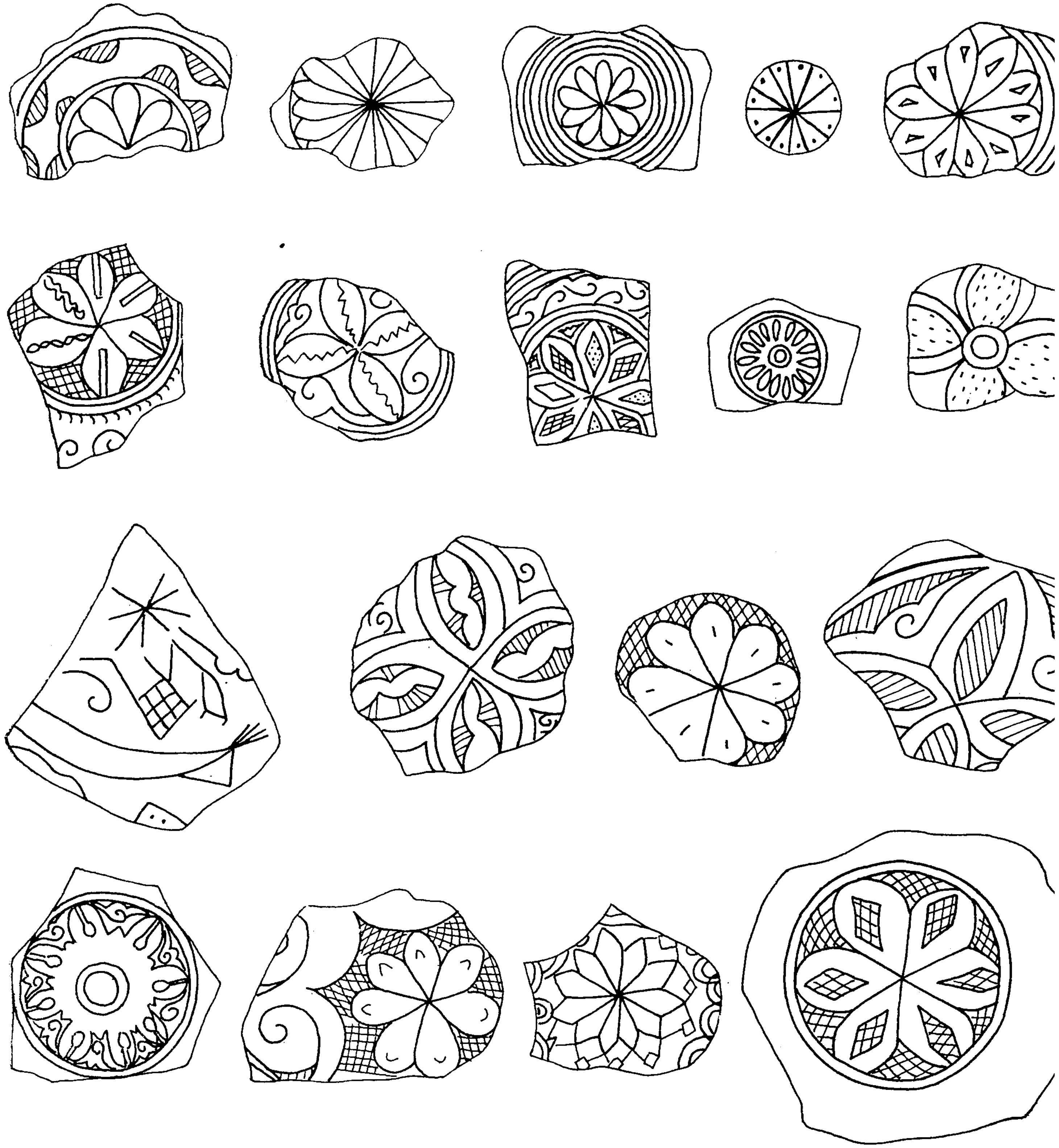

Табло 7. Фрагменти от съдове с украса от розети

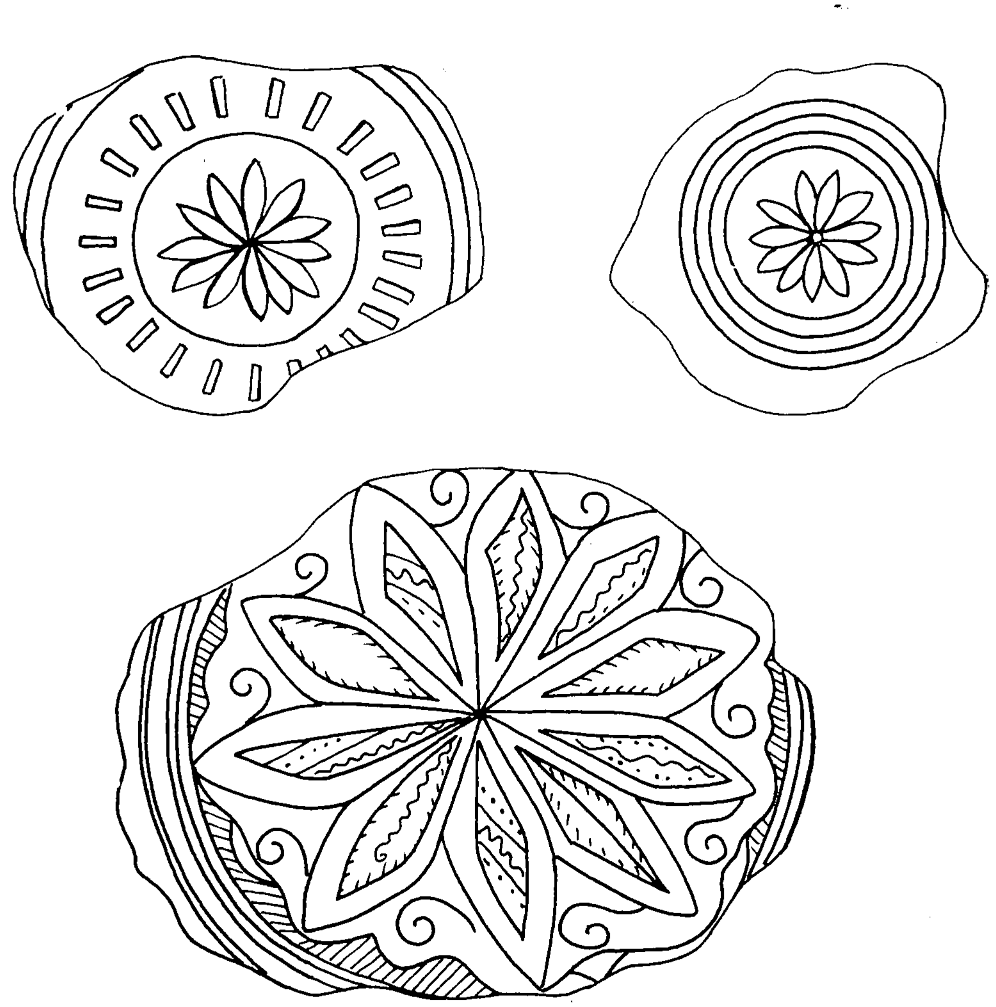

Табло 8. Фрагменти от съдове с украса от розети

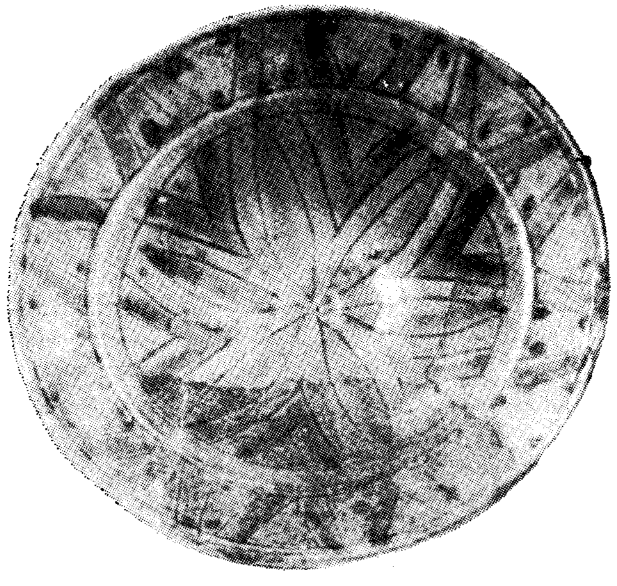

Обр. 38. Сграфито съд с розетовидна украса

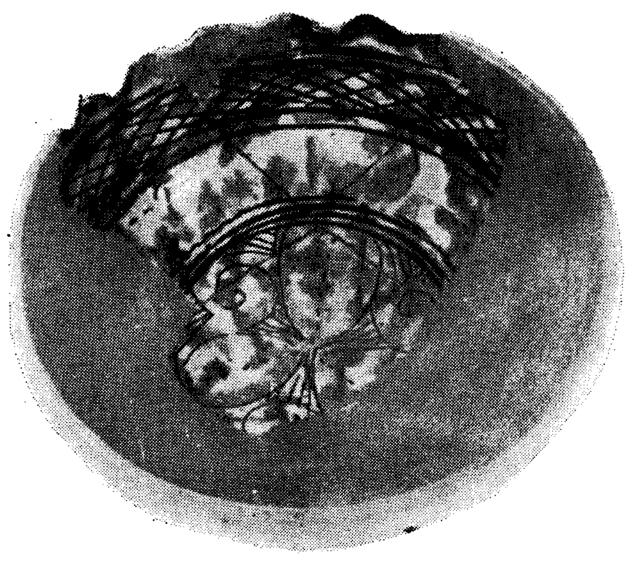

Обр. 39. Сграфито съд с розетовидна украса

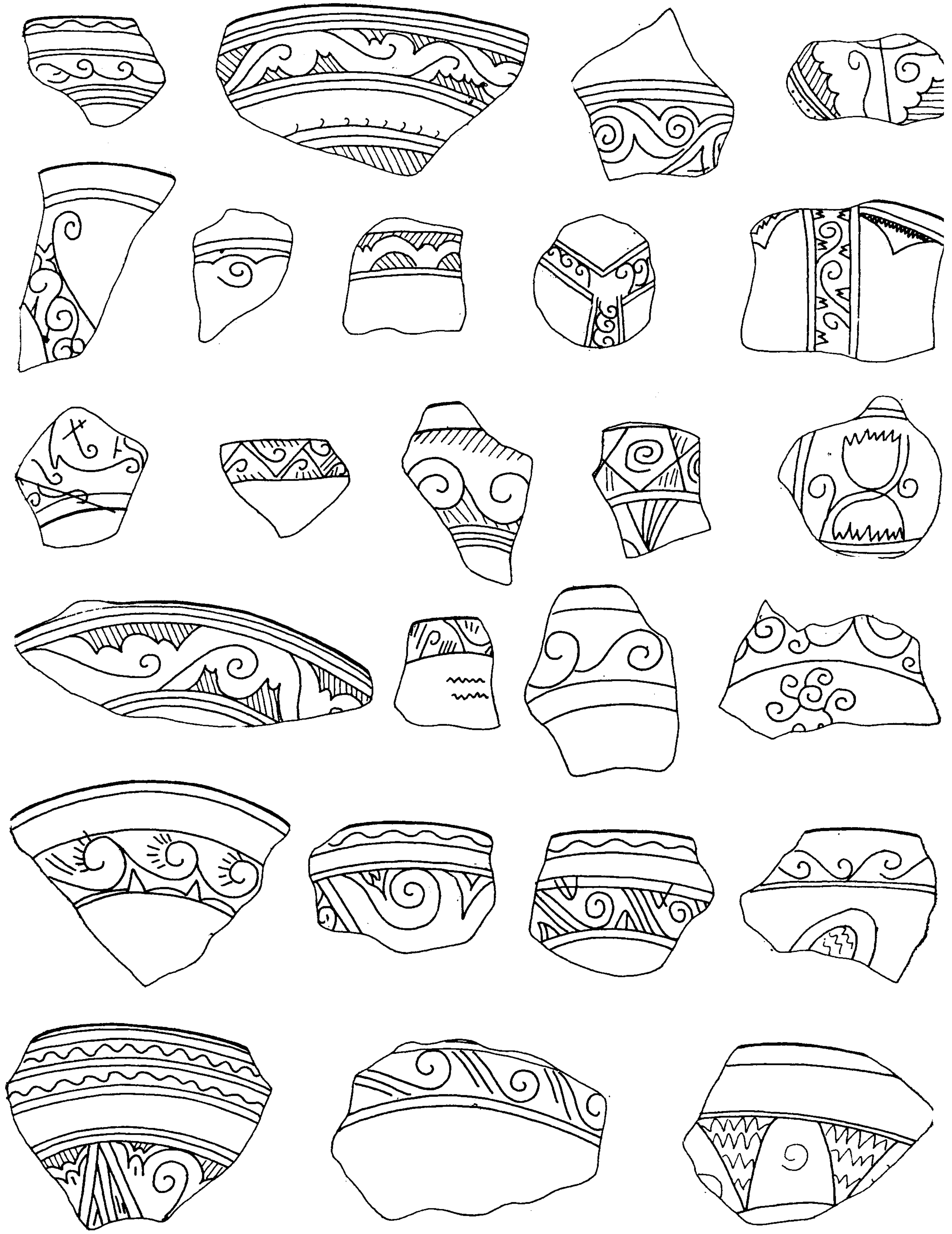

Табло 9. Фрагменти от съдове с украса с мотив „развод“

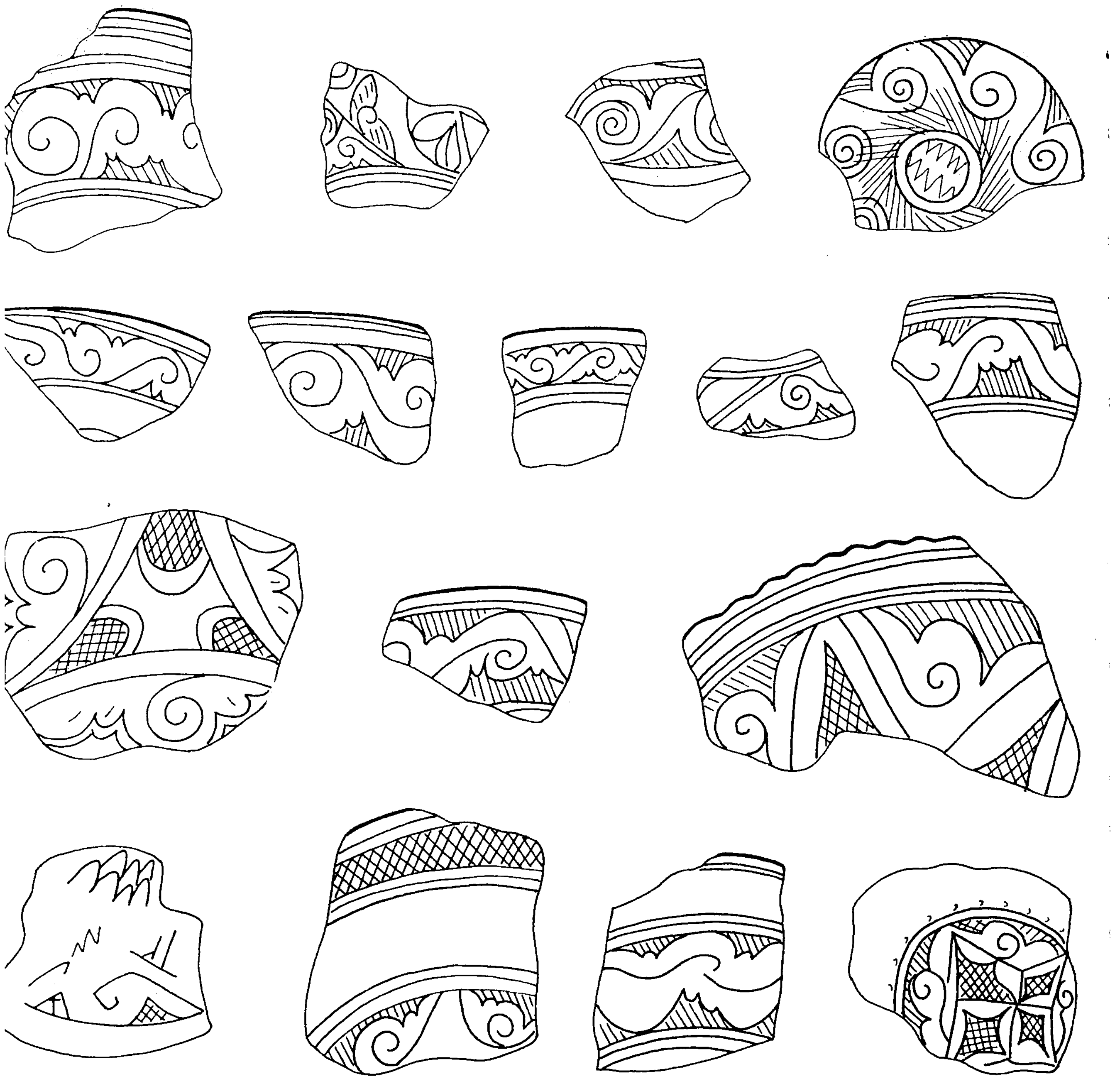

Табло 10. Фрагменти от съдове с украса с мотив „развод“

ката от Търново[27]. До нас са достигнали само няколко животински изображения и едно изображение на човешка глава — силно стилизирани (табло 17; обр. 53). Малко са съдовете с външна сграфито украса (обр. 54—57).

Сграфито керамиката от Червен както по отношение на придържането към класическите орнаменти, така и по отношение на монохромността на украсата заема междинно място сред търновската и константинополската. По-близки до столицата на империята са българските черноморски градове Варна, Несебър и Каварна[28], които се намират под известно

---

[27] С. Георгиева. Керамиката. . ., 104—225.

[28] А. Кузев. Сграфито керамиката във Вар-

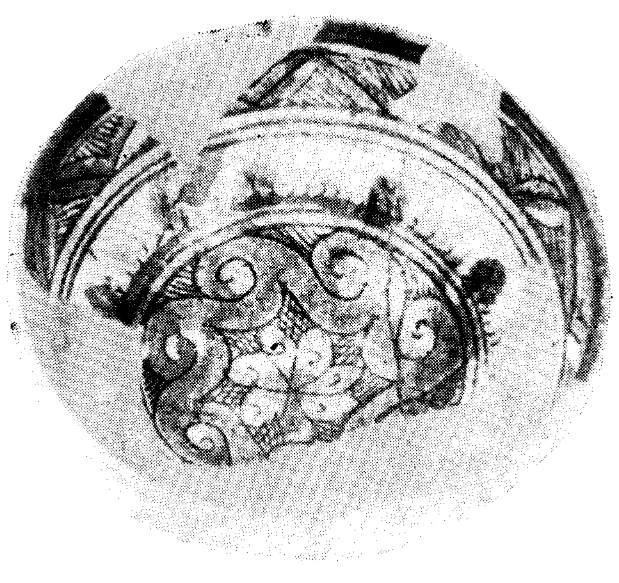

Обр. 40. Сграфито съд с розетовидна украса

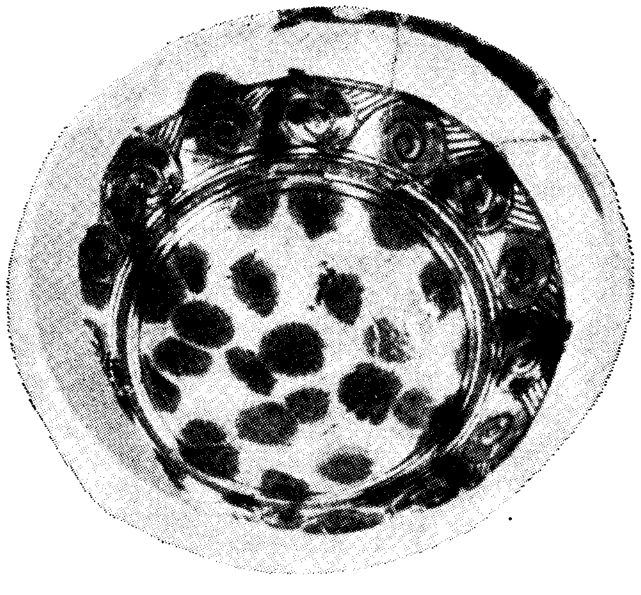

Обр. 41. Сграфито съд с ивици от спирали

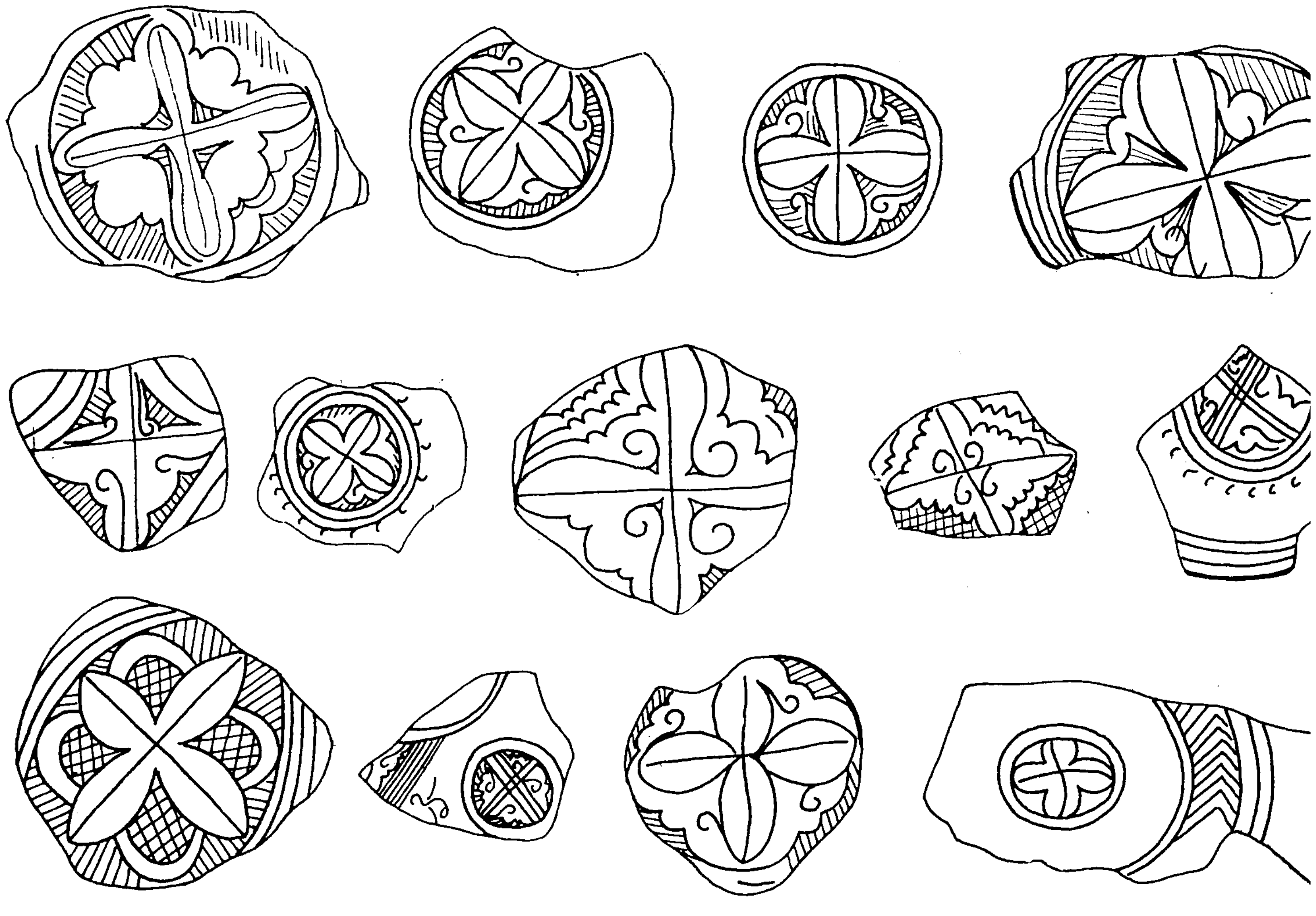

Табло 11. Фрагменти от съдове с украса с мотив „развод“

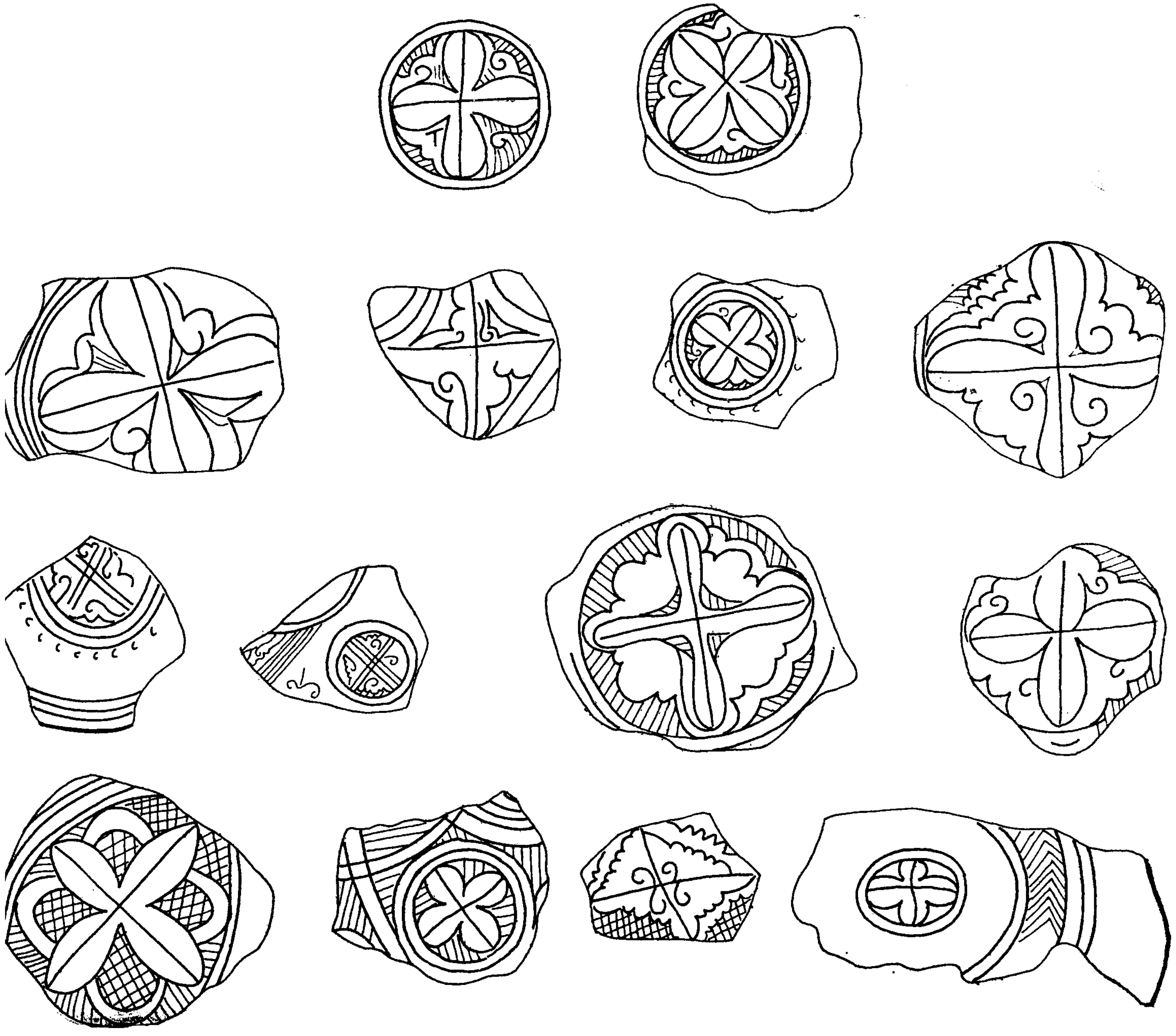

Табло 12. Фрагменти от съдове с кръстовидна украса

културно влияние на Византия. Червенската сграфито керамика е твърде близка до керамиката от градовете във вътрешността на страната — Шумен, Ловеч, Никопол, Свищов и др. Тя е сходна с този вид керамика и в редица центрове в Южна Румъния[29], с които България поддържала тесни културни връзки[30].

Разнообразието на мотивите и пъстротата на цветовете придават известен провинциализъм на сграфито керамиката от Червен, но свидетелстват за по-голяма непосредственост на естетическия вкус и за жизнерадост в светоусещането на червенските граждани. По голямото количество и по разнообразието на украсата на сграфито керамиката средновековният Червен се нарежда между най-големите производствени центрове в българските земи през средновековието.

ненския музей. — МПК, 20, 1980, № 2, 19—24. Сграфито керамиката от Несебър още не е публикувана цялостно. К. Миятев. Керамични фрагменти от Месемврия. — ИБАИ, 5, 1928—1929, 347—355; Л. Бобчева. Сграфито керамиката от Каварна. — ИНМ-В, 15, 1979, 125—136.

[29] P. Diaconu, S. Baraschi. Op. cit., 67—93.

[30] С. Георгиева. Керамиката. . . , с. 153.

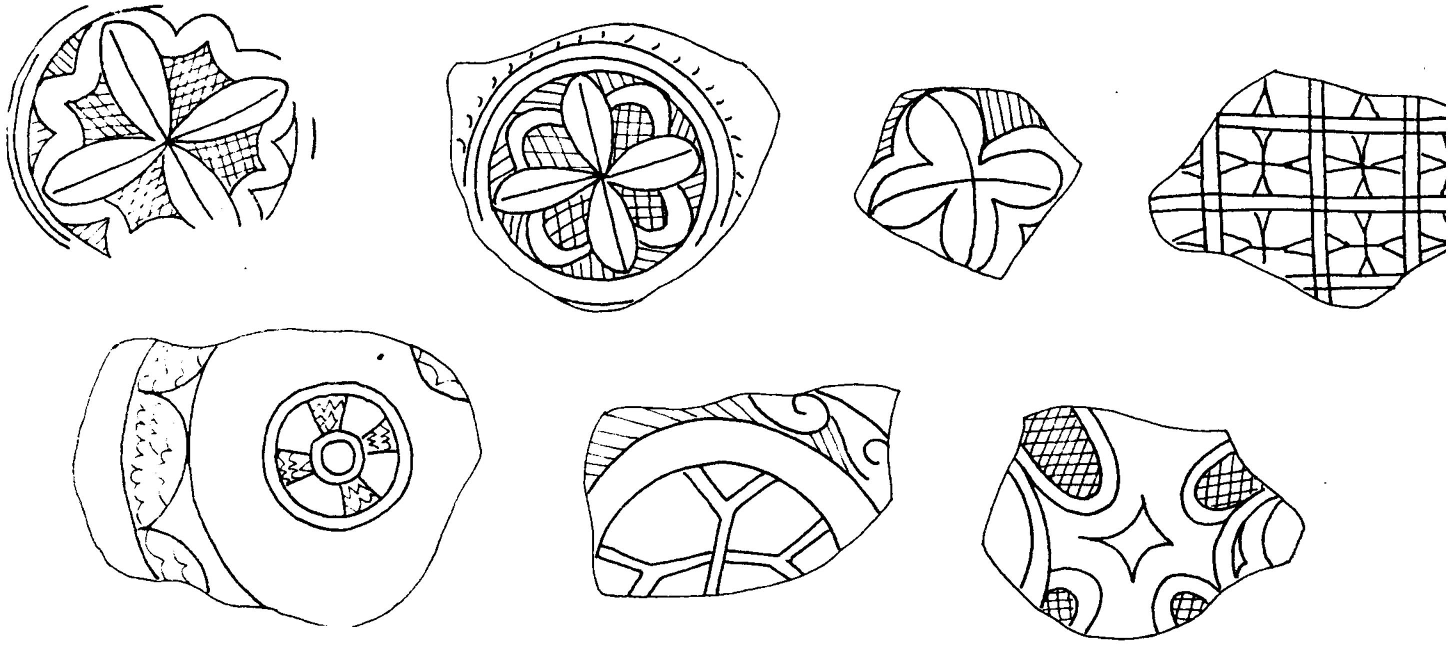

Табло 13. Фрагменти от съдове с кръстовидна украса

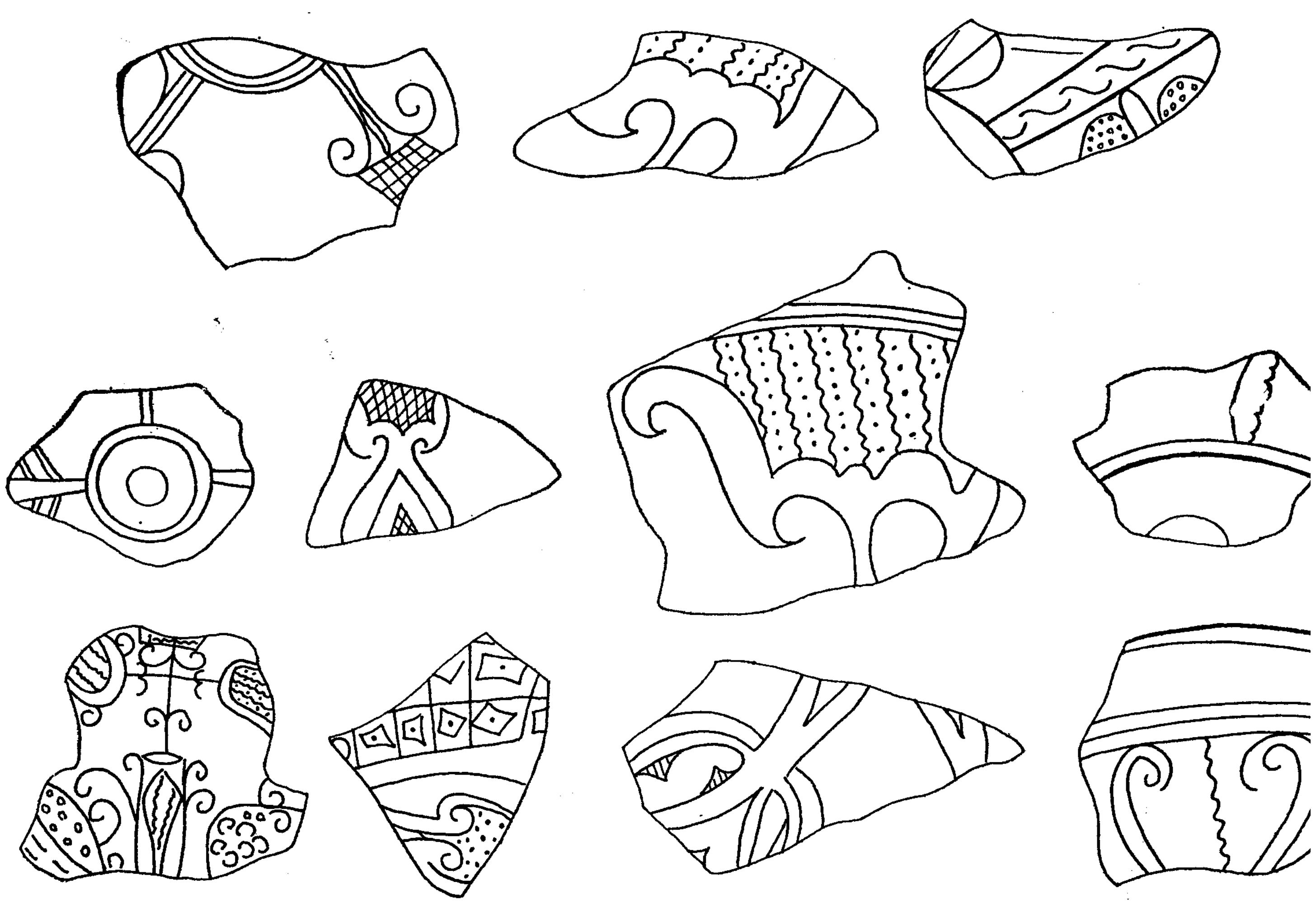

Табло 14. Фрагменти от съдове с палметовидна украса

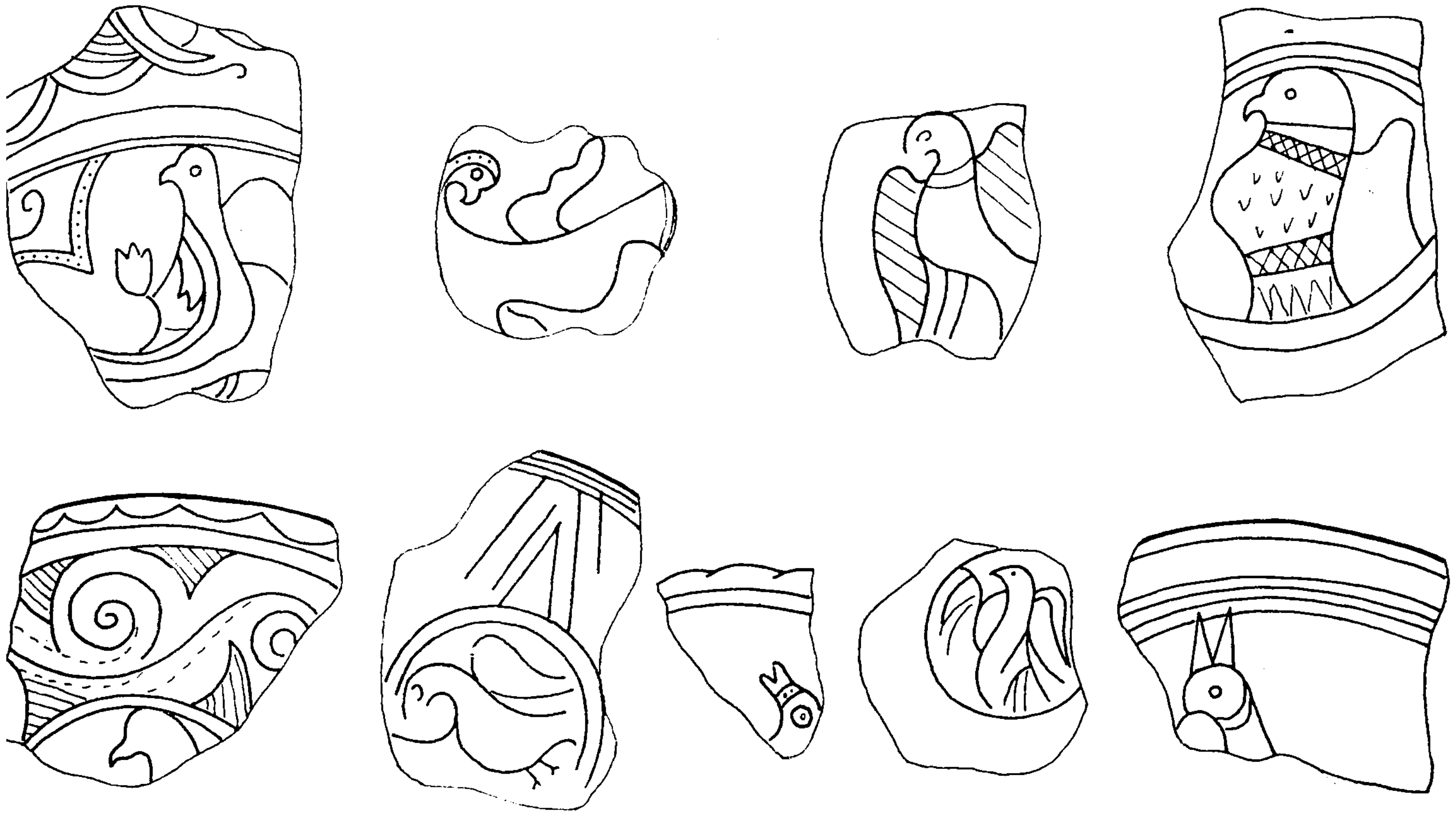

Табло 15. Фрагменти от съдове с изображения на птици

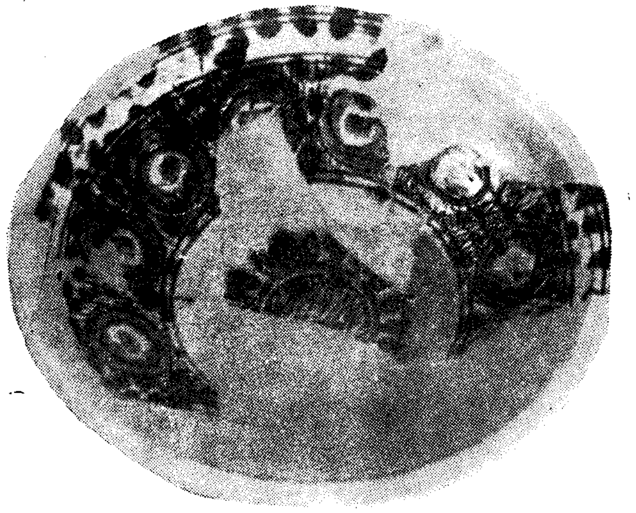

Обр. 42. Сграфито съд с ивици от спирали

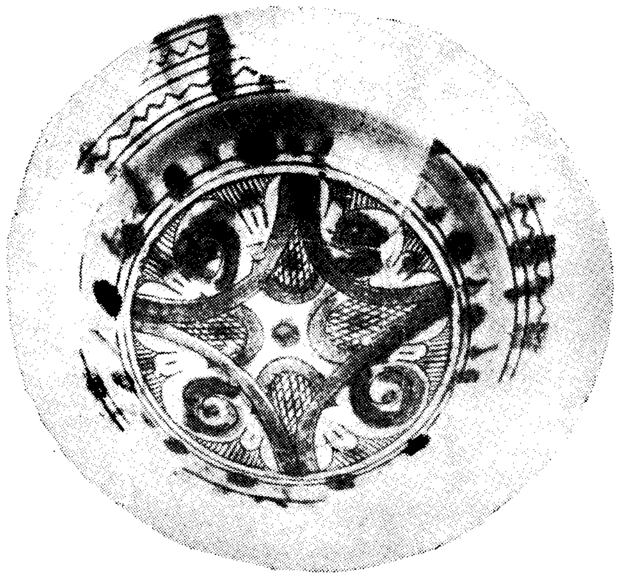

Обр. 43. Сграфито съд, украсен с мотив „развод“

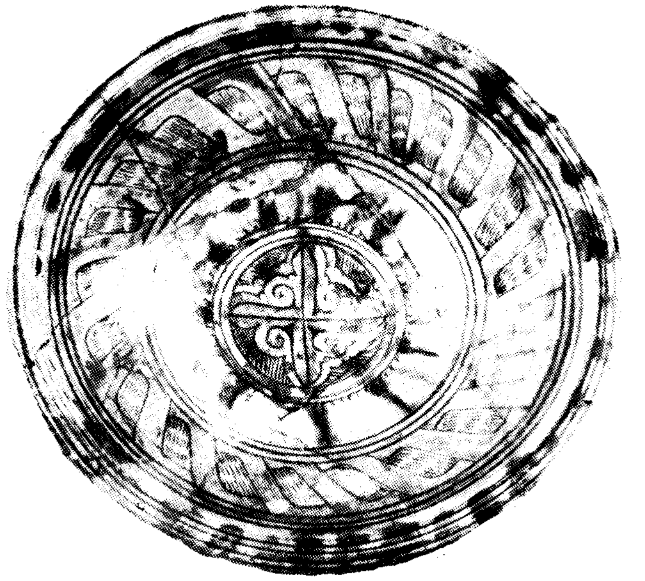

Обр. 44. Сграфито съд, украсен с мотив „развод“

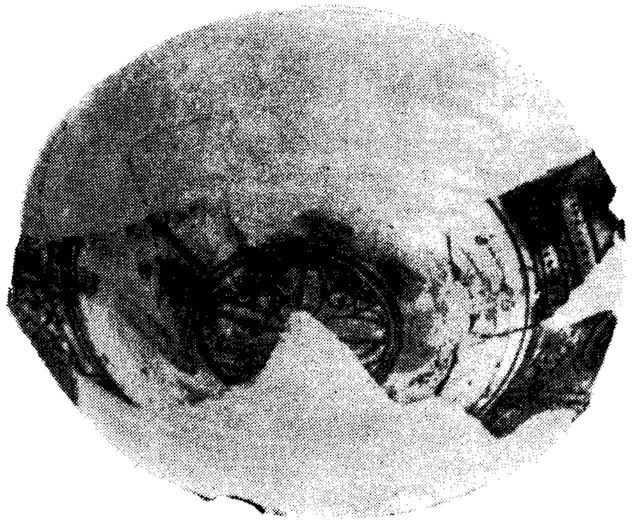

Обр. 45. Сграфито съд, украсен с мотив „развод“

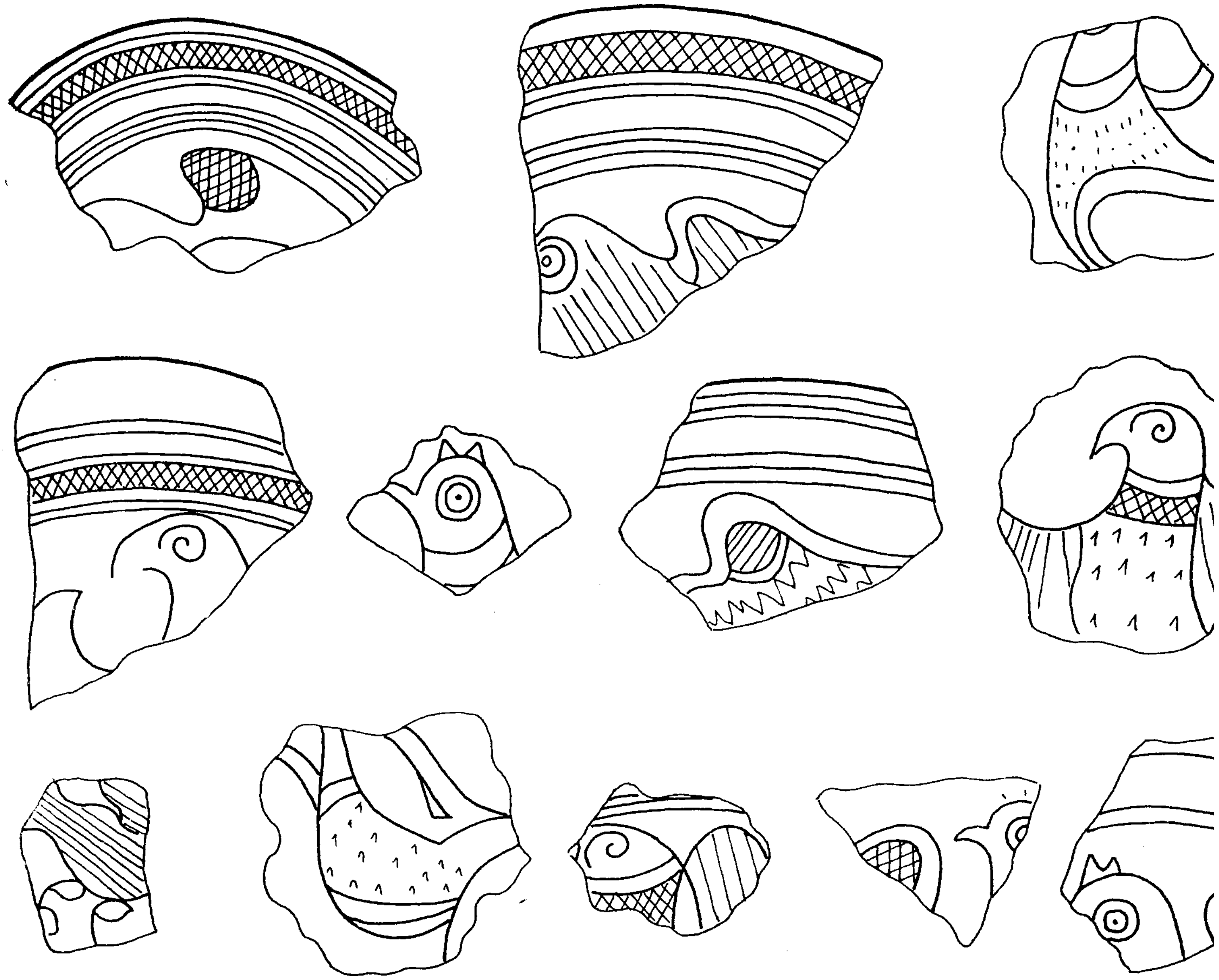

Табло 16. Фрагменти от съдове с изображения на птици

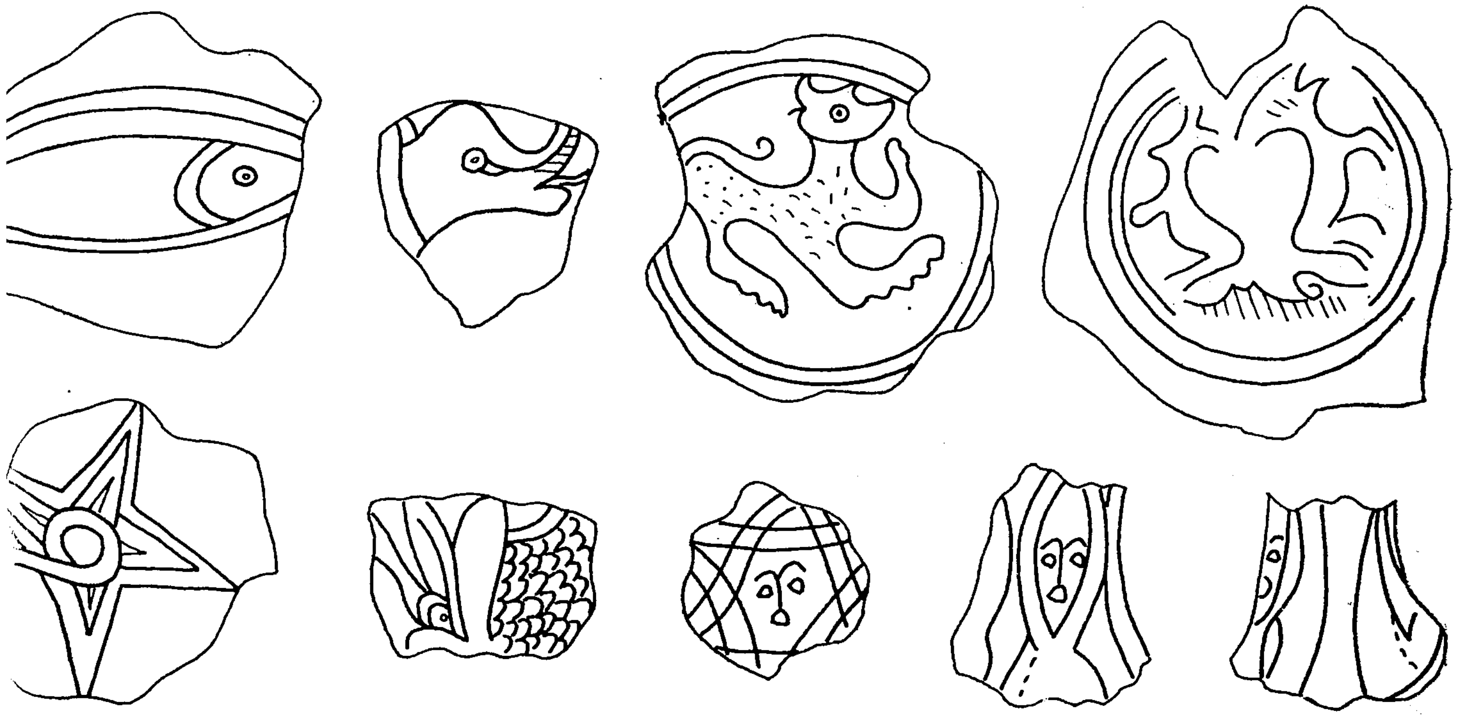

Табло 17. Фрагменти от съдове с животински и човешки изображения

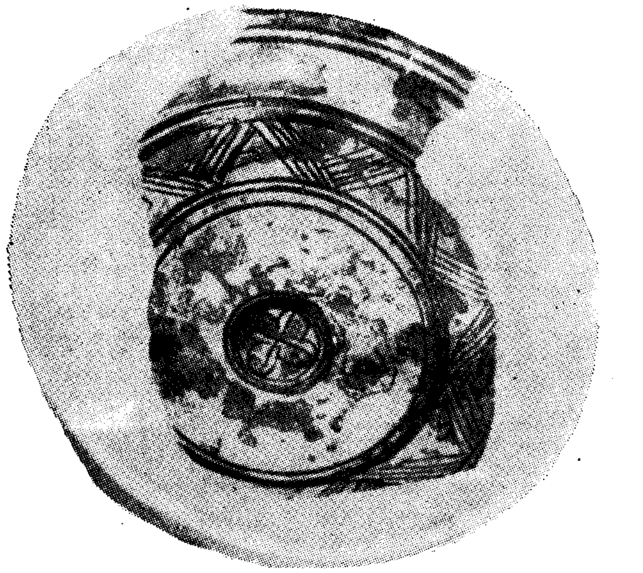

Обр. 46. Сграфито съд с кръстовидна украса

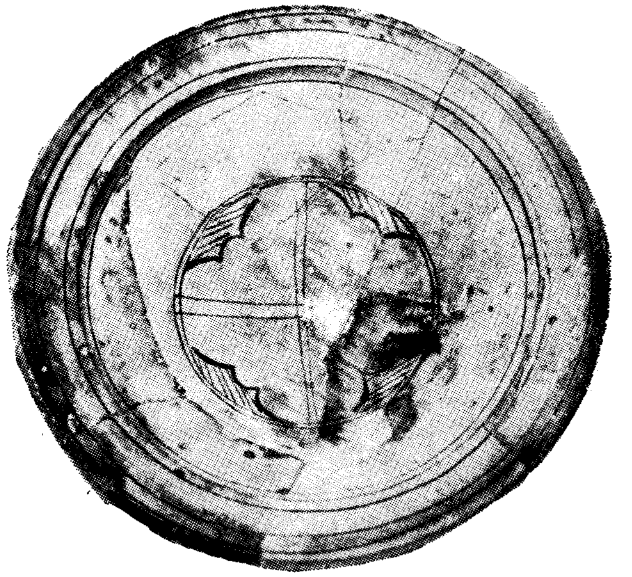

Обр. 47. Сграфито съд с кръстовидна украса

Рисувана керамика. В крепостта е намерена сравнително малко рисувана керамика, която е с по-малка художествена стойност от сграфито керамиката. Петна и ивици от цветна глеч или от бяла ангоба покриват съдовете само отвътре или изцяло (обр. 58—60)[31].

Вносната керамика в Червен е представена от малко фрагменти от фаянсови съдове от страните на Близкия изток. Те са от т. нар. фаянс в бяло и синьо (обр. 61)[32].

---

[31] Пак там, с. 142 и цит. лит.
[32] Пак там, 144—146.

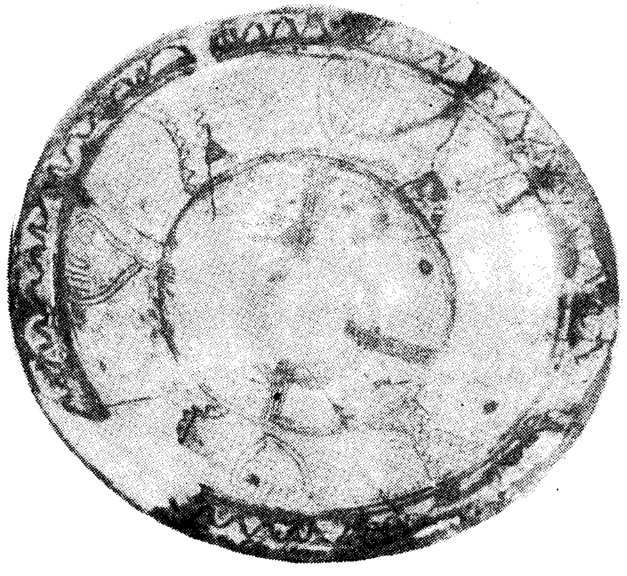

Обр. 48. Сграфито съд с листовидна украса

Обр. 51. Сграфито съд с изображение на птица

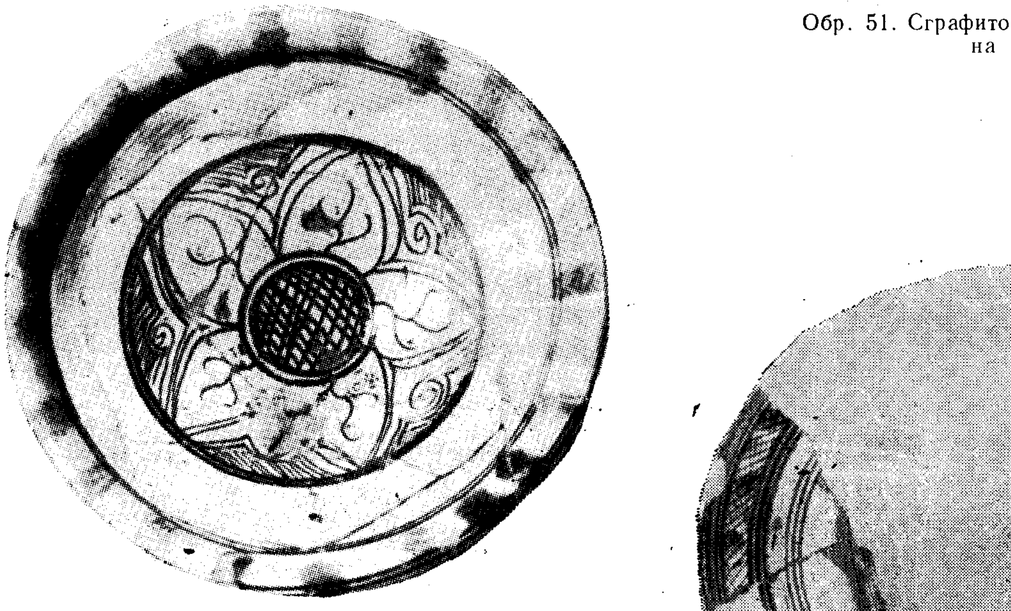

Обр. 49. Сграфито съд с листовидна украса

Обр. 52. Сграфито съд с изображение на птица

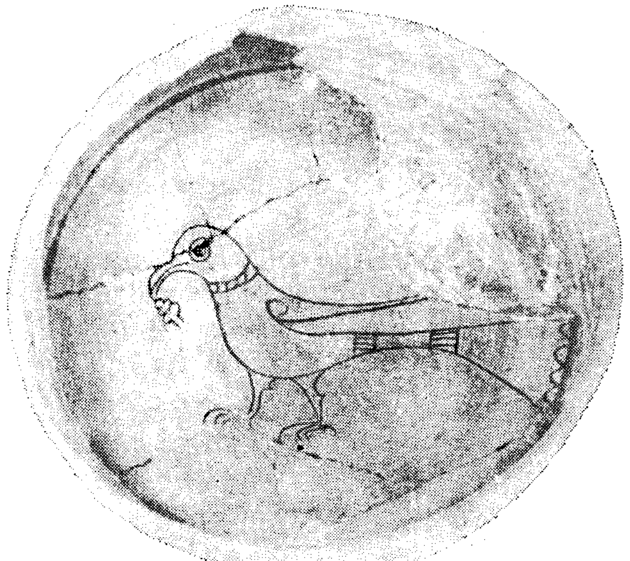

Обр. 50. Сграфито съд с изображение на птица

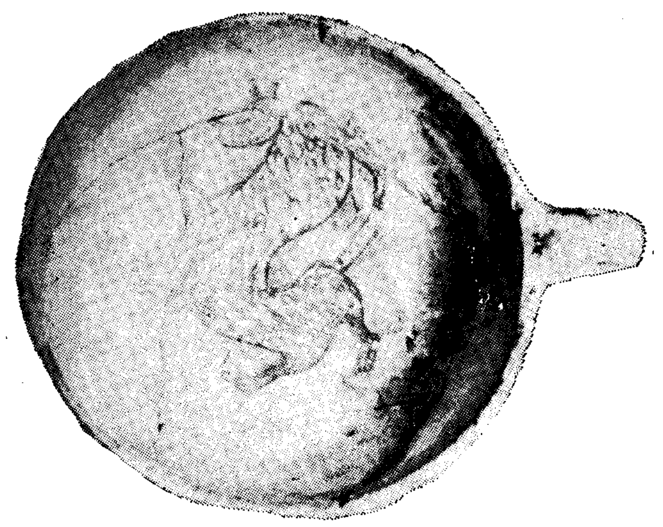

Обр. 53. Сграфито съд с изображение на животно

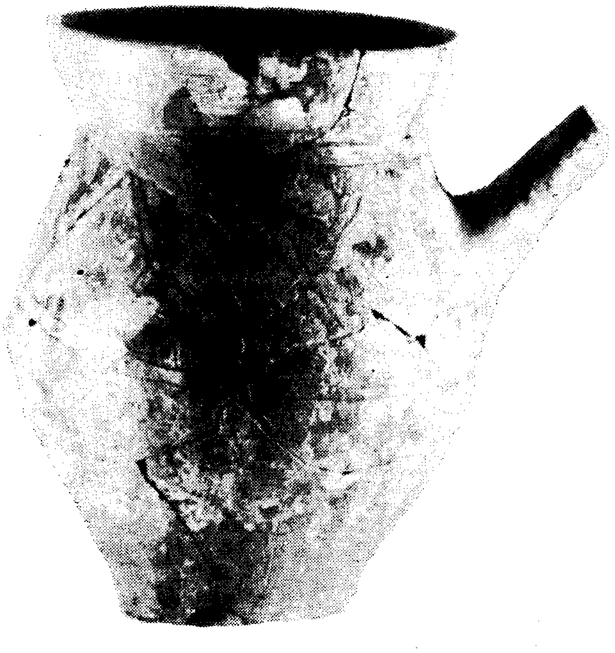

Обр. 54. Сграфито съд с външна украса

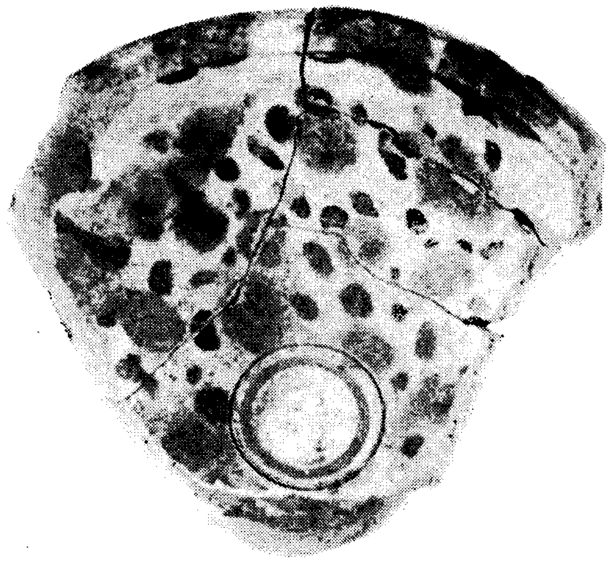

Обр. 58. Съд с рисувана украса

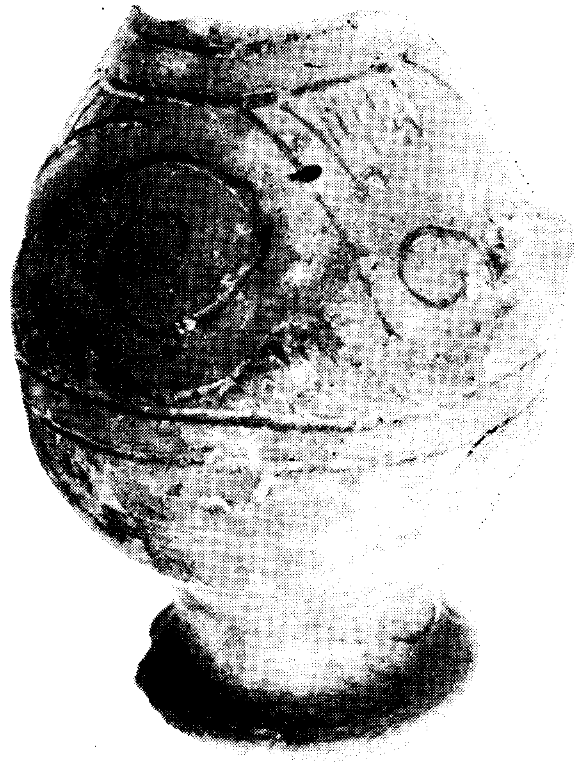

Обр. 55. Сграфито съд с външна украса

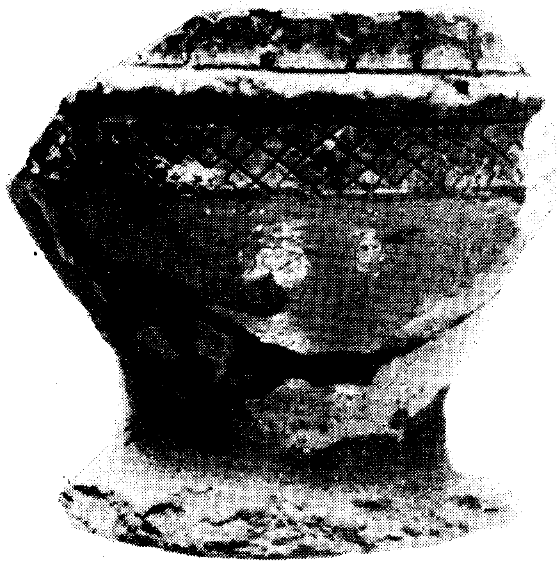

Обр. 56. Сграфито съд с външна украса

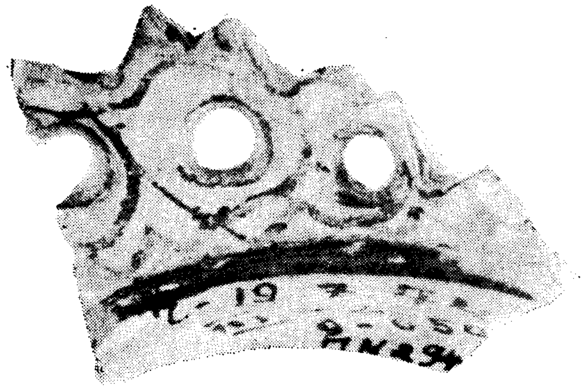

Обр. 57. Сграфито съд с външна украса

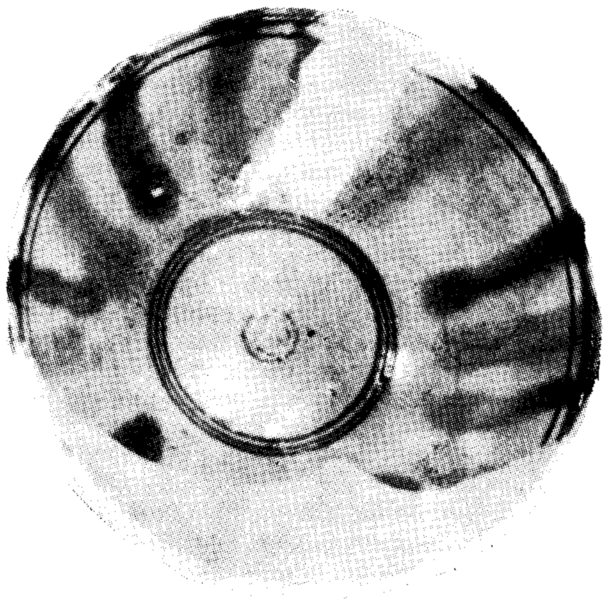

Обр. 59. Съд с рисувана украса

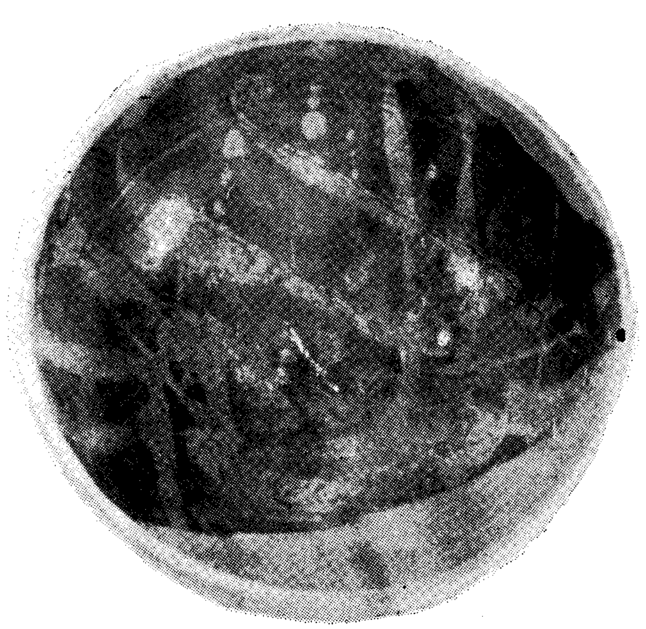

Обр. 60. Съд с рисувана украса

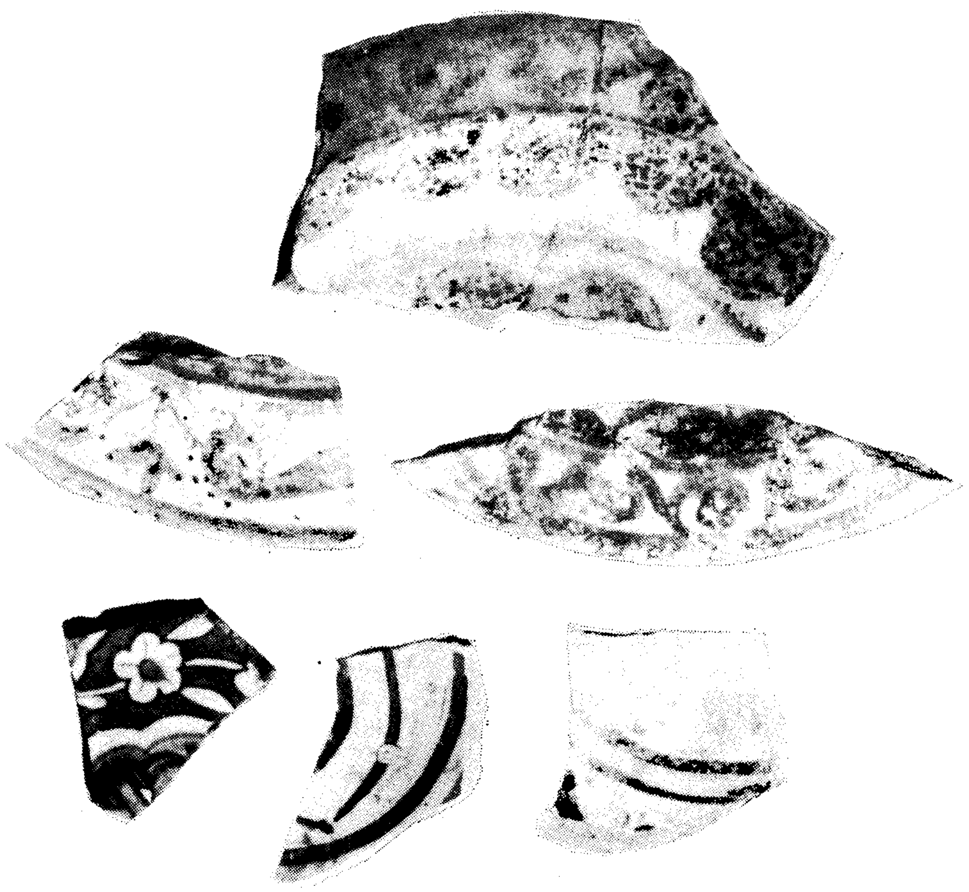

Обр. 61. Фрагменти от вносни съдове от фаянс

КАТАЛОГ

1. Гърне с яйцевидна форма и леко издадена навън шийка. Дръжката е с елипсовидно сечение, започваща от устието. На плещите има четири врязани прави хоризонтални линии. Шийката е без украса. При дъното има широка излъскана ивица. Размери: вис. 28,5 см, диам. уст. 12,2 см, диам. дъно. 10 см. От помещ. 4 на замъка.

2. Гърне с яйцевидно тяло и леко издадена навън шийка, запълнена с врязани прави успоредни линии. С елипсовидна дръжка, започваща от устието. Върху горната част на тялото има няколко врязани прави успоредни линии и една вълниста над тях. Върху долната част има наклонени излъскани ивици. На дъното личи широка излъскана ивица. Размери: вис. 15 см, диам. уст. 11, 3 см, диам. дъно 6,7 см. От помещ. 1 на замъка.

3. Гърне по форма и украса подобно на горното. Размери: вис. 22 см, диам. уст. 13 см, диам. дъно 8 см. От жилищата зап. от замъка.

4. Гърне със сферично тяло и леко издадена навън шийка, запълнена с врязани прави успоредни линии. С елипсовидна дръжка, започваща под устието. Върху плещите са врязани няколко прави, успоредни линии. На дъното има широка излъскана ивица. Размери: вис. 18 см, диам. уст. 12 см, диам. дъно 10 см. От помещ. 3 на замъка.

5. Гърне с яйцевидно тяло и конкавно извита навътре шийка, без украса. Върху плещите са леко врязани няколко прави успоредни хоризонтални линии. С елипсовидна дръжка, започваща от устието. На дъното има излъскана ивица. Размери: вис. 18 см, диам. уст. 12 см, диам. дъно 10 см. От помещ. 3 на замъка.

Надолу тялото е запълнено с отвесни излъскани ивици.

6. Гърне с яйцевидно тяло и конкавно извита навътре шийка, без украса. Върху плещите са леко врязани няколко прави, успоредни хоризонтални линии. С елипсовидна дръжка, започваща от устието. Надолу има отвесни излъскани ивици. По дъното минава излъскана широка ивица. Устието е покрито с безцветна и зелена глеч. Размери: вис. 16,5 см, диам. уст. 11,5 см, диам. дъно 7,8 см. От помещ. 8 на замъка.

7. Гърне със сферична форма и извит навън ръб на устието. С елипсовидна, започваща от устието дръжка, запълнена с напречни линии от бяла ангоба. Върху горната част на тялото има врязани прави успоредни хоризонтални линии. Надолу се спускат излъскани ивици. По дъното минава широка излъскана ивица. Размери: вис. 16,3 см, диам. уст. 11,2 см, диам. дъно 7,5 см. От помещ. 8 на замъка.

8. Кана с яйцевидно тяло и ойнохоовидно устие. С елипсовидна дръжка, започваща от устието, върху която има напречни ивици от бяла ангоба. В основата на шийката минава ивица от вдълбани ямички, а върху плещите — група от врязани прави успоредни хоризонтални линии. По долната част на тялото се спускат отвесни излъскани ивици. Размери: вис. 18 см, диам. уст. 10 см, диам. дъно 8 см. От помещ. 2 на замъка.

9. Кана с яйцевидно тяло, стеснено при дъното. С кръгла дръжка, започваща под устието и завършваща с издатък. В горната част на шийката има група от леко врязани прави успоредни хоризонтални линии, а в основата ѝ — вълниста линия. Горе върху плещите са врязани няколко прави успоредни хоризонтални линии, а долната част на тялото е запълнена с наклонени излъскани ивици. Устието е покрито с безцветна глеч. Размери: вис. 18 см, диам. уст. 6 см, диам. дъно 8 см. В апсидното помещение до сев. креп. стена.

10. Стомна с яйцевидно тяло и трилистно устие. С елипсовидна дръжка, започваща от ръба под устието. По тялото се спускат отвесни излъскани ивици. Горната част на шийката е покрита с безцветна глеч. Размери: вис. 26,5 см, диам. уст. 8,3 см, диам. дъно 7,8 см. От жилищата при изт. креп. стена.

11. Стомна с яйцевидно тяло и с висока шийка с релефен ръб по средата, от който започва елипсовидна дръжка. Върху плещите минават няколко леко врязани прави успоредни линии. В долната част на тялото се спускат отвесни излъскани ивици. Размери: вис. 22 см, диам. уст. 6 см, диам. дъно 6 см. От помещ. 4 на замъка.

12. Стомна със сферично тяло, шийката и дръжката липсват. С права чучурка. Без украса. Размери: вис. 12 см, диам. дъно 8 см. От жилищата при сев. креп. стена.

13. Гърненце — чаша със сферично тяло и изправена шийка, без украса. С елипсовидна дръжка, започваща от устието. Плещите са украсени с две групи от врязани прави успоредни хоризонтални линии. Размери: вис. 12 см, диам. уст. 8,5 см, диам. дъно 8 см. От жилищата при сев. креп. стена.

14. Гърненце — чаша със сферично тяло и леко разширена шийка, без украса. С елипсовидна дръжка, започваща при устието. Тялото е също без украса. Размери: вис. 12 см, диам. уст. 8 см, диам. дъно 6 см. От жилищата при сев. креп. стена.

15. Гърненце — чаша със сферично тяло и с леко извит навън ръб на устието. Върху плещите има леко врязани прави успоредни хоризонтални линии. Размери: вис. 10,5 см, диам. уст. 8 см, диам. дъно 9 см. От жилищата при сев. креп. стена.

16. Долната част на капичка — чаша с хоризонтална подставка и ред от хоризонтални насечки, направени с пръсти. Размери: запаз. вис. 14 см, диам. дъно 4,3 см. От жилищата при изт. креп. стена.

17. Долната част на чаша — бокал. Размери: диам. дъно 5 см, запаз. вис. 16 см. В замъка, помещ. 1.

18. Чаша с формата на пресечен конус, със стеснено дъно. Елипсовидната дръжка започва при устието и завършва с издатък. Отгоре са врязани прави успоредни хоризонтални линии и една вълниста линия над тях. Отдолу има отвесни ивици от бяла ангоба. Горната ѝ половина е покрита с безцветна глеч. Размери: вис. 11,7 см, диам. уст. 6 см, диам. дъно 6 см. От жилищата изт. от замъка.

19. Чаша с подобна форма на горната, с релефен ръб при устието, от което излиза елипсовидна дръжка. С украса от две врязани хоризонтални, вълнисти линии. Горната част е покрита с безцветна глеч. Размери: вис. 13 см, диам. уст. 6 см, диам. дъно 7 см. От жилищата изт. от замъка.

20. Малка амфора от жълтеникава глина с примеси от пясъчни зрънца. Със заоблено дъно; дръжките се издават над устието. Горната част е с вълнообразно нагънати ивици. На шийката има врязан кръстен знак. Размери: вис. 32 см, шир. 11 см. При изт. креп. стена.

21. Малка амфора със същата форма и направа като горната. Размери: вис. 32 см, шир. 11 см. При изт. креп. стена.

22. Глинена лампа във вид на плитка паничка с улей и с дръжка от средата на тялото. Размери: вис. 6,3 см, диам. 10,2 см. От жилищата при изт. креп. стена.

23. Свещник с конусовидна форма и с издатък за прикрепване на свещта. С една дръжка и с плоска основа с издигнат нагоре край за задържане на восъка от горящата свещ. В горната част има ред от вдълбани ямички. На места е покрит с безцветна глеч. Размери: диам. основата 16,5 см, вис. 7 см. При сев. креп. стена.

24. Горна част на свещник с високо цилиндрично тяло и втулка за прикрепване на свещта, с паничка под нея за задържане на восъка от горящата свещ. Запаз. вис. 12 см. В замъка, помещ. 4.

25. Глинени топчета за пряжка с размери 1,5—3 см. На различни места в крепостта.

26. Две глинени топки — дрънкалки, вътре с камъчета, покрити със зелена глеч. С размери по 5 см. При изт. креп. стена.

27. Четири глинени трикраки подставки, служещи при изпичането на сграфито керамика. В замъка, три в помещ. 2 и една в помещ. 9.

28. Полукръгла паничка. Прозрачна глеч върху бяла ангоба. От върха се спускат сменящи се жълти и зелени ивици. На дъното и по края са врязани по няколко прави успоредни концентрични окръжности. Размери: вис. 5 см, диам. уст. 11,5 см, диам. дъно 7,5 см. При зап. креп. стена.

29. Паница с отвесно изправени в горната част стени. Цялото дъно е покрито със спирала. По края се редуват жълти и зелени петна. Има ивици от жълта и зелена глеч. Размери: вис. 6 см, диам. уст. 13 см, диам. дъно 8 см. От жилищата.

30. Паница с отвесно изправени краища. Жълтеникава глеч върху бяла ангоба, от върха се спускат ивици от тъмнокафява глеч. Дъното е запълнено с шахматен орнамент. Размери: вис. 8,5 см, диам. уст. 18 см, диам. дъно 7,4 см. От помещенията на замъка.

31. Паница с полусферична форма. Безцветна глеч върху бяла ангоба. Дъното е запълнено с начупени линии. Върху стените има полукръгове, запълнени с ромбове с точки. Между тях се оформят триъгълници със стилизация на „развод“. Полукръговете са подчертани със зелена глеч. Има точки от кафява глеч. Размери: вис. 8 см, диам. уст. 15,5 см, диам. дъно 6,6 см. От замъка, помещ. 8.

32. Дълбока чиния с отвесно издигнат нагоре край, монохромна. Стените са запълнени с групи от успоредни прави и начупени линии. Размери: вис. 7 см, диам. уст. 22 см, диам. дъно 8 см. От жилищата.

33. Чиния с конусовидна форма. Стените са запълнени с ъгловата плетеница, а фонът с коси линийки. Контурите на плетеницата са подчертани със зелена боя. Дъното липсва. Размери: вис. 4,5 см, диам. уст. 23,5 см. В замъка, помещ. 7.

34. Паница с отвесно изправени в горната част стени. Дъното е маркирано с няколко концентрични прави успоредни окръжности, запълнени с коси линийки, в средата — мрежест орнамент. Стените са запълнени с елипсовидни фигури, между които има начупени линии. Размери: вис. 6 см, диам. уст. 14 см, диам. дъно 8 см. От жилищата.

35. Чиния с тясна хоризонтална периферия, запълнена с прави и вълнисти линии. От дъното излизат радиално шест тесни ивици, запълнени със зигзаговидни линии и мрежест орнамент. Размери: вис. 6 см, диам. уст. 24 см, диам. дъно 7,5 см. От жилищата.

36. Купа с конусовидна форма и издаден навън ръб. Дъното е запълнено с начупени линии. От него излизат радиално осем тесни ивици, запълнени с мотива „рибена кост“. Между ивиците има по няколко кръгчета. Размери: вис. 7 см, диам. уст. 2,5 см, диам. дъно 7 см. От жилищата.

37. Паница с изправена горна част. Украсата е от радиално излизащи от дъното правоъгълни и триъгълни ивици, запълнени с прави и вълнисти линии. Размери: вис. 7,6 см, диам. уст. 14,2 см, диам. дъно 6 см. От помещенията на замъка.

38. Паница с украса от шестлистна розета, с плътна светлозелена глеч. Тъмнозелена глеч

---

* Даваме кратко описание само на предлаганите илюстрации с цели съдове. Номерацията на каталога съвпада с номерацията на образите в текста.

на ивици и точки запълва стените. Размери: вис. 7,5 см, диам. уст. 24,5 см, диам. дъно 7,5 см. От жилищата.

39. Паница с полукръгла форма, с изправен отвесно фестониран ръб. На дъното има трилистна розета; между листата е стилизиран „развод“. Фонът е запълнен с коси линийки. По края има ивица с мрежест орнамент. Има петна от кафява и зелена глеч. Размери: вис. 9,5 см, диам. уст. 18 см, диам. дъно 5,7 см. В замъка, помещ. 1.

40. Паница с полукръгла форма, с изправен отвесно ръб. На дъното има седмолистна розета със запетайки. Отстрани са слети вълнообразни волути. В горната част на стените — ивица, запълнена със зигзаговидна линия. Има петна от жълта и зелена глеч; контурите и ръбът са запълнени със зелена глеч. Размери: вис. 9,5 см, диам. уст. 17,2 см, диам. дъно 6,5 см. В замъка, помещ. 1.

41. Паница с полукръгла форма. Стените са украсени с ивица с излизащи една от друга волути с коси линийки между тях. Има петна от кафява и тъмнозелена глеч. Размери: вис. 9,5 см, диам. уст. 11,5 см, диам. дъно 6,5 см. В замъка, помещ. 1.

42. Дълбока чиния с тясна периферия. Дъното е запълнено с малки ромбчета. По стените има елипсовидни спирали. Петна от зелена и кафява глеч. Размери: вис. 9 см, диам. уст. 20 см, диам. дъно 7,5 см. От жилищата.

43. Дълбока чиния с периферия, запълнена с прави и вълнисти линии. На дъното има ромбовидна фигура с вдадени навътре стени. Над тях — стилизация на „развод“. Контурите са подчертани със зелена глеч, има петна от зелена и кафява глеч. Размери: вис. 9,5 см, диам. уст. 15,5 см, диам. дъно 6,7 см. В замъка, помещ. 3.

44. Дълбока чиния, на дъното е стилизиран „развод“. На стените има ивица с плетеница. Зелени и кафяви петна. Размери: вис. 8 см, диам. уст. 30 см, диам. дъно 7,5 см. От жилищата.

45. Дълбока чиния. На дъното — кръстовидна фигура във вид на четирилистник, между листата е стилизиран „развод“. По стените има отвесни ивици с прави и вълнисти линии и точки. Размери: вис. 6,6 см, диам. уст. 15,5 см, диам. дъно 8 см. В замъка, помещ. 8.

46. Паница с отвесно изправени в горната част стени. На дъното има кръстовидна фигура във вид на четирилистник. Отстрани — ивица, запълнена с трилистни фигури. Размери: вис. 7 см, диам. уст. 15,5 см, диам. дъно 6 см. От помещенията в замъка.

47. Дълбока чиния. На дъното е вписан равнораменен кръст. Монохромна. Размери: вис. 6,5 см, диам. уст. 28 см, диам. дъно 7,5 см. От жилищата.

48. Чиния с тясна периферия, запълнена с начупена линия. Неумело направени листовидни фигури. На дъното се спускат отвесни ивици. Размери: вис. 7 см, диам. уст. 22 см, диам. дъно 7 см. От жилищата.

49. Чиния с конусовидна форма и извита навън периферия. В средата на дъното — мрежест орнамент. От него излизат пет листовидни фигури, между които има стилизация на „развод“. От върха се спускат ивици от зелена и жълта глеч. Размери: вис. 7 см, диам. уст. 23 см, диам. дъно 7,5 см. От жилищата.

50. Паница с отвесно изправени в горната част стени, монохромна. В средата има птица с клонче в клюна. Размери: вис. 7 см, диам. уст. 15,5 см, диам. дъно 6 см. В замъка, помещ. 3.

51. Дълбока чиния с периферия, запълнена с мрежест орнамент. В средата орел с разперени криле. Под птицата има стилизиран „развод“. Размери: вис. 7,5 см, диам. уст. 28 см, дъното липсва. В замъка, помещ. 1.

52. Паничка с полусферична форма. На дъното схематично е изобразена птица с разперени криле. Цялата е покрита отвътре с ивици и петна от зелена и тъмнокафява глеч. Размери: вис. 6,5 см, диам. уст. 11,7 см, диам. дъно 4,5 см.

53. Чаша с полусферична форма. На дъното схематично е изобразено животно. Размери: вис. 6 см, диам. уст. 4 см, диам. дъно 4 см. От гроб в църква № 10.

54. Кана с цилиндрична чучурка, дръжката отчупена. Безцветна глеч върху бяла ангоба и големи петна от жълта и зелена глеч. Повърхността е разделена на ромбове, запълнени с волути и фон от отвесни успоредни линийки. Размери: вис. 19,5 см, диам. уст. 13 см, диам. дъно 7 см. От замъка, помещ. 1.

55. Каничка с отчупено устие и дръжка. Тялото е запълнено с волути със стилизация на „развод“. Размери: запаз. вис. 12 см, диам. дъно 6 см. От жилищата.

56. Долната част от каничка с ивица от мрежест орнамент. Безцветна глеч върху бяла ангоба. Размери: запаз. вис. 8 см, диам. дъно 7,5 см. От жилищата.

57. Част от дръжка на чаша, която е имала графито украса. Безцветна глеч върху бяла ангоба. Размери: запаз. дълж. 6,5 см, От замъка, помещ. 8.

58. Паница с конусовидна форма, с изданен навън ръб. Покрита цялата с жълти и зелени петна. Размери: вис. 9 см, диам. уст. 23,5 см, диам. дъно 6,6 см. В замъка, помещ. 7.

59. Паница с отвесно изправени в горната част стени. Покрита със светлозелена глеч на петна върху бяла ангоба. Размери: вис. 6,5 см, диам. уст. 15 см, диам. дъно 6,5 см. При сев. креп. стена.

60. Паница с полусферична форма. Покрита с тъмнозелена глеч и светлокафяви петна и ивици. Размери: вис. 9,5 см, диам. уст. 21 см, диам. дъно 7 см. В замъка, помещ. 8.

61. Фрагменти от фаянсови съдове от различни места на цитаделата.

ГОНЧАРНОЕ РЕМЕСЛО

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

(Резюме)

О развитии гончарного ремесла в средневековом городе Червен, точнее в его цитадели, можно судить преимущественно по многочисленным обломкам глиняных сосудов, которые преобладают над остальными археологическими находками. Большинство сосудов представлено обломками, и до нас достигло сравнительно небольшое количество сохранившихся целыми сосудов. Но и эти находки, обнаруженные в цитадели, дают нам ясное представление об этом виде продукции гончарного ремесла Червена. Керамику можно разделить на дда основные вида: обыкновенную и художественную. За основу классификации обоих видов керамики принята классификация керамики дворца на холме Царевец в тогдашней столице Тырново, так как между ними существует большое сходство.

Обыкновенные сосуды, преимущественно кухонная посуда, изготовлялись на тяжелом гончарном круге из перечищенной и хорошо обожженной глины ярко-красного цвета, и звенят при ударе. Они украшены врезанными прямыми и волнистыми линиями, ямками, отвесными и пологими или ромбовидно пересекающимися лощенными полосками. Эта обыкновенная керамика одинакова с керамикой, распространенной в этот период на обширной территории от Балканского полуострова до Крыма и Ближнего Востока. Эволюция форм некоторых сосудов дает основание считать, что эта керамика развивалась непрестанно и постепенно в странах, в которых она употреблялась, а не усвоена на основе готовых форм и техник.

Художественная керамика, которой обычно пользовались во время еды, украшена техникой сграффито. Для украсы использовались преимущественно геометрические и стилизованные растительные орнаменты. Реже встречаются изображения птиц и людей. На основании употребления классических мотивов, а также и большей монохромности, украшение червенской керамики, сравнивая ее с тырновской керамикой сграффито, занимает промежуточное место по отношению к византийской столице. По большому количеству керамики сграффито и разнообразию украсы можно заключить, что средневековый Червен являлся важным центром производства изделий этой отрасли болгарской художественной культуры.

LA POTERIE

SONJA GEORGIEVA

(Résumé)

On peut juger du développement de l'art de la poterie dans la ville médiévale de Červen, et plus précisément dans la citadelle de la ville, d'après les nombreux fragments de récipients en argile qui l'emportent sur l'autre matériel archéologique. Ils sont mis en petits morceaux, tandis que le nombre des récipients entiers qui nous sont parvenus est relativement petit. Pourtant, même le matériel découvert permet de nous faire une idée de ce type de production artisanale à Červen.

La céramique se divise en deux types: ordinaire et céramique d'art. La classification des deux types de céramique a pour base la classification de la céramique provenant du palais de Tzarevetz à Tirnovo — la capitale d'alors, avec laquelle elle présente une grande ressemblance.

Les récipients ordinaires qui servent surtout de vaisselle sont façonnés au tour lourd et sont fabriqués en argile épurée, bien cuite d'un rouge clair; ils résonnent au choc. Leur décoration consiste en lignes droites ou onduleuses incisées, en fossettes creusées, ou en bandes lustrées qui se croisent en formant des losanges. La céramique ordinaire est identique à celle répandue pendant cette période sur un large territoire de la péninsule Balkanique jusqu'en Crimée et dans le Proche-Orient. L'évolution des formes de certains récipients permet d'accepter l'hypothèse que cette céramique se développe d'une manière continue et progressive dans le pays où l'on l'utilise et que, par conséquent, elle n'est pas adoptée sur une base de formes et techniques toutes prêtes.

La céramique d'art qu'on utilise surtout au service de la table est décorée avec la technique „sgraffito“. En général, on emploie des ornements végétaux stylisés et géométriques. Les images d'oiseaux et les figures humaines sont plus rares. Par rapport à l'utilisation des motifs classiques, de même que par rapport à la plus grande monochromie, la décoration de la céramique de Červen occupe une place intermédiaire en comparaison avec la céramique décorée en „sgraffito“ de Tirnovo par rapport à la capitale byzantine. La plus grande quantité et la plus grande variété de la décoration en „sgraffito“ de la céramique nous font penser que la ville médiévale de Červen est un centre important de la production de cette partie de la culture artistique bulgare.

МЕТАЛООБРАБОТВАНЕ, ЮВЕЛИРСТВО, ПРЕДАЧЕСТВО, ШИВАЧЕСТВО, ТЪКАЧЕСТВО И ОБУЩАРСТВО. ОБРАБОТКА НА КОСТ, ДЪРВООБРАБОТВАНЕ. СЕЛСКО СТОПАНСТВО И РИБОЛОВ

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

МЕТАЛООБРАБОТВАНЕ

В цитаделата не са открити производствени съоръжения, свързани с металодобив или металообработване. Пещи за добиване на желязо са разчистени извън нея, в западната част на града[1]. Голямо количество железен шлак обаче е намерено в сградите северно от западната крепостна порта. Два слепени железни слитъка са открити в помещение 8 при северната крепостна стена. Това е сигурно указание за наличието на работилница на територията на цитаделата. Същевременно са намерени множество разнообразни по форма железни и други метални предмети, които дават представа за степента на развитие и техническото ниво на обработката на металите в средновековния Червен. Основните технически прийоми са коване и отливане. Това се установява не само от ковашките пещи в западната част на града, но и от вида на самите предмети. Според предназначението си те се делят на няколко групи.

ДОМАКИНСКИ ПРИБОРИ

Ножове. Както в другите средновековни български градове, така и в Червен ножовете са едни от най-масовите метални находки. Открити са над 120 екземпляра. Повечето от тях са използувани в домакинството при приготвяне на храната, при хранене, за колене на животни, птици и за други нужди. В някои случаи ножът намира приложение в дървообработването, обработката на кост и грънчарството. Правите или сгъваемите ножове са и част от екипировката на ловците и на войниците при поход. Ножът, както и днес, има широко приложение през средните векове.

За изработката на този вид предмети е използувано желязото като метал с най-добри механични качества. Дръжките са от дърво, кост, а понякога и от желязо.

Ножовете от Червен са от известните два основни типа — с право острие, продължаващо в неподвижна права дръжка, и сгъваеми, с подвижна дръжка, в която се прибира острието[2].

Сред ножовете с неподвижна дръжка се очертават две групи. Към първата спадат тези, чиито дръжки са обковани с дърво или кост. Дръжката има обикновено форма на удължен правоъгълник, с две, три или четири дупчици с различен диаметър в зависимост от големината на ножа. При някои екземпляри са запазени железните нитчета, с които е било прикрепвано дървото или костта. Тъпата страна на острието продължава направо в дръжката, а режещата част е отделена с малка чупка. При тези ножове дървените или костените дръжки са двуставни (обр. 1)[3].

Втората група оформят ножовете, чиято дръжка прилича на тесен, клиновиден израстък. При тях острието е отделено с малки чупки от двете страни, а в един случай — с релефен декоративен ръб. Докато при първата група има доста голямо разнообразие във формата на острието, тук тя е еднообразна — силно удължен към върха триъгълник. Клиновидната дръжка е вмъкната в предварително подготвената куха част на цели (едноставни) дървени или костени дръжки. Тези ножове са типични главно за периода на Първото българско царство и те са значително по-малко в сравнение с ножовете от първата група (обр. 2)[4].

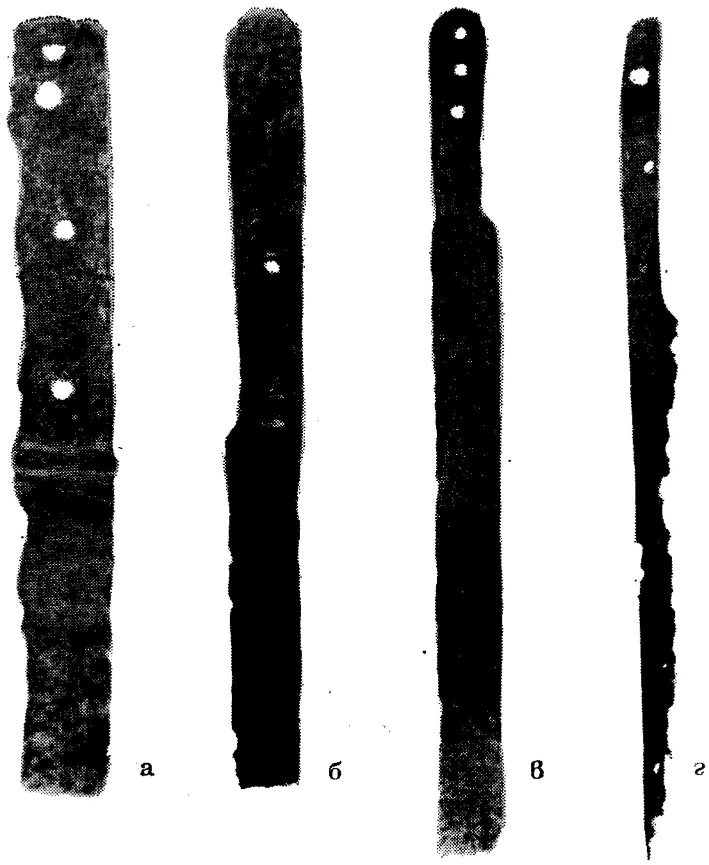

Обр. 1. а—г — железни ножчета за двуставни дръжки

Обр. 2. а—в — железни ножчета с клиновидна дръжка

Интересна е дръжката на един нож от първата група. Аналогии засега у нас не са известни. Тя представлява дълга тънка желязна ос, върху която са нанизани през определени интервали осем медни кръгчета. Между две от тях е нанизана рогова апликация с форма на пресечен конус (обр. 3)[5]. Един нож от колекцията на Държавния музей в Тбилиси (Грузия) ни дава възможност да възстановим облика на ножа от Червен. Върху тънката желязна ос на дръжката му са нанизани тънки и широки костени кръгчета, редуващи се през едно[6]. По аналогия можем да допуснем, че вероятно между медните кръгчета на ножа от Червен е имало дървени, от които не са останали следи.

Ножчетата с подвижни дръжки са значително по-малко — само осем. Острието им, както при другите ножове, е клиновидно, а в един случай — разширено и заоблено към върха. В другия край тъпата част прави извивка, завършваща с дупка и халкичка за окачване, а режещата — чупка, след която следва дупчица, свързана с нитче за дръжката. Дръжката (от дърво или кост) има едностранен жлеб за прибиране на острието. Един от ножовете е изработен изцяло от желязо (обр. 4). Такива ножчета са известни от Търново и Мелник. Датират се в XIII—XIV в.[7] С почти същата форма те се срещат и до днес (т. нар. костури).

Каменни точила (брусове). Макар че не са метални предмети, те имат пряко отношение към тях. Служат както в домакинството — за точене на ножове, така и в занаятчийството — за точене на инструменти с остра режеща част. Поради това ще спрем вниманието си и на тях.

На различни места, главно в жилищата, са намерени 17 цели или частично запазени бруса. Направени са от сиво-черен и сиво-зеленикав пясъчник. В замъка е открит брус от светлосив камък[8]. По форма са трапецовидни или правоъгълни, в сечение — четвъртити или елипсовидни. В единия край, който обикновено е стеснен, при запазените образци има дупчици за окачване. Много от брусовете са със следи

---

[1] Г. И. Георгиев. Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове. — Природа, 1955, № 5, 65—73.

[2] Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. — В: Царевград Търнов, 2, 1974, с. 216 сл.

[3] Размери на острието: дълж. 0,10—0,15 м, шир. 0,01—0,03 м. При един нож общата дълж. заедно с дръжката е 0,27 м, а само на острието — 0,15 м.

[4] Дълж. на клиновидната дръжка 0,02—0,05 м. Вж. Я. Николова. Цит. съч., с. 216 и цит. лит.; Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. С., 1972, с. 84, обр. 66.

[5] Обща дълж. на ножа 0,18 м, дълж. на дръжката 0,09 м.

[6] Т. П. Кереселидзе. Каталог костяных изделий. Тбилиси, 1978 (на груз. ез.). Рез. рус. ез. Табл. XLI$_6$.

[7] Я. Николова. Цит. съч., 217—218, обр. 35; от Мелник — непубликувани.

[8] С. Георгиева, В. Димова. Замъкът в средновековния Червен. — ИАИ, 30, 1967, кат. каменни точила, с. 23.

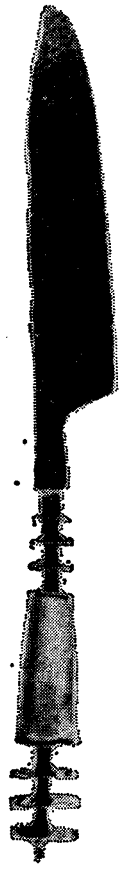

Обр. 3. Ножче с рогова апликация и медни кръгчета

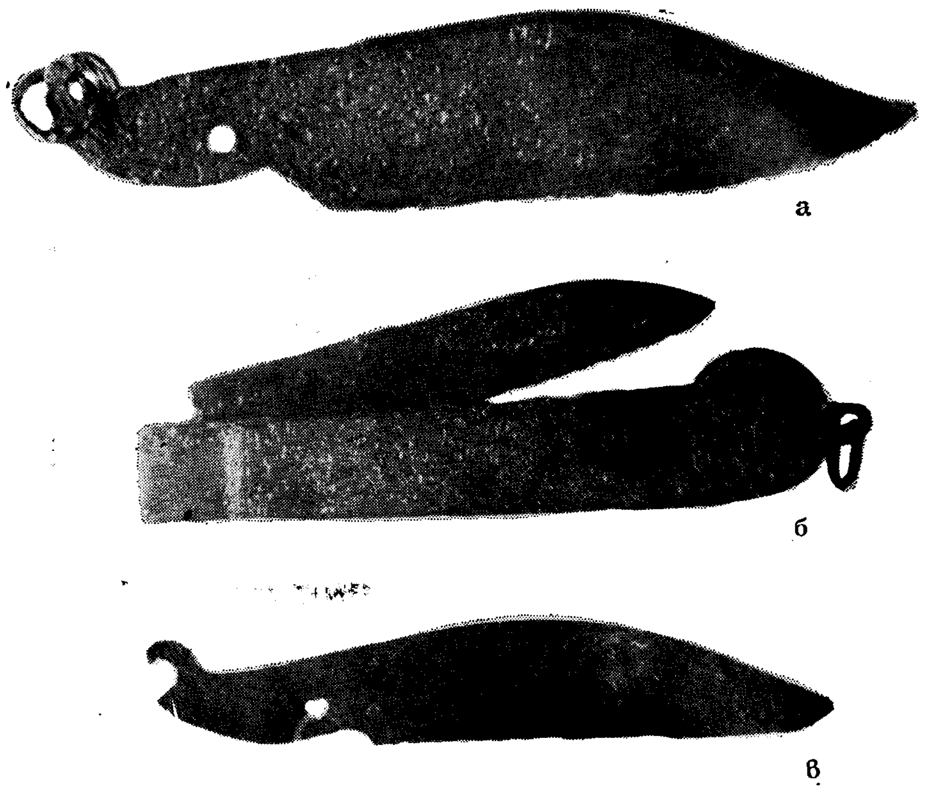

Обр. 4. а—в — сгъваеми ножчета

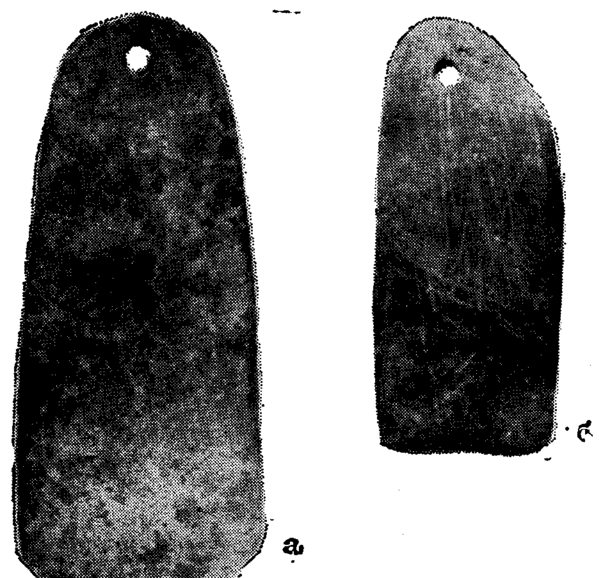

Обр. 5. а, б — каменни брусове

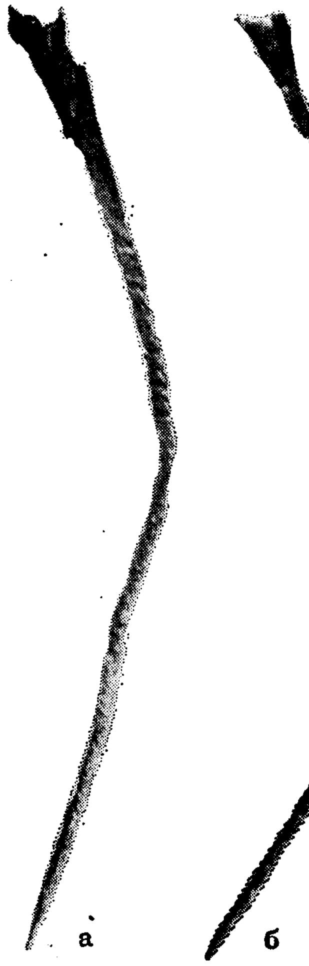

Обр. 6. а, б — железни шишове

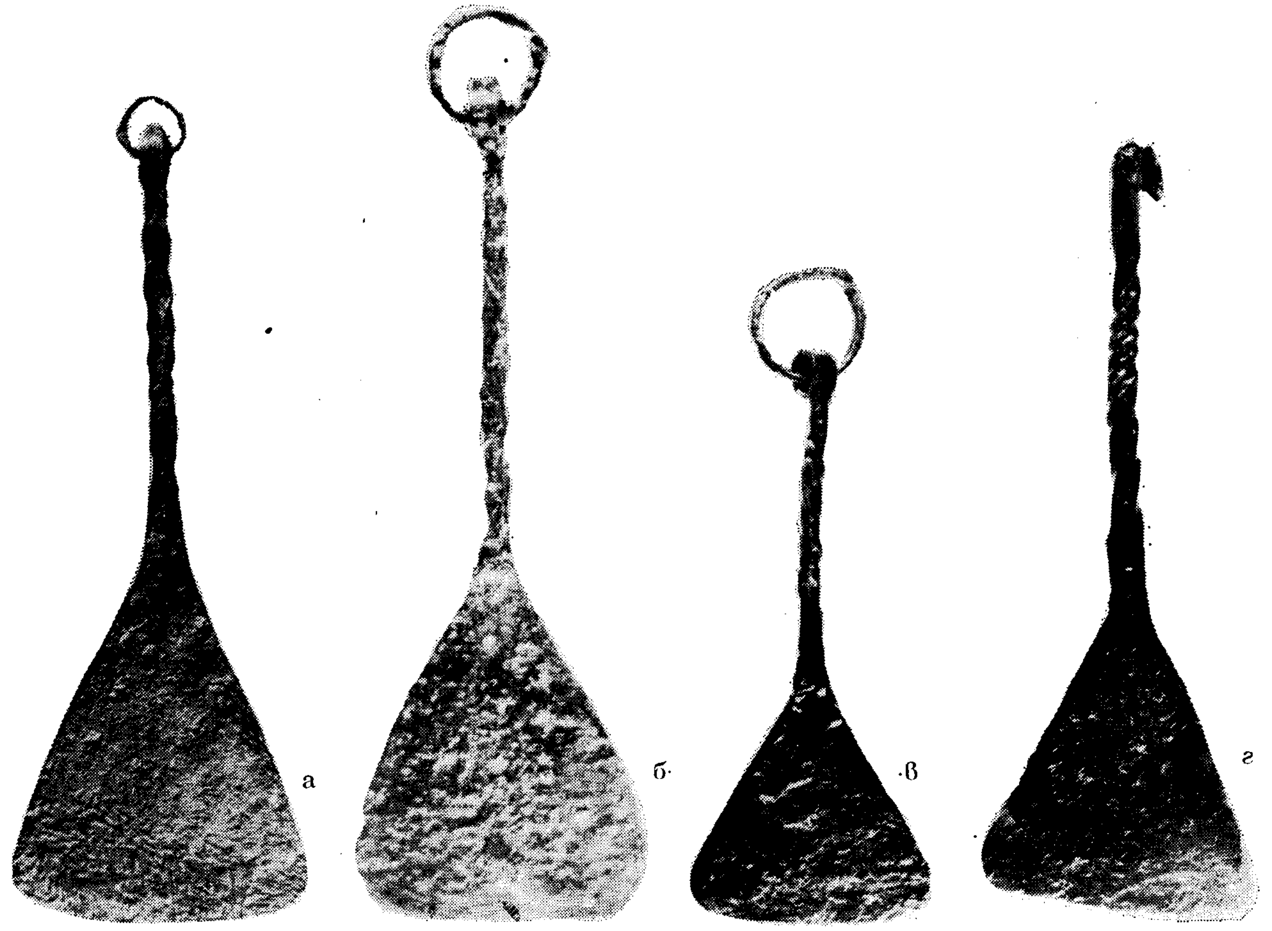

Обр. 7. *а—г* — железни огрибки

от дълга употреба — от двете или само от едната страна (обр. 5)[9].

Брусове със същата форма се употребяват до днес в някои села на Североизточна България.

Шишове. Към домакинските прибори се отнася един вид находки, който засега няма паралели от други места у нас. Това са три шиша, дълги 0,33—0,34 м, четирирьби вити железни пластинки, изострени като игли в долния край. Горният край е оформен като фунивидна куха втулка, явно за дървена дръжка (обр. 6). Вероятно са използувани за печене на късове месо, които витата част задържала неподвижно. Такива шишове се срещат и днес в кавказките страни.

Огрибки. Векове наред, а и до наши дни за остъргване на тестото от нощвите се използуват железни огрибки. В замъка[10] и в жилища са намерени шест цели екземпляра. Работната им част е триъгълна, плоска, със заострен долен ръб и заоблени ъгли. Дръжката — четирирьба, вита пластинка — излиза непосредствено от лопатката, а краят ѝ завършва с кръгла извивка, в която е вкарана желязна халкичка за окачване (обр. 7)[11]. Такива огрибки са известни и от други археологически обекти[12].

Цедилка. При източната крепостна стена е открита добре запазена желязна цедилка. Тя е с форма на дълбока лъжица (полусфера) с много малки дупчици за изцеждане. Дръжката е плоска, с извит край, образуващ халкичка за окачване (обр. 8)[13]. Аналогични цедилки от глина и бронз са намерени в двореца на Царевец[14].

Огнива. Те са употребявани доскоро у нас и в други славянски страни. Заедно с кремъка и праханта служат за разпалване на огън. В Червен при северната крепостна стена и източно от замъка са открити четири цели огнива. Трите имат триъгълна форма, като краищата им са споени и завиват в кукичка. Че-

---

[9] Дълж. 0,05—0,12 м.

[10] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. жел. сечива, с. 21, № 10—12.

[11] Обща дълж. 0,125—0,18 м, разм. лопатка: 0,055—0,065×0,045—0,08 м.

[12] Я. Николова. Цит. съч., с. 212, обр. 28, 29 и цит. лит.; Й. Чангова. Цит. съч., 86—87, обр. 68 и цит. лит.

[13] Диам. 0,10 м, дълж. дръжка 0,165 м.

[14] Я. Николова. Цит. съч., с. 214, обр. 30.

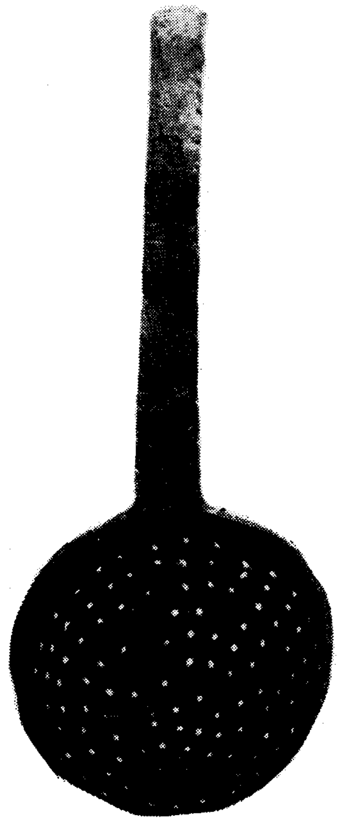

Обр. 8. Желязна цедилка

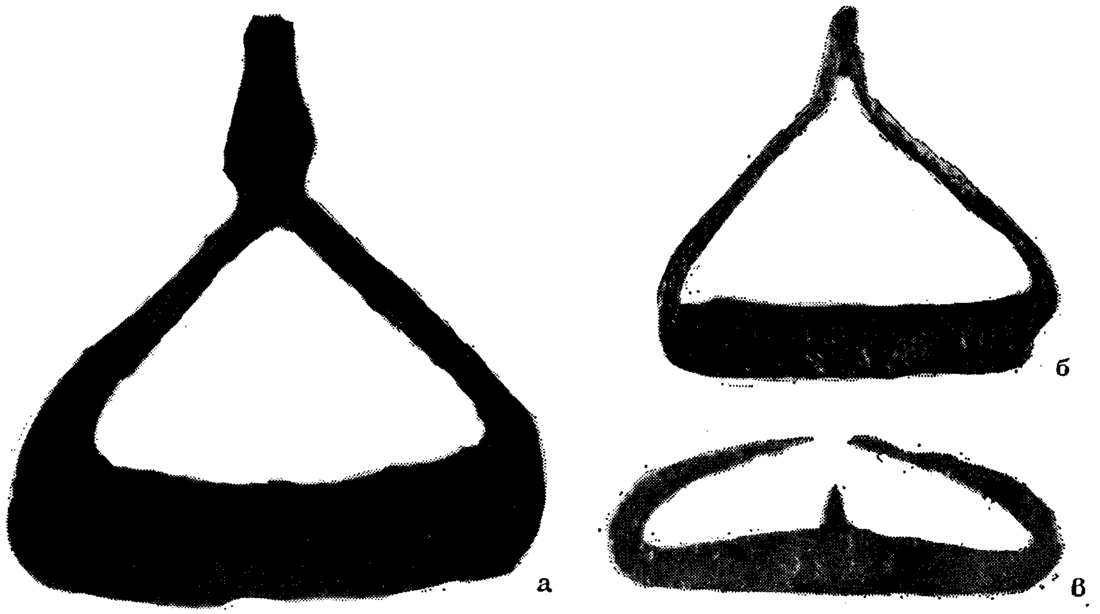

Обр. 9. *а—в* — железни огнива

твъртото е по-различно — в средата на основата отвътре има малък шип, а двата му края изтъняват постепенно и завиват елипсовидно, без да се сливат (обр. 9)[15]. Огниво като последното, но не така добре запазено е намерено в селището при Севтополис[16]. То може да се смята за вариант на В-образните огнива от В. Търново, датирани в XIII—XIV в.[17]

Прави впечатление, че металните домакински прибори от Червен с изключение на ножовете са твърде малобройни. Вероятно в домакинството широко са били употребявани и дървени прибори (лъжици, вилици, съдове), които днес не се запазени. Значителна част от металните пособия навярно е изнесена от населението при бягството му от турците в края на XIV в., а и по-късно от останалите обитатели на града, които след XV в. постепенно се изселват от територията на крепостта в подножието ѝ, към дн. с. Червен.

Сравнително малко са и частите от метални съдове — медни, бронзови, железни. Те могат да се систематизират в три групи:

1) части от стени и устия; 2) дръжки; 3) капачета.

Късове от метални съдове са открити както в замъка, така и в комплексите източно от него и край крепостните стени. Повечето обаче са силно разядени от корозията. Представа за формите ни дават само няколко фрагмента — част от медна тавичка с плоско дъно и подвита нагоре периферия, стеничка от чашка с много малка част от дъното (бронз), фрагменти от стена на висок съд с релефен ръб около устието (желязо), малко медно легенче и бронзов обръч от дървено ведро (обр. 10 а—д)[18].

---

[15] Размери: 0,065×0,05 м; 0,075×0,08 м; 0,065×0,07 м.

[16] Й. Чангова. Цит. съч., 87—88, обр. 69б и цит. лит.

[17] Я. Николова. Цит. съч., с. 240, обр. 60.

[18] Размери обр. 72 а: вис. периферия 0,02 м; обр. 72 б: вис. 0,10 м; обр. 72 в: вис. 0,15 м.; обр. 72 г: вис. 0,025 м, диам. устие 0,04 м.

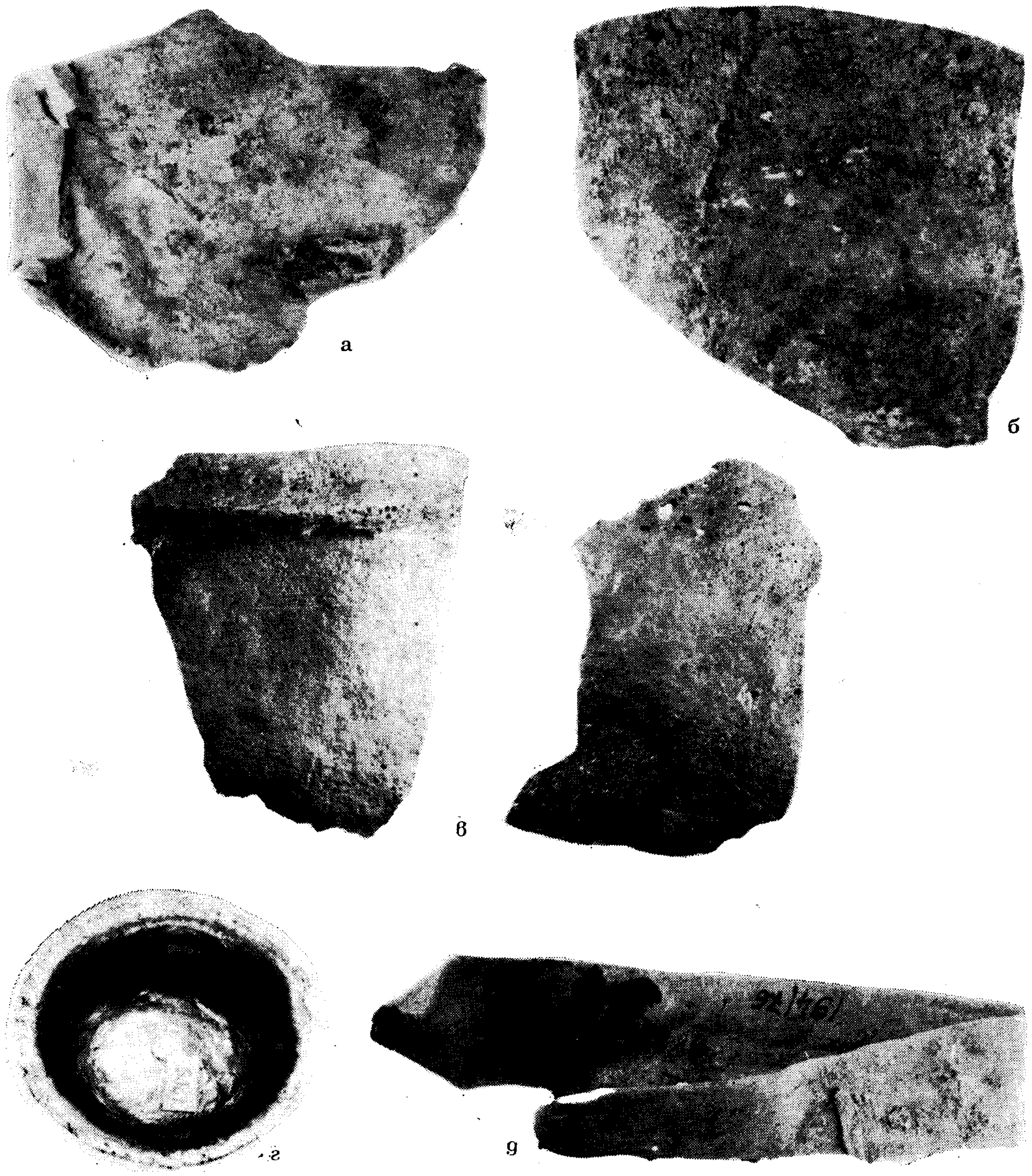

Обр. 10. *а—д* — части от метални съдове

Дръжките са общо шест. Три от тях (железни) са от ведра (обр. 11)[19]. Има и едно ухо на бронзов съд, прикрепвано с нитове (обр. 12)[20]. Останалите две дръжки са доста луксозни. Изработени са от бронз и са посребрени. Едната е от замъка (обр. 13 а)[21], а другата е от комплекса източно от него (обр. 13 б). Първата в горния край завършва със стилизирана глава

---

[19] Едната дръжка е от замъка — вж. С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. жел. предмети, с. 21, № 6, обр. 20 д.

[20] Пак там, кат. жел. предмети, № 8. Отбелязано е, че е дръжка на ведро, а тя е от бронзов съд. Такива има във В. Търново. Вж. Я. Николова. Цит. съч., обр. 41.

[21] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. бронзови предмети, с. 21, № 1. Длъж. на втората дръжка 0,15 м.

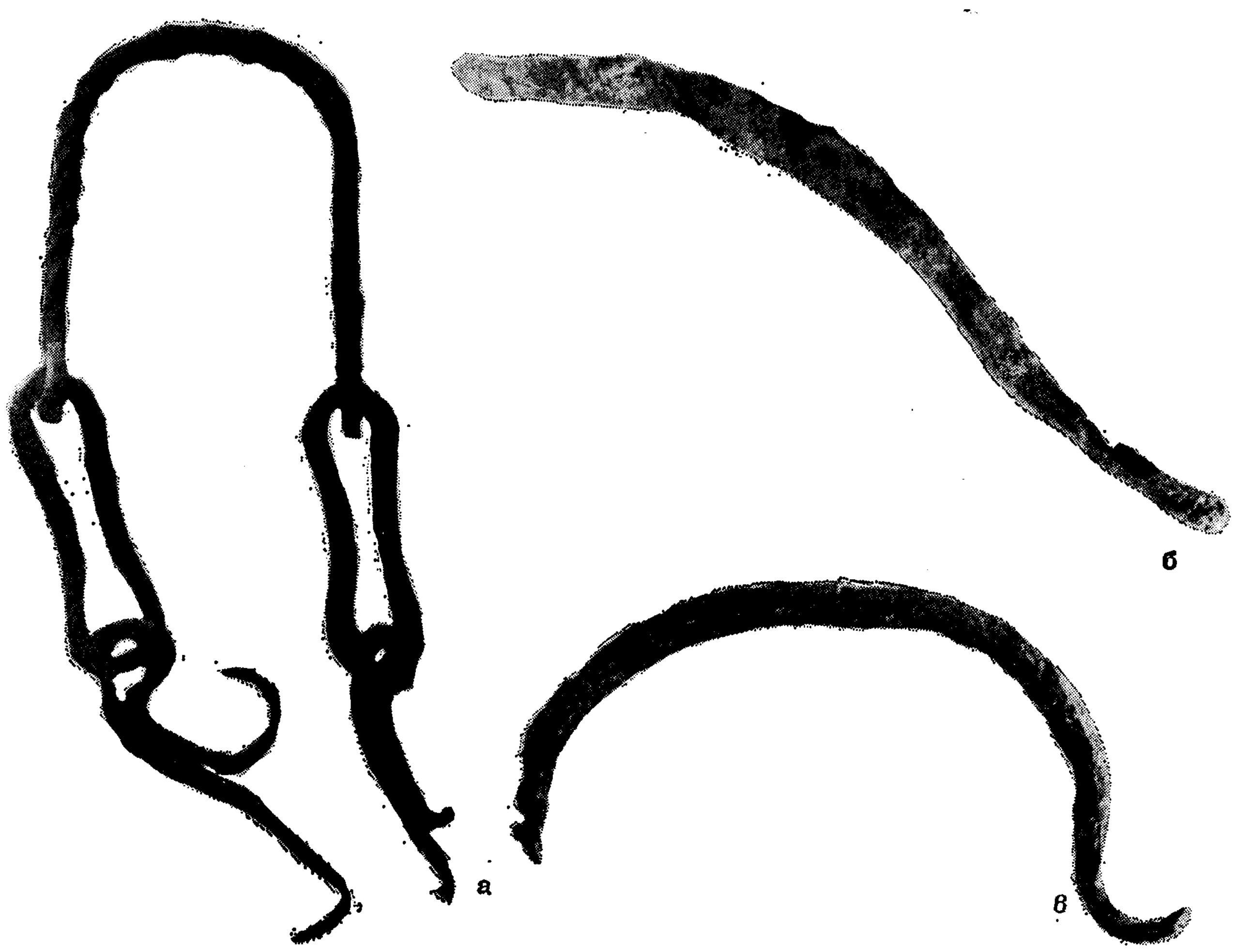

Обр. 11. *а—в* — дръжки от ведра

на животно, а втората в долния си край е оформена като стилизирана двулистна палмета. Тъй като прикрепването им ставало с гвоздейчета, по-вероятно е да са от някакви мебели. Интересна е намерената част от желязна верига за огнище. Тя е изработена от скачени една за друга огънати като осморки халки от вита четириръба пластинка (обр. 14)[22].

Капачетата са пет — три медни и две бронзови. Медните са украсени по външната повърхност с канелюри във вид на окръжности. Средният им диаметър (0,11 м) показва, че отворите на съдовете не са били много големи (обр. 15 а). Те влизали в гърло с жлеб от вътрешната страна. Едно бронзово капаче е полусферично, с халкичка за хващане отгоре. Периферията му е отчупена (обр. 15 б). Интересна е и желязната запушалка за шишенце или ампула, оформена като капачето — с периферия във вид на многолистна розетка и втулка за уплътняване на отвора (обр. 15 в).

ЧАСТИ ОТ ВРАТИ, ПРОЗОРЦИ, МЕБЕЛИ, ОСВЕТИТЕЛНИ ТЕЛА

През средновековието, както и днес, дървото е основният материал за изработка на врати, рамки и капаци на прозорци и мебели. Дори вратите на крепостните порти са дървени. Доказателство е единствената засега запазена у нас двукрила дървена врата от западната порта на цитаделата на Червен, чиито основни греди са обковани в долната част в железни втулки, непозволяващи протриването им от каменните подставки (обр. 16). На територията на цитаделата са намерени редица железни детайли от дървени врати, рамки или капаци на прозорци.

Панти, мандала, резета, скоби. Няма да правим подробни описания на тези находки, тъй като в почти неизменен вид можем да ги видим и днес по старите къщи в селата и гра-

---

[22] Дълж. на халката 0,12 м.

Обр. 12. Ухо на бронзов съд

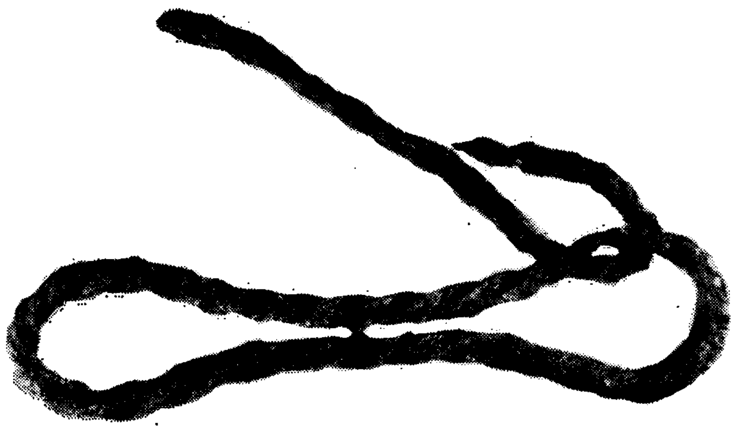

Обр. 14. Част от желязна верига за огнище

Обр. 13. *а, б* — дръжки от луксозни метални съдове

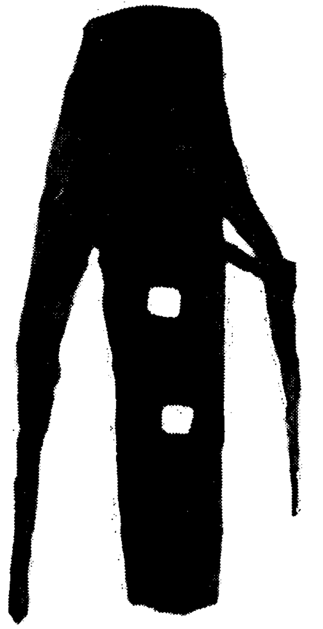

Обр. 16. Желязна втулка от дървената врата на западната порта на цитаделата

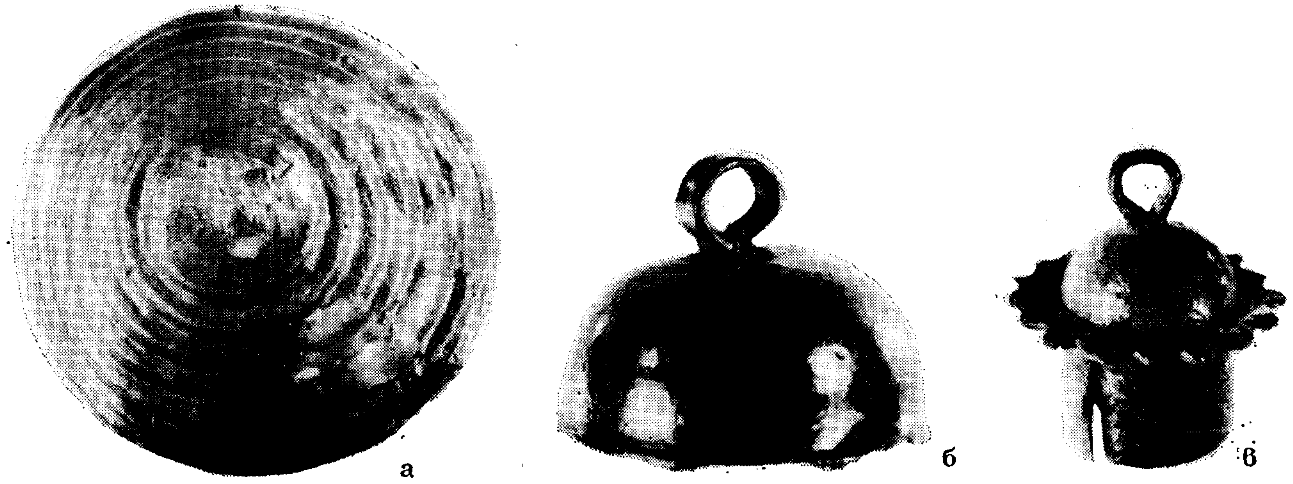

Обр. 15. *а—в* — капачета на метални съдове (мед,бронз)

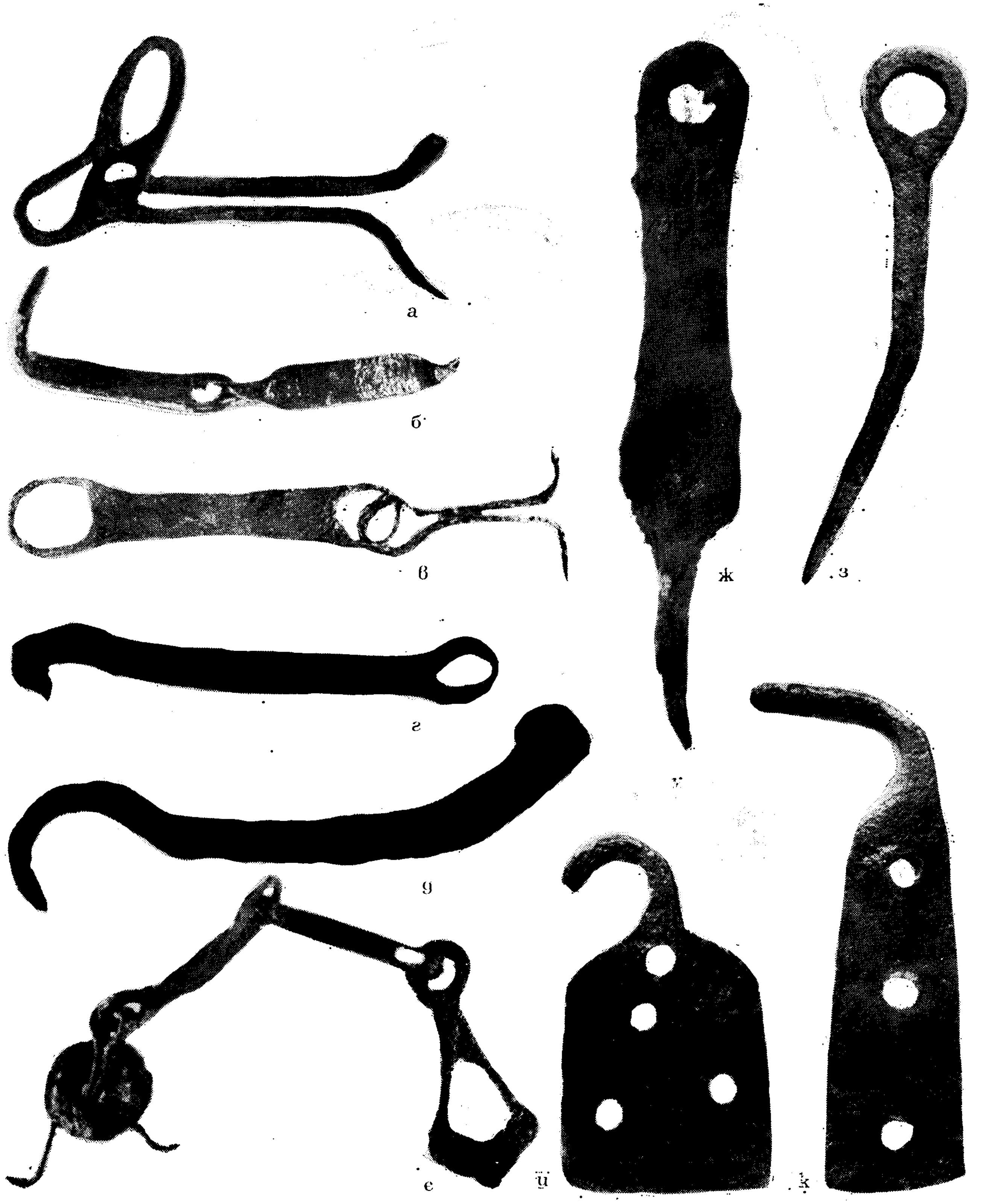

Обр. 17. *а—к* — железни панти, мандала, резета, скоби

довете. Те служат за прикрепване на врати и прозорци към дървени рамки (панти, скоби) и и за заключване, обикновено от вътрешната страна (резета, мандала). Изработени са чрез коване или отливане (обр. 17). Подобни находки има в почти всички средновековни селища[23].

---

[23] Я. Николова. Цит. съч., 241—244, обр. 62;

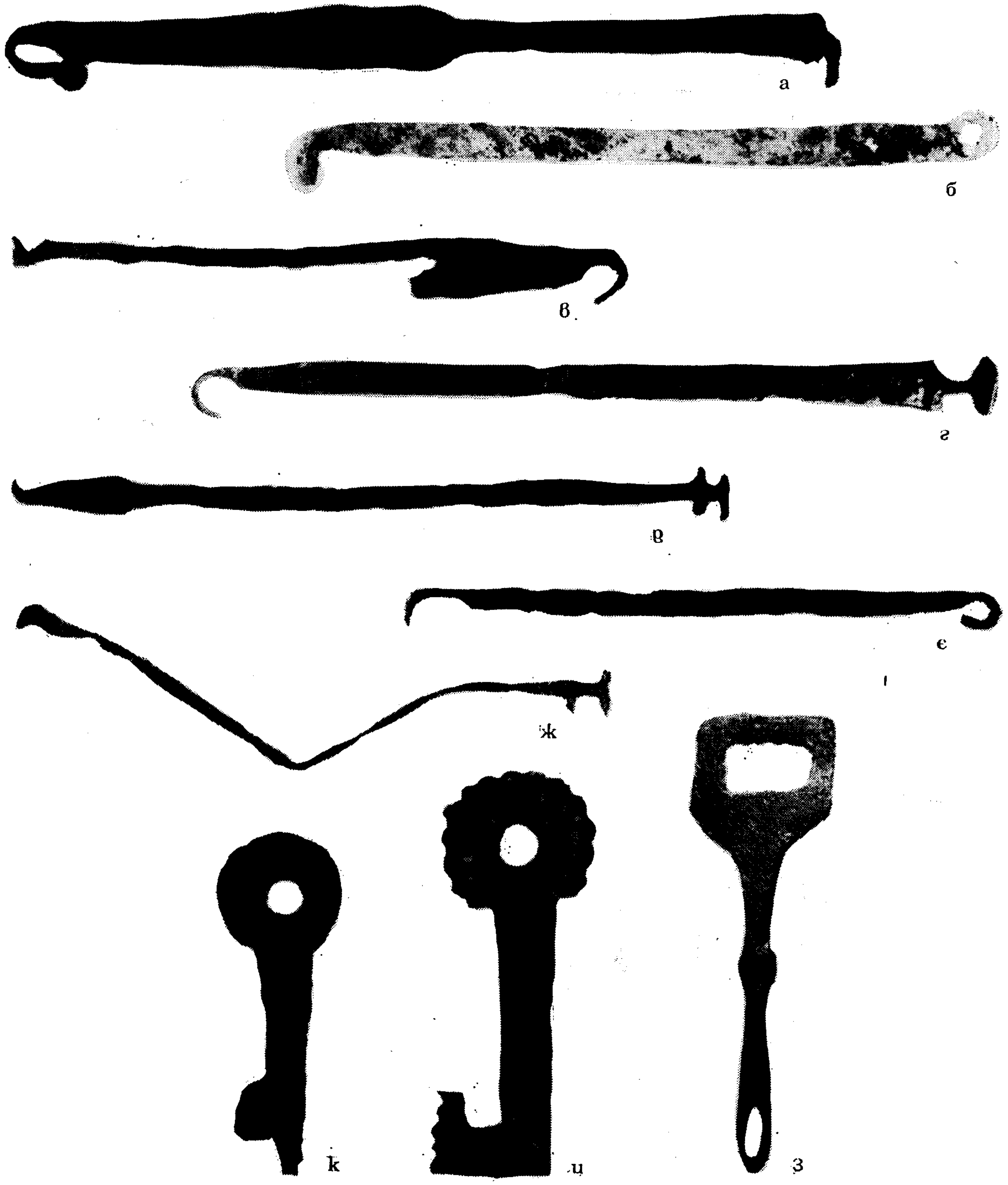

Обр. 18. *а—к* — железни ключове

Ключове и катинари, брави, ключалки. Някои ключове са с форма, твърде близка до съвременната. Останалите са изработени от дълга, обла, четириръба или плоска тел, оформена в долния край като кукичка. Те приличат на т. нар. шперцове (обр. 18). Някои са с релефна или врязана украса.

Запазени са четири железни брави, от които три заедно с ключовете (обр. 19)[24]. Сред

С. Георгиева, Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина (археологически проучвания 1961—1964 г.).— ИАИ, 29, 1966, с. 41; М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне—Карвуна. — ИВАД, 13, 1962, с. 94, табл. XVI$_8$, и др.

[24] Дълж. на дългите ключове 0,10—0,15 м.

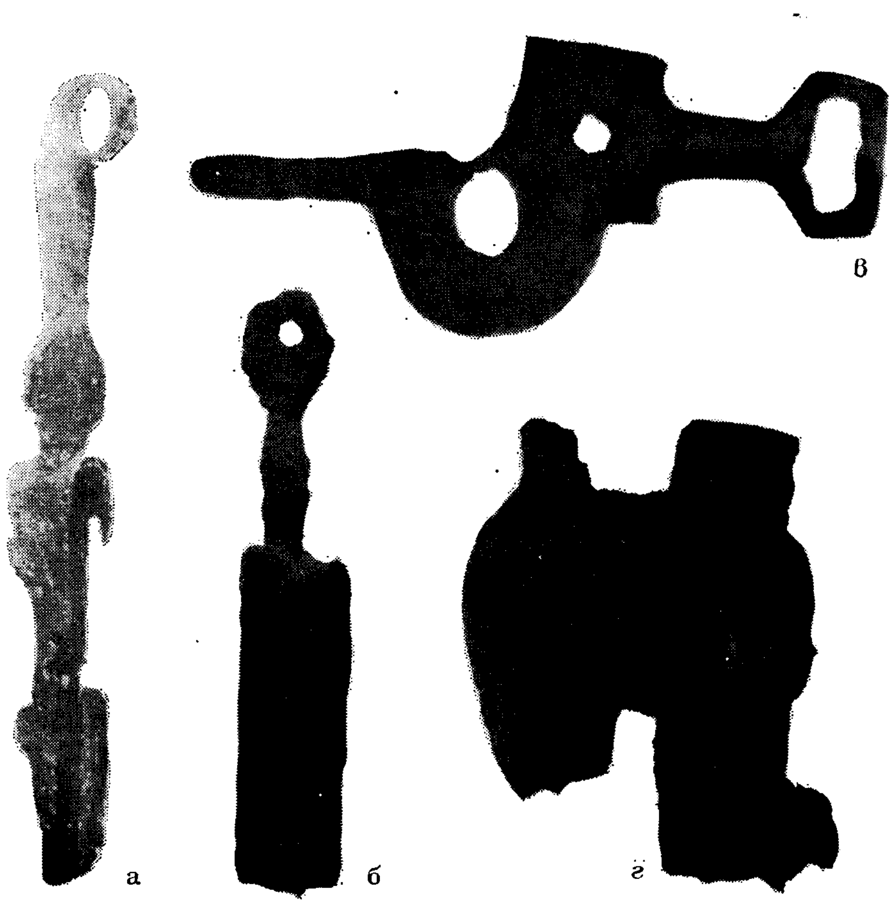

Обр. 19. *а—г* — железни брави

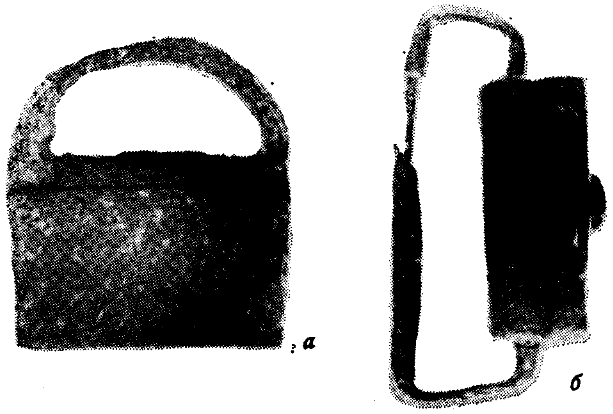

Обр. 20. *а*, *б* — железни катинари

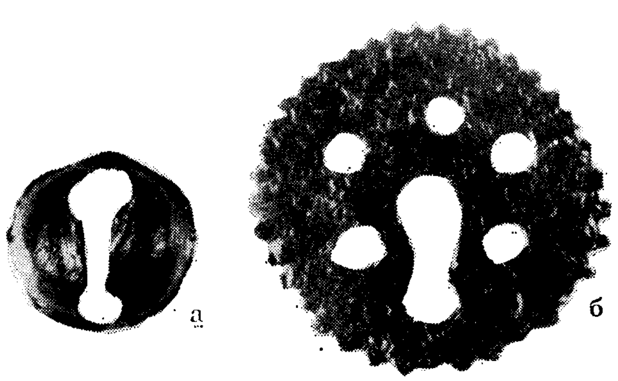

Обр. 21. *а*, *б* — железни апликации за ключалки

тях има образци с доста сложно устройство.

Катинарите, открити край източната крепостна стена и в замъка, са три. Те приличат много на съвременните. Двата са с форма на паралелепипед, с полукръгла халка, свързана на шарнир—подвижен и неподвижен (обр. 20)[25]. Намерени са и две кръгли, железни апликации за ключалки с вътрешен изрязък според формата на работната част на ключа. Едната е монтирана в дървен жлеб, а другата е прикрепена с нитчета (обр. 21)[26].

Ключове, брадви, катинари от посочените типове са използувани през средновековието и на други места у нас, в балканските страни и в Русия[27].

Дръжки за врати. Запазени са четири цели

---

[25] Размери: 0,05×00,05 м и 0,04×0,06 м.

[26] Диам. 0,025 и 0,08 м.

[27] Я. Николова. Цит. съч., с. 244, обр. 63, 64; М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Цит. съч., с. 90, обр. 63; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 219, и др.

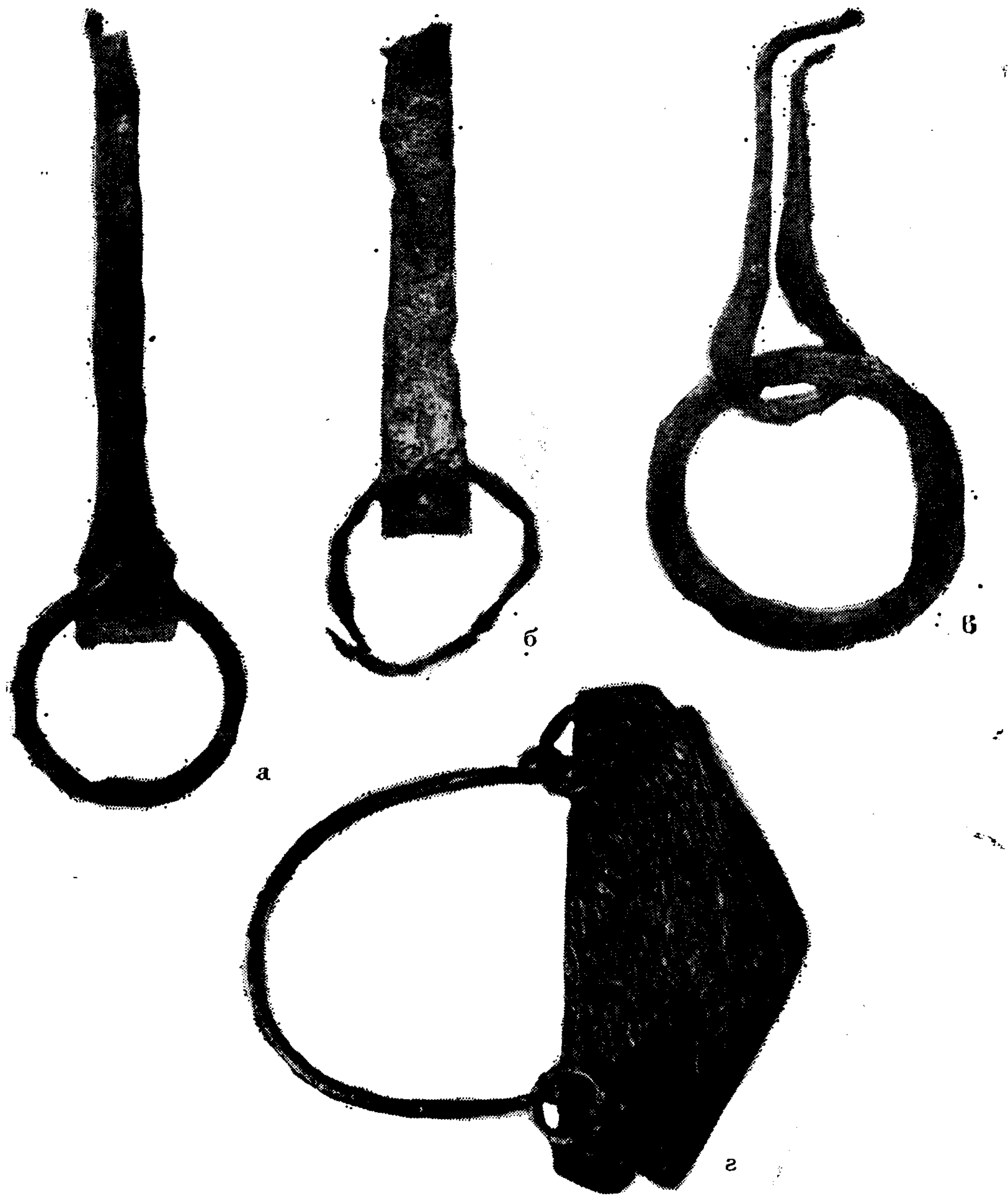

Обр. 22. *а — г* — железни халки за врати

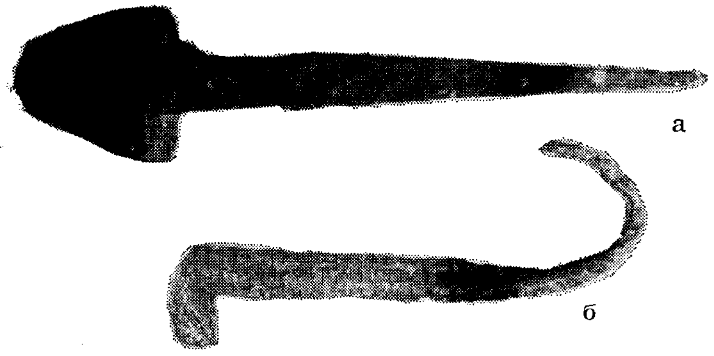

Обр. 23. *а*, *б* — декоративни железни гвоздеи

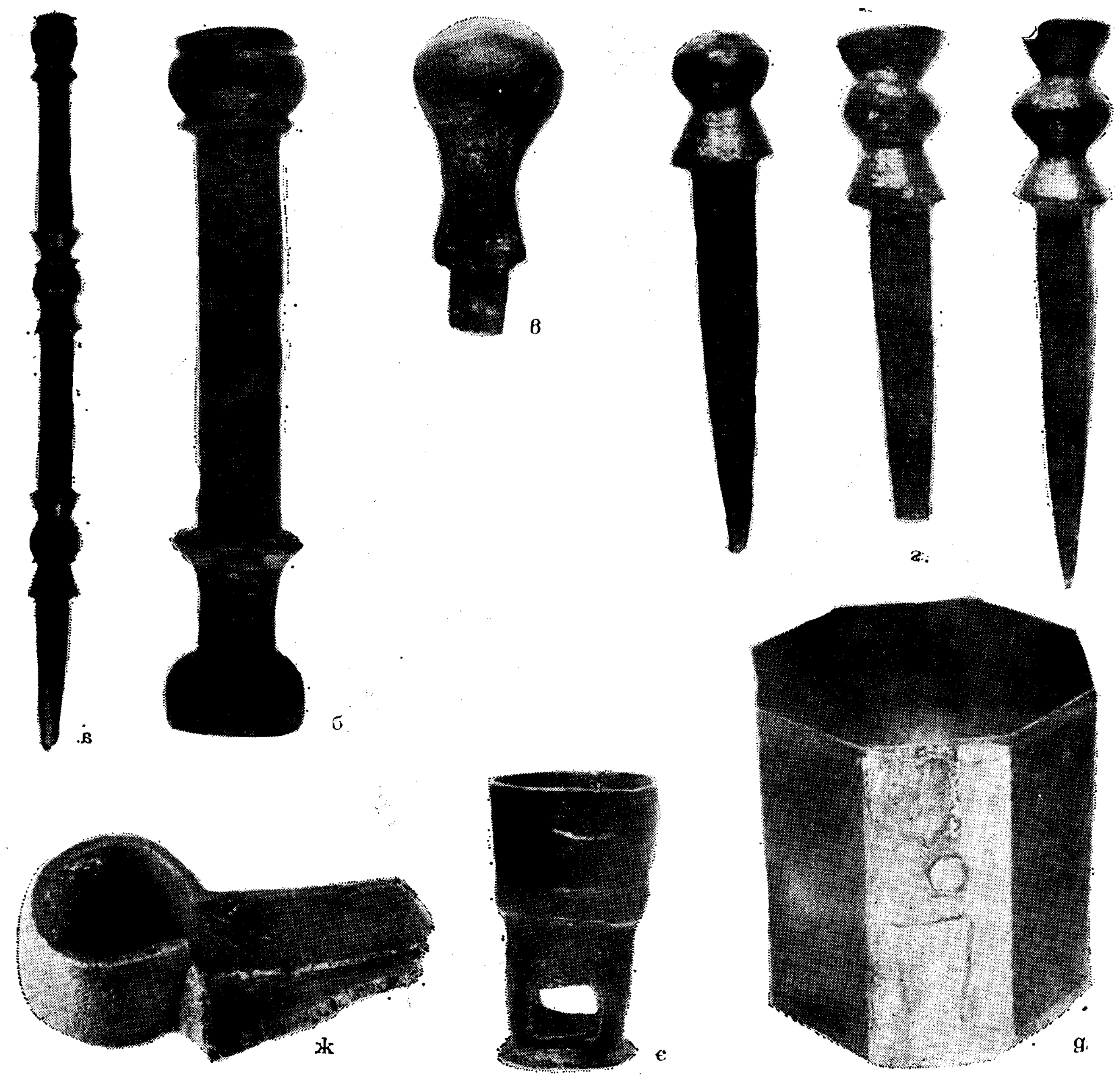

Обр. 24. *а—ж* — кухи метални втулки за мебели

железни дръжки. Три от тях имат просто устройство — халка, монтирана в пластинка, прикована към дървото или втикната в него. Четвъртата се състои от две триъгълни пластинки, обхващащи дървената врата от двете ѝ страни и свързани с нитове, запазени върху дръжката. От едната страна са монтирани две халкички, за които е захваната полукръгла халка с издължени краища. По дължината на свързващите нитове може да се определи дебелината на дървената врата — 0,025 м (обр. 22)[28].

Декоративни гвоздеи. Често за здравина и украса дървените врати са обковавани с гвоздеи — нещо, което се среща по старите къщи и досега. Главичките на гвоздеите са големи, плоски, понякога пирамидални или извити настрани (обр. 23)[29].

Части от мебели. Сред металните предмети от Червен има няколко с интересни форми, неизвестни досега от други обекти. Те са красиви и явно имат и функционално, и декоративно предназначение. Допускаме, че са части от дървени кревати, скринове и други мебели. Разнообразието във формата затруднява класифицирането им, но все пак те могат да се разделят на две основни групи: втулки и апликации.

Втулките са плътни или кухи. Плътните вероятно украсяват връхните периферийни части на кревати и други мебели, като са вбивани в дървото или втиквани в предварително направени отвори. Няколко са сравнително добре запазени. Една от тях представлява брон-

---

[28] Пластинките са с размери 0,11×0,05 м.

[29] Я. Николова. Цит. съч., с. 241.

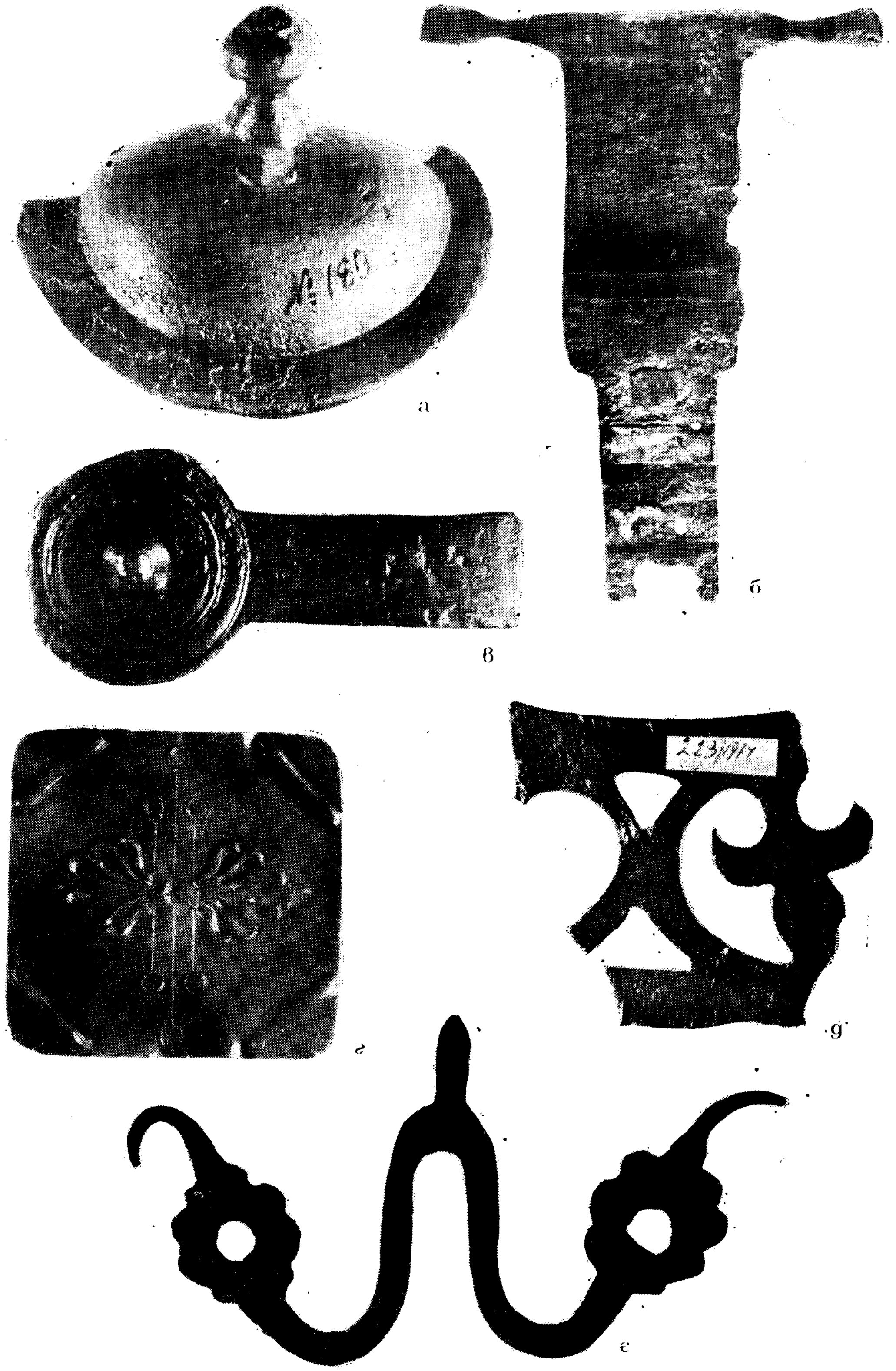

Обр. 25. *а—е* — метални апликации за мебели

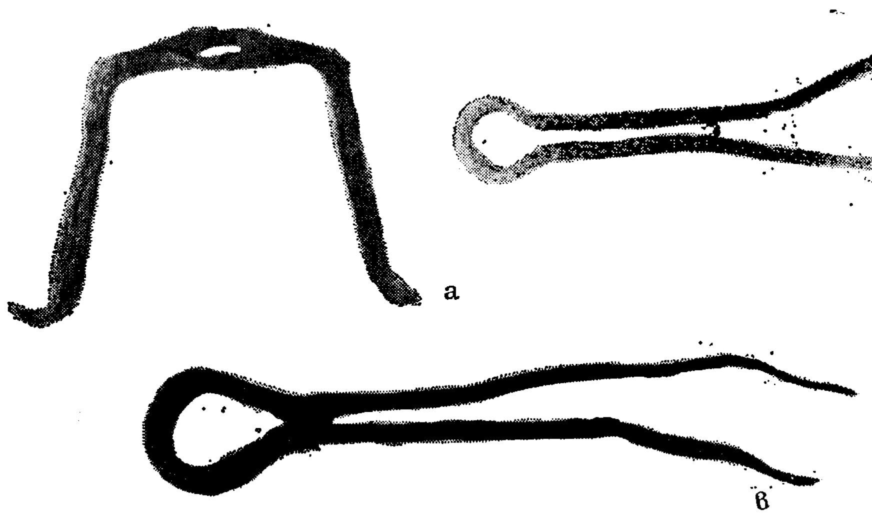

Обр. 26. *а* — част от метален свещник; *б, в* — метални щипци за гасене на свещи

зова пръчка със заострен край. Отгоре има сферична украса, а под нея — две биконични образувания със сфери помежду им. Украсите са ограничени с релефни пръстенчета (обр. 21 а)[30]. Друг подобен предмет с отчупени краища вероятно е имал същата форма и украса (обр. 24 б)[31]. Сферична е украсата на още една втулка (обр. 24 в)[32]. Три масивни железни гвоздея, използувани може би за същата цел, са с биконична украса (обр. 24 г)[33].

Кухите втулки са три. Те имат формата на тази част от мебелите, която са украсявали. Едната представлява 8-стенна бронзова призма с нит отстрани (обр. 24 д)[34]. Втората е желязна, конусовидна, с дънце и отстрани с два четвъртити отвора за нитчета (обр. 24 е)[35]. Третата е двуклетъчна — с кръгла и четвъртита част. Изработена е от бронз (обр. 24 ж)[36].

Апликациите са полусферични и плоски. Полусферичните имат хоризонтални периферии. Приличат на капачета на съдове, но в средата са с отвор, в който при един екземпляр е запазен бронзов гвоздей за приковаване (обр. 25 а)[37]. Плоските апликации са по-разнообразни. Една от тях е правоъгълна, с релефна чупка в средата, след което се стеснява. Прикована е с два четвъртити нита. Широкият край завършва с напречна обла и профилирана пластинка (обр. 25 б)[38]. Другата е с две еднотелни плоскости — правоъгълна и кръгла, с нит в средата (обр. 25 в)[39]. Третата е квадратна, желязна. На обратната страна има жлеб за прикрепване, а на лицевата, в четирите края — диагонални релефни ръбове. В средата украсата е също релефна — две симетрично разположени водни лилии. Между тях са врязани прави, успоредни линии, завършващи с припоени малки кръгчета от съвсем тънка тел (обр. 25 г)[40].

Две апликации са ажурни. Първата (бронзова) е част от полукръгла или кръгла ивица, в която са изрязани кръгчета с крин в средата (обр. 25 д)[41]. Другата е желязна, с W-образна форма, в краищата с ажурни розетки (обр. 25 е)[42].

Трудно е да се каже нещо по-определено за функцията на апликациите и на кухите втулки. Може би те са украсявали странични и ъглови части или стени на мебели.

Осветителни тела. Основно осветително тяло през средновековието е свещта. Доказателство са многобройните свещници, главно от глина, често откривани при разкопките. Металните свещници, масово разпространени по време на османското владичество през XIII—XIV в., се употребяват, но все още сравнително рядко. В цитаделата на Червен са намерени няколко железни предмета, които биха могли да са части от такива свещници. Сред тях има една половинка от подставка на свещник с П-образна форма и елипсовидно разширение с отвор в средата за свързване с другата половинка (обр. 26 а)[43]. Аналогична подставка е намерена в двореца на Царевец[44]. Открити са и няколко щипци за гасене на свещи (обр. 26 б)[45]. Подобни щипци има също във В. Търново и на други места[46].

ВЪОРЪЖЕНИЕ

От военното снаряжение и оръжие на Червен до нас е достигнало твърде малко. Намерените материали се делят на две основни групи.

Снаряжение

Шпори. Като част от снаряжението на конника шпорите, обикновено от желязо, се прикачвали към долната задна част на ботушите и служели за пришпорване на конете[47]. В замъка[48] в сградите край западната (южно от портата) и край северната крепостна стена са открити общо 15 цели и фрагментирани шпори, всичките от един тип, характерен за периода на Второто българско царство. Изработени са от полукръгла желязна пластинка чрез коване. В някои случаи върхът е заострен, както при налчетата за ботуши. Отзад се издава шип, който се раздвоява, и през краищата му, завити в халкички, минава ос с прикачено назъбено колелце. Колелцата са отливани в калъпи (обр. 27)[49]. Размерите на шпорите са

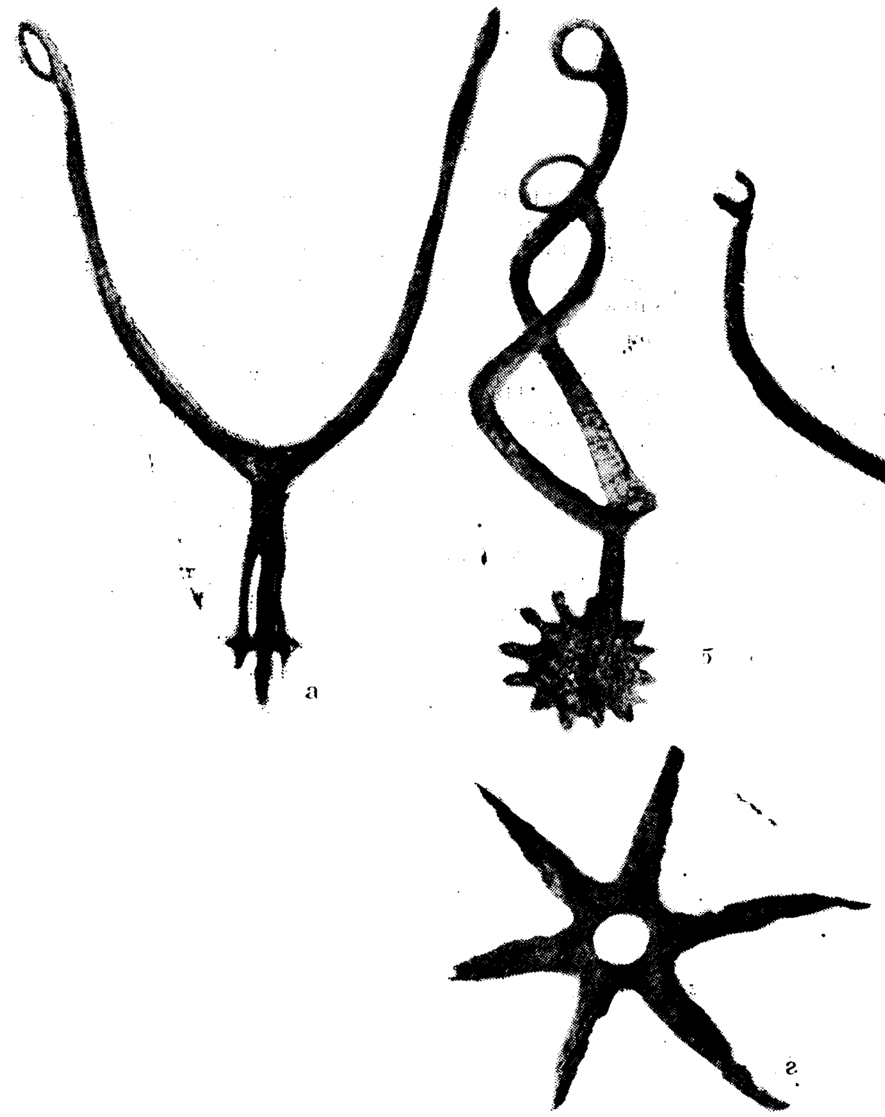

Обр. 27. *а—г* — железни шпори

---

[30] Дълж. 0,225 м, диам. 0,01 м.

[31] Запаз. дълж. 0,13 м, диам. 0,016 м.

[32] Дълж. 0,055 м.

[33] Дълж. на двата гвоздея — по 0,08 м, на третия — 0,09 м.

[34] Вис. 0,048 м, диам. 0,048 м.

[35] Дълж. 0,04 м, диам. 0,025 м.

[36] Запаз. дълж. 0,06 м, вис. 0,01 м, диам. кръгла част 0,025 м.

[37] Диам. 0,08 м. Втората апликация е от замъка — вж. С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. бронзови предмети, с. 22, № 6, обр. 22 г.

[38] Дълж. 0,10 м, ср. шир. 0,03 м.

[39] Обща дълж. 0,08 м.

[40] Размери: 0,07×0,07 м.

[41] Размери: 0,05×0,055 м.

[42] Апликацията е от замъка. Вж. С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. жел. предмети, с. 21, № 19, обр. 20 г.

[43] Размери: 0,06×0,05 м.

[44] Я. Николова. Цит. съч., с. 233, обр. 52.

[45] Дълж. 0,06—0,09 м.

[46] Я. Николова. Цит. съч., 236—237, обр. 55.

[47] Щ. Атанасов и кол. Българско военно изкуство през феодализма. С., 1958, с. 87.

[48] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. шпори, с. 20.

[49] Броят на зъбците на колелата е между 6 и 13, диам. 0,03—0,04 м. Едно колелце без шпора е намерено в замъка. Вж. С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. шпори, № 2.

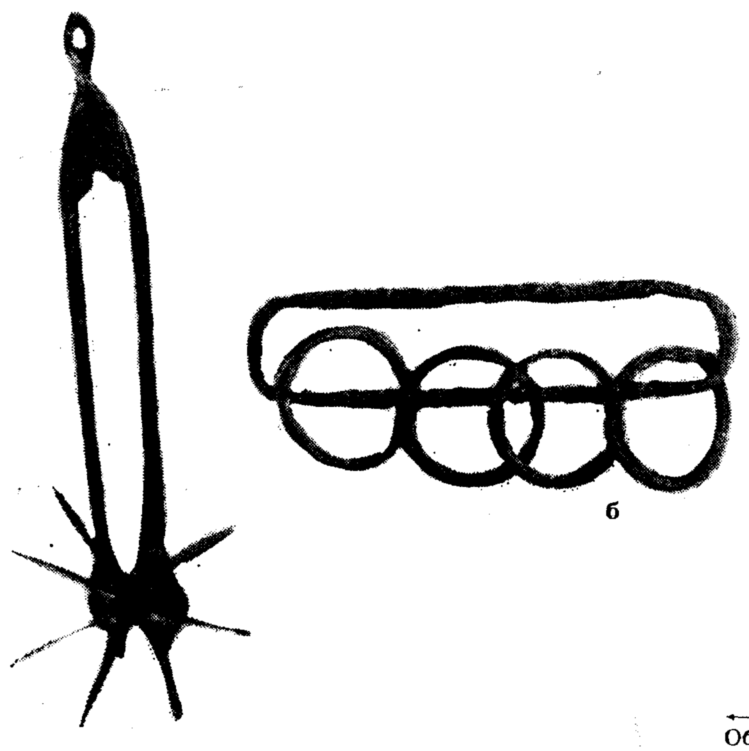

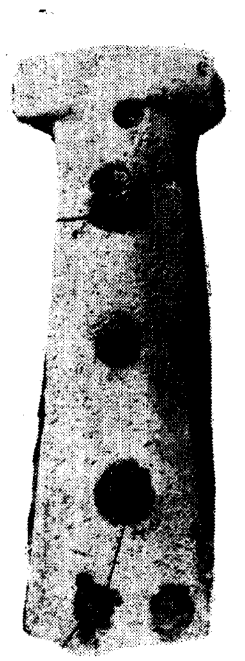

Обр. 29. Костена дръжка от меч

Обр. 28. *а*, *б* — детски играчки

различни, според големината на ботуша[50]. Двете части на кръжилото правят по-голяма или по-малка чупка нагоре по посока на глезена на крака и завършват с малки халкички, през които минава ремъкът за свързване. Такива шпори са открити и във В. Търново, селището над Севтополис, Мелник и др.[51]

Не е известно предназначението на един предмет, близък по устройство до шпорите (обр. 28 а)[52]. В единия край двете крила са свързани чрез ос с колелце, а в другия са запоени и завършват с халкички за окачване. Паралел не е известен. Допустимо е да е детска играчка. Вероятно за детска играчка е служела и още една находка — затворена правоъгълна железна халка от четириръба вита тел, върху която са нанизани четири еднакво големи железни, кръгли халкички (обр. 28б).

Ризници. При западната порта са намерени останки от ризници. Те са два вида — скачени железни халкички от плетени ризници и правоъгълни железни пластинки от ковани ризници. Плетените са много по-удобни, тъй като осигуряват по-голяма свобода на движение. Според единствената изцяло запазена ризница от Търново кройката им е права, като едновременно се изплитат и ръкавите, а отпред има малък отвор за провиране на главата — универсална за средновековието кройка, прилагана и в цивилното облекло[53]. Тези ризници са много разпространени през Второто българско царство. Произходът им датира от античността, а по-късно се употребяват във Византия и други страни[54]. За разлика от ризниците от скачени метални пластинки те обаче не осигуряват много надеждна защита, понеже са уязвими от някои видове оръжия (стрели, пики). Ризницата като защитно пособие се употребявала от тежката конница и пехотата.

Оръжия

Намереното в Червен оръжие е само нападателно. То се разделя на две групи — за сеч и метателно.

Оръжие за сеч

Мечове. Използувани са при ръкопашен бой — за сеч и пробождане, и от пехотата, и от конницата. Парчета от меч са открити в замъка, една костена дръжка при северната крепостна стена и един цял железен меч с отчупен връх в олтара на църква № 6, където е укрит или захвърлен. Той е с формата на нож с неподвижна права дръжка, отгоре заоблена и с шест дупки за нитове, от които три са запазени на място (обр. 29)[55].

Мечове от XIII—XIV в., макар и с малко по-различна форма, са известни от двореца на Царевец, от Варна, а също от стенописи и миниатюри[56].

При западната крепостна стена е намерена малка част от ножница. Тя е с елипсовидно сечение, с четвъртит изрязък от едната страна. Изработена е от тънка желязна ламарина (обр. 30)[57].

Бойна брадва. Тя е оръжие за сеч и за ръкопашен бой на конница и пехота. Един екземпляр е открит също при западната крепостна стена. Острието е късо, разширено отпред. Дръжката е желязна, което придава по-голяма тежест, увеличаваща силата на удара. Двата релефни ръба по нея предпазват от изхлузване на брадвата от ръцете при резки движения (обр. 31)[58]. Точен паралел не е известен, макар че бойни брадви са намирани в Търново и на други места[59].

Обр. 30. Част от желязна ножница

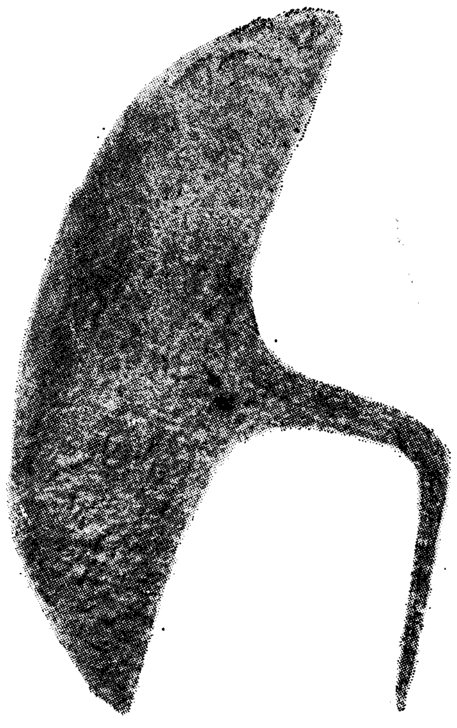

Обр. 32. Желязна алебарда

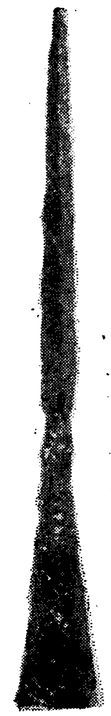

Обр. 33. Железен връх на пика

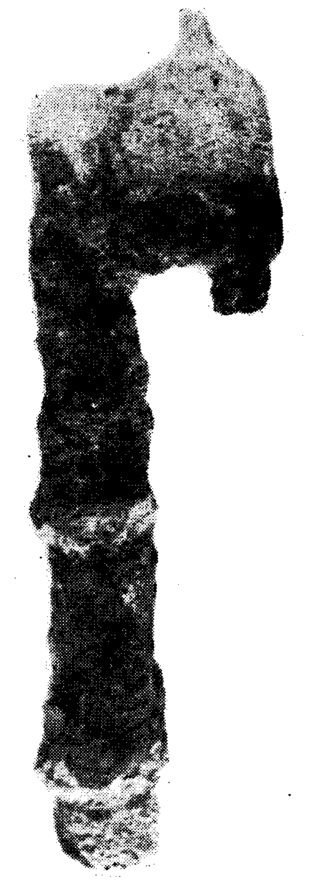

Обр. 31. Желязна бойна брадва

Алебарда. В църква № 9, попаднала може би там след бой, е открита желязна алебарда. Острието й е с форма на полумесец. От него излиза дръжка с обло сечение, завита по средата. Тя е клинообразна и е втикната в дървена дръжка (обр. 32)[60]. Алебарди са известни и от двореца на Царевец в Търново[61].

Метателни оръжия

Копия. Наред със стрелите копието е най-често употребяваното метателно оръжие в българската войска през средновековието. С тях се сражава и пехотата, и конницата. Те са два типа — дълги, за ръкопашен бой, и къси — метателни. За копията разполагаме с разно-

---

[50] Размери на изцяло запазените шпори: дълж. 0,125—0,15 м, шир. 0,08—0,11 м.

[51] Я. Николова. Цит. съч., с. 310, обр. 120; Й. Чангова. Цит. съч., с. 47, обр. 34; Мелник (непубл. материали), и др.

[52] Дълж. 0,16 м, шир. 0,03 м, диам. колелце 0,07 м. Колелцето е с осем лъча.

[53] Я. Николова. Цит. съч., обр. 109 б.

[54] Пак там, 297—298; Й. Чангова. Цит. съч., с. 94; Л. Бобчева. Въоръжението на българската войска от втората половина на IX век до падането на България под турско робство. — ВИСб, 1958, № 2, с. 73, 74.

[55] Обща запаз. дълж. 0,48 м, запаз. дълж. на острието 0,35 м, шир. 0,04 м. Части от меч в замъка, С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. оръжие, № 1.

[56] Я. Николова. Цит. съч., 292—294, обр. 104 и цит. лит.

[57] Размери: 0,06×0,035 м.

[58] Обща дълж. 0,19 м, шир. при острието 0,055 м, диам. дръжка 0,022 м.

[59] Я. Николова. Цит. съч., с. 295.

[60] Размери острие 0,192×0,054 м, дълж. дръжка 0,13 м.

[61] Я. Николова. Цит. съч., с. 295.

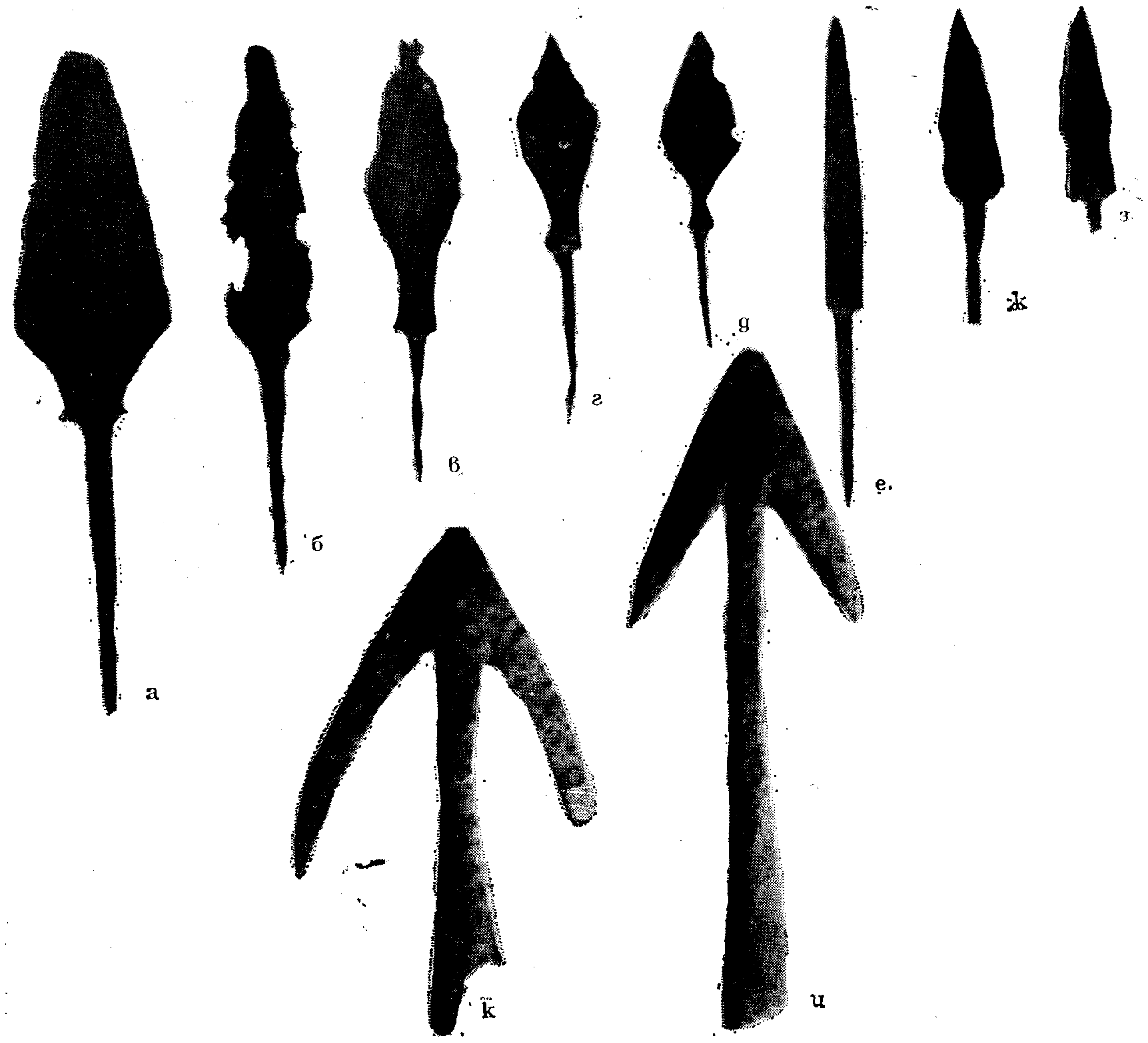

Обр. 34. *а—к* — железни стрели

образни данни — археологически, писмени, изобразителни[62].

В сградите при западната крепостна стена южно от портата са намерени пет сравнително добре запазени железни върха на копия, които принадлежат към двете основни групи копия от столицата Търновград и всички останали селища от XIII—XIV в. у нас — плоски, с листовидно острие, и ръбести, с пирамидално острие. В горната им част е оформена куха втулка за дървената дръжка[63].

Една разновидност на копието е *пиката*, предназначена за промушване през ризница[64]. Заедно с върховете на копия в цитаделата е открит и железен връх на пика — четириръбо острие, в единия край с куха втулка за дръжката. Острието е отделено от втулката с релефен ръб (обр. 33)[65]. Такива пики се срещат и на други археологически обекти[66].

Стрели. Лъкът със стрели през средните векове е масово оръжие за бой от разстояние.

Стрели в Червен са намерени в замъка[67], в жилищата източно от него и край крепостните стени. Според формата на острието те подлежат на общоприетата в научната литература у нас класификация. Броят им надхвърля 50 (обр. 34). Най-много са листовидните. Част от тях са бронзови и се отличават от железните по по-фината си изработка. Големината им е различна. Обикновено релефен ръб отделя острието от острата клиновидна дръжка с кръгло или квадратно сечение, която е забивана в дървена част. Стрелите с по-къси дръжки имат по-малка метателна сила и са използувани за по-близки цели[68].

Разновидност на листовидните стрели са ромбовидните, оформени по същия начин, но при тях най-широката част е по средата на острието. Изработени са от желязо.

Друг вид са четириръбите стрели, при които острието има форма на силно удължена четиристранна пирамида, а дръжката, както при листовидните, е дълга и клиновидна[69]. Близки до тях са трирьбите стрели. И едните, и другите са използувани за пробождане през ризница.

Трети вид са стрелите с късо, пирамидално острие и куха втулка. В Червен за разлика от Търново, където този вид преобладава, са намерени само четири.

Четвърти вид са стрелите от типа „лястовича опашка" — куха конусовидна издължена втулка, от чийто връх излизат настрани два заострени в края шипа (крила).

Описаните стрели са изхвърляни от рефлексен лък, широко разпространен у нас и в съседните балкански страни през средновековието. Подобни находки са известни от столицата Търново, селището над Севтополис, Преслав, Видин, Мелник, а също и от миниатюрите в илюстровани ръкописи[70].

Бойни топки. Макар че не са от метал, за да се попълни картината на въоръжението на българина през средните векове, ще се спрем и на този вид оръжие. Бойните топки са два типа:

а) топки (топчета) за прашки от камък или глина. Открити са на различни места — в замъка[71], край крепостните стени и при някои жилища. Повечето имат сферична форма, а някои приличат на сплескана сфера. Диаметърът им е 2—5 см, но има и по-големи. С тях са воювали специален род войници — прашкари[71].

б) масивни каменни топки за каменометателна машина. Такива топки с диаметър 50 см са открити за пръв път у нас. Те са намерени струпани пред северозападния вход на помещение 1, при входа на помещение 2 и при главния вход на замъка — общо 36 (обр. 35)[73]. Няколко екземпляра е имало и в сградите южно от западната порта на цитаделата. За съжаление няма никакви останки от оръдието, с което са изхвърляни. Вероятно то е било дървено. Използването на каменометателни машини е познат метод при отбраната на крепости в средновековна България[74].

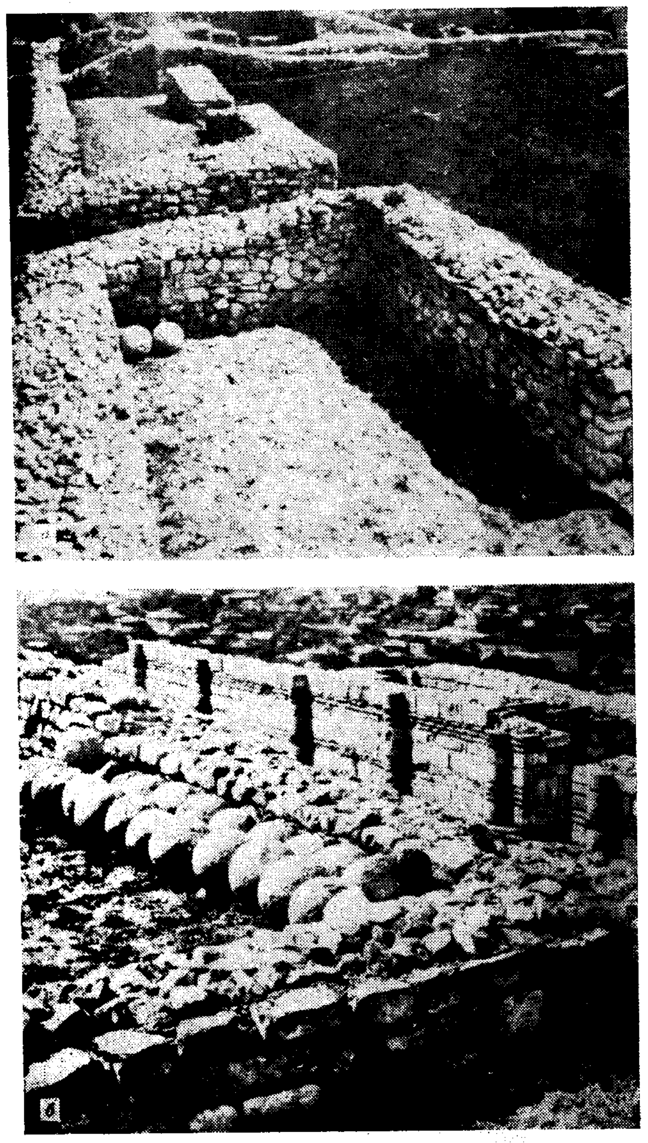

Обр. 35. *а, б* — каменни бойни топки

---

[62] Пак там, 279—283 и цит. лит.

[63] Дълж. 0,055—0,07 м, диам. втулка 0,01 м.

[64] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 58; Й. Чангова. Цит. съч., 93—94 и цит. лит.

[65] Обща дълж. 0,295 м, дълж. острие 0,185 м, диам. втулка 0,032 м.

[66] Я. Николова. Цит. съч., 281—282, обр. 95б; Й. Чангова. Цит. съч., обр. 75. Срещат се и в Русия. Вж. В. Гончаров. Райковицкое городище. Киев, 1950, табл. XII$_{5-7}$.

[67] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. оръжие, № 2—9, с. 23.

[68] Дълж. без дръжките 0,04—0,095 м (при бронзовите) и 0,03—0,08 м (при железните); шир. при първите 0,01—0,04 м и 0,012—0,035 при вторите (в най-широката част); дълж. на дръжките 0,015—0,04 м.

[69] Дълж. на острието 0,04—0,06 м, на дръжките 0,02—0,03 м. Има една съвсем малка такава стрела с обща дълж. 0,04 м, дълж. острие 0,015 м и шир. 0,004 м.

[70] Я. Николова. Цит. съч., с. 283 сл., обр. 94—103 и цит. лит.; Й. Чангова. Цит. съч., 91—93, обр. 73—74; Мелник (непубликувани материали).

[71] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. оръжие, с. 23, № 10—17.

[72] Я. Николова. Цит. съч., 296—297, обр. 107.

[73] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., с. 10, обр. 9.

[74] Щ. Атанасов и кол. Цит. съч., 81—83.

ЮВЕЛИРСТВО

Основният материал металът — злато, сребро, бронз, мед, а понякога и желязо — е свързващият елемент между металообработването като занаят и ювелирството като декоративно-приложно изкуство. Близки по същност са и прилаганите техники за обработка на метала. Същевременно стъклото свързва това изкуство с друг занаят — стъкларството.

За ювелирството в Червен може да се съди както по намерените инструменти, така и по накитите от метал и стъкло.

ИНСТРУМЕНТИ И ДРУГИ ПРОИЗВОДСТВЕНИ ПОСОБИЯ

Открити са предимно в жилище 13 и в сграда западно от църква № 7, в които е имало златарски работилници. Някои предмети са от замъка и други места в цитаделата.

Тигел. Близо до работилница № 2 (при църква № 7) е намерен железен съд, наподобяващ малко тиганче с улей в предната част. Дръжката, издигаща се под ъгъл нагоре, също е желязна и завършва с кукичка (обр. 36)[75]. Трудно е със сигурност да се определи предназначението на този предмет. Ако съдим по някои находки от Враца от периода на османското владичество, макар и по-различни по форма и големина, можем да приемем, че това е тигел — съд за разтопяване на метал[76].

Поти. Общият им брой е 13 (шест от първата и седем от втората работилница). Изработени са от глина и са изпълнявали ролята на тигел. Формата им не се отличава от общоизвестните досега — те са конусовидни, със заострено дъно и сравнително малки размери (обр. 37)[77]. Ръбът на всички е разрушен, но вероятно те са имали улейчета за изливане на метала[78].

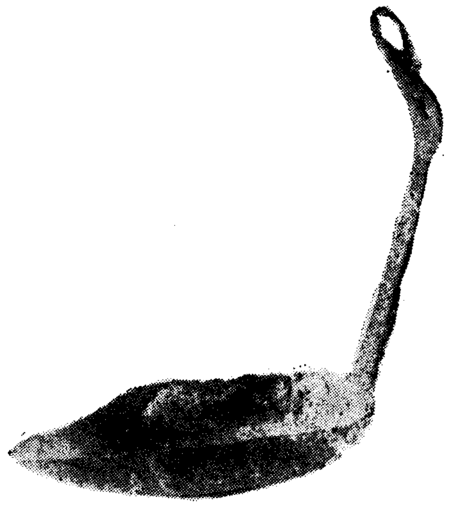
Обр. 36. Железен тигел

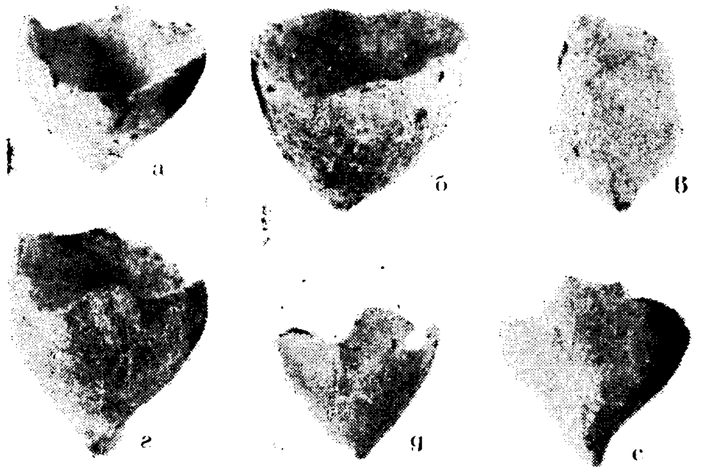

Обр. 37. *а—е* — глинени златарски поти

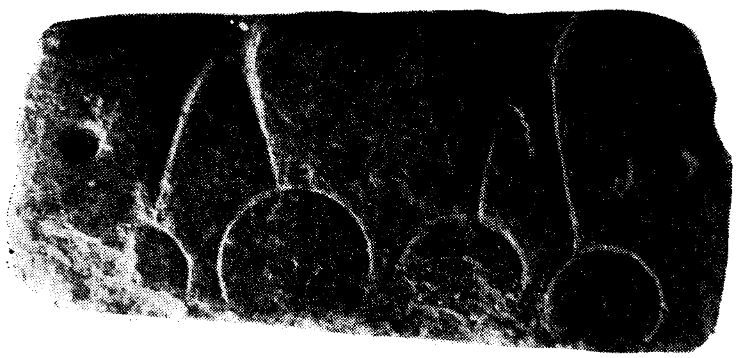
Обр. 38. Каменен калъп за отливане на обеци-халки

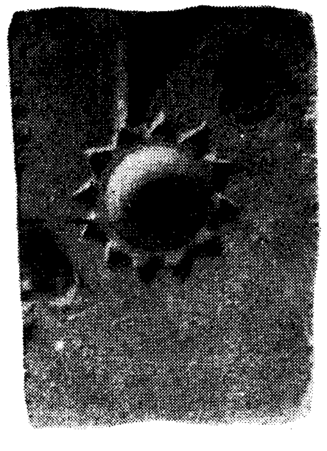
Обр. 39. Каменен калъп за отливане на сфери с псевдогранули

Калъпи. Отливането в калъпи от огнеупорен камък е един от най-древните методи за масово производство на бронзови и други дребни метални предмети. Калъпите са от две половинки, прилепващи чрез шипчета. До вдълбания модел (върху едната, а понякога и върху двете половинки) води улейче за вливане на разтопения метал[79]. Откритите в Червен два калъпа са от сиво-черен пясъчник, от който са изработвани и каменните точила — брусове. Единият, от работилница № 2 (при църква № 7), е за отливане на халки. Запазена е само едната половина (обр. 38)[80]. Подобен е един калъп от Враца от времето на османското владичество[81]. Другият, също половинка, е за отливане на сфери с псевдогранули по повърхността. Намерен е в работилница № 1 (източно от замъка) и засега е единственият известен от български археологически обекти екземпляр (обр. 39)[82].

Чукче. Златарските чукчета са използувани за изчукване на златни и сребърни листове (ламарини) и за изчукване върху наковалня[83]. В работилница № 2 е намерено чукче с дълга обла желязна дръжка, от двете страни на която се развиват същинското чукче и острието за разсичане, вероятно на металните листове (обр. 40)[84].

Наковалня. По форма наковалнята от Червен, открита в помещение край северната крепостна стена, прилича на врачанските наковални от епохата на османското владичество, с които са изчуквани малки съдчета[85]. Направена е от желязо, с леко закривена горна лопатообразна част (обр. 41)[86].

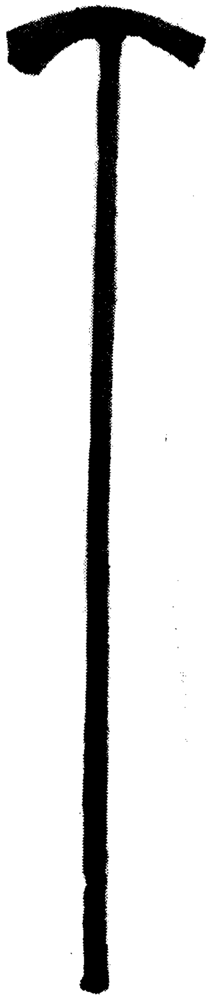
Обр. 40. Златарско чукче

Обр. 41. Златарска наковалня

Ещек. Кухите сферични копчета и украси за обеци и наушници са правени най-често с ещек — специален инструмент с полусферични вдлъбнатини, върху който е поставяна кръгла пластинка и с удар на замба се получавала желаната форма[87]. Двустранен ещек от бронз за 9 и 12 полусфери с различна големина е намерен в работилница № 1 (обр. 42)[88]. В ъгловата вдлъбнатина от едната страна има сплескана бронзова пластинка. Паралели са открити във Враца от периода на османското владичество[89].

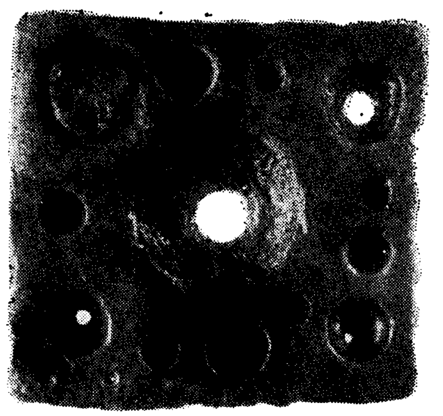
Обр. 42. Бронзов ещек

Клещи. В работилница № 2 са открити два чифта железни златарски клещи с малки размери. Дръжките на едните са от четирирьба

---

[75] Размери на паничката: 0,12×0,08×0,015 м, дълж. дръжка 0,135 м.

[76] С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 34, табл. XCI_{2-4}.

[77] Вис. 0,035—0,09 м.

[78] С. Георгиева, Л. Бучински. Цит. съч. с. 34, табл. XCI_{5-7}; Я. Николова, Цит. съч., с. 199, обр. 13; Мелник (непубликувани материали), и др.

[79] С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., с. 38.

[80] Размери: 0,10×0,045 м.

[81] С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., табл. III_2.

[82] Размери: 0,58×0,04 м.

[83] С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., с. 35, табл. LXXVIII, LXXIX.

[84] Дълж. 0,28 м.

[85] С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., табл. LXXX_{4-7}.

[86] Дълж. 0,13 м.

[87] С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., с. 37.

[88] Размери: 0,065×0,08 м.

[89] С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., табл. LXXXVII_{13}.

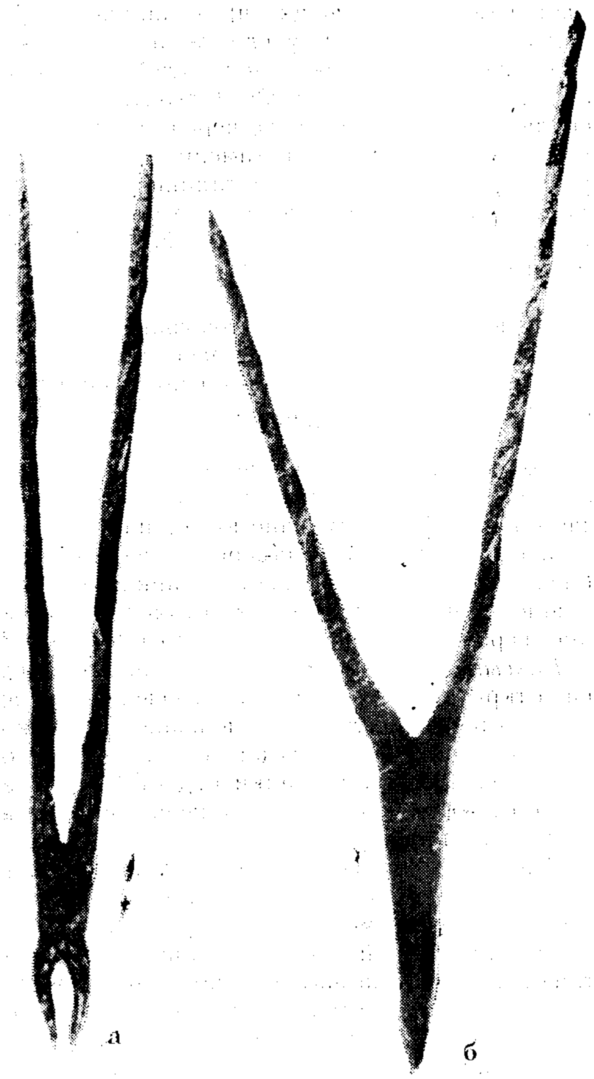

Обр. 43. *а, б* — златарски клещи

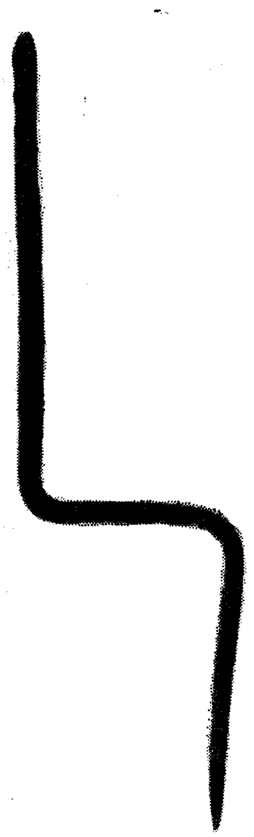

Обр. 44. Златарски пробой

→

Обр. 46. Бронзова тежест за регулиране **везни на кантар**

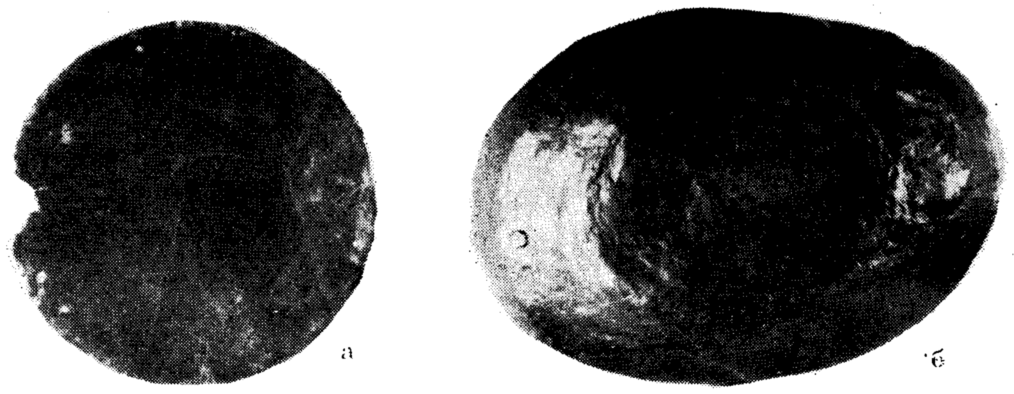

Обр. 45. *а, б* — медни блюдца за златарски везни

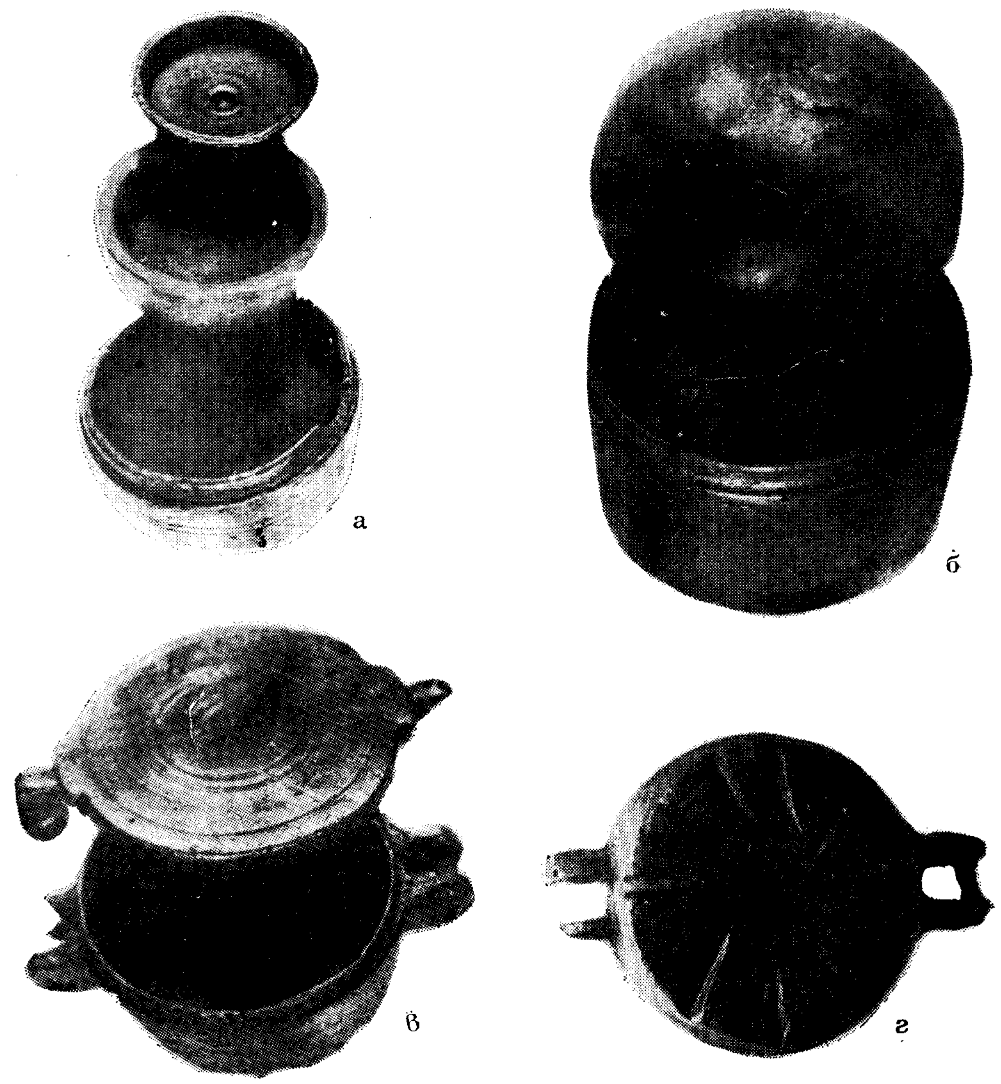

Обр. 47. *а—г* — железни грамчета

вита тел (обр. 43 а, б)[90]. Те служат за захващане на потата с разтопения метал и за придържане на горещи предмети[91].

Пробой. Също в работилница № 2 е намерено желязно острие от обла тел с две чупки под прав ъгъл (обр. 44)[92]. Вероятно това е пробой, с който са пробивани малки дупчици или са вдълбавани точици по принципа на действие на свределите — чрез центриране и завъртане около оста. Страничната издадена част може би е служела за дръжка.

Везни и теглилки. Металът, необходим за изработка на отделните предмети, е бил претеглян предварително със златарски везни. Те се състоят от две малки блюда, прикрепени с върви към малка кобилица[93]. В работилница № 1 са открити шест медни корубести блюдца за везни с дупчици за прикачване към кобилицата (обр. 45)[94].

В същата работилница са намерени и няколко тежести. Едната е за регулиране на везните на кантар — масивна сфера от бронз с отвор по оста за придвижване по кобилицата. Прилича много на съвременните (обр. 46)[95]. Останалите са грамчета — малки железни съдчета с форма на пресечен конус и с различни размери[96]. Те са групирани в комплекти, всеки от които се състои от по не по-малко от три съдчета, влизащи едно в друго (обр. 47 а). За да не се губят, а може би и поради различната обща тежест на комплектите те са захлупвани с капачета. За целта най-голямото съдче, в което влизат останалите, има хоризонтално жлебче на външния ръб. В зависимост от на-

---

[90] Дълж. 0,25 и 0,28 м.

[91] С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., с. 34, табл. LXXXV_8, LXXXVIII

[92] Дълж. 0,22 м.

[93] С. Георгиева, Д. Бучински, Цит. съч., табл. $\text{LXXXIX}_{14,\ 15}$.

[94] Диам. на кръглите блюда 0,048—0,07 м, дълж. на елипсовидните 0,07 м.

[95] Диам. 0,05 м, диам. отвор 0,014 м.

[96] Диам. устие 0,03—0,045 м, диам. дъно 0,02—0,035 м, вис. 0,015—0,03 м.

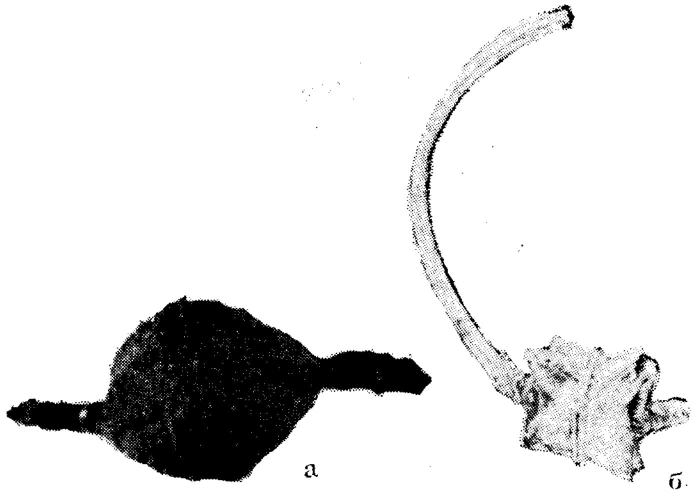

Обр. 48. *а, б* — наушници

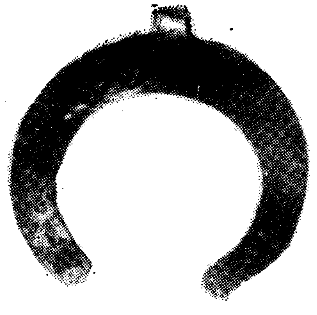

Обр. 49. Медна висулка

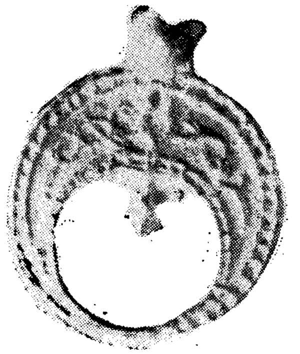

Обр. 50. Сребърна луница

чина на похлупване комплектите са два вида. На едните капачето е полусферично (обр. 47 б). При другите то е плоско, с украса от врязани концентрични окръжности. Капачето се закрепва към основното съдче от едната страна на неподвижен, а от другата — на подвижен шарнир (обр. 47 в). На дъното на комплекта има разграфяване с къси, врязани радиално линийки, означаващи може би различен грамаж (обр. 47 г).

Такива грамчета са открити в Мелник. Няма съмнение, че те са използувани в златарството. Може би само тежестта за регулиране е от голям кантар, какъвто също не е изключено да е ползуван при претегляне на поголеми количества метал.

НАКИТИ

Те са два вида — от метал и от стъкло. Отделни екземпляри са изработени от друг материал — карнеол, кост.

Наушници. В замъка са намерени един цял и един фрагментиран наушник със сферична украса[97]. В жилище източно от замъка е открит фрагмент от сребърен позлатен наушник със сферична украса с конусовидни израстъци (обр. 48 а, б)[98]. Тези накити не се отличават от общоизвестните от времето на Второто българско царство[99].

Висулки. При източната крепостна стена е намерена подковообразна медна висулка с ушенце в средата на кръжилото за прикачване на връвчица или верижка (обр. 49)[100].

Интересна е откритата в работилница № 2 сребърна луница. Тя е отлята в едностранна, вероятно глинена форма. Украсата, която е само от едната страна и е релефна, се състои от два бордюра с псевдогранули и в полето между тях от стилизиран растителен цвят. Причислява се към типа на т. нар. затворени луници (обр. 50)[101]. Много близки паралели могат да се посочат сред затворените луници от Новгород от XIII в. Тези висулки, символизиращи луната, са типичен и широко разпространен женски славянски накит, свързан с езическите представи и просъществувал от IX—X до края на XIII в. Носен е в огърлици от мъниста или отделно — на верижка или връвчица[102]. Няма съмнение, че сребърната луница от Червен е изработена в града не само защото е открита в работилница, а и защото носи белег на недовършена творба — не е изрязан израстъкът от вътрешната страна на кръжилото и ушенцето за прикачване не е добре оформено.

Пръстени. Те са няколко.

Пръстен ниело. Намерен е в насипа пред западната фасада на църква № 7. Излят е от чисто сребро, монолитно. Вътрешността му е куха. Представлява кръгла халка, извисяваща се нагоре в кръгло столче, в средата на което е запоена кръгла златна пластинка. В образуваното гнездо е вложен ахат със сиво-кафяви и червеникави жилки (обр. 51 а)[103]. С изключение на долната част на халката цялата повърхност на пръстена е украсена. Приложени са различни техники — ниело, гравиране с резец и позлатяване на отделни детайли. Гнездото с ахата е заобиколено с два бордюра — първият с гравирани радиално къси резки и позлатен, а вторият е запълнен с твърде разпространения през средновековието мотив „развод“ — непрекъсната вълниста линия от спирали и стилизирани полупалмети, изпълнен в техника ниело (обр. 51 б). Същият мотив образува триъгълни полета по двете странични части на халката, завършващи с обърнат надолу крин. В средата на полетата, в кръгли позлатени медальончета са врязани силно стилизирани петолистни палметки, чиито листа са украсени с резки, а фонът е изпълнен с редове от ситни точици (обр. 51 в).

Този пръстен е оригинален и няма точен паралел в българската и чуждата научна литература. По форма и декорация той е синтез от различни елементи. Като тип принадлежи към един вид пръстени, разпространен на територията на Сърбия през XIV в. Те са с фор-

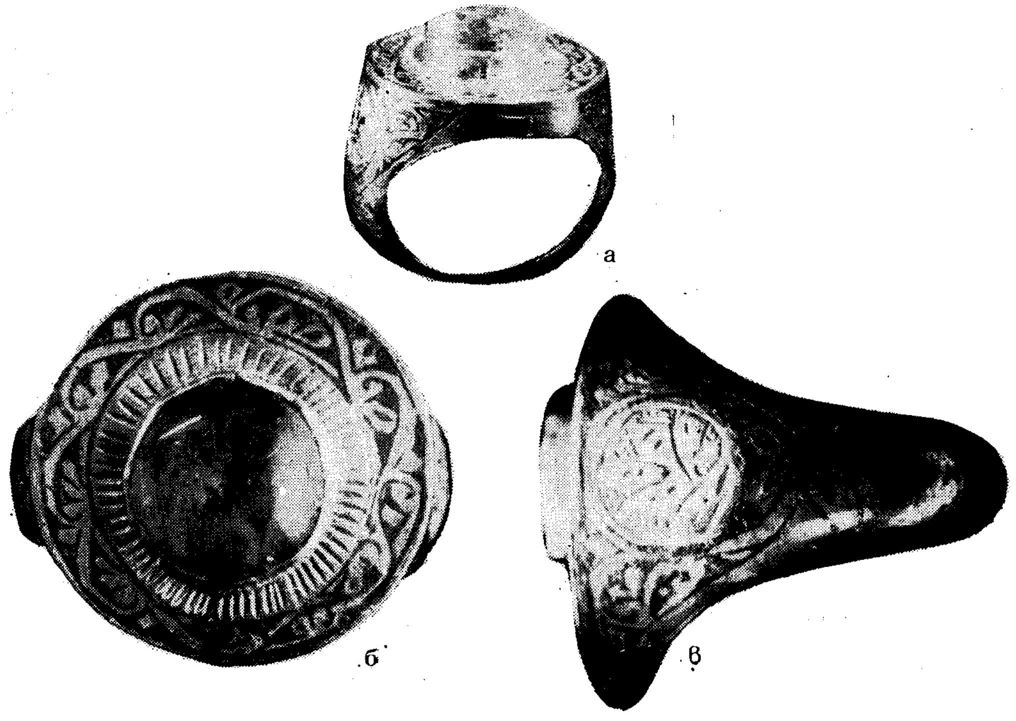

Обр. 51. *а—в* — сребърен пръстен ниело

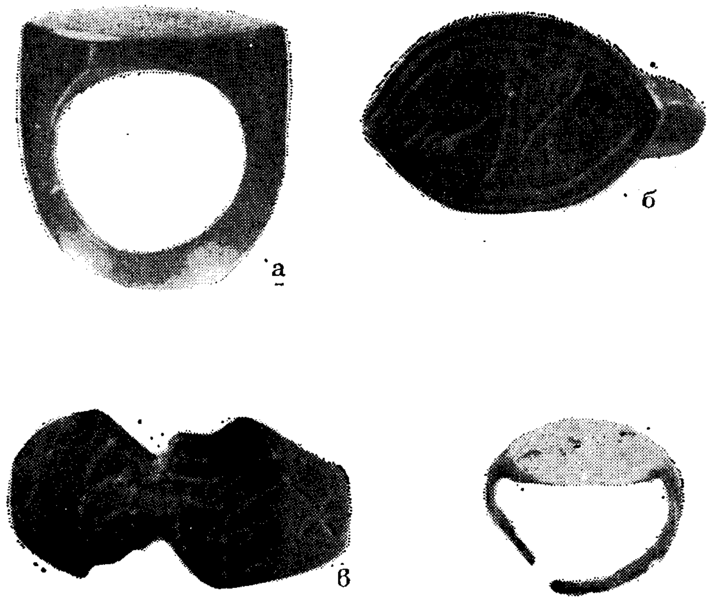

Обр. 52. *а—г* — пръстени

---

[97] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. накити, № 7, 8, с. 23.

[98] Диам. халка 0,05 м, диам. украса 0,012 м.

[99] В. Нешева. Накитът в средновековния български костюм през XIII—XIV в. — БЕ, 3, 1978, № 3—4, с. 117, обр. 6.

[100] Диам. 0,028 м.

[101] Диам. 0,022 м, вис. 0,025 м. Вж. М. В. Седова. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М., 1981, 24—26, рис. $6_{5, 7, 10-12}$.

[102] Пак там, с. 23.

[013] Диам. халка 0,028—0,022 м, диам. щитче 0,025 м., диам. гнездо 0,012 м, вис. гнездо 0,002 м. вис. столче 0,004 м.

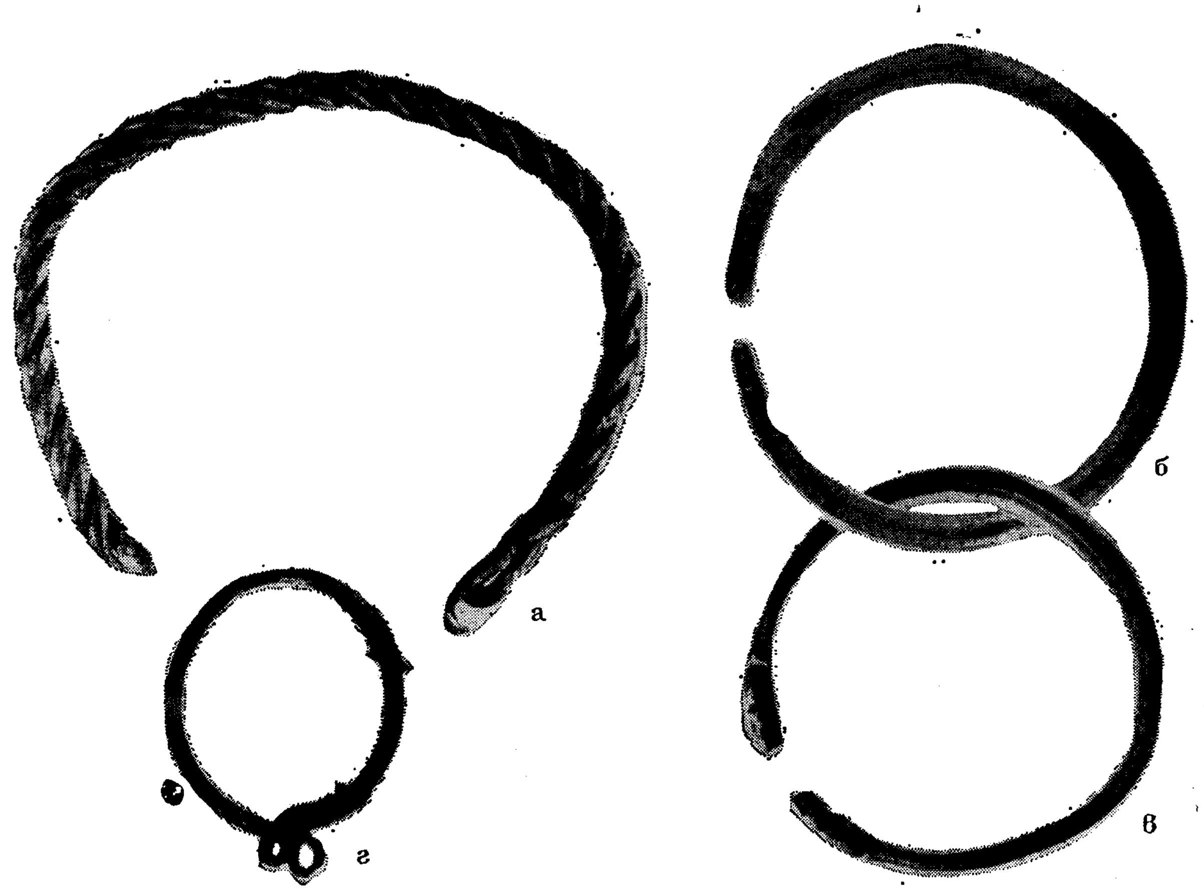

Обр. 53. *а—г* — метални гривни

ма, чийто произход се крие в античността. Излети са монолитно от сребро и са украсени с различни мотиви в техника ниело. Работени са в Дубровник. Повечето са пръстени-печати, а някои имат и надписи[104]. Сред дубровнишките образци обаче не се среща съчетанието на ниело с позлатяване и гравиране при декорацията. Само един пръстен е с вложено стъкло, като гнездото обхваща цялото правоъгълно щитче[105]. Най-близка аналогия на гнездото с ахат на пръстена от Червен с бордюрче от подобни насечки наоколо е един златен пръстен ниело от Лисичичи от началото на XV в.[106] Бордюр с насечки, имитиращ перлен низ и около него бордюр с „развод“, по вариант твърде близък до нашия пръстен, има върху златен пръстен с монограм от Народния музей в Белград, от края на XIII в. Тези два елемента на украса са с византийски произход, макар че се срещат и на Запад през XIII в.[107] Палметите в различни варианти са също мотив от византийското изкуство[108]. Петолистна палметка като на пръстена от Червен е гравирана в медальон от двете страни на халката на сребърен пръстен от Печ (началото на XV в.)[109]. Византийски прийом е и съчетанието на сребро, злато и ниело. Той е прилаган върху съдове още през XII в. Върху византийски съдове виждаме и медальона, и гравирани рисунки върху инкрустации от сребро или злато, чийто фон е с малки точки[110] Кринът, особено след XII в., е широко разпространен във всички страни от византийския културен кръг и в Западна Европа. Както се вижда, в декорацията си пръстенът от Червен носи белезите на византийското ювелирно изкуство. То обаче до голяма степен е усвоено през XIII—XV в. и в балканските страни (Сърбия, Дубровник), и на Изток — в Кавказ и Русия. По отношение на някои елементи пръстенът е сходен с древноруските сребърни пръстени ниело. Така, макар и рядко, при тях се среща позлатата на отделни части. Общност има и във формата, и в орнаментиката. При тези пръстени обаче липсва инкрустацията на камъни, съчетанието на ниело с врязване с резец и точковиден фон[111].

---

[104] Б. Радојковић. Накит код Срба од XII до краја XVIII века. Београд, 1969, с. 112 сл., табл. 42—48, 53—55.

[105] Пак там, табл. 46.

[106] Пак там, 176—177, табл. 103.

[107] Пак там, с. 112, сл. 57, 59, табл. 41; В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975, с. 215, ил. 348, 351, 352.

[108] В. П. Даркевич. Цит. съч., с. 217, ил. 349, 352, 353.

[109] Б. Радојковић. Цит. съч., с. 120 сл., табл. 53.

[110] В. П. Даркевич. Цит. съч., с. 14 сл., ил. 1 сл.; с. 129, ил. 193 и цит. лит.

[111] Руските пръстени ниело засега са известни

Въпросът за произхода на пръстена от Червен не може да се реши категорично. Безспорно той е най-близък до дубровнишките и би могъл да се приеме за по-нататъшно развитие на образците от първата половина и средата на XIV в. по пътя на обогатяване с нови елементи в украсата. Но ако беше намерен на територията на Византия или Русия, без колебание би бил включен в колекциите от накити ниело от тези страни. Лишено засега от аргументи е причисляването му към творбите на българското ювелирно изкуство главно защото не разполагаме с конкретни данни за прилагането на ниело-техниката у нас по това време. Разбира се, не е изключено на базата на по-нататъшните изследвания в бъдеще да се направят други изводи.

Пръстенът карнеол също е изработен монолитно. Той повтаря напълно формата на пръстена ниело, но е без украса (обр. 52 а). Големината му е същата. Подобен пръстен е намерен на Царевец северно от двореца на българските царе в ранновизантийския културен пласт и е датиран в първата половина VII в.[112] В Червен пръстенът от карнеол е открит в замъка, в помещение 1, заедно с железни предмети, византийски, български и турски монети от XII, XIV и началото на XV в.[113] В Дубровнишките архиви често се споменават пръстени с ахат или карнеол от началото на XV в.[114] Че по това време там са работени пръстени изцяло от карнеол, свидетелствува един пръстен от музея в Сараево с арабски надпис[115]. Това заедно с археологическата среда, в която е открит пръстенът от Червен, позволява с известни резерви да го датираме към края на XIV — началото на XV в. поради датировката на подобния пръстен от Търново. Най-вероятно е, както и пръстенът ниело, той да е творба на дубровнишките ювелири, попаднал в Червен по търговски път. Намерени са и три пръстена от бронз с разширение на халката. Единият е с масивна халка, извисяваща се нагоре, образувайки столче с голямо, овално щитче, заострено в двата края отстрани (обр. 52 б)[116]. Ръбът на щитчето е украсен с две успоредни врязани линии. В средата са гравирани четирилистна розета и коси насечки. И по форма, и по орнамент този пръстен също намира аналогии в Дубровник, където в края на XIV и началото на XV в. се произвеждат и значително се разпространяват на територията на Сърбия бронзови пръстени от този тип, представляващи развитие на посочените масивни лети пръстени[117]. Разбира се, едва ли е възможно да се твърди, че пръстенът е внесен оттам. Сравнително лесната техноло-

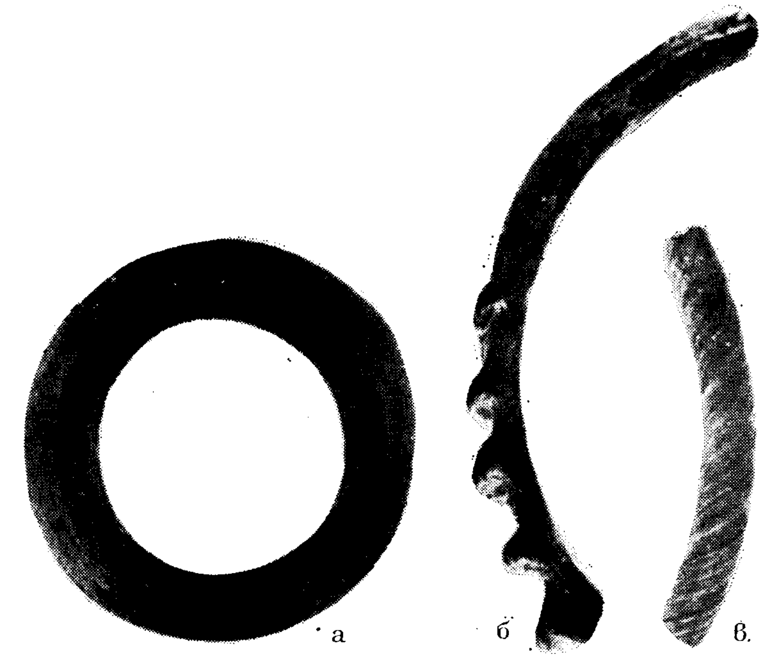

Обр. 54. *а—в* — стъклени гривни

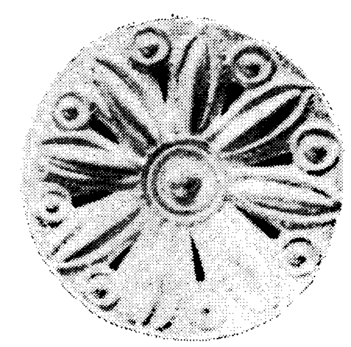

Обр. 55. Ажурно сребърно копче

твърде малко в научната литература. Вж. Г. Ф. Корзухина. Русские клады. М.—Л., 1954; Н. П. Кондаков. Русские клады. СПб, 1896. С този вид накити се занимава Т. И. Макарова, в момента в процес на събиране и обработка на материали. Използуваме случая, за да ѝ изкажем най-сърдечна благодарност за данните, които тя бе любезна да ни съобщи относно непубликуваните руски пръстени ниело и връзката им с пръстена от Червен.

[112] М. Ваклинова. Животът през ранновизантийската епоха на Царевец във В. Търново северно от двореца. — В: Царевград Търнов, 4 (под печат).

[113] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., с. 10.

[114] Б. Радојковић. Цит. съч., с. 176.

[115] Пак там, табл. 108.

[116] Диам. халка 0,022 м.

[117] Б. Радојковић. Цит. съч., с. 177, сл., табл. 104—108.

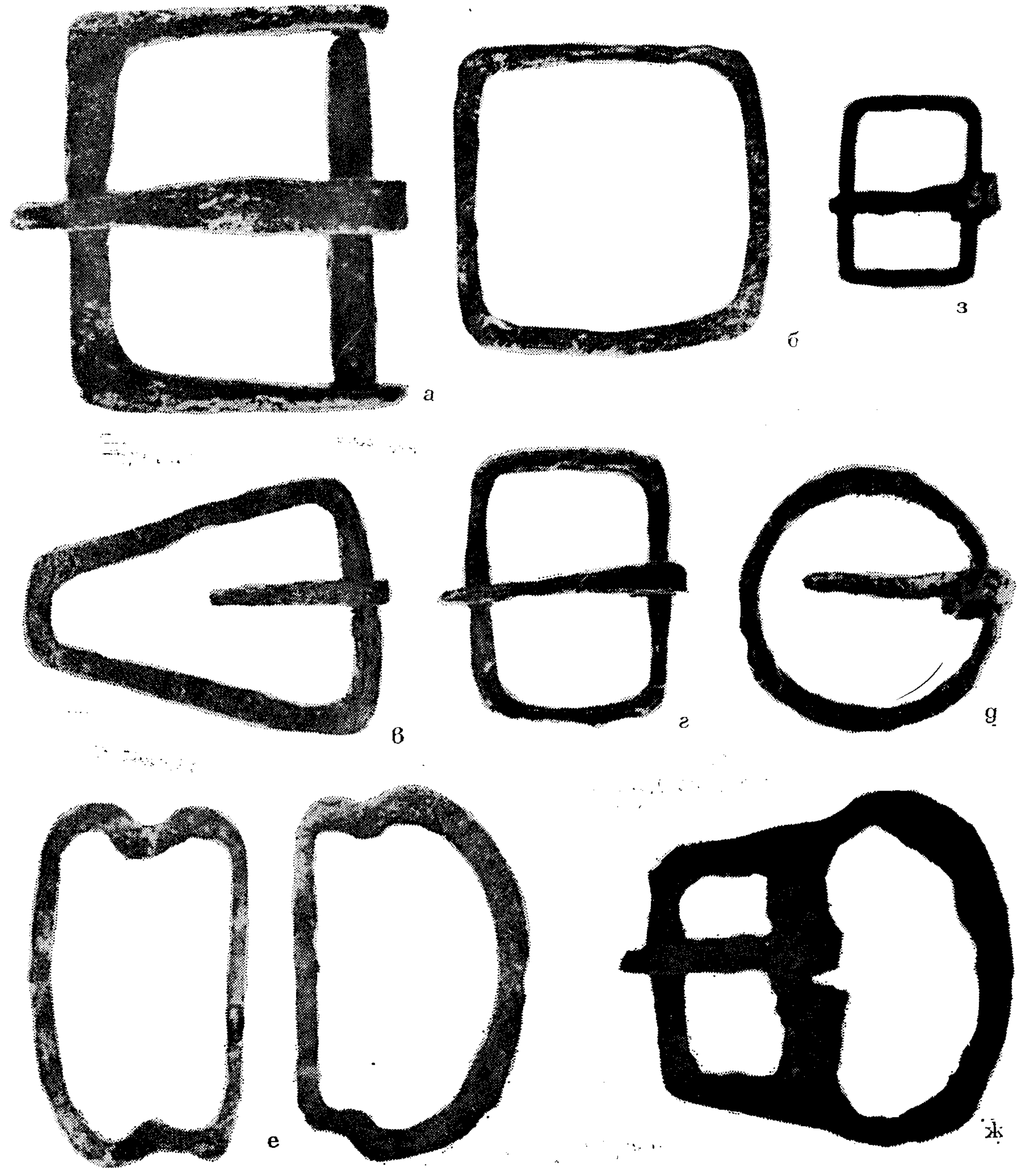

Обр. 56. *а—ж* — метални токи

гия и евтиният материал правят безсмислен вноса на подобни стоки от по-далечни страни. По-скоро този пръстен и още един от същия тип, но с кръгло щитче (обр. 52 в) могат да се смятат за отзвук на една мода в накита, проникнала по търговски път чрез готови образци и развила се в творбите на местните ювелири.

Третият пръстен е от общоразпространения във всички славянски страни тип — кръгла плоска халка с елипсовидно разширение в горната част и гравирани върху него кръгчета с точки (обр. 5 г). Той се датира в XIII—XIV в.

Гривни. Те са два вида — от метал и от стъкло.

В жилищния комплекс източно от замъка и при северната крепостна стена са намерени четири цели метални гривни. Едната е от най-известния през X—XIII в. тип — тройноусукана медна тел с петлици в краищата (обр. 53 а)[118]. Втората гривна е от обла тел с краища, имитиращи змийски глави — също типична за XI—XIII в. (обр. 53 б)[119]. Другите две гривни са от периода на Първото българско царство. Едната е с краища, оформени като глави на морски кончета (обр. 53 в)[120], а другата е със затворени краища, завършващи с кукички и закопчалка (обр. 53 г)[121].

Открити са само една цяла и над 40 фрагмента от стъклени гривни (обр. 54). Те са три основни типа. Преобладават гладките гривни — от едноцветно, повече или по-малко прозрачно стъкло, с кръгло, елипсовидно, квадратно или правоъгълно сечение. По цвят са сини и черни. Един фрагмент с кръгло сечение има пластична украса. Към втория тип се отнасят набраздените гривни от черно стъкло. От тях са запазени само два фрагмента. По-многобройни са витите — от три усукани стъклени нишки или гладки, с кръгло сечение, с увити около тях разноцветни нишки. Основният цвят е черен. Цветните нишки са червени, бели, светлосини.

Повечето фрагменти са от комплекса при северната крепостна стена. Следват намерените в жилищата източно от замъка и в самия замък[122]. По форма и техника на изработка стъклените гривни от Червен не се различават от откритите в другите български средновековни центрове[123].

Мъниста. Освен трите мъниста от замъка — две от стъкло и едно от глина[124], в цитаделата са намерени още пет стъклени мъниста — две при северната крепостна стена, две при западната и едно източно от замъка. Те са сферични, пръстеновидни, от типа на т. нар. синци. Стъклото е синьо, зелено или безцветно. Две са украсени с бяла паста. Подобни мъниста има в селището над Севтополис и на други места, датирани в XI—XIV в.[125]

Копчета. На различни места в цитаделата са открити около 30 копчета. Повечето от тях са от добре познатия тип — кухи, медни сфери[126]. Едно е със сферична форма и е от кост. Интересно е ажурното сребърно копче от притвора на църква № 7. То е плоско, отгоре с релефна 8-листна розета. Между краищата на листата ѝ, обрамчени с релефни точици, има по едно релефно кръгче с гранули. Гранула има и в центъра на розетата. Ажурът е постигнат при отливането (обр. 55)[127].

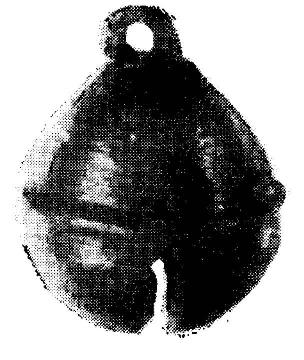

Обр. 57. Бронзово звънче

Обр. 58. Железен кръст

Токи. Почти всичките токи са от желязо и само няколко са от бронз. Около 20 са намерени в различни помещения на замъка[128]. Останалите 20 са открити в комплексите източно от него, при западната и северната крепостна стена. По-голямата част са едноклетъчни — правоъгълни, квадратни, трапецовидни, кръгли, лировидни, някои със запазени езичета. Срещат се и двуклетъчни (обр. 56). Размерите им са различни. Те са главно от мъжки колани и конско снаряжение. Намират аналогии сред общоизвестните токи от българските земи през средновековието[129]. Има и част от бронзова

---

[118] Диам. 0,09—0,078 м. Вж. В. Нешева. Цит. съч., с. 121, обр. 8; С. Георгиева. Българските средновековни накити. — Археология, 3, 1961, № 1, с. 8, обр. 4.

[119] Диам. 0,068—0,059 м; В. Нешева. Цит. съч. с. 121 и цит. лит.

[120] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, с. 341, 373; Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. — ИБМ, 1, 1969, с. 144; Х. Джамбов. Накити от средновековен български некропол край с. Три води, Пловдивско. — ИАИ, 33, 1972, с. 295, обр. $5_б$.

[121] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 371, обр. 223_9.

[122] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. накити, с. 23, № 4—6.

[123] Й. Чангова. Цит. съч., с. 122 сл., обр. 98, 99; С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов, 2, 1974, 400—401, и др.

[124] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. накити, 22—23, № 1—3.

[125] Й. Чангова. Цит. съч., 126—127, обр. 99 и цит. лит.

[126] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. копчета, с. 23.

[127] Диам. 0,024 м.

[128] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. токи, с. 18, обр. 17.

[129] С. Георгиева. Българските средновековни накити, 8—9, обр. 7,

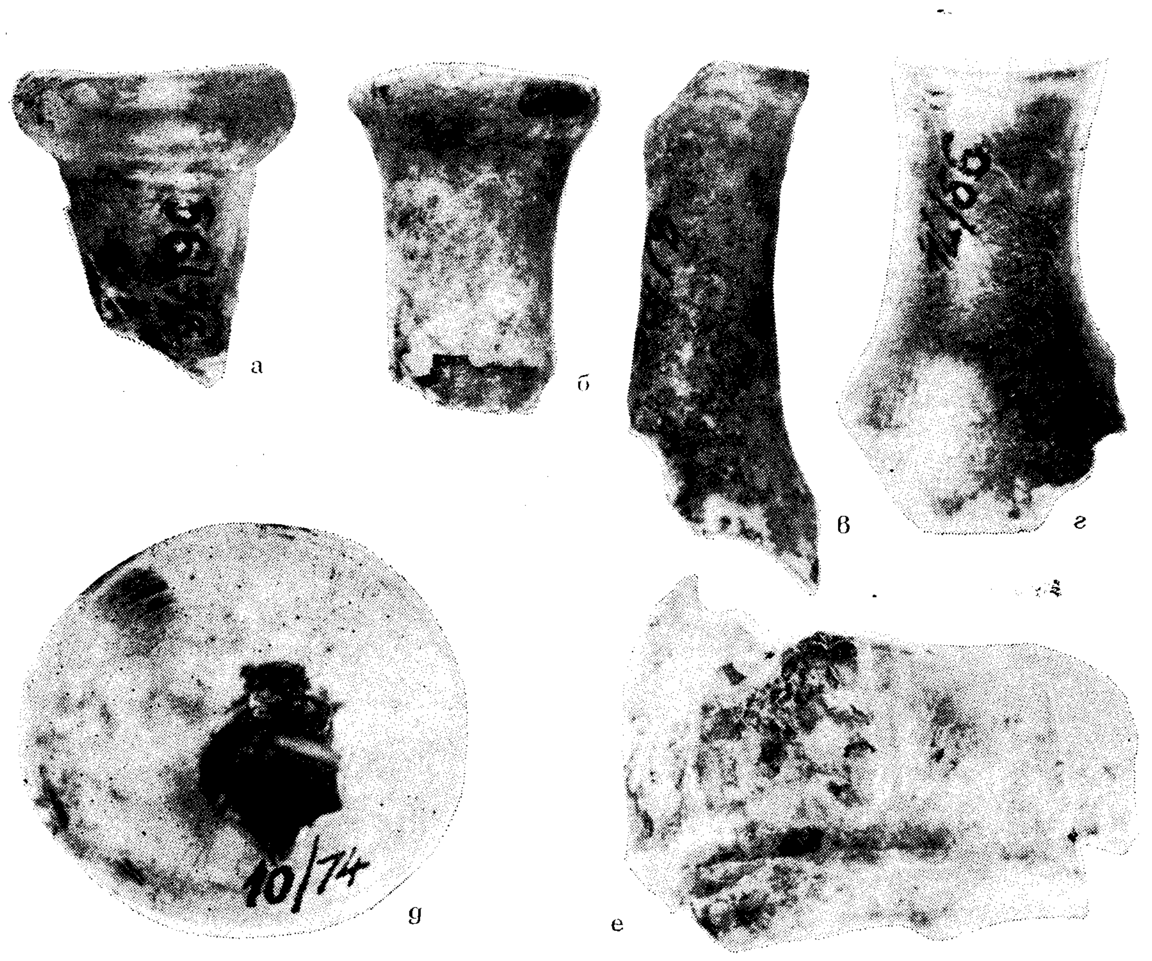

Обр. 59. *а—е* — части от стъклени съдове

лята тока, орнаментирана с „развод“, която е от колан с висящ край, разпространен у нас през XIII—XIV в.[130]

Звънчета. Като украса за животни този вид накити имал и функционално предназначение. Едно бронзово звънче е намерено в замъка[131], друго, със сферична форма, е открито при западната крепостна стена (обр. 57)[132].

Кръст. При разчистването на главната улица между северната крепостна стена и комплекса източно от замъка е намерен железен кръст, носен вероятно на верижка. За съжаление краят на едното рамо е отчупен и дължината и оформлението му не могат да се установят със сигурност. Другите три рамена са еднакво големи и разширени в края (обр. 58)[133].

Със стъкларството в Червен се свързват и някои други находки, които, макар че нямат връзка с ювелирството, заслужават внимание. Това са, на първо място, многобройни фрагменти от стъклени съдове, пръснати по цялото пространство на цитаделата. Повечето от тях са миниатюрни и не дават представа за формата. Общо взето, се различават фрагменти от шишета, чашки, по-големи съдове (може би кани), маркирани с характерни детайли — устия, столчета, дъна. Устията, явно от шишета, са с релефен ръб, а в един случай ръбът е извит навън. Средният им диаметър е 2 см (обр. 59 а—г). Столчетата са от чашки и са твърде близки до днешните фуниевидни форми, с ниско столче. Средният диаметър е 4 см. Ръбът на периферията е заоблен (обр. 59д). По-запазено е едно плоско дъно, продължаващо нагоре в многостенна форма. Вероятно е от кана или ваза (обр. 59е).

При северната крепостна стена е открита стъклена шлака. Тя заедно с къс от плътно стъкло е доказателство за местната обработка на този материал. Намерени са и фрагменти от плоски стъкла за прозорци — немного по количество и незначителни по размери. Те са безцветни, с жълтеникав и зеленикав оттенък.

---

[130] Размери: 0,055×0,012 м. Вж. В. Нешева. Цит. съч., 114—115, обр. 3.

[131] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., с. 11, кат. бронзови предмети, с. 22, № 7.

[132] Диам. 0,03 м, дълж. с петлика 0,035 м.

[133] Размери: 0,095×0,08 м.

ПРЕДАЧЕСТВО, ТЪКАЧЕСТВО, ШИВАЧЕСТВО, ОБУЩАРСТВО

Предачеството, тъкачеството и шивачеството през всички епохи са били едни от найважните занимания на българските жени, които сами извършвали в домашни условия всичко — от приготвянето на суровината за преждите до избелването, оцветяването на тъканите и ушиването на облеклото. Макар че те още през X в. започват да се превръщат в занаяти (в т. ч. и обущарството), приготвянето на прежди, тъкани, готови дрехи, леки обувки (опин-

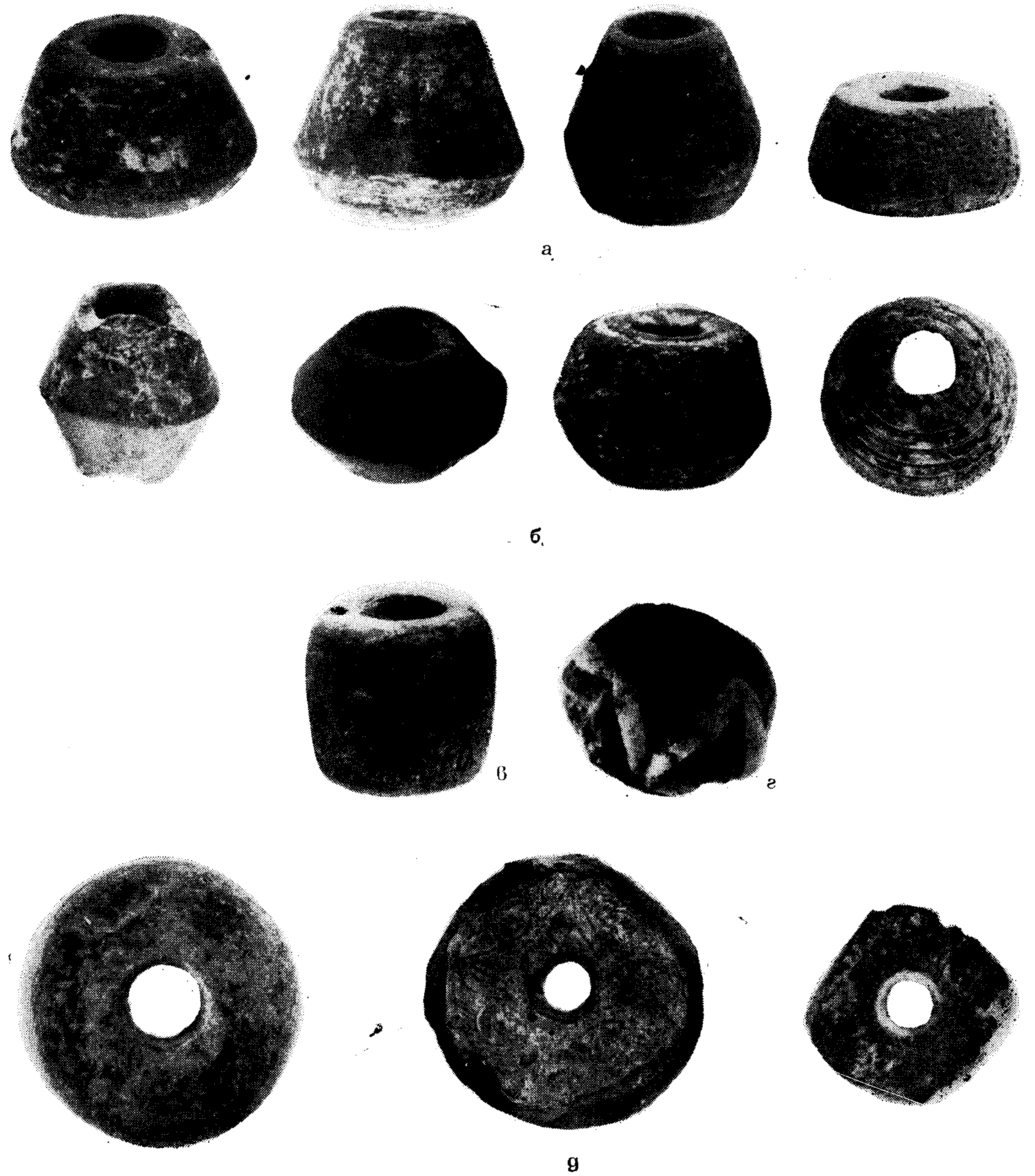

Обр. 60. *а—д* — прешлени за вретено

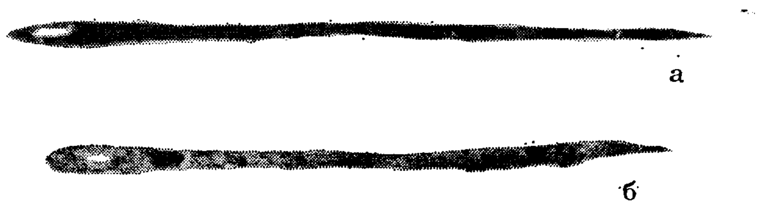

Обр. 61. *а, б* — железни игли за шев

Обр. 62. Железни куки за плетене

ци) до началото на XX в. в българските земи остава до голяма степен в сферата на домашното производство. Свидетелство за тези трудови дейности в средновековния Червен са някои археологически находки.

Прешлени за вретено. Те са най-многобройни — открити са навсякъде из цитаделата. Повечето са изработени от глина и само отделни образци — от камък, бронз, олово и стъкло. Подбраните 130 добре запазени прешлена по местонамиране се разпределят по следния начин: 75 — в жилища, 17 — от различни помещения на замъка, от които най-много (8) в помещение 2[134], 24 — при северната крепостна стена, 7 — при източната и 2 — при западната. Тази елементарна статистика показва, че предачеството в Червен е предимно домашен занаят. Обикновено глинените прешлени са използувани за предене на вълна, а по-тежките — от камък и метал — за лен.

Формите са разнообразни. Преобладават биконичните, долната половина на които е по-къса (обр. 60 а). Те са най-многобройни и сред прешлените от XIII—XIV в. в Търново[135]. Следват биконичните с еднаква големина на двете конусчета, характерни обикновено за по-ранния период — до XII в. (обр. 60 б). Няколко прешлена са цилиндрични (обр. 60 в). Средният диаметър при всички е 2,5 см. Прешлените от камък (3), червен шифер (1), бронз (1), олово и стъкло (по 1) са конични и биконични. Каменни и метални прешлени има и в Търново[136], но стъклен е открит за първи път. По форма и големина той не се различава от другите, но предизвиква интерес с богатата си украса (обр. 60г). Изработен е от прозрачно стъкло със зеленикав оттенък. Повърхността му е насечена с отвесни канелюри и украсена с начупена линия от бяло, непрозрачно стъкло.

Глинените прешлени обикновено не са орнаментирани. Изключение правят няколко екземпляра. Два от тях са покрити с врязани хоризонтални линии, два — със зигзаговидни и един — с ромбове от вдълбани точки.

Понякога за прешлени са използувани стените на строшени керамични съдове — обикновени или сграфито, изрязани във форма на кръгче с диаметър 3—5 см и отвор в средата (обр. 60д).

Шила и игли за шев. Шилата са от кост и заедно с иглите от този вид материал ще бъдат разгледани при творбите от кост. Намерените две железни игли по форма са като съвременните, но по-дълги (обр. 61)[137]. По принцип средновековните игли са по-големи от днешните. Вероятно костените игли като по-гладки и по-фини са използувани за шев на по-тънки материи.

Куки за плетене. Това е много интересна находка, неизвестна досега от други обекти. Открита е в жилище източно от замъка. Състои се от две дълги обли куки, заострени в единия край и завършващи с топче за задържане на плетката в другия (обр. 62)[138].

Напръстници. Пак в едно жилище са намерени два бронзови напръстника — единият цилиндричен, в края заоблен и с отвор, другият с форма на пресечен конус, също без дъно.

---

[134] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. прешлени за вретено, с. 20, обр. 24 а—в.

[135] Я. Николова. Цит. съч., с. 203, обр. 18.

[136] Пак там, 204—205.

[137] Дълж. 0,085—0,125 м.

[138] Дълж. 0,32 м.

Отгоре са покрити с редове вдълбани точки (обр. 63). Аналогии се срещат в двореца на Царевец в Търново[139].

Ножици. Те са четири. Две са изцяло запазени, едната с отчупен връх на половинката, а от другите две до нас са достигнали само половинки. Краищата им извиват навън, образувайки халки за хващане — затворени или не-

---

[139] Я. Николова. Цит. съч., с. 205, обр. 20.

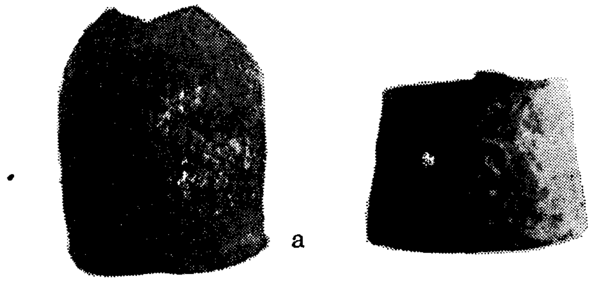

Обр. 63. *а, б* — бронзови напръстници

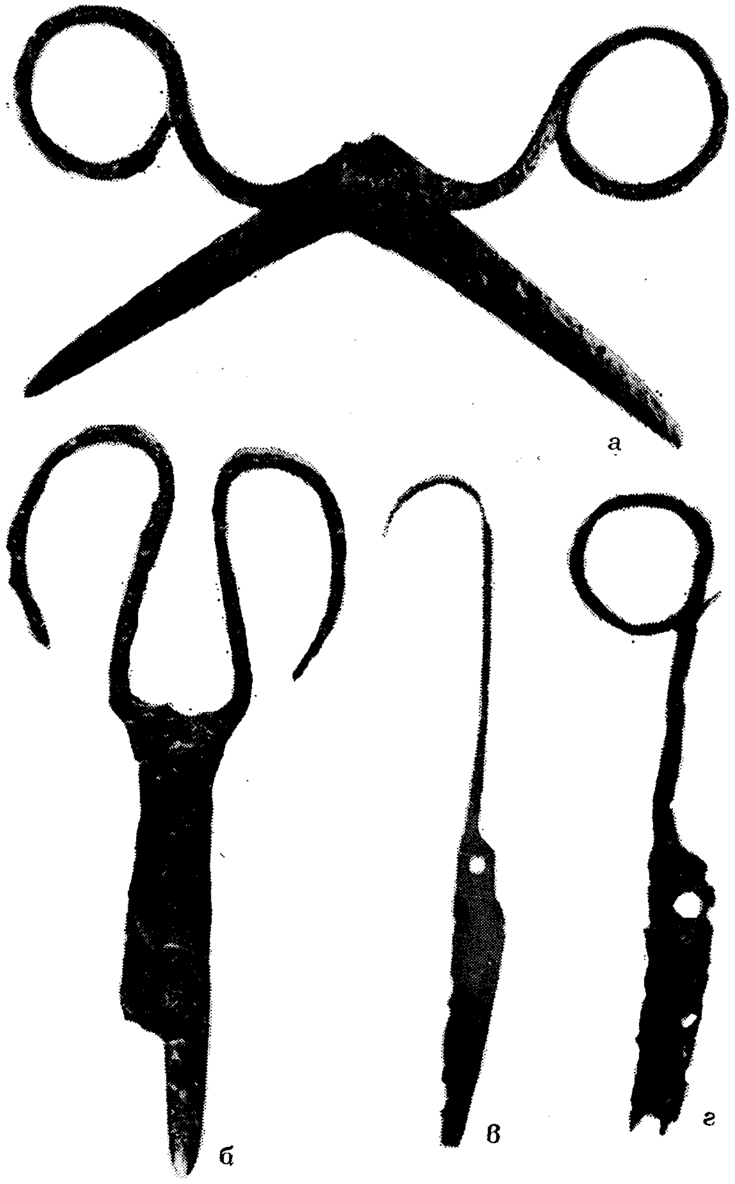

Обр. 64. *а—г* — железни ножици

затворени. Целите ножици са по-големи (обр. 64 а, б)[140]. Едните (обр. 64 б) много приличат на ножиците за стригане на овце, употребявани доскоро в Ловешко[141]. Другите две ножици са по-малки (обр. 64 в, г)[142]. Едните са по-фино изработени, с украса от врязани линийки около нита и вероятно са тоалетни (обр. 64 в). Всъщност ножицата е универсална вещ, намираща приложение не само в шивачеството, но и в почти всички видове стопанска дейност. Ножици, подобни на червенските, са открити в Търново и на други места[143].

С обущарството през XIII—XIV в. се свързват две железни чукчета, железни шила, бронзова пластинка за оглаждане, железни налчета.

Чукчетата имат две части — едната е ударна, другата — с триъгълен израстък за вадене на гвоздеи (обр. 65)[144]. По средата има отвор за дървена дръжка. Намерени са в две съседни жилища източно от замъка — 11 и 12. Такова чукче е известно и от Търново[145].

Шилата — обла желязна тел със заострен край — са намерени в замъка[146] и в едно от помещенията при западната крепостна стена.

Една кръгла, корубеста бронзова пластинка с концентрични кръгове от релефни точки също от жилище източно от замъка служела за оглаждане на подметки (обр. 66)[147]. Подобни пластинки се използуват и до днес за тази цел в някои русенски села вместо шкурка.

Налчета. Намерените из българските земи средновековни налчета датират главно от периода на Второто българско царство и османското владичество. Някои автори свързват появата им с напредъка в железообработването[148]. По-скоро обаче тя може да се обясни с функцията им да предпазват от подхлъзване при дъжд или сняг по стръмните криволичещи калдъръмени улици на градовете по това време. Налчетата от двореца в Търново са главно от ботушите на военните, но те явно имат и по-широко приложение. Откриването им във всички средновековни български центрове от Второто царство и по-късно свидетелствува за разпространението им в по-широк мащаб и за масовото им производство. Приковавани са към задната част на подметки от дърво или гьон. Засега употребата на гьон е доказана по археологически път главно за периода на Първото българско царство[149]. За Второто царство изследвания са правени само по материалите от известното Калояново погребение в Търново[150]. Повече са носени обувки с дървени подметки.

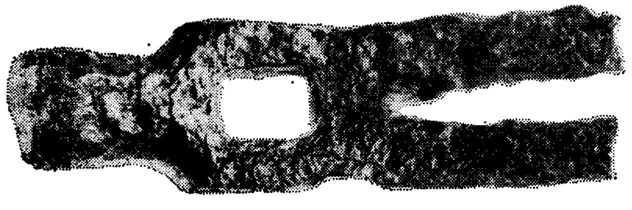

Обр. 65. Обущарско чукче

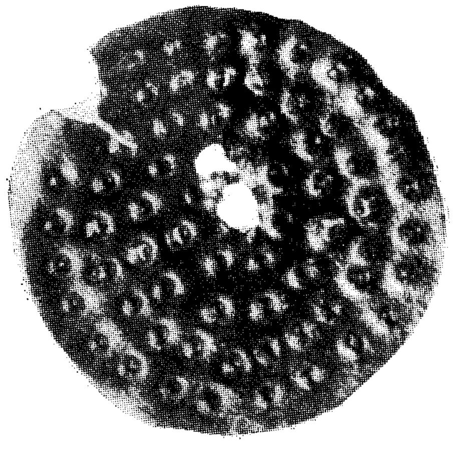

Обр. 66. Бронзова пластинка за оглаждане на подметки

В Червен са намерени над 50 железни налчета. Формата и големината им са съобразени с формата и големината на тока, който са предпазвали от изтриване. Кръжилото е полукръгло[151] или полуелипсовидно[152]. Сред полуелипсовидните се различават две разновидности. При първата полуелипсата се очертава от странично разширение на кръжилото, а при втората — от удължаване, при което двете половинки на налчето сключват остър ъгъл (обр. 67а—в). Налчетата от втората разновидност са по-големи и по-груби. Може би те са от ботушите на войници кавалеристи. Заостреният отзад ток вероятно играел в някои случаи ролята на шпора.

Прикрепването е извършвано еднообразно — чрез неподвижни остри шипчета от вътрешната страна на налчето — три или пет, разположени по дължината на кръжилото. За по-голяма здравина налчетата със заострена задна част са заковани в средата и с гвоздеи. Прикачването е ставало към капачето, което след

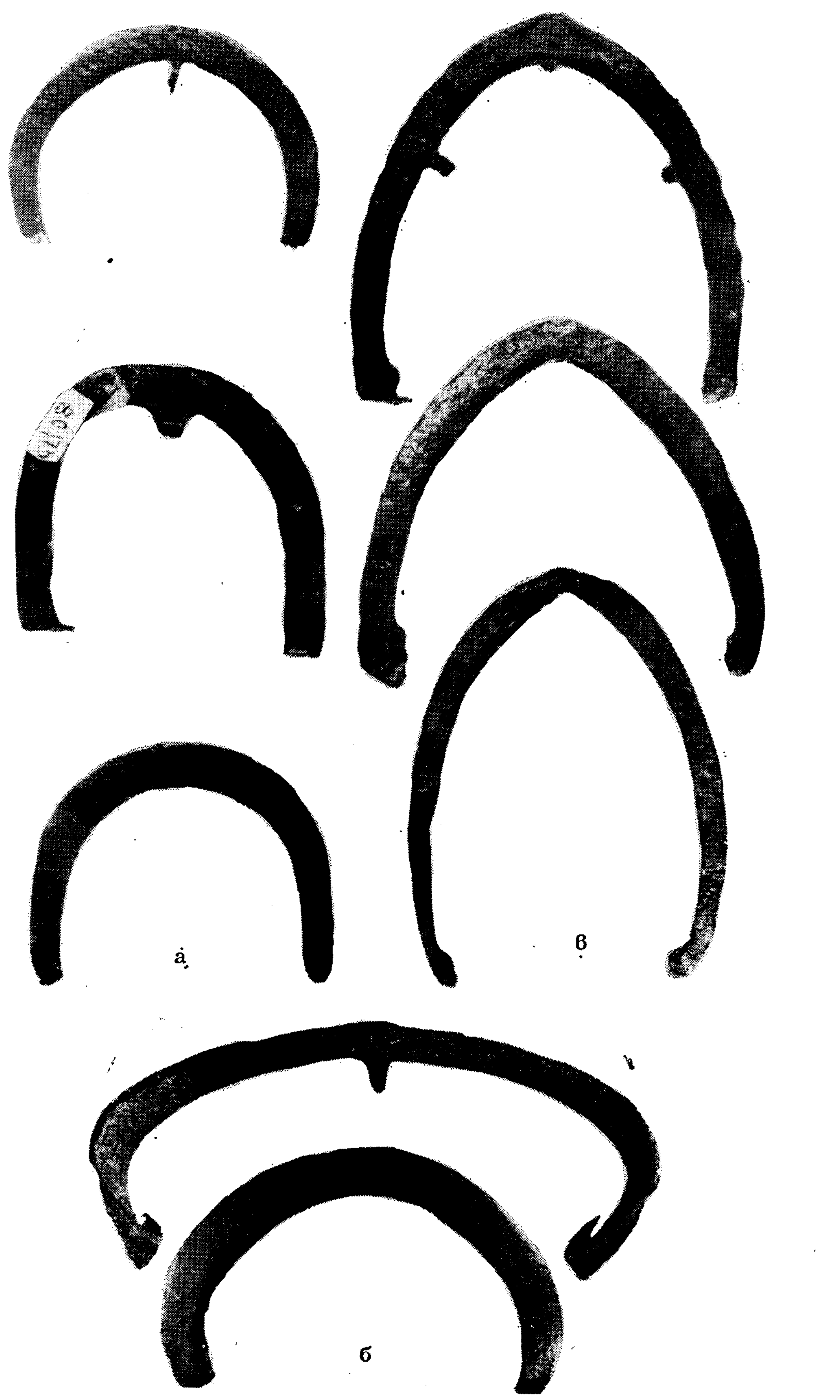

Обр. 67. *а—в* — железни налчета

---

[140] Дълж. 0,21 и 0,22 м.

[141] Х. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974, обр. 91.

[142] Дълж. 0,115 и 0,14 м.

[143] Я. Николова. Цит. съч., 205—206, обр. 22 и цит. лит.

[144] Размери: 0,08×0,025 м.

[145] Я. Николова. Цит. съч., с. 200, обр. 15.

[146] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. железни сечива, с. 21, № 7, 8.

[147] Диам. 0,05 м.

[148] Я. Николова. Цит. съч., с. 309.

[149] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 400, обр. 242.

[150] В. Инкова. Калояновото погребение. С., 1979, 71—72. Изследванията засягат фрагменти от кожа от ботуши; гьон не е констатиран.

[151] Размери: 0,04×0,045×0,008 м; 0,04×0,045×0,004 м; 0,06×0,06×0,008 м и др.

[152] Размери: 0,05×0,07×0,009 м; 0,09×0,025×0,007 м и др.

Това е приковавано към флека на тока с гвоздейчета. Някои екземпляри освен по едно или три шипчета имат в края и в средата и дупчици за приковаване с гвоздеи. Вероятно, както това е установено в Търново, шипчетата остават от външната страна и предпазват от подхлъзване[153]. Налчетата са употребявани през XII—XIII в. и у нас, и в други страни[154].

Обущарските инструменти и пособия от Червен, макар и малко на брой, явно говорят за развит обущарски занаят през XIII—XIV в. Може да се допусне, че приземните етажи на двете жилища, в които са намерени чукчетата, са били работилници. И двете са разположени в първата редица постройки от южната страна на главната улица на цитаделата.

ОБРАБОТКА НА КОСТ

Повечето от костените предмети са открити в пластовете при северната и източната крепостна стена, а известен брой — и в замъка[155]. Изработени са в някоя от работилниците на града или в домовете от самите обитатели. За местно производство говорят намерените полуобработени кости. Прави впечатление, че много от предметите са не само със сравнително богата украса, но и са изработени с изящество. Това показва техническото съвършенство и художествено умение на майсторите, практикували един занаят, широко разпространен през средновековието особено в Североизточна България[156]. Обработката на кост през Второто българско царство има добри традиции, унаследени от преславските и други ателиета в първия период от живота на българската държава[157].

За жителите на Червен костта е леснодостъпен материал. Както в столицата Търново, така и на други места са използувани предимно кости от домашни животни — крави, коне, птици. Не е било трудно по време на лов — един от начините за препитание на народа и за развлечение на аристокрацията — да се достави и дивеч (глиган, елен), чиито кости, особено еленовите рога, са една от най-качествените суровини за изработка на дръжки, апликации, инструменти. Гористите местности около Червен са благоприятствували лова.

Костта и рогът са суровини с различни качества, поради което изискват различна обработка. Костта е по-твърда и се обработва потрудно от рога. Необходимо е предварително тй обезмазняване и варене, след което тя става годна за формуване и художествена обработка, докато при рога (особено еленовия) последните манипулации се извършват направо в сурово състояние[158].

Сред намерените в Червен инструменти е трудно да се определят тези, които са служели за обработка на кост или рог. Но по самите предмети, по външния им вид могат да се набележат типовете инструменти, с които те са работени и украсявани. Това са трион, длето, стъргало, нож, свредел, резец, пергел, инструмент за излъскване. Тези пособия са доста универсални и са употребявани и при обработката на дърво, керамика, метал. Може да се допусне, че намереното в едно жилище източно от замъка желязно трионче с дължина 33 см е използувано за разрязване на кост (обр. 68). Подобни трионгчета са открити в селището над Севтополис[159].

В декорацията най-често е прилаган геометричният орнамент, нанесен чрез гравиране. Най-разпространеният мотив е кръгче с точка в средата, т. нар. „птиче око“, самостоятелно или в съчетание с други мотиви. Срещат се и мрежест орнамент, ромбове, прави по-дълги или по-къси линийки, а в отделни случаи — релефна зигзаговидна резба, получена чрез отнемане на фона. Излъскването на предмета става преди орнаментирането, което се забелязва при врязаната декорация — при гравирането с острия предмет е засегната полировката. Не всички находки са излъсквани. Някои от тях са получили гланц поради дългата им употреба. Обикновено излъсквани с инструмент са предметите с украса.

Според предназначението си костените и роговите предмети се делят на няколко групи.

Дръжки. Те са със или без украса. Костените дръжки имат преимущества в сравнение с дървените. Те са по-здрави, красиви и удобни. В зависимост от начина на изработка намерените в Червен дръжки от ножове или мечове са два вида: двуставни и едноставни.

Двуставните са от две плоски или полуобли правоъгълни пластинки, съединени помежду си и с металната дръжка на ножа или меча чрез гвоздейчета (нитове). За целта надлъжно са пробити по две или повече дупки с различен

---

[153] Я. Николова. Цит. съч., с. 303 сл.

[154] Й. Чангова. Цит. съч., 90—91, обр. 72 и др.; А. В. Арциховский. Одежда. — История культуры древней Руси. 1. М.—Л., 1948, с. 239; В. К. Гончаров. Райковицкое городище. Киев, 1950, с. 89.

[155] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. железни сечива, № 9.

[156] Я. Николова. Цит. съч., 252—257, обр. 74—78 и цит. лит.

[157] Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, 5, 1963, № 3, с. 85 сл.

[158] Г. И. Михалевич. Обезжиривание сокти. М., 1933, с. 6; С. А. Изюмова. Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси. — КСИИМК, 30, 1949, с. 25; Я. Николова. Цит. съч., с. 253.

[159] Й. Чангова. Цит. съч., с. 101, обр. 81_{1-5}.

Обр. 68. Желязно трионче за разрязване на кост

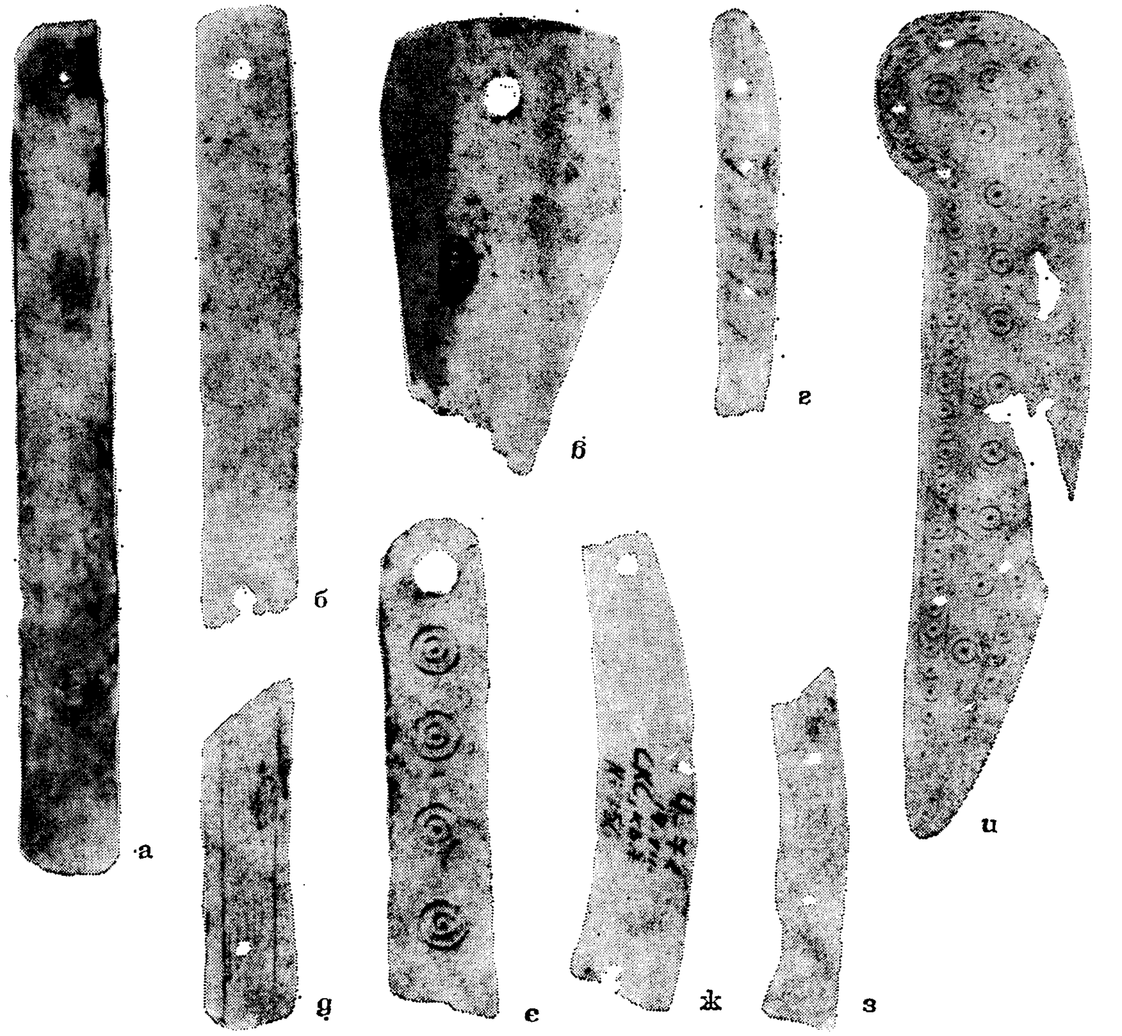

Обр. 69. *а—и* — двуставни костени дръжки за ножове

диаметър в зависимост от предназначението и големината на ножа. Сред находките от този вид (обр. 69 а—з) има една добре запазена двуставна дръжка от меч заедно с желязната, към която костта е прикована с гвоздеи. По форма е трапецовидна, с разширение встрани в горния край. Нитовете са шест (обр. 29 б)[160]. Запазен е и един цял нож с двуставна правоъгълна костена дръжка. Тези дръжки са апликирани към ножове с дълги железни дръжки — продължение на режещата част.

Кост като двуставна дръжка е апликирана и към сгъваеми ножчета (обр. 69)[161].

Едноставните са изработени от цяла права или закривена кост или рог. Сечението им е елипсовидно, кръгло или многоъгълно. Обикновено в горния край са триъгълни (понякога с топче), заоблени или плоски. От другата страна е пробит по-голям или по-малък отвор за вкарване на клиновидно острие. Тези дръжки са за ножове с клиновиден горен край. Само в един случай отворът на такава дръжка минава по цялата й дължина и тя е апликирана чрез нитове (обр. 70)[162]. Ножовете с едноставни дръжки са по-малко устойчиви на натиск и поради това навярно са използувани главно като трапезни.

Дръжките от кост или рог са най-разпро-

---

[160] Размери: 0,123×0,04×0,03×0,045 м.

[161] Дълж. 0,13 м.

[162] Дълж. 0,07—0,105 м.

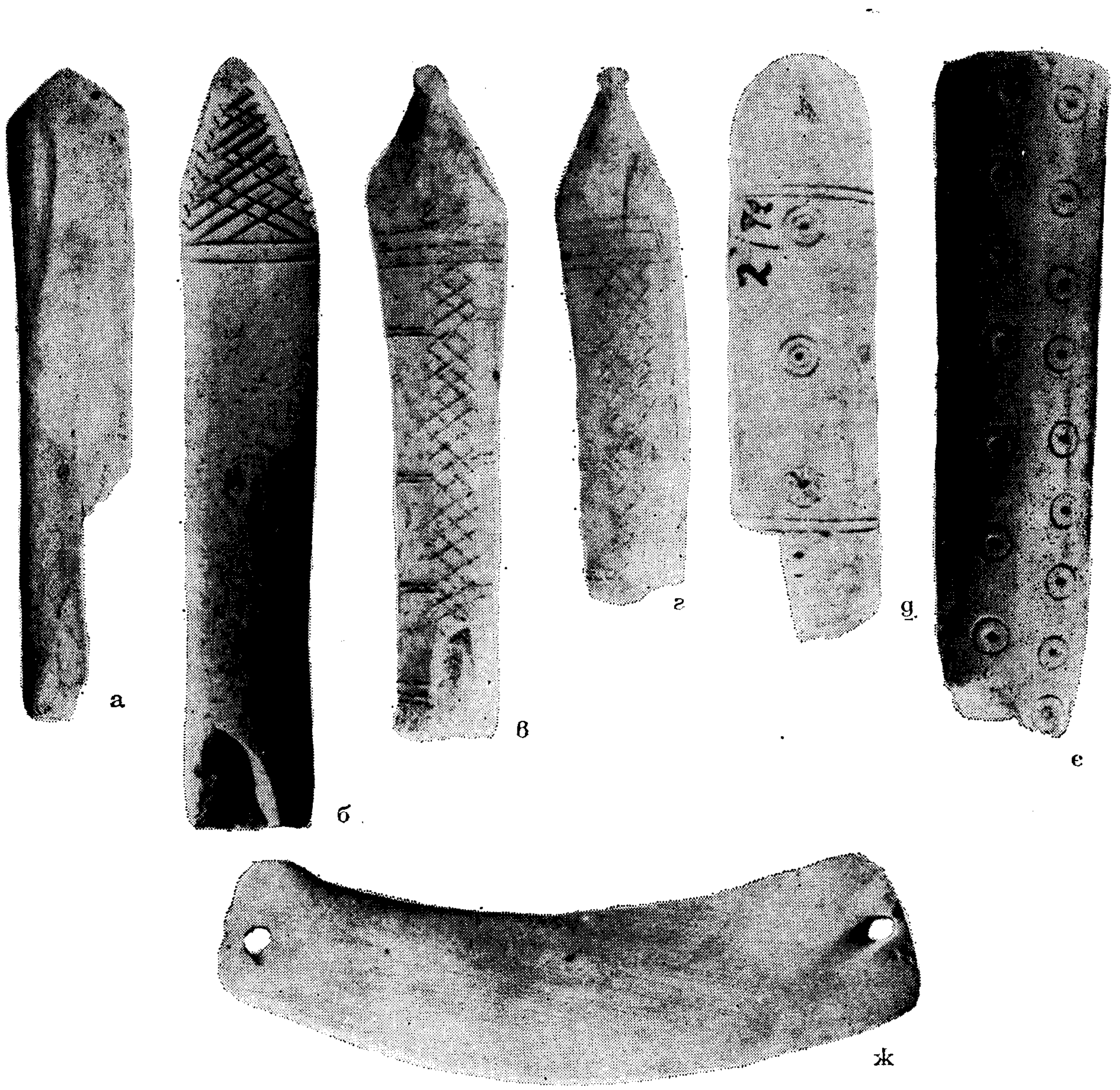

Обр. 70. *а—ж* — едностранни костени дръжки за ножове

странените костени предмети у нас, в Русия и в Кавказ през средновековието[163].

Шила, игли и други инструменти. Костените шила и игли са особено широко употребявани по време на Първото българско царство, но продължават да се използуват и през късното средновековие. Шилата са запазили старата си форма, но са по-изтънени. Правени са обикновено от овчи кости, а иглите — от птичи. Срещат се шила и от малки рогчета. В Червен са открити няколко костени и рогови шила и една игла — всичките в жилищата източно от замъка (обр. 71). Използувани са за шев на кожи (кожуси, опинци и др.).

При северната крепостна стена е намерен костен предмет — дъговидно извита отгоре плоска кост със зъбци на правата страна, вероятно служеща за украса на керамични съдове, ако съдим по аналогии от други страни[164].

Тоалетни принадлежности. Край източната крепостна стена са намерени и два костени гребена. Те са от плоска кост, като от двете страни по средата за здравина са апликирани правоъгълни, също костени пластинки. Зъбците са изрязани след прикрепването на апликациите — от едната страна по-тънки, а от другата по-дебели (обр. 72)[165]. Заедно с гребените е открита рогова запушалка за шишенце. Долната ѝ част е отделена с хоризонтален жлеб (обр. 73)[166]. Украсата ѝ от вдълбани точки по цялата повърхност показва, че тя е запушвала елегантно шишенце, може би за благоухания.

Амулети. Интересен е един предмет, изработен от еленов рог. Той е изрязан във форма на 8-стенна призма. Горният му край е плосък, а отстрани е пробита дупка за прикрепване към връвчица или верижка. Стените са украсени с начупени линии така, че срещайки се в ъглите, линийките образуват четворно очертани ромбове с фризче от коси линийки. В долния край рогът е изрязан като шестолистна розета (обр. 74 а)[167].

Намерени са още две еленови рогчета. Едното е с дупка за окачване в горния край (на другото тази част е отчупена). Първото рогче е без украса, но по средата са врязани букви, вероятно означаващи името на собственика (обр. 74 б). Второто е украсено по цялата по-

---

[163] Я. Николова. Цит. съч., с. 253; Т. Тотев. Цит. съч.; Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 416; Т. П. Кереселидзе. Цит. съч., 27—28, табл. $I_{1, 2, 4-7}$, XL_1, XLI_5, XLIV_1.

[164] Т. П. Кереселидзе. Цит. съч., табл. XVI_5.

[165] Т. Тотев. Цит. съч., с. 91.

[166] Дълж. 0,07, диам. 0,015 м.

[167] Дълж. 0,08 м.

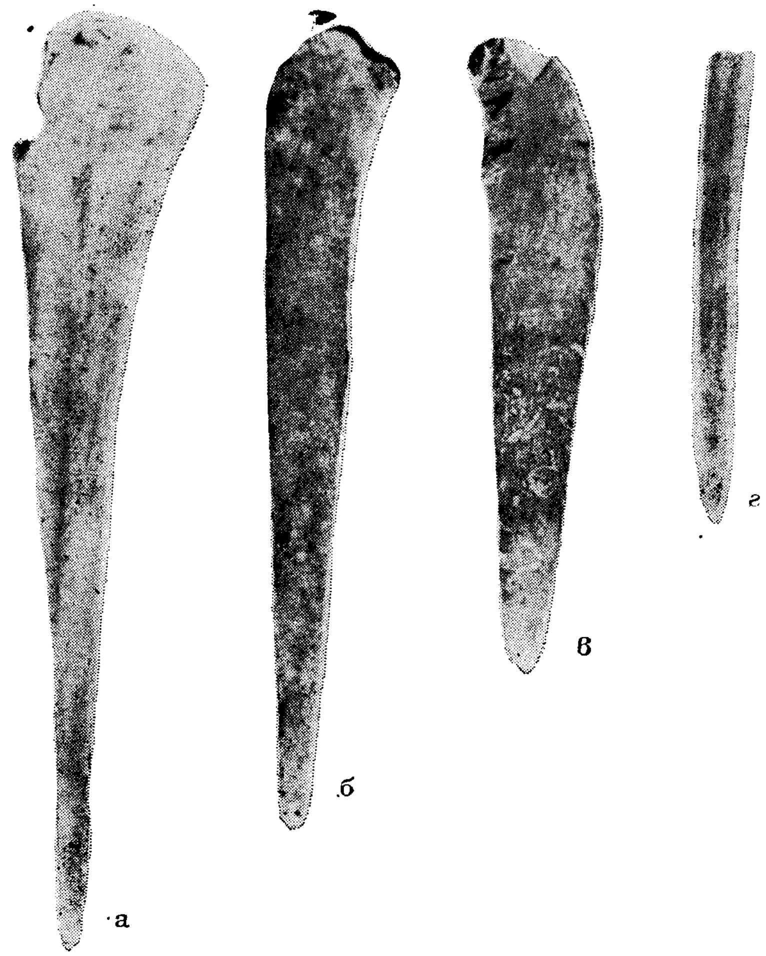

Обр. 71. *а—в* — костени и рогови шила; *г* — костена игла

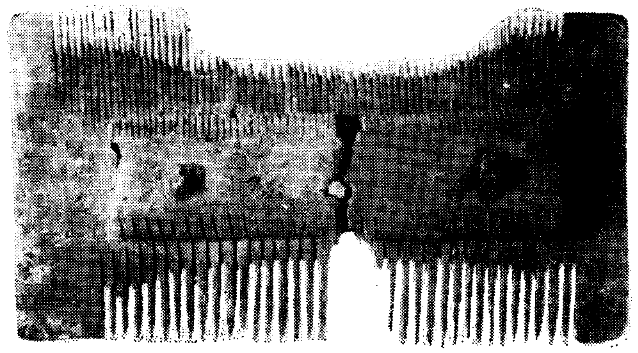

Обр. 72. Костен гребен

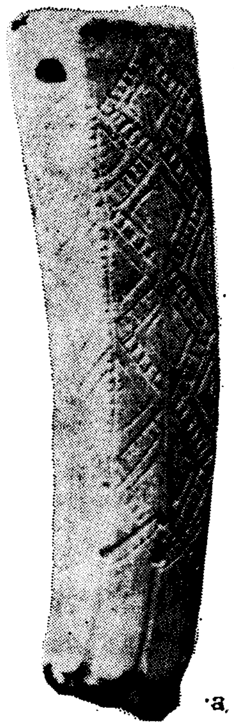

Обр. 73. Костена запушалка за шишенце

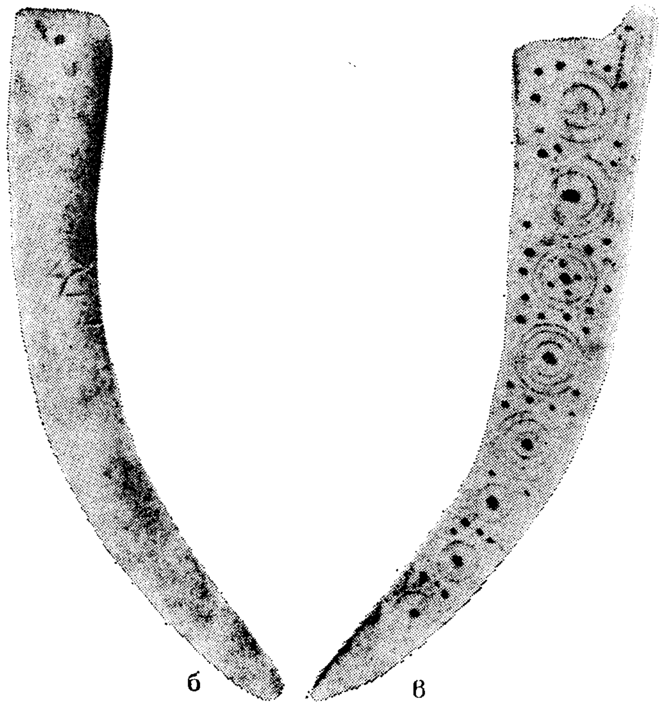

Обр. 74. *а—в* — рогови амулети

върхност с „птиче око" и вдълбани точки (обр. 74 в)[168]. Те са носени като амулети на шията, а може би и прикачени към колани. Рогът като символика е свързан с Изтока. В кавказките страни през средновековието той играе важна роля в ритуалите и се смятал за атрибут на бога на плодородието — една стара езическа традиция[169].

Апликации с неизвестно предназначение. Една от тях е плоска, продълговата, заоблена в двата края, със седем дупчици по дължината (обр. 75а)[170]. Възможно е да е била апликирана към музикален инструмент. Останалите пет апликации са с форма на удължен правоъгълник или трапец с полуобло сечение. Мястото на дупчиците за прикрепване при тях не позволява да ги причислим към двуставните дръжки за ножове или мечове (обр. 75 б—е)[171]. Особено фино са изработени три от тях (обр. 75 г—е). Костта е много тънка, излъскана до блясък. Орнаментът — врязани кръгове, точки, плетеница, релефна зигзаговидна линия, шахматен мотив — е нанесен с вкус и умение. Тези три находки от източната крепостна стена се отличават от останалите по изяществото си. Личи, че са правени от един майстор. Възможно е да са ранновизантийски.

Костени халки. Намирани са на различни места в цитаделата, най-много в замъка[172]. Те, както и железните, могат да служат за различни цели. Затова е трудно да се определи точното им предназначение.

Предмети от кост и рог се срещат и в други феодални български центрове от времето на Второто царство — в Търново, Преслав, Цепина, селището над Севтополис[173]. Обработката на кост и рог е широко разпространена в страните от византийския културен кръг през средните векове[174]. Някои от разгледаните находки имат стойност на творби на приложното изкуство. Красивият външен вид и здравината на тези предмети ги правят в известна степен и предмети на разкоша независимо от евтината и леснодостъпна суровина и сравнително лесната технология.

---

[168] Паралели у нас: Я. Николова. Цит. съч., обр. 79 и цит. лит.

[169] Т. П. Кереселидзе. Цит. съч., 31—32.

[170] Размери: 0,095—0,015 м.

[171] Дълж. 0,07—0,13 м.

[172] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. халки, с. 18.

[173] Вж. бел. 156, 157; Й. Чангова. Цит. съч., 102—104, обр. 83 и цит. лит.

[174] И. Крюкова. Русская резьба по кости. Л., 1959; В. П. Даркевич. Цит. съч., 275—280 и цит. лит.; Т. П. Кереселидзе. Цит. съч., и др.

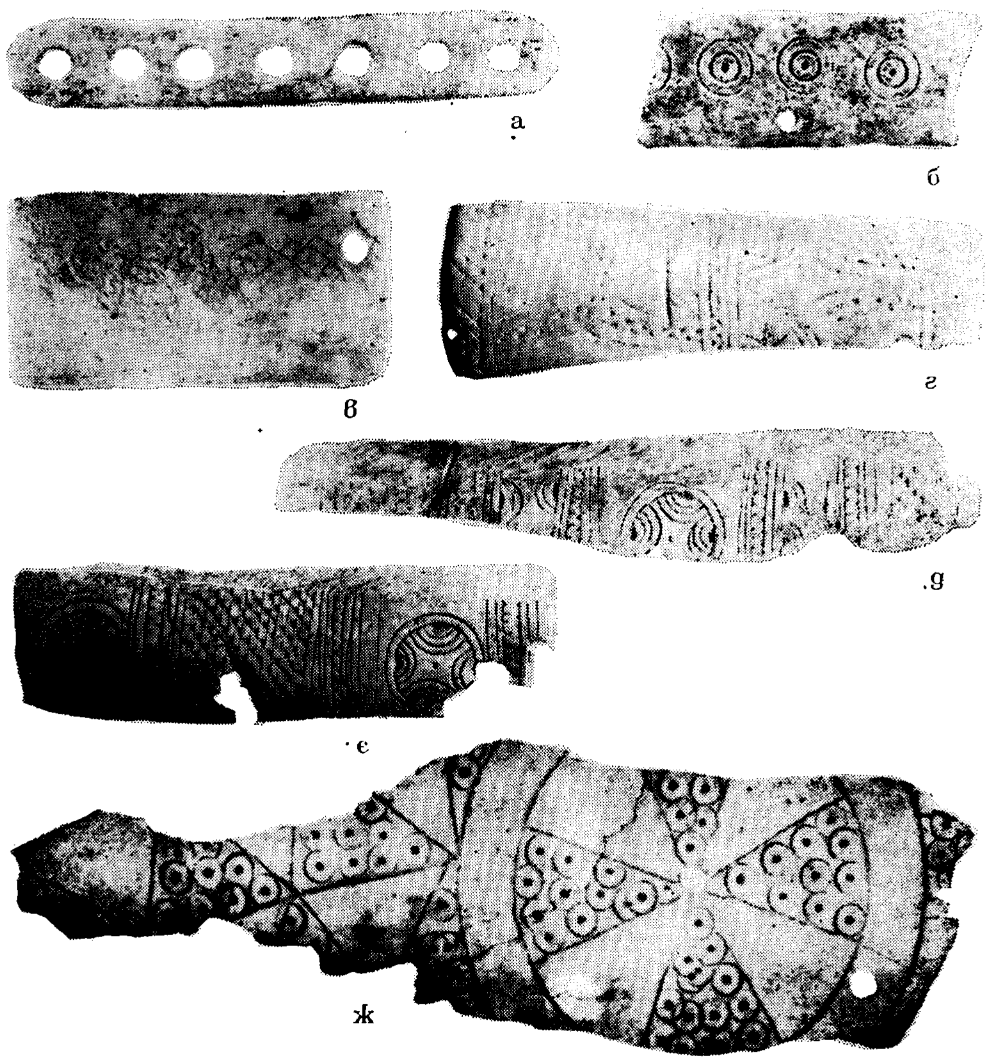

Обр. 75. *в—ж* — костени апликации

ДЪРВООБРАБОТВАНЕ

Според етнографските данни броят на оръдията на труда в дървообработването е ограничен[175]. Основно оръдие е брадвата. С нея и с дървени и железни клинове ставало цепенето на дърветата и дялането на дъските. В дървената врата от Червен този начин на работа, доскоро практикуван у нас, намира потвърждение за прилагане и през средновековието. Тя е направена от чамови цепеници, приковани с тежки железни гвоздеи.

Пробиването на дървото се е извършвало с железни свредели, запазили формата си почти неизменна до наши дни[176]. В цитаделата са открити четири изцяло запазени и няколко доста повредени свредела. Според оформянето на дръжките им те са два вида. И при двата острието в горния край се разклонява хоризонтално встрани. При първия обаче получените два края са отсечени, а при втория те изтъняват постепенно и завиват надолу като кукички. Отгоре по цялата дължина е припоена четирирърба пластинка (обр. 76 а, б).

За пробиване на четвъртити отвори, за направа на жлебове и други украси и изобщо за дърворезба най-употребяваният инструмент е длетото от желязо. Няколкото длета, намерени в Червен, са от най-простия тип — четвъртита пръчка, горе закръглена за удряне с чука, а долу, сплесната и заострена (обр. 76 в). Едно длето е намерено в замъка[177] и още три — в комплексите край западната и северната крепостна стена. Такива длета са разпространени у

---

[175] Х. Вакарелски. Цит. съч., с. 404.

[176] Пак там, 408—409.

[177] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. жел. сечива, № 9.

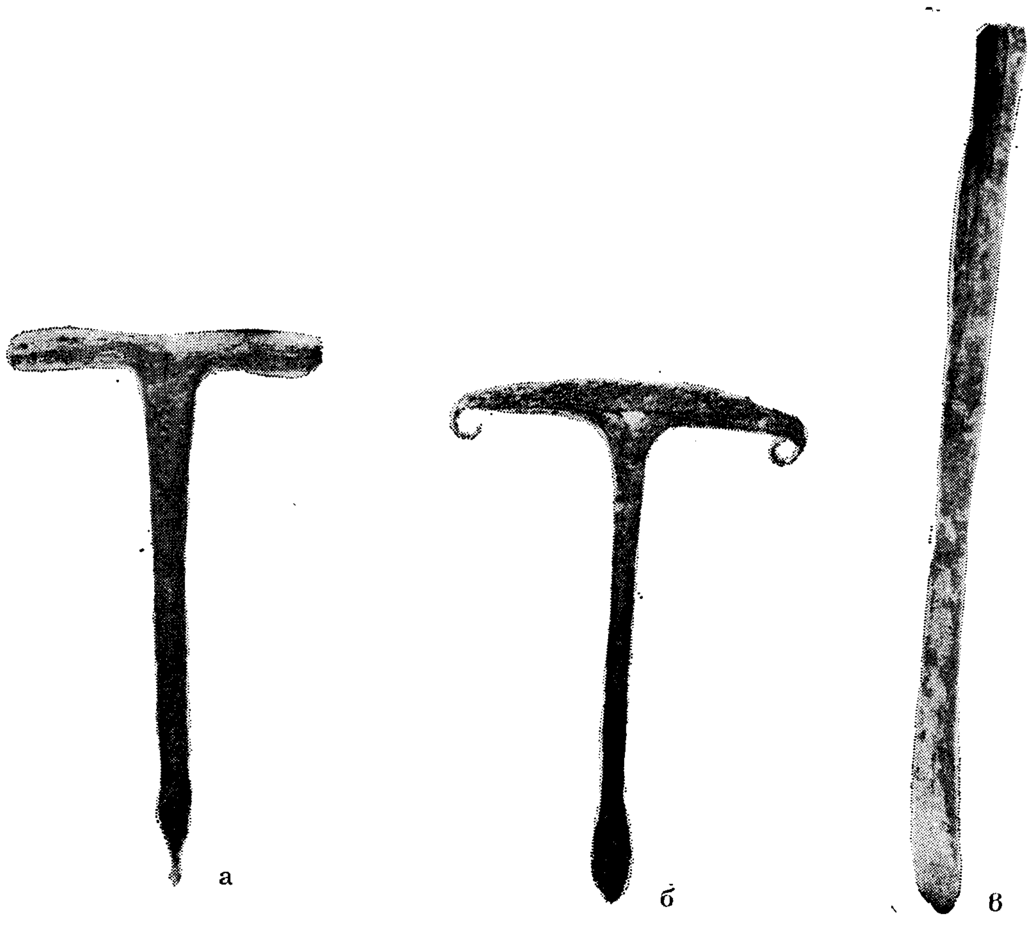

Обр. 76. *а—в* — железни инструменти за обработка на дърво

нас, на територията на СССР и в други страни[178].

Приложение в дървопреработването намира ножът, особено със закривено острие, за изкорубване на дърво за съдове и лъжици, а също и топорът.

С изключение на вратата до нас не са достигнали никакви дървени предмети. Но описаните инструменти показват, че в Червен са произвеждани дървени мебели, съдове и други пособия.

СЕЛСКОСТОПАНСКА ДЕЙНОСТ

ОБРАБОТКА НА ЗЕМЯТА

В цитаделата са открити няколко оръдия за обработка на земята, известни по етнографски и археологически данни.

Мотики. Мотиката и нейните разновидности са основните земеделски сечива през средните векове[179]. Мотичното земеделие — прастара техника, прилагана в селскостопанската дейност във високите планински райони[180] — явно е практикувано и от жителите на Червен. Намерени са три мотики — една в замъка[181] и две в помещения при северната крепостна стена. Те са от типа на най-разпространените през Възраждането в Северна България мотики с широко, полукръгло острие, при което за копане се използуват и страничните крила (обр. 77 а, б)[182]. Ушите за вкарване на дървените дръжки са кръгли. Сравнително неголемите им размери дават основание да се смята, че те са използувани в градинарството или лозарството[183].

Косери. Два косера са открити в замъка[184] и два — в комплекса южно от западната порта (при западната крепостна стена) и в помещение при северната крепостна стена, заедно с мотиките.

Косерът намира приложение в овощарството и лозарството. Двата косера (извън замъка) са различни по форма. Единият има дълга клиновидна дръжка, която е втиквана в друга дървена дръжка (обр. 78 а)[185]. Той намира ана-

---

[178] Й. Чангова. Цит. съч., 97—101; обр. 78, 79 и цит. лит.; Я. Николова. Цит. съч., 195—196 и цит. лит., обр. 9.

[179] Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. — ИАИ, 25 1962. с. 27.

[180] Х. Вакарелски. Цит. съч., с. 113 сл.

[181] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., с. 12, кат. жел. сечива, № 4.

[182] Х. Вакарелски. Цит. съч., с. 114, обр. 30.

[183] Размери; 0,265×0,225 м и 0,27×0,245 м.

[184] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. жел. сечива, № 5, 6.

[186] Обща дълж. 0,12 м; размери на острието: дълж. 0,58 м, шир. 0,015 м.

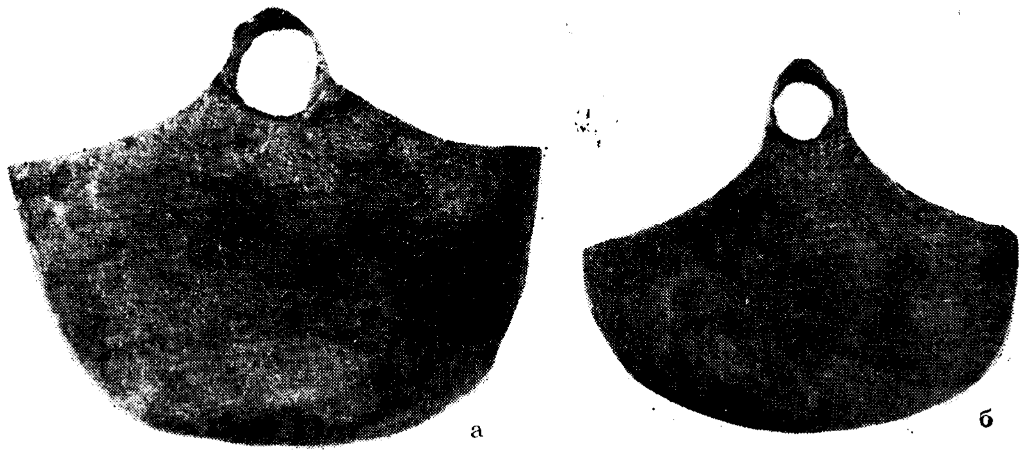

Обр. 77. *а, б* — железни мотики

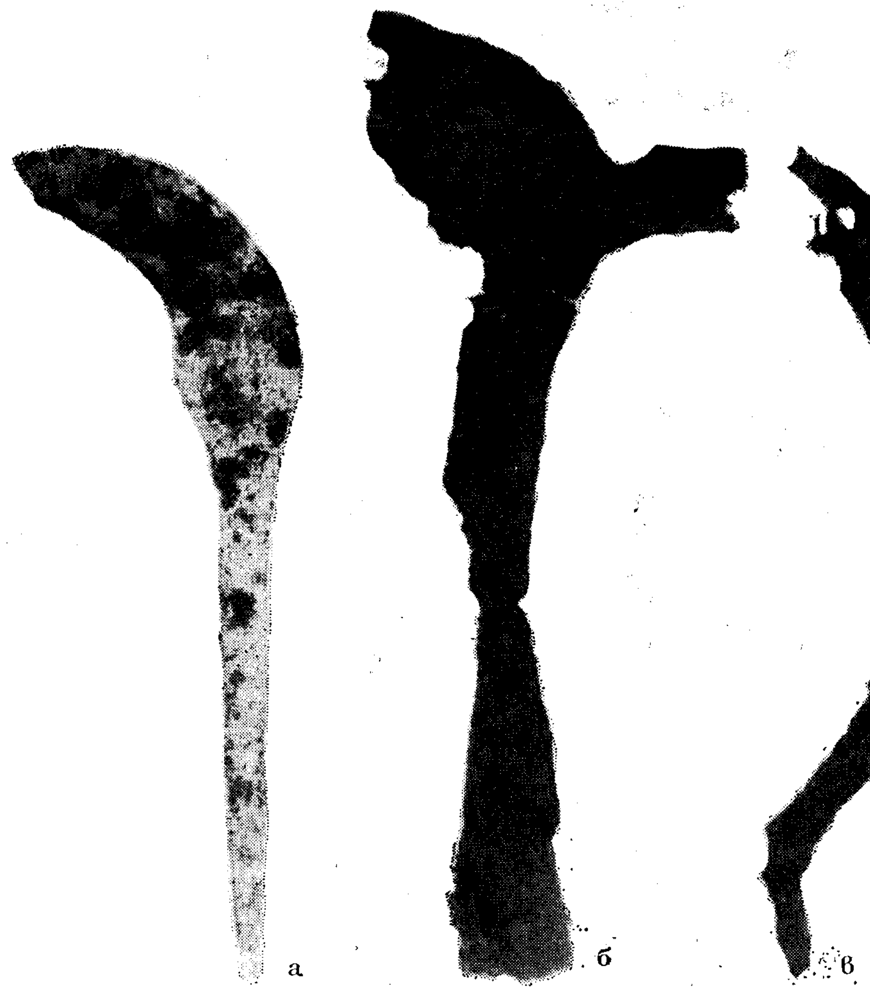

Обр. 78. *а—в* — железни косери и сърп

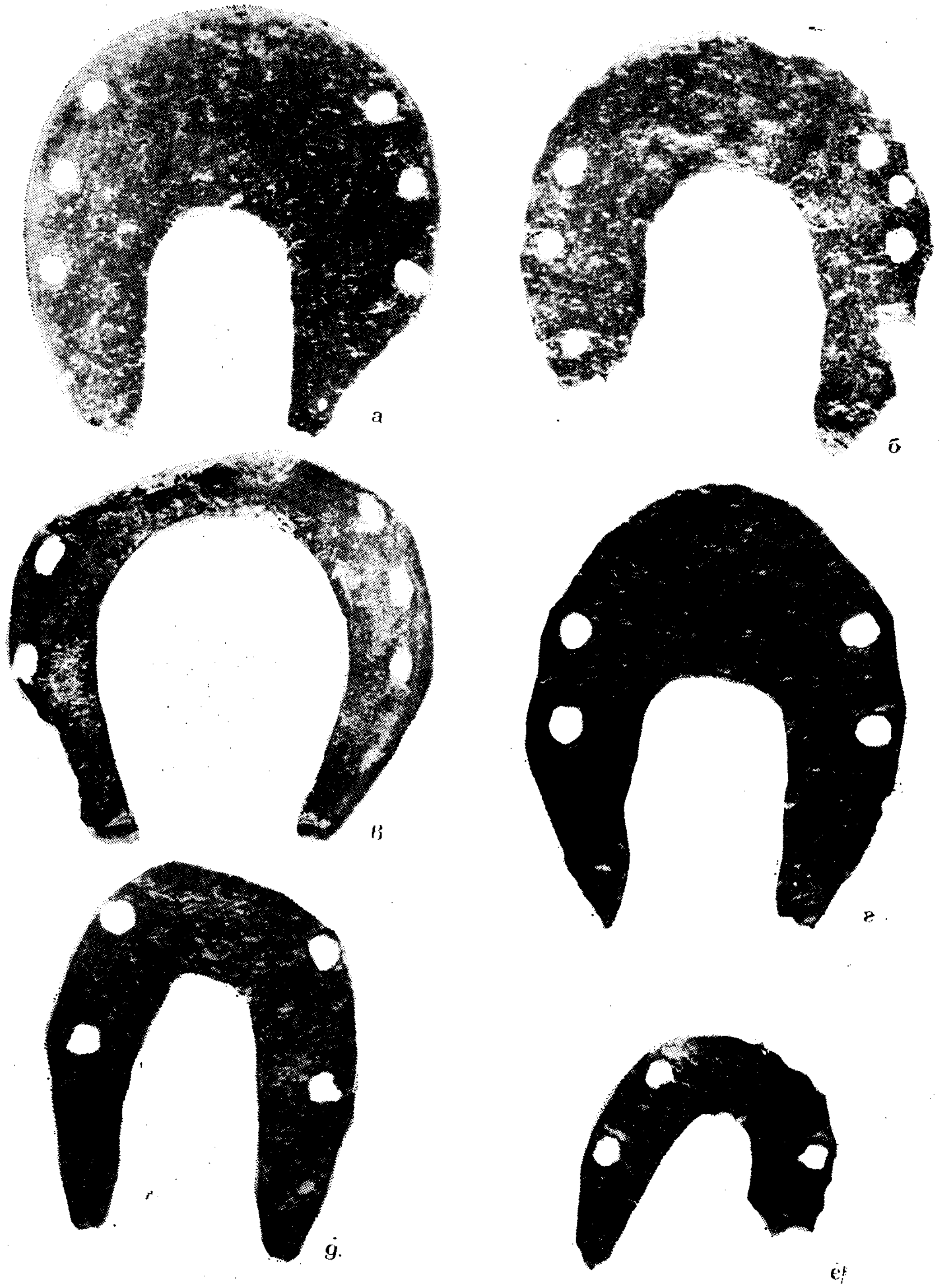

Обр. 82. *а—е* — железни подкови

острието[202]. Такива гвоздеи са запазени върху някои подкови. Върховете им са подвити, за да не чувствува животното болка при ходене. Отделно са намерени още два такива гвоздея[203]. Обикновено от двете страни на подковата има по две или три дупки за прикрепване.

Повечето от червенските подкови са за коне, около 10 — за мулета и магарета, и само няколко — за волове и биволи. Конските подкови са два вида — за коне за езда, използувани главно във войската, и за тежки коне с масивно широко стъпало, пригодени за преминаване през труднодостъпни планински местности или

---

[202] Я. Николова. Цит. съч., с. 311.

[203] Дълж. на острието на гвоздеите на место 0,02—0,03 м, общо дълж. и при двата гвоздея, намерени отделно, 0,045 м, само на острието 0,03 м.

за обработка на земята. Подобни подкови са намерени в Търново, селището над Севтополис, Мадара, Преслав, Мелник и др.[204]

В замъка, също в помещение 3 и източно от него са открити няколко железни юзди, но те са фрагментирани и силно корозирали[205].

РИБОЛОВ

Освен занаятите, земеделието и скотовъдството още един поминък — риболовът, осигурява прехраната на жителите на Червен. Археологическите данни са оскъдни, но несъмнено той е бил развит, още повече като се имат предвид виещата се около града река Черни Лом и намиращият се недалеч Дунав — и двете пълноводни реки с много риба.

Въдици. Те са само две. Острият край на едната извива навън така, че образува малка кукичка, а при другата той е завит нагоре (обр. 83)[206].

---

[204] Я. Николова. Цит. съч., 311—312, обр. 122; Й. Чангова. Цит. съч., 45—46, обр. 32; Р. Попов. Материали от разкопките през 1934/1935 г. — В: Мадара, 1936, с. 70, обр. 107б. Подкови има и в Мелник (непубл.).

[205] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., кат. жел. предмети, № 9, 10.

[206] Размери: 0,06×0,05 м и 0,09×0,04 м.

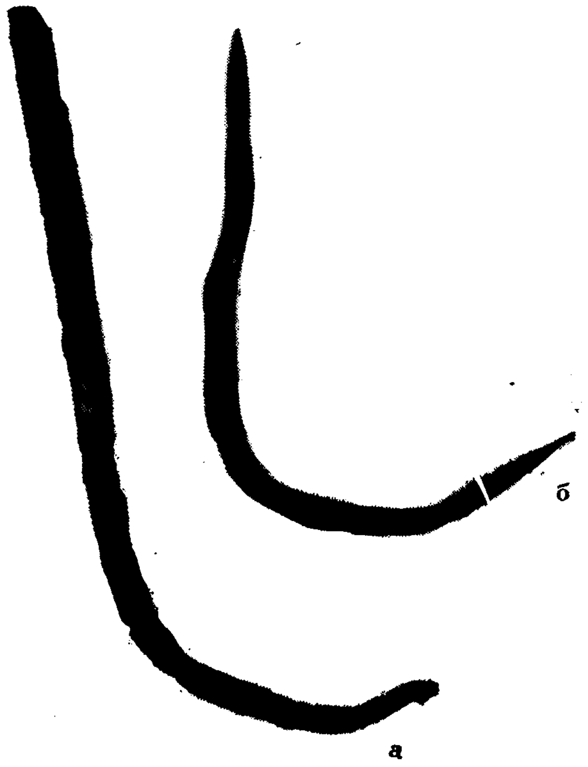

Обр. 83. *а, б* — железни въдици

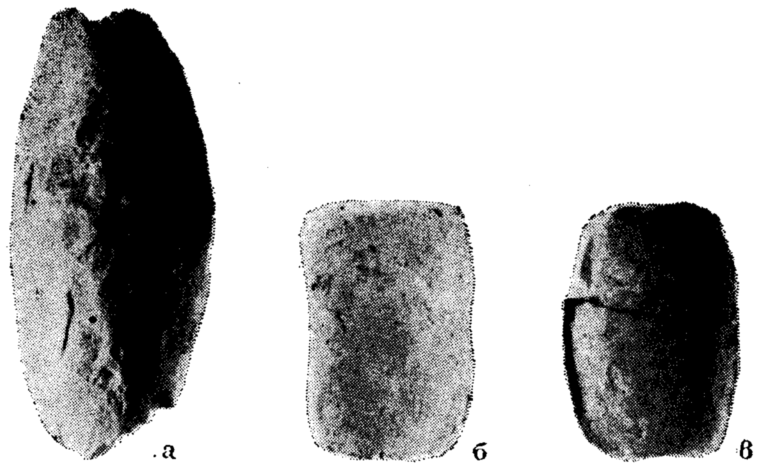

Обр. 84. *а—в* — глинени тежести за рибарска мрежа

По етнографски данни металическите въдици с шипчета или кукички отпред са използувани по долното течение на по-пълноводните реки поединично, прикрепени към дълъг прът, или накачени по много на въже и заложени във водата. Куките без шипове, прикачени към прътове, са служели за лов на шарани зимно време под лед[207].

Открити са три *тежести* за рибарска мрежа. По форма са цилиндрични и елипсовидни, с отвори по оста. Изработени са от недобре пречистена глина, на ръка (обр. 84).

* * *

Археологическите находки от цитаделата на Червен са свидетелство за оживената стопанска дейност на обитателите на града през Второто българско царство и особено в последния период от живота на крепостта преди превземането ѝ от османските завоеватели. Поради това, че тя е населена и по-късно, тази дейност, макар и ограничена в условията на робството, продължава до изселването и на последните жители в подножието ѝ, към дн. с. Червен. Някои от намерените предмети, главно оръдия на труда, известни с консервативността във формата си, могат да се отнесат и към това време.

Разбира се, далеч сме от мисълта, че откритите при разкопките материали изчерпват цялото многообразие от форми и елементи на бита и стопанската дейност на червенци. Една значителна част от домашния и стопанския инвентар положително е изнесена от тях при напускането на цитаделата. Вероятно някои предмети, особено тези с по-голяма стойност, са заграбени или унищожени от османските нашественици — съдове от скъпи метали, с които несъмнено си е служила феодалната върхушка, църковна утвар, икони, накити и др. Поради изгниване на дървото не са запазени дървени предмети — мебели и съдове.

Занаятите са основният поминък на жителите на града. Тяхната продукция задоволява почти всички потребности и в мирното ежедневие, и при нападения на врага. Стоките на червенските майстори, изработвани с голямо умение, с високи технически и художествени качества, са намирали вероятно добър прием и сред населението на областта, в която Червен е административно, духовно и културно средище.

Най-силно и много странно е развито металообработването и предимно железообработването. В това отношение Червен е един от найзначителните центрове в българските земи през XIII и особено през XIV в. Ареалът на приложение на металните предмети е твърде широк — от домашния бит и потребностите на войската до оръдията на труда в занаятчийското производство и селското стопанство.

Градът е не по-малко важно средище и за производство на керамика, особено сграфито. Разнообразието и свободата в творческия почерк на художниците грънчари отреждат на сграфито керамиката от Червен едно от първите места в българската керамика от този вид и дават възможност дори да се говори за местна школа със собствени стилови особености в характерния рисунък и глазурата. Широката и масова употреба на художествени трапезни съдове в почти всяко домакинство определя специфичния облик на културата на червенския гражданин, неговия усет, стремеж към красотата и реалното в природата, откъдето художниците черпят жизнерадостните декоративни мотиви.

Обработката на кост също достига до найсъвършените постижения на епохата, в някои случаи по-високи от тези на столичните майстори и ателиета.

Разнообразието в ювелирните техники, засвидетелствувано в малкото оцелели до наши дни творби на това изкуство — изчукване, гравиране, отливане, гранулация, ажур и др., — говори за тясното специализиране и високото техническо майсторство, характерни за периода на разцвета на феодализма в българските земи. На доста високо равнище е стъкларството, макар че находките са оскъдни и поради нетрайността на материала не дават пълна представа за многообразието на формите.

Малко са предметите (накити и фрагменти от фаянсови съдове), които свидетелствуват за външнотърговските контакти на града със страните на Западна Европа и Изтока. Но те показват, че Червен не остава настрана от оживената външнотърговска дейност на България през XIII—XIV в., още повече, че той е близко до търговския път по Дунав и, от друга страна — до столицата Търново и до черноморските търговски средища.

Земеделието и скотовъдството, както и риболовът поне за обитателите на цитаделата са в рамките на домашното стопанство и не заемат централно място в поминъка им. Основната селскостопанска дейност се свежда до градинарството и лозарството, които по традиция продължават да се развиват и досега.

Общо взето, стопанският облик на Червен носи всички характерни черти на епохата и го определя като един от най-големите и развити градски центрове на Второто българско царство.

---

[207] Х. Вакарелски. Цит. съч., 198—199, обр. 135, 137.

МЕТАЛЛООБРАБАТЫВАНИЕ, ЮВЕЛИРНОЕ ДЕЛО, ПРЯДИЛЬНОЕ ДЕЛО, ШВЕЙНОЕ РЕМЕСЛО, ТКАЦКОЕ И САПОЖНОЕ ДЕЛА. ОБРАБОТКА КОСТИ, ДЕРЕВООБРАБОТКА, СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И РЫБНАЯ ЛОВЛЯ

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

(Резюме)

Обнаруженные во внешнем городе Червена печи, а в цитадели — железный шлак, слитки и, в основном, разнообразная продукция, т. е. металлические предметы быта, орудия труда, оружие и военное снаряжение, являются доказательством добычи и обработки металла, в основном железа, в поселении. Основная техника металлообрабатывания — это литье и ковка. Встречается и филигранная работа. Железообрабатывание в XIII в. и в особенности в XIV в. достигает более высокого уровня развития, определяя в большой степени экономику города. По сравнению с другими болгарскими городами того времени, Червен выявляется как один из самых важных средневековых центров металлобрабатывания.

В цитадели обнаружено небольшое количество украшений из металла и стекла. По ним, а также и по двум обнаруженным ювелирным мастерским с инструментами, можно судить об уровне развития и степени технического усовершенствования ювелирного дела в качестве ремесла и декоративно-прикладного искусства. Наблюдается разнообразие ювелирной техники — выковка, гравировка, литье, грануляция, филигрань и т. д., что свидетельствует о тесной специализации и высоком техническом мастерстве, характерных для расцвета феодализма на болгарской земле. С этим связано и значение поселения Червен как важный производственный центр.

Находки (прясла, шила и иголки для шитья, спицы для вязанья, наперстки, ножницы, сапожные молотки, шила, подковки) доказывают, что в городе в XIII—XIV вв. в домашнем хозяйстве или в качестве специализированной деятельности развиваются и прядильное, ткацкое и сапожное дела и швейное ремесло.

В эту эпоху обработка кости в болгарских землях достигает наиболее высокого мастерства. Многочисленные костяные предметы — ручки ножей и рукоятки мечей, шила, иглы, туалетные принадлежности, амулеты — вырабатывались на месте, в некоторых городских мастерских или самими хозяевами в их домах. В декорации чаще всего используется геометрический орнамент вырезающийся вглубь. Иногда роспись рельефна, получена путем отнятия фона. Часто предметы отполированы до блеска. Некоторые из них так изящны, что их можно считать произведениями прикладного искусства. В этом отношении червенские мастера имеют превосходство над мастерами столичных ателье.

Доказательством развития деревообработки в в Червене являются как некоторые орудия труда, связанные с ним, так и сохранившаяся дверь из сосновых поленьев, прибитых тяжелыми железными гвоздьями. Без сомнения, это ремесло было широко развито в средневековом городе, хотя его произведения сгнили (за исключением упомянутой двери) и не достигли до наших дней.

В Червене ремесла являются основным промыслом его жителей. Их продукция обеспечивает все потребности в мирное время и оборону крепости во время вражеских нападений. Вырабатываемые червенскими мастерами товары имели высокие технические и художественные качества и на них имелся большой спрос со стороны населения области, в которой Червен являлся административным, духовным и культурным центром.

Обнаружено мало предметов — украшений и фрагментов фаянсовых сосудов, свидетельствующих о внешнеторговых связях города со странами Западной Европы и Востока. Но они доказывают, что Червен участвует в оживленной внешнеторговой деятельности Болгарии XIII и XIV вв., чему способствует, с одной стороны, его близость к торговой дороге по Дунаю, а с другой — к столице Тырново и черноморским торговым центрам.

Земледелие, животноводство и рыбная ловля для жителей цитадели существовали в рамках домашнего хозяйства и не занимали центрального места в их промысле. Их основная сельскохозяйственная деятельность ограничивалась садоводством и виноградарством, которые развиваются по традиции и до сих пор.

Благодаря своему хозяйственному облику, восстановленному на основе археологических исследований, Червен определился как один из самых больших и развитых центров Второго болгарского царства.

TRAVAIL DES METAUX, BIJOUTERIE, FILATURE, COUTURE, TISSAGE, CORDONNERIE, TRAVAIL DE LA MENUISERIE, AGRICULTURE, PECHE

VIOLETA NEŠEVA

(Résumé)

L'information concernant l'exploitation et le travail des métaux, surtout du fer, à Červen est fournie par les fourneaux découverts dans la ville extérieure et dans la citadelle par les scories de fer, les lingots et surtout par la production variée, c.-à-d. par les objets usuels en métal, les outils, las armes, l'équipement militaire. Les techniques principales dans le travail des métaux sont le moulage et le forgeage. On rencontre la ciselure à jour. Au XIIe et surtout au XIVe s., la feronnerie atteint un niveau très élevé, déterminant en grande partie l'aspect économique de la ville. En comparaison avec les autres villes bulgares de la même époque, Červen apparaît comme un des centres les plus considérables du travail des métaux au Moyen Age.

On a trouvé dans la citadelle un nombre restreint de bijoux en métal et en verre. Ajoutés au matériel fourni par les deux orfèvreries et les instruments que l'on y a découvert, ils nous donnent une idée du niveau de développement et du degré de perfectionnement technique de la bijouterie en tant que métier et art décoratif. On constate une variété dans les techniques utilisées — battage, gravure, moulage, granulation, à jour, etc., qui témoignent d'une spécialisation étroite et d'une maîtrise technique très élevée qui sont caractéristiques pour la période du développement du féodalisme sur les terres bulgares et présentent Červen comme un centre important de production.

Les trouvailles (pointes de fuseau, poinçons et aiguilles à coudre, aiguilles à tricoter, dés, ciseaux, marteaux de cordonnier, alênes, fers) montrent que dans la ville, au XIIIe—XIVe s., la filature, le tissage, la couture, la cordonnerie se développent aussi dans la sphère de la production familiale et en tant qu'activité spécialisée.

Le travail de l'os sur les terres bulgares atteint pendant cette époque des résultats remarquables. Les nombreux objets en os — poignées, gardes, manches, poinçons, aiguilles, accessoires de toilette, amoulettes, sont fabriqués sur place, dans un des ateliers de la ville ou dans les maisons, par les habitants eux-mêmes. Dans la décoration on emploie surtout un ornement géométrique gravé. Parfois, on obtient des motifs en relief en enlevant le fond. Souvent les objets sont lustrés. Certains sont si fins qu'ils ont la valeur des œuvres d'art. Dans ce sens, les maîtres de Červen sont meilleurs que ceux des ateliers de la capitale.

Du développement de la menuiserie à Červen témoignent quelques outils et instruments de menuisier, ainsi que la porte en bûches de pin, fixées avec de lourds clous de fer. Sans doute, ce métier fut-il très répandu dans la ville moyenâgeuse, bien que sa production (à l'exception de la porte) ne soit pas parvenue jusqu'à nos jours à cause de la dégradation du matériel.

A Červen, les métiers sont le principal moyen d'existence de ses habitants. Leur production satisfait presque tous les besoins et en temps de paix, et pendant les attaques des ennemis — pour la défense de la citadelle. Probablement, les marchandises des artisans de Červen, fabriquées d'une grande maîtrise, possédant de hautes qualités techniques et artistiques, furent bien accueillies par la population de la région, dont Červen fut le centre administratif, religieux et culturel.

Un petit nombre d'objets — des parures et des fragments de récipients en faïance, témoignent des contacts commerciaux de la ville avec les pays de l'Europe occidentale et de l'Orient. Mais ils montrent que Červen ne reste pas à côté de l'activité commerciale considérable que la Bulgarie déploya au XIIIe—XIVe s., d'autant plus que cette ville se trouve à proximité de la voie commerciale sur le Danube et, d'autre part, qu'elle est tout près de Tirnovo et des centres commerciaux du littoral de la mer Noire.

L'agriculture, l'élevage et la pêche, au moins pour les habitants de la citadelle, se situent dans les cadres de l'économie familiale et n'occupent pas une place importante dans leur moyens de subsistance. L'activité agricole principale se réduit au jardinage et à la viticulture qui, par tradition, se développent aujourd'hui encore.

L'aspect économique de Červen, établi à la base des recherches archéologiques, le définit comme un des centres urbains les plus grands et le mieux développés du Second Royaume bulgare.

НАДГРОБНИ ПАМЕТНИЦИ И ПОГРЕБЕНИЯ

ДИМИТЪР ИВАНОВ

КАМЕННИ КРЪСТОВЕ

При преустройството на някои сгради и крепостни съоръжения в цитаделата между вторично употребените архитектурни детайли са вложени и варовикови блокове с изрязани по тях кръстове. Повечето са в насипа между източната крепостна и ранновизантийската стена. Части от каменни блокове с релефни кръстове са открити пред източната стена на замъка при последното му преустройство, в църкви № 2 и № 8. Друга част от каменните кръстове е намерена сред развалините на църкви № 4 и № 9, където те служели за украса. Оформлението на каменните блокове, върху които те са изсечени, позволява по-голямата част от тях да се определи като надгробни паметници, каквито сравнително рядко са откривани от средновековната епоха. Това налага те да се разгледат отделно от останалия материал.

Вторично употребените като строителен материал надгробни паметници са оформени различно, при това доста грубо. На подчертано грижлива обработка е подлагана само лицевата им част. Кръстните знаци са оформени главно по два начина: чрез релефно очертаване върху гладката лицева част на блока или чрез поставяне в ограничено от рамка поле, при което кръстът остава на една плоскост с лицето. Общо при всички кръстове е удължаването на долната част на вертикалното рамо, както и силното разширяване на четирите края. В някои случаи те са и разперени. Тези особености ни позволяват да ги разделим на четири групи.

1. Равнораменни релефни кръстове върху гладко нерамкирано поле. Повечето са изсечени върху различни по големина каменни блокове, при които само лицевата част е по-добре загладена. На този основен фон кръстовете изпъкват на вис. 1—1,5 см. Раменете им са еднакво широки или разширени в края, а при три случая са с разперени краища. Долната част на вертикалното рамо е винаги по-дълга. Сред тази група, към която се отнасят 9 паметника, е и единственият екземпляр с надгробен надпис[1] (каталог, № 1—9).

2. Равнораменни релефни кръстове върху гладко рамкирано поле. Почти всички са изсечени върху сравнително неголеми каменни блокове, поместени в правоъгълни или с овална горна част полета, ограничени с рамка, която минава обикновено като тясна ивица отстрани. Дълбочината на изсичането на полето около кръстовете е 1—1,5 см. Те се отличават с по-грижливата си обработка и по-малки размери. Краищата на раменете им са разширени, в един случай (№ 17) те са раздвоени и в два случая са еднакво широки. Единият от тях (№ 15) стъпва върху хоризонтална подставка (каталог, № 10—17, 22, 23).

3. Вдълбани равнораменни кръстове. От тази група има само един паметник, който се отличава с добро оформление на каменния блок и кръстния знак. Изпълнен е чрез изрязване и отнемане по контурите на самия кръст, така че той остава вдлъбнат спрямо лицето на каменния блок. Със силно разширените си рамене се приближава до релефния кръст № 13, но е като негов негативен отпечатък (каталог, № 18).

4. Врязани равнораменни кръстове. От тази група също има само един паметник. Кръстният знак със силно раздвоени краища е врязан дълбоко с остър предмет върху грубо обработен каменен блок. Подобни кръстове с раздвоени рамене са надраскани на различни места по фасадите на църквите, както и на един блок от облицовката на западната крепостна стена непосредствено до портата. Среща се на паметници от Първата българска държава[2] (каталог № 19, обр. 20 *3*, 22).

Получените от археологическите разкопки данни свидетелствуват за голямо масово разрушаване на Червен през втората половина на XIII в. В новото строителство след това е използувано огромно количество строителен материал, сред който са попаднали архитектурни детайли от разрушени преди това сгради, от надгробни паметници и др. Подобни, вторично употребени детайли не са откривани в обикновените жилищни сгради. Това показва, че строителният материал е бил събиран организирано за възстановяването преди всичко на жизненонеобходимите сгради и съоръжения в града — крепостни стени, църкви, феодалния замък. Бързото възстановяване на източната крепостна стена е наложило събирането дори и на надгробни паметници от разположения наблизо и вероятно вече изоставен поранен некропол. Местонамирането на червенските некрополи е известно[3], но досега те не са изследвани. Поради това сме затруднени със сигурност да определим времето на изработката на надгробните паметници. Вероятно те следват по-старата традиция, което се вижда от някои общи черти с широко разпространените в края на IX—X в. кръстове-енколпиони с разширени краища на раменете[4]. Наскоро беше обнародван надгробен паметник от с. Цар Асен, Силистренски окръг[5], върху чиято лицева част е изобразен масивен релефен кръст с разширяващи се в края рамене[6]. В подобен маниер е и изображението на кръст върху монета на Константин Асен (1258—1278)[7].

---

[1] Разчетен от Н. Ангелов. (Старобългарски надписи, монограми, букви и знаци от главната крепост на средновековния Червен (в този том). Каталог, № 34, обр. 34).

[2] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X век. С., 1980, с. 128, табл. XXVI.

От градището при с. Цар Асен произхождат и два железни кръста (обр. 26, 27), които представляват интерес с оглед продължаването на тази традиция. Датирането на надписа от надгробния паметник (№ 7), открит при източната крепостна порта, към края на XII в. ни дава основание да смятаме XI—XII в. за период, през който надгробните кръстове са изработени и поставени. Вероятно след края на XII в. некрополът, който се е намирал в непосредствена близост, е изоставен окончателно, поради което стават възможни изваждането и повторната употреба на каменните надгробни паметници вече като масов строителен материал.

Освен тези надгробни кръстове в цитаделата са открити още три различно оформени кръста върху каменни блокове, които служели за украса. Единият от тях (№ 24) е изваден от развалините на църква № 9, повален върху апсидата, и е представлявал основа на олтарна маса. На лицевата ѝ част е оформен релефен кръст с разширени и разперени краища, сходен с надгробните кръстове от I група. Другият кръст е изсечен върху добре обработена плоча (обр. 23) по по-различен маниер. Но страничните, дълбоко врязани триъгълници имат предназначението да оформят кръст с разперени краища. Вероятно той украсявал някоя от фасадите на църква № 4 преди последното ѝ преустройство. Третият кръст (№ 21, обр. 25) е оформен върху масивен блок от ранновизантийската източна крепостна стена, открит в развалините срещу малката ѝ порта в южния край. Тук равнораменният кръст, съчетан с геометричен листовиден мотив, е вписан в окръжност. Тъй като лицевите квадри от външната облицовка на стената са извадени и използувани за изграждането пред нея на преграден зид, допускаме, че каменният блок с кръстния знак е бил вграден около малката порта.

КАТАЛОГ

1. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, с полепнал по него хоросан. Размери: вис. 57 см, шир. 27 см, деб. 20 см. Кръстният знак изпъква релефно върху сравнително гладката лицева част на каменния блок и е с еднакво широки хоризонтални и разширени в края вертикални рамене. В основата си вертикалното рамо се разширява и се слива с полето под него. Размери на кръста: вис. 42 см, шир. 19,5 см (обр. 1, 19 *1*).

2. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, с отчупен горен десен ъгъл. Размери: вис. 51 см, шир. 23 см, деб. 16 см. Кръстният знак изпъква релефно върху гладката лицева част с равни, еднакво широки рамене. Дълж. на хоризонталното рамо — 9,2 см, на вертикалното — 14 см (обр. 2).

3. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, отчупен в единия си край, с овална горна част. Размери: вис. 39 см, шир. 22 см, деб. 5,5 см. Обработката е много по-грижлива. Върху лицевата повърхност е изсечен релефен кръст с почти еднакво дълги рамене, имащи минимално разширение в края — до 1 см. Размери: вис. 19,8 см, шир. 17,5 см (обр. 3).

4. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, фрагментиран. Размери: вис. 25 см, шир. 33 см, деб. 25 см. Върху гладко издяланата лицева част е оформен релефен кръст, запазен частично, с разширяващи се в края рамене. Преди съединяването си те са украсени с малки правоъгълни израстъци, дълги до 2 см. Размери на запазената част на кръста — вис. 21,2 см, шир. 20 см. С подобни израстъци е железният кръст (обр. 26), открит в градището при с. Цар Асен (обр. 4).

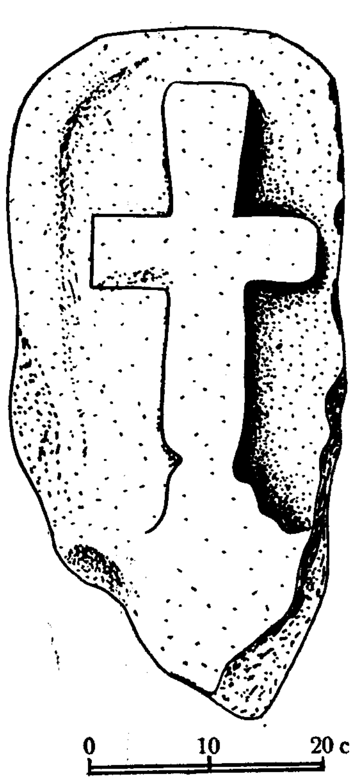

Обр. 1. Надгробен паметник от цитаделата

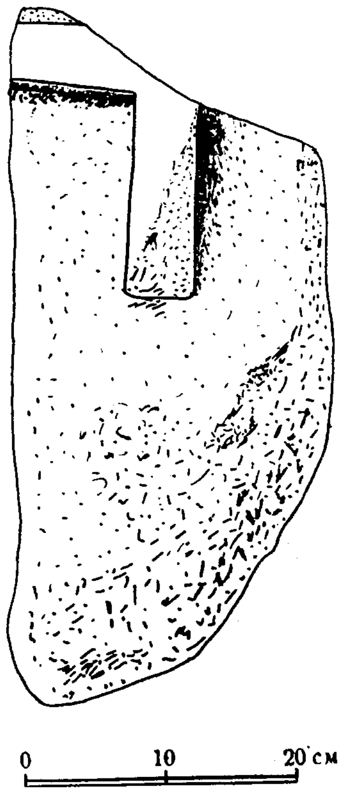

Обр. 2. Надгробен паметник от цитаделата

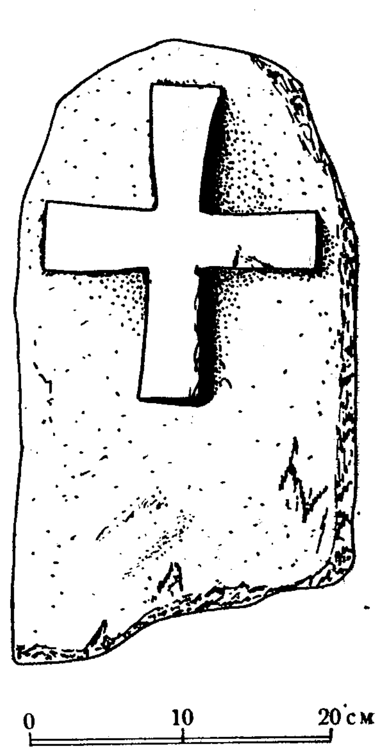

Обр. 3. Надгробен паметник от цитаделата

5. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, с груба повърхност. Върху лицевата част е изсечен релефен кръст с разширяващи се в краищата рамене. Размери: вис. 22,5 см, шир. 19,5 см, шир. на раменете — 3,5—6,5 см в края (обр. 5).

6. Надгробен паметник, открит в прохода от вътрешната страна на изт. креп. порта, с груба повърхност. Размери: вис. 113 см, шир. 28—37 см, деб. 21 см. Върху неравната лицева повърхност е изсечен релефен кръст с еднакво широки (4 см) и дълги рамене. Размери 24×24 см (обр. 6).

7. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. порта, с неравна повърхност, отчупен в горния край. Тук е запазена част от вертикално рамо на релефен равнораменен кръст с раздвоени краища. Под него е издълбано трапецовидно поле, върху което с остър предмет е врязан надгробен надпис[8] (обр. 7).

8. Надгробен паметник, вграден в подпорен зид югозападно от изт. креп. порта. Отчупен е долният край. Обработката е груба. Върху лицевата част е изсечен релефен кръст с приблизително еднакви дълги и широки рамене с разперени краища. Размери 39×39 см (обр. 8).

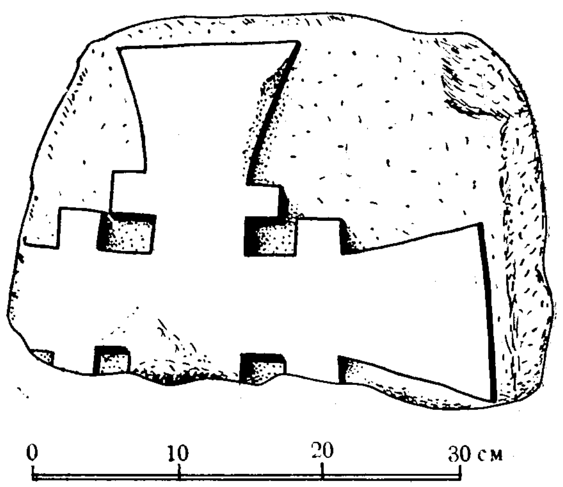

Обр. 4. Надгробен паметник от цитаделата

9. Надгробен паметник, открит в развали-

---

[3] К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 172.

[4] Срв. К. Миятев. Палестински кръстове в България. — ГНМ, 3, 1921, с. 59 сл.; А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, 1963, № 3, 30—31, обр. 8.

[5] Н. Ангелов. Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, 1980, № 2, с. 35 сл.

[6] Пак там, обр. 1а.

[7] По подобен маниер е и изображението на кръст върху монета на Константин Асен (1258—1278) (Н. Мушмов. Принос към българската нумизматика. — ИБАД, 6, 1916—1918, с. 62, обр. 45).

[8] Отнесен от Н. Ангелов към времето на Асен I (1185—1196).

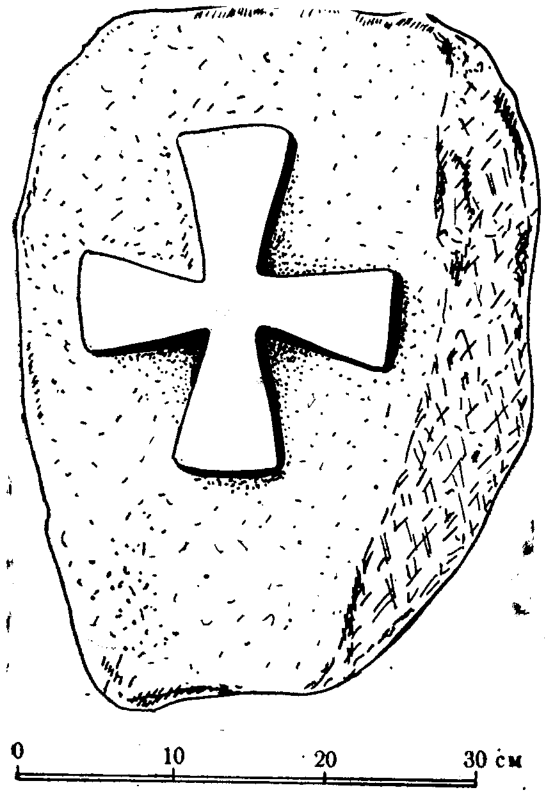

Обр. 5. Надгробен паметник от цитаделата

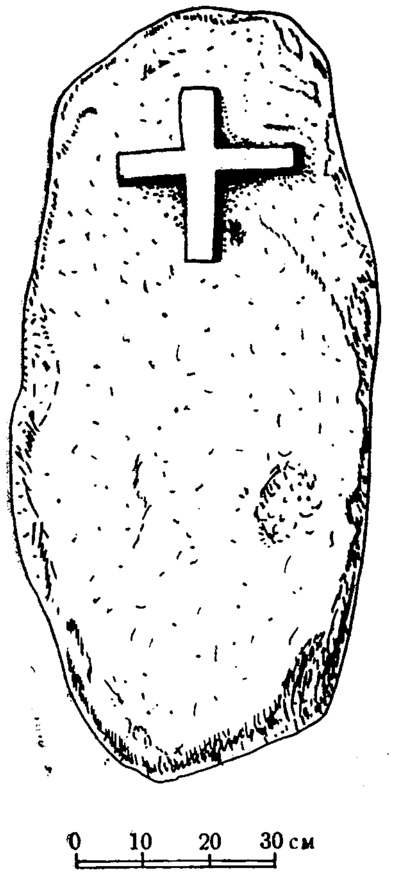

Обр. 6. Надгробен паметник от цитаделата

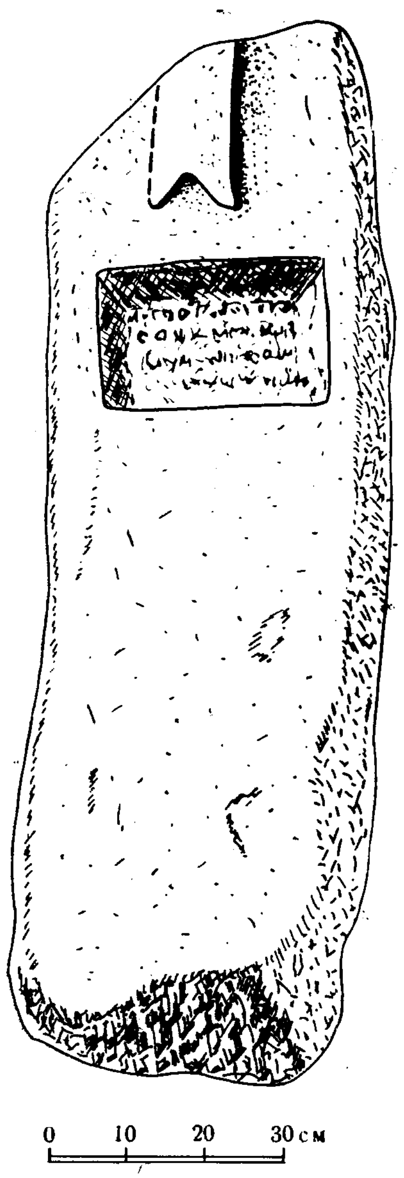

Обр. 7. Надгробен паметник от цитаделата

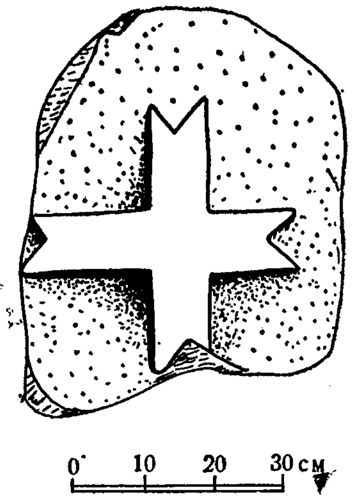

Обр. 8. Надгробен паметник от цитаделата

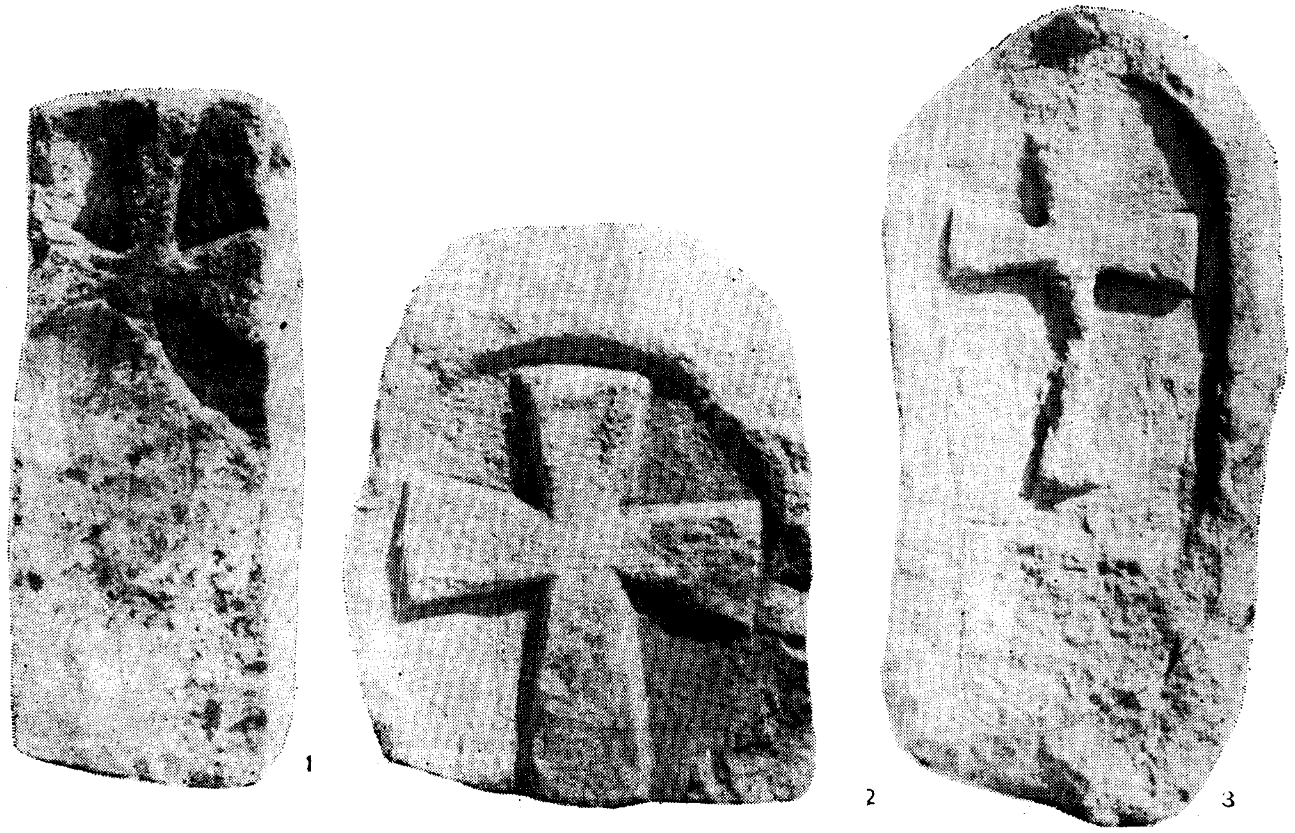

Обр. 9. *1—3* — надгробни паметници от цитаделата

ните на църква № 8, разчупен на две части. Размери: вис. 108 см, шир. 41 см, деб. 21 см. Върху лицевата, недобре изгладена повърхност е изсечен релефен кръст с размери 20× 20 см. Подобен на № 6.

10. Надгробен паметник, грубо обработен, с размери: вис. 74 см, шир. 30 см и деб. 18 см. Кръстът е оформен чрез изсичане на полетата между раменете му на дълб. 1,5 см. Долното рамо е силно удължено и е изместено малко вляво по отношение на горното вертикално рамо. Основата се разширява и се слива с лицевата повърхност на каменния блок. Размери на кръста: вис. 40 см, шир. 30 см, шир. на раменете в края 13,5 см (обр. 9 *1*).

11. Надгробен паметник, открит в развалините на църква № 2. Размери: вис. 54 см, шир. 16—20 см, деб. 15 см. Каменният блок е неравномерно издялан. Върху малко, рамкирано правоъгълно поле, врязано в лицевата част на дълб. 1 см, е изсечен релефен кръст с размери: вис. 17 см и шир. 12 см. Раменете му са еднакво широки (обр. 10).

12. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, отчупен в единия край. Запазени размери: вис. 44 см, шир. 28 см. В правоъгълно поле, ограничено с рамка, е изсечен кръст с вис. 25 см и вероятна ширина 21 см, с разширяващи се в края рамене. Дълж. на долното вертикално рамо — 10,5 см, на останалите — 8 см (обр. 11, 19 *2*).

13. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, с отчупена лява половина. Запазени размери: вис. 38 см, шир. 20 см, деб. 16 см. Има елипсовидна форма с удължена долна част. Върху изсеченото и ограничено с рамка овално поле е оформен кръст със силно разширени рамене — от 1,5 см на мястото на съединяването до 10 см в края. В центъра му е очертано с остър предмет малко кръстче. Вис. на кръста 25 см (обр. 12).

14. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, фрагментиран, със следи от хоросан върху лицевата част от вторичната употреба. Запазени размери: вис. 31 см, шир. 23 см. Полето е ограничено само отдолу, врязано до 1 см дълб. В средата му е оформен равномерен кръст с дълж. на раменете 9 см, без разширяване в края. Запазена височина — 17,5 см, шир. 23 см (обр. 13, 19 *3*).

15. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, фрагментиран, със следи от хоросан. Размери: вис. 47,4 см, шир. 24 см. Кръстът е оформен в правоъгълно поле, ограничено с рамка, с която е на една плоскост. Запазени са две от раменете, украсени с правоъгълни израстъци. Краищата им са силно разширени. Долното вертикално рамо е из-

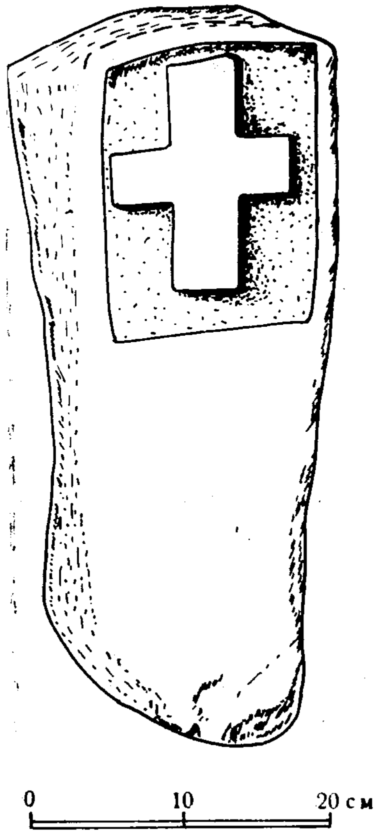

Обр. 10. Надгробен паметник

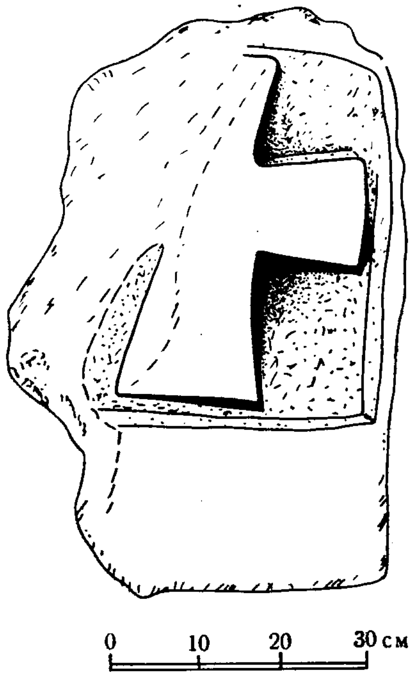

Обр. 11. Надгробен паметник

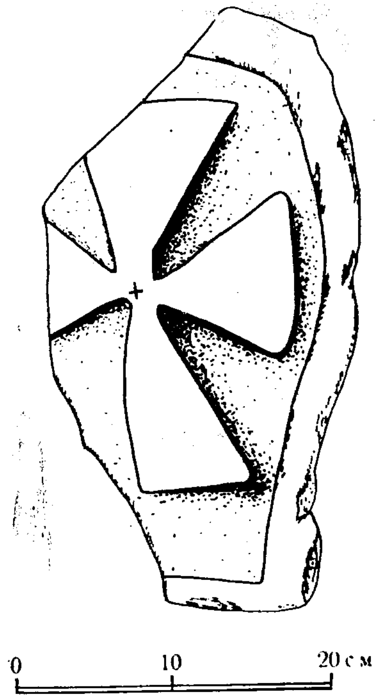

Обр. 12. Надгробен паметник

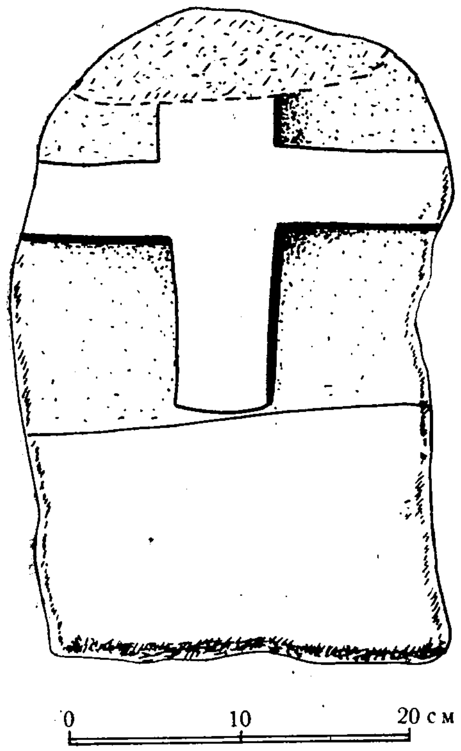

Обр. 13. Надгробен паметник

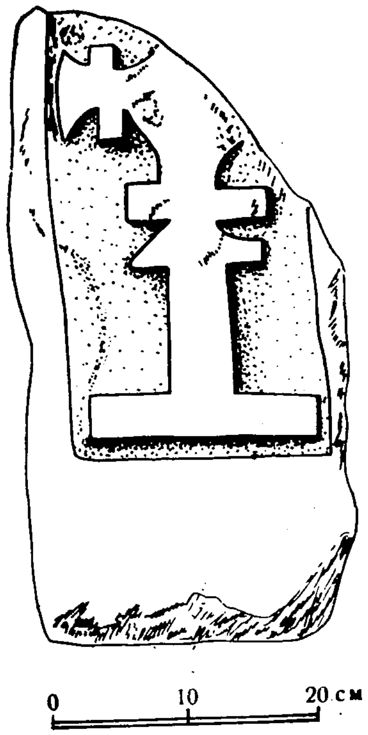

Обр. 14. Надгробен паметник

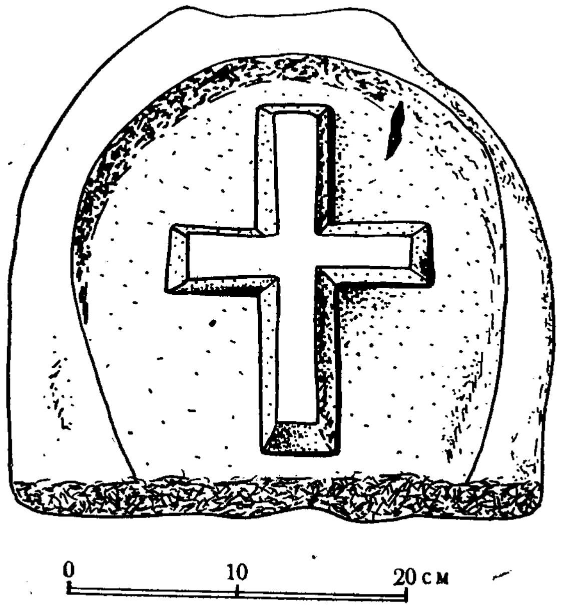

Обр. 15. Надгробен паметник

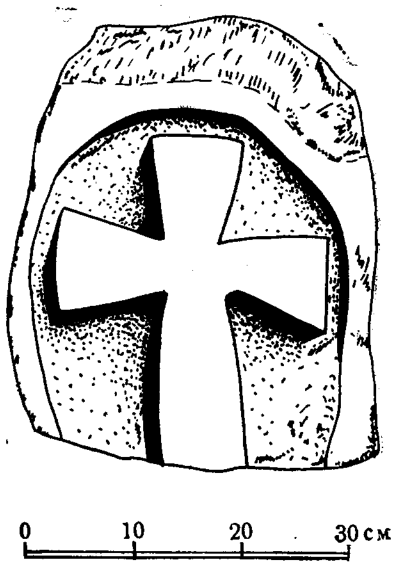

Обр. 17. Надгробен паметник

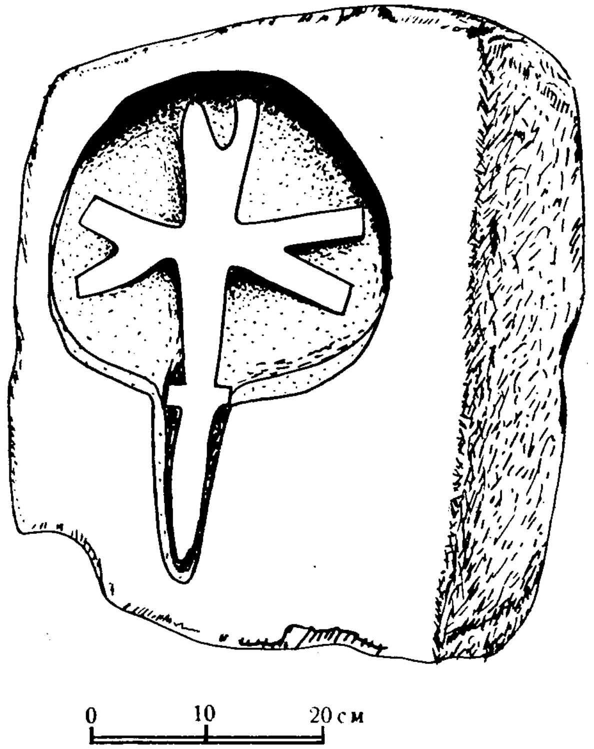

Обр. 16. Надгробен паметник

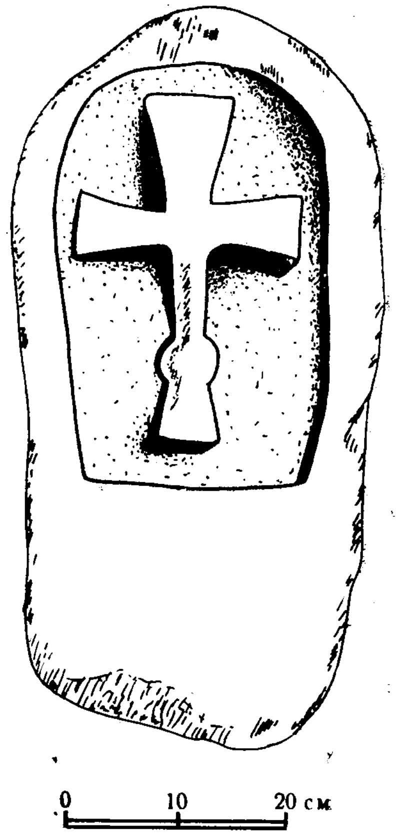

Обр. 18. Надгробен паметник

дължено и стъпва върху хоризонтална подставка с дълж. 17 см. Запазена височина 32 см, шир. на рамото — 4 см (обр. 14, 19 *4*).

16. Надгробен паметнбк, открит в развалините на изт. креп. стениС полукръгла форма, отчупен в долния си край. Размери: вис. 28 см, шир. 32 см и деб. 14 см. Полето е врязано на дълб. 1,2 см. В средата му е оформен кръст с равни и еднакво широки рамене и удължаване на основата. Ръбовете му са внимателно скосе-

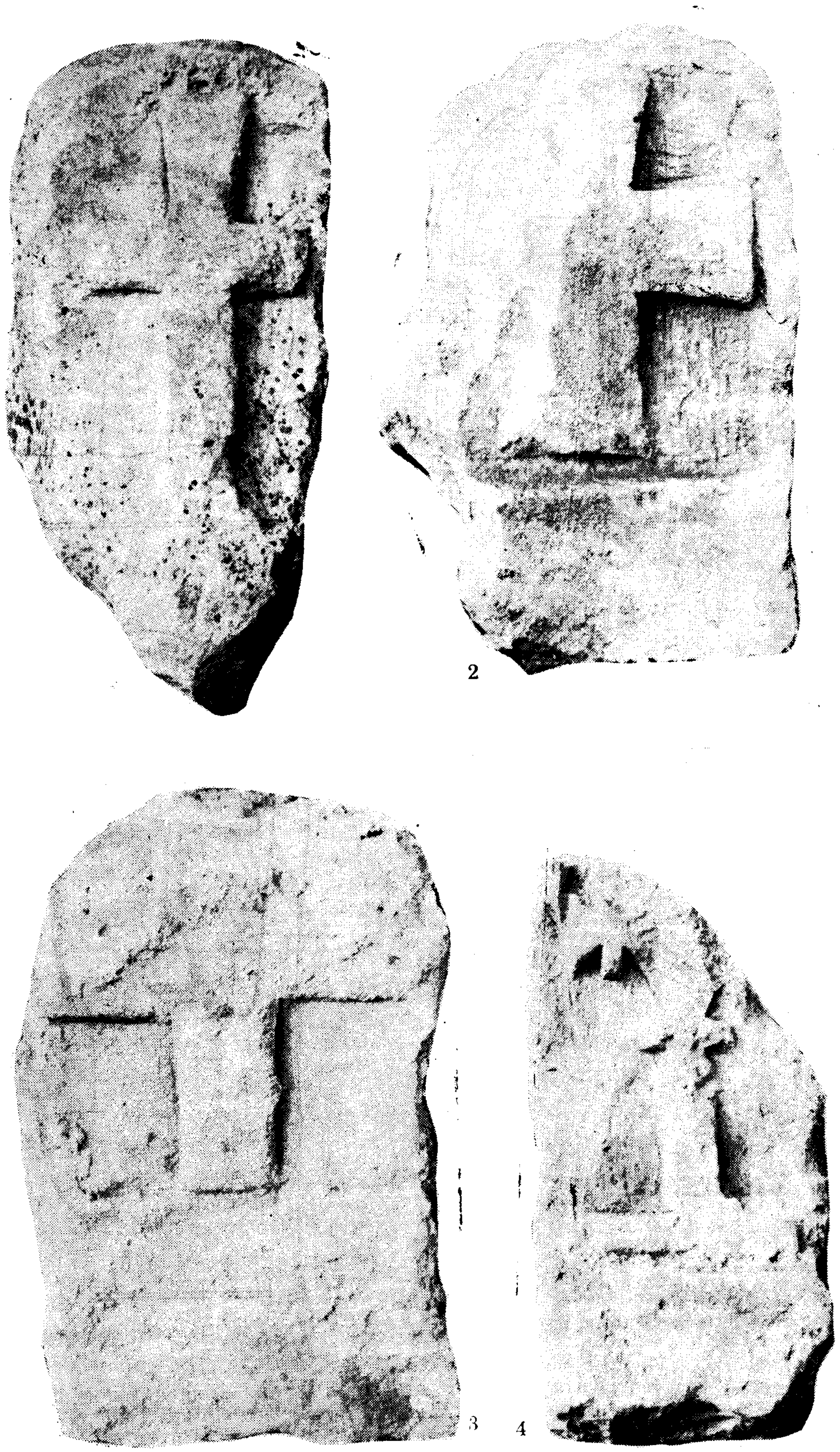

Обр. 19. *1—4* — надгробни паметници от цитаделата

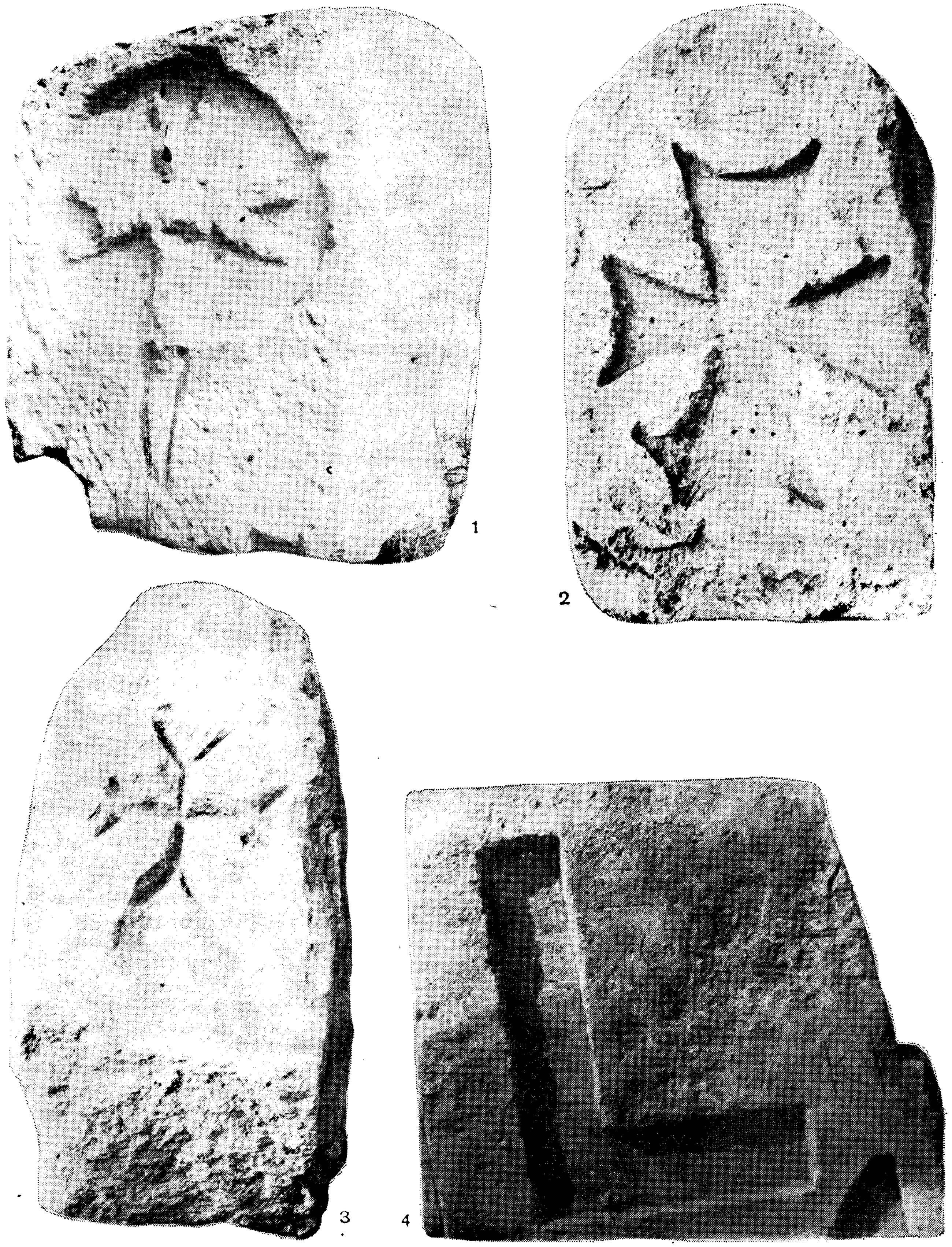

Обр. 20. *1—4* — надгробни паметници от цитаделата

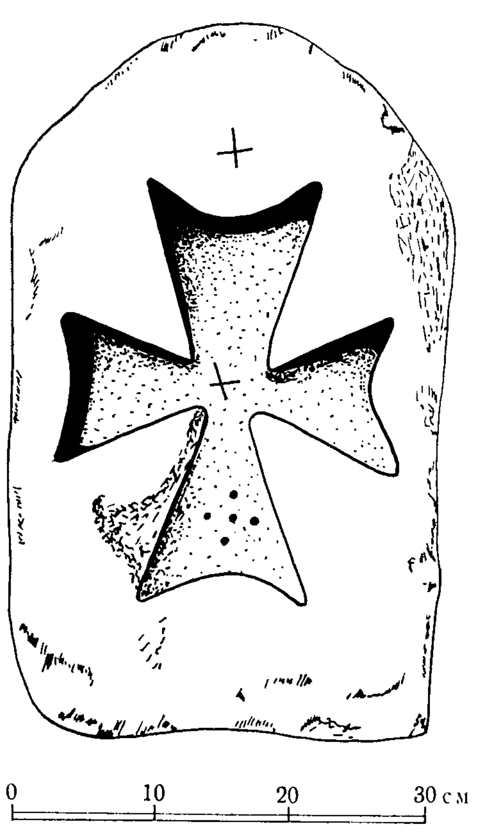

Обр. 21. Надгробен паметник

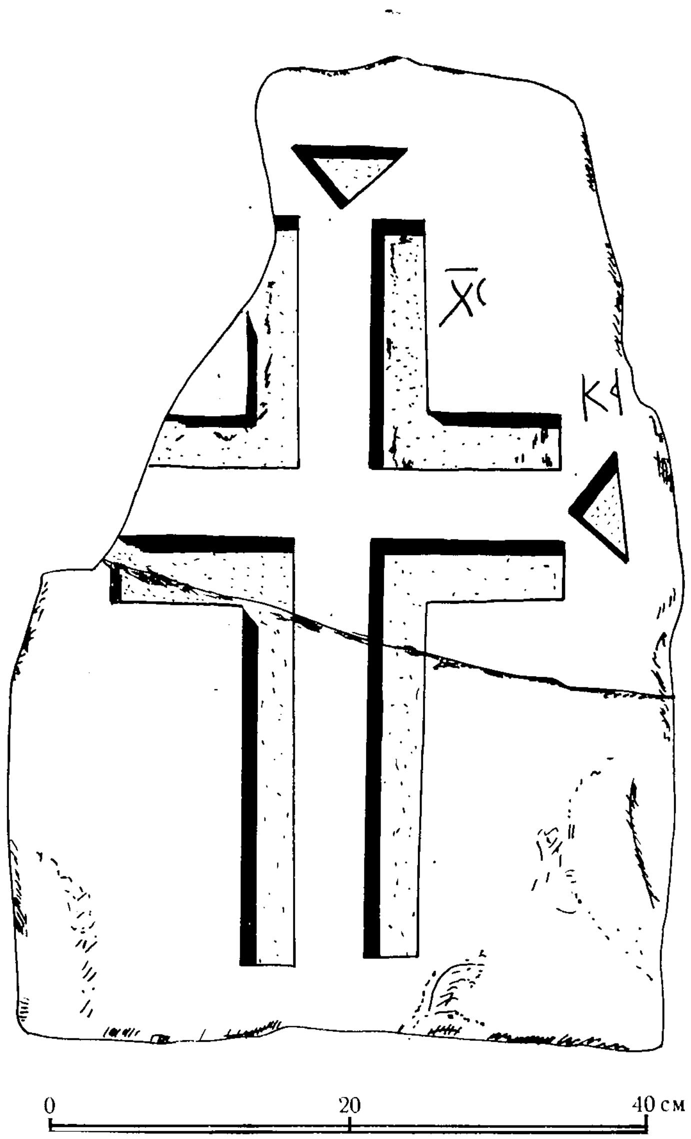

Обр. 23. Каменна плоча с кръст от църква № 4

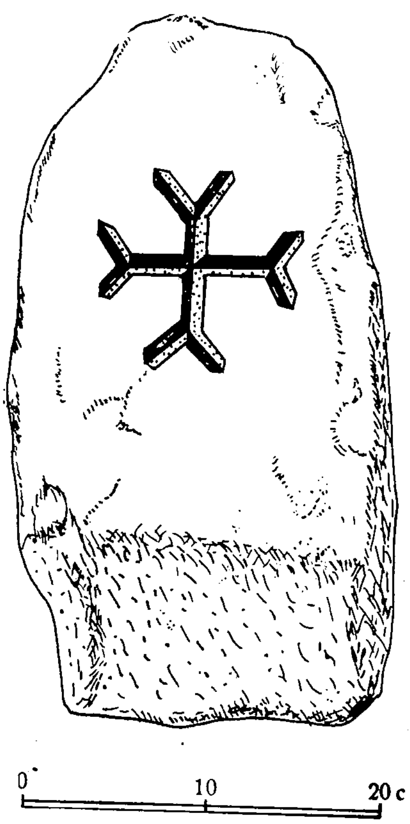

Обр. 22. Надгробен паметник

ни. Размери: вис. 21,5 см, шир. 16 см (обр. 15).

17. Надгробен паметник, открит в развалините на църква № 4. Има правоъгълна форма с размери: вис. 58 см, шир. 48 см и деб. 27 см. Върху лицевата му част е врязано овално поле с размери 39×32 см. В него е оформен релефен кръст с дълж. 44 см и шир. 32 см. Трите странични рамене са с еднаква дължина — 14 см, с разперени краища. Вертикалното рамо е удължено извън полето и има дълж. 28 см, оформено като дръжка (обр. 16, 20 *1*).

18. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена. С гладко обработени лица и заоблена горна част. Размери: вис. 49 см, шир. 29 см и деб. 13 см. Върху лицевата част е вдълбан равнораменен кръст с размери: вис. 29 см, шир. 24 см. Краищата на раменете са значително разширени и дъговидно извити. В центъра, където се съединяват раменете, е врязано малко кръстче, а на отвесното рамо са вдълбани пет точици във форма на кръст. Малко кръстче е врязано и в полето над горното вертикално рамо (обр. 20 *2*, 21).

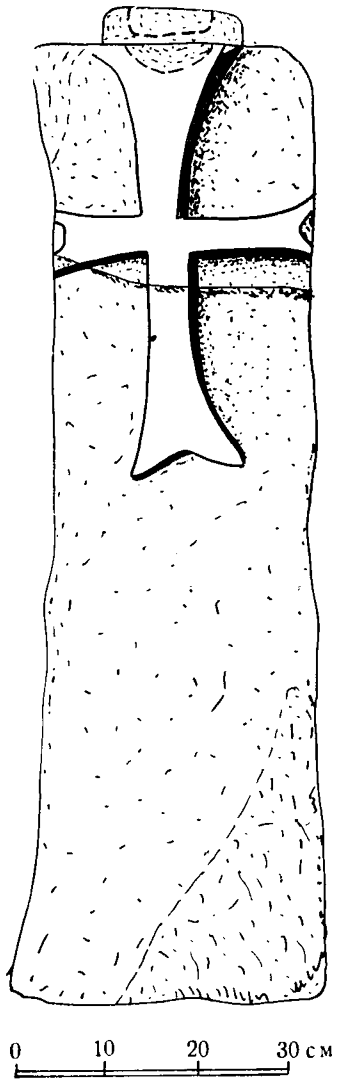

Обр. 24. Каменна колонка с кръст от църква № 9

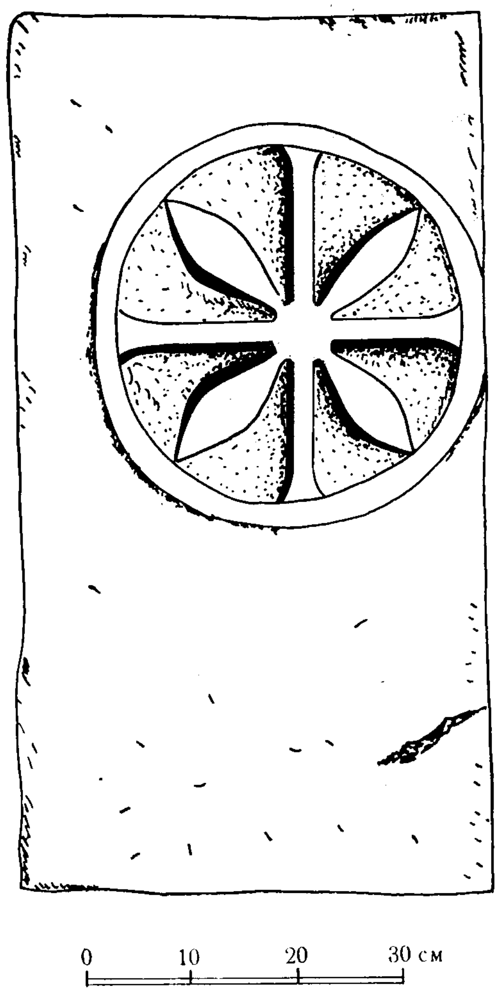

Обр. 25. Варовиков кръст от късноантичната стена

19. Надгробен паметник, открит в развалините на изт. креп. стена, отчупен в долния си край. Размери: вис. 40 см, шир. 20 см, деб. 17 см. Върху грубата повърхност е врязан с остър предмет кръст с вис. 12 и шир. 13 см. И четирите му рамене се раздвояват в краищата (обр. 20 *3*, 22).

20. Варовикова плоча, строшена на две части, открита в късове зидария на различни места в църква № 4. Размери: вис. 64 см, шир. 41 см, деб. 8 см, липсва част от левия ъгъл. Плочата е много добре огладена от двете страни. Върху лицевата част чрез изрязването на четири Г-образни полета, широки по 3,5 см, е оформен кръст. Краищата на раменете са ограничени от по един вдълбан триъгълник, обърнат навътре с тъпия си ъгъл. В дясната горна половина на плочата е запазена част от обичайния надпис [(IC) — $\overline{\text{XC}}$ (NI)-KA], който се изписва около кръстния знак. Кръстове със сходни надписи са открити и върху други блокове от цитаделата[9]. Размери на кръста: вис. 49 см, шир. 29 см, шир. на раменете — 4,5 см (обр. 20 *4*, 23).

21. Масивен варовиков блок, открит пред южната двураменна стълба на крепостната стена, където е взидан в преградния зид между нея и византийската стена. Размери: вис. 83 см, шир. 44 см, деб. 44 см.

В окръжност с диам. 36 см е вписан равнораменен кръст с леко разширяващи се в края рамене, оформен чрез изсичане на полетата между тях на дълб. 1,5 см, така че кръстът, оставайки на една плоскост с лицето на блока,

---

[9] Н. Ангелов. Старобългарски надписи, монограми. . . , каталог, № 8, 36.

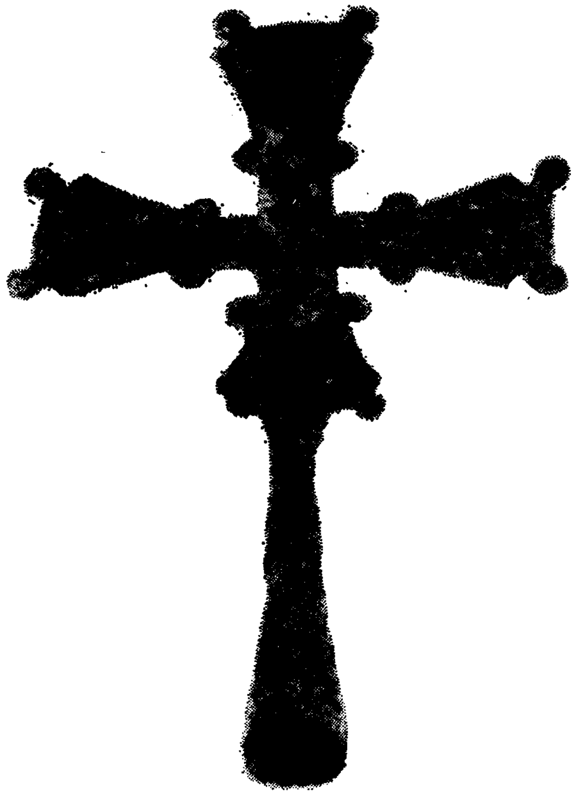

Обр. 26. Железен кръст от градището при с. Царь Асен

изпъква релефно. Между раменете му симетрично са поместени четири листовидни орнамента, съединяващи се в центъра (обр. 25).

22. Надгробен паметник с четвъртита форма и груба повърхност. Размери: 38×33 см, деб. 21 см, с отчупена долна част. Върху гладката лицева част е изсечен кръст с разширяващи се рамене, който лежи на една плоскост с рамката, заобикаляща полето. Острите ръбове по края на знака са внимателно скосени, а в края раменете са с лека дъговидна извивка. Долното вертикално рамо е издължено. Размери на кръста: вис. 29,5 см, шир. 24,8 см, дълж. на раменете — 9,5 см, шир. на раменете — от 4,5 см до 9 см в края (обр. 9 *2*, 17).

23. Надгробен паметник с овална горна половина. Размери: вис. 65 см, шир. 28—33 см, деб. 19 см, със следи от хоросан поради вторичното използуване. Върху гладко, правоъгълно, рамкирано поле с овална горна половина е изсечен грижливо релефен кръст, който лежи на една плоскост с рамката. Оформен е със силно разширяващи се рамене и удължена

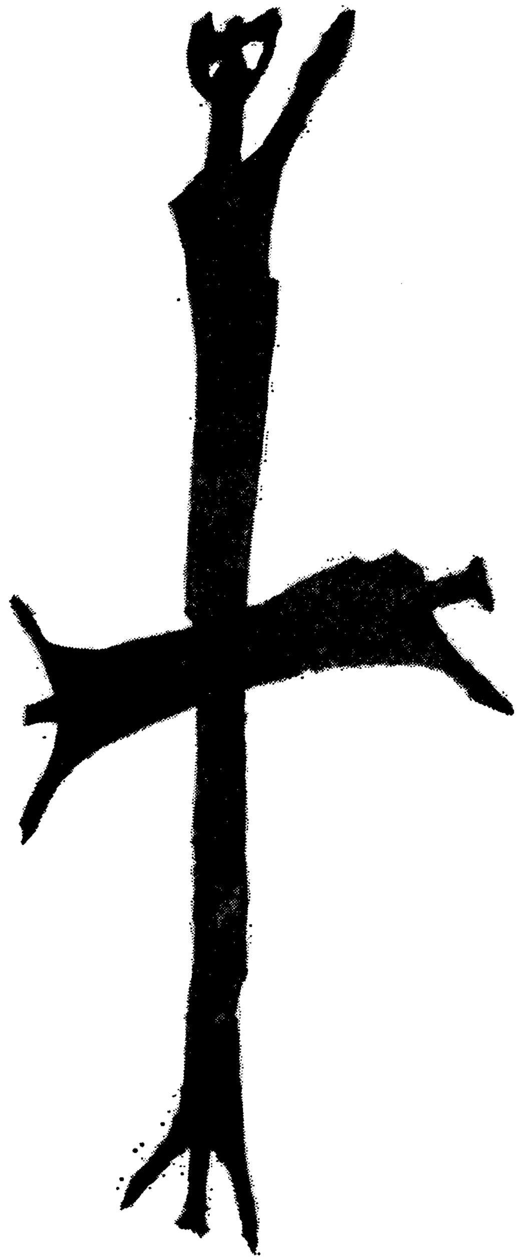

Обр. 27. Железен кръст от градището при с. Цар Асен

вертикална част. Размери на кръста: вис. 30,5 см, шир. 19,6 см, дълж. на раменете 8 см, на долното вертикално рамо 17,5 см. Долната половина на каменния блок е третирана погрубо, тъй като е била забита в земята. Страничните плоскости са обработени по същия начин (обр. 9 *3*, 18).

ГРОБОВЕ

Средновековните некрополи на Червен са източно и южно от града и са отбелязани още от К. Шкорпил[10]. Досега те не са проучвани чрез археологически разкопки и затова за тях се знае твърде малко.

По време на дългогодишните проучвания в цитаделата са разкрити много гробове, групирани около църкви № 2, 4, 6, 7, 9 и покрай северната и източната крепостна стена. Всички те са християнски, обикновено без инвентар и много рядко с едно или повече медни сферични копчета, обеца или стъклена гривна[11]. Трупополагането е извършено на малка дълбочина в ями, като някъде се забелязват и следи от ковчези.

Подобни гробове са открити и в редица други средновековни крепости и градски центрове — В. Търново[12], Ловеч[13], Шумен[14], Калиакра[15], Крумово кале до Търговище[16], групирани във всички случаи във и около разрушени църкви със сходен, крайно беден инвентар, на места със следи от сърмени тъкани[17].

Извън посочените места в цитаделата другаде гробове не са открити. Струпването им при църквите свидетелствува не толкова за традицията починалите да се погребват около тях, а за възможността да се намерят свободни терени в разрушения, но все още ненапълно напуснат град. Такива удобни места се очертават около всички църкви, строени далеч от жилищните сгради. Покрай северната крепостна стена също не е имало сгради.

Малкото предмети, открити при скелетите — гривни, обеци, копчета — са обичайни за средновековните погребения и поради това могат да датират гробовете от Червен в XIV в. Но при тяхното проучване се установява, че те са разположени непосредствено под насипа, образуван от разрушаването на църквите. Този факт свидетелствува, че погребенията са извършени около опожарени и изоставени, но все още издигащи се високо над земята сгради. При тяхното събаряне по-късно се образувал значителен насип, който затрупал окончателно църквите и пространството около тях. Църква № 7 с извършените вторично в четирите гробни камери погребения най-добре илюстрира този факт. Същото явление е констатирано и в църква № 5 в същинския град, където в четири гробни камери в притвора са открити общо 17 гроба, наслоени един върху друг. Погребаните са положени частично в насип, съдържащ повече хоросанени мазилки и дребни камъни, затрупани отгоре с едри камъни от лицевата зидария.

Тези наблюдения ни дават основание да смятаме описаните по-долу погребения от цитаделата за по-късни, извършени след превземането на града от османците, т. е. от края на XIV до първата половина на XV в. При новите проучвания в същинския град погребения са открити вече и в самите жилищни квартали (между църкви № 1 и № 10), които са обитавани и след превземането на града. Извършените тук погребения отбелязват посте-

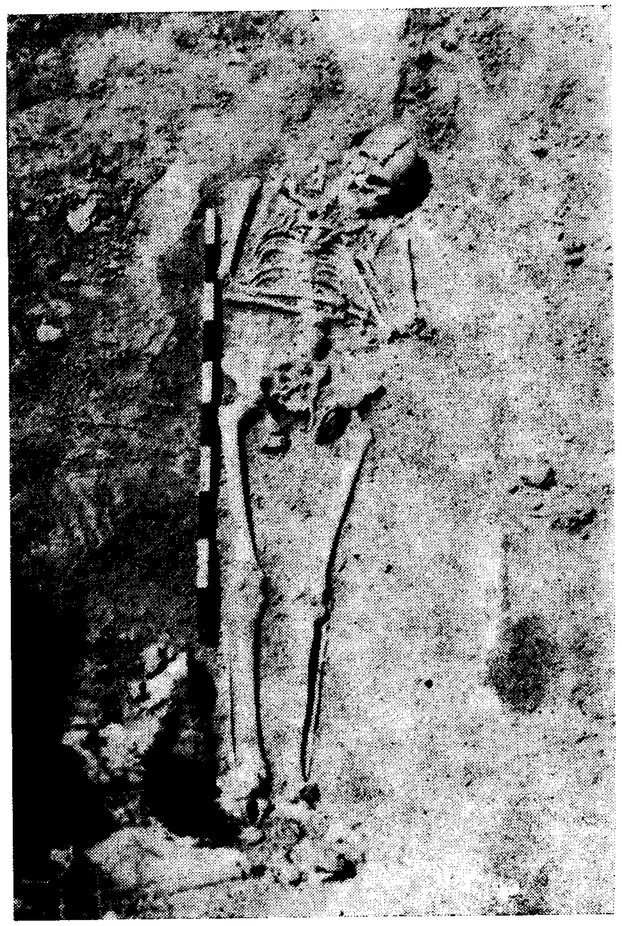

Обр. 28. Гроб 7

---

[10] К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом, с. 172.

[11] Срв. С. Станчев, И. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, 23, 1960, с. 71 сл.

[12] Н. Ангелов. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. — Археология, 1962, № 4, 22—23, обр. 2;. Средновековен некропол в Търново. — ИОМ, ВТ, 1962, № 1, 23—24; Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. — ИОМ-ВТ, 1964, № 2, 22—23, обр. 7.

[13] Й. Чангова. Разкопки на Ловешката крепост. —Археология, 1966, № 2, с. 32 сл.

[14] В. Антонова. Град Шумен до XV век (в светлината на археологическите проучвания). — Векове, 1975, № 6, 29—30;. Археологически проучвания на Шуменската крепост (XII—XIV в.), сектор север, разкопки 1973—1974 т. — ГМСБ, 1, 1975, 26—27.

[15] Г. Джингов. Средновековна църква в Калиакра. — ИАИ, 33, 1972, с. 321.

[16] Д. Овчаров. Средновековни некрополи от Търговище. — В: Преслав, 1976, 2, 226—229.

[17] Пак там, с. 229; Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново, с. 25 сл.

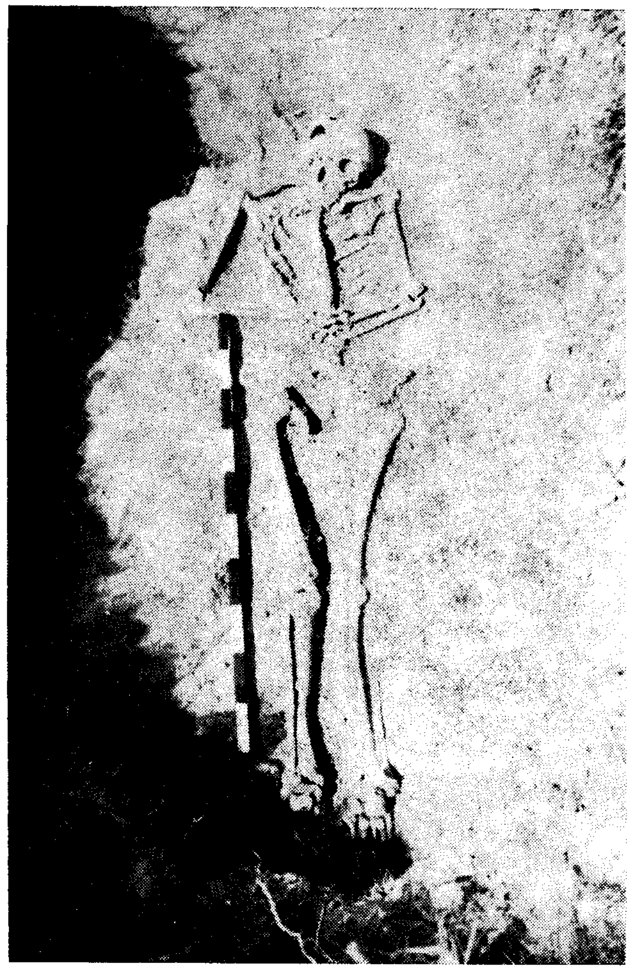

Обр. 29. Гроб 8

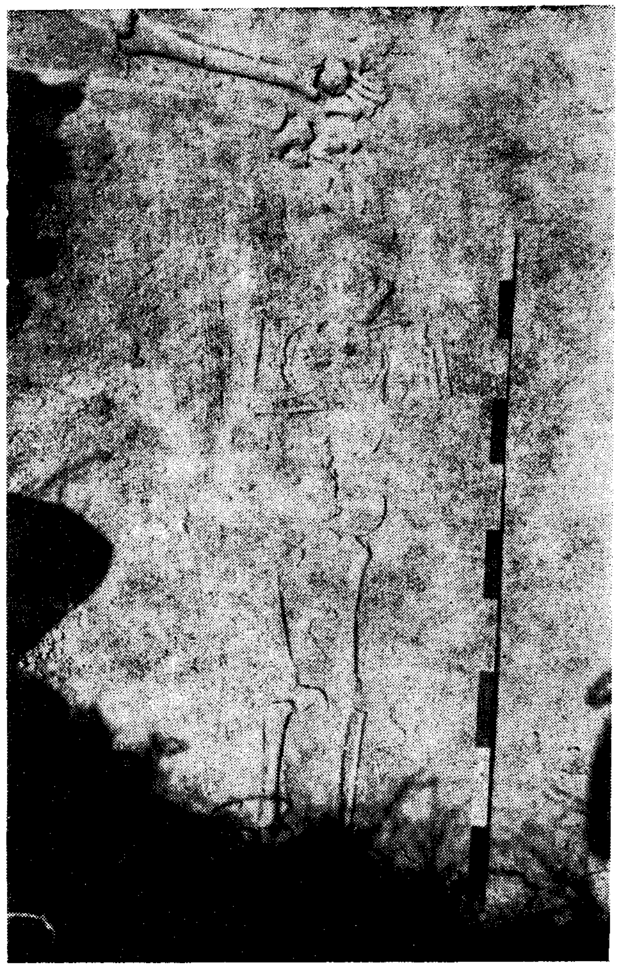

Обр. 30. Гроб 13

пенното изоставяне на града и неговите квартали от жителите му.

I. Гробове край църква № 2

Гробове 1—2. Близо до северния зид на църквата са открити два скелета един до друг. Единият е на много възрастен индивид с изпадали кътници.

Гробове 3—4. Скелети на деца, погребани пред западния вход на сградата[18].

II. Гробове край църква № 4. Между западната стена на църквата и сградите до западната крепостна стена са проучени 15 разположени близо едно до друго погребения, затрупани от разрушенията на околните сгради. Две други погребения са намерени до северния зид на църквата.

Гроб 5. Скелетът е положен по гръб, под главата му има тухла. Дясната ръка е на корема, а лявата — върху гърдите. Ориентация запад—изток, дълж. 1,70 м, без инвентар.

Гроб 6. Скелетът е на дете. Костите са разбъркани и полуразложени. Без инвентар.

Гроб 7. Скелетът е положен по гръб. Лявата ръка е на гърдите, а дясната — на корема. Ориентация запад—изток. Дълж. 1,65 м, без инвентар (обр. 28).

Гроб 8. Скелетът е положен по гръб, с ръце, скръстени на корема. Ориентация запад—изток. Дълж. 1,80 м, без инвентар (обр. 29).

Гроб 9. Скелетът е положен по гръб, черепът — полуразложен. Дясната ръка е свита нагоре, а лявата — върху корема. И на двете ръце костите над лактите са пречупени. Ориентация запад—изток. Дълж. 1,75 м.

Гроб 10. Скелетът е положен по гръб, под главата има тухла. Дясната ръка е поставена на корема, а лявата е вдигната към гърдите. Ориентация северозапад—югоизток. Дълж. 1,68 м, без инвентар.

Гроб 11. Скелетът е положен по гръб, черепът полуразложен. Двете ръце са кръстосани на корема. Върху тазовите кости е открито малко сферично медно копче. Дълж. 1,35, ориентация запад—изток (обр. 36).

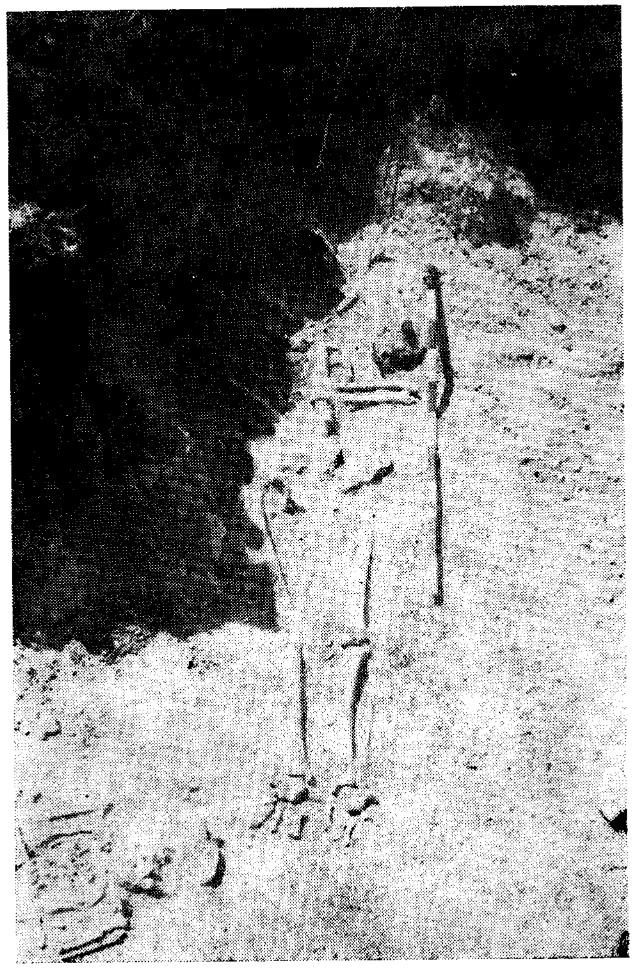

Обр. 31. Гроб 14

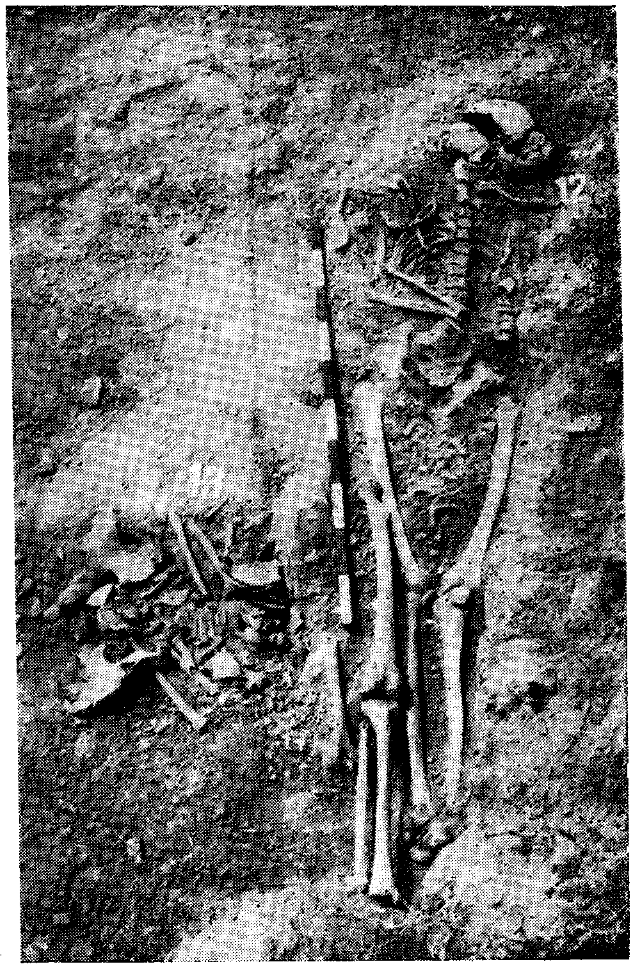

Обр. 32. Гроб 17

Гроб 12. Скелетът е положен по гръб. Костите на краката от колените надолу липсват, вероятно унищожени при изкопни работи. Ръцете са свити пред гърдите. Дълж. на запазената част — 1,10 м. Ориентация запад—изток. Инвентар — малко сферично медно копче, открито до раменната кост отдясно.

Гроб 13. Скелет на малко дете. Ръцете са скръстени пред гърдите. Ориентация северозапад—югоизток, дълж. 1,30 м. Инвентар — девет медни сферични копчета върху гърдите (обр. 30).

Гроб 14. Скелетът е положен по гръб с ръце, скръстени на гърдите. Ориентация югозапад—североизток. Дълж. 1,65 м, без инвентар (обр. 31).

Гроб 15. Скелетът е положен по гръб с ръце, скръстени отпред. Ориентация запад—изток, дълж. 1,70 м, без инвентар.

Гроб 16. Скелетът е положен по гръб. Дясната ръка лежи на корема, костите на лявата — полуразложени, черепът — също. Ориентация запад—изток, дълж. 1,65 м.

Гроб 17. Скелетът е под гроб 16. Костите разместени. Ориентация запад—изток, без инвентар (обр. 32).

Гроб 18. Скелетът е положен по гръб, черепът — полуразложен. Ръцете са скръстени на корема. Ориентация запад—изток, дълж. 1,70 м (обр. 33).

Гроб 19. Скелетът е положен по гръб с ръце, скръстени на корема. Черепът — полуразложен. Ориентация запад—изток, дълж. 1,80 м, без инвентар (обр. 34).

Гробове 20, 21. Двата скелета са открити непосредствено до северния зид на църквата един над друг. При краката на скелета от по-ранното погребение е открит детски череп, а краката на скелета от по-късното са кръстосани при ходилата. Ръцете и при двете погребения са скръстени на гърдите. На фасадата на църквата на 1 м височина е врязан с острие надпис, свързан вероятно с едно от тях[19].

III. Гробове край църква № 6. От южната ѝ страна минава главната улица. Поради това погребенията са съсредоточени между северната ѝ страна и крепостната стена.

---

[18] С. Георгиева, В. Димова, Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, 26, 1963, с. 83.

[19] Датиран от Н. Ангелов от втората половина на XIII в. Срв. Н. Ангелов. Старобългарски надписи. . . , каталог, № 1.

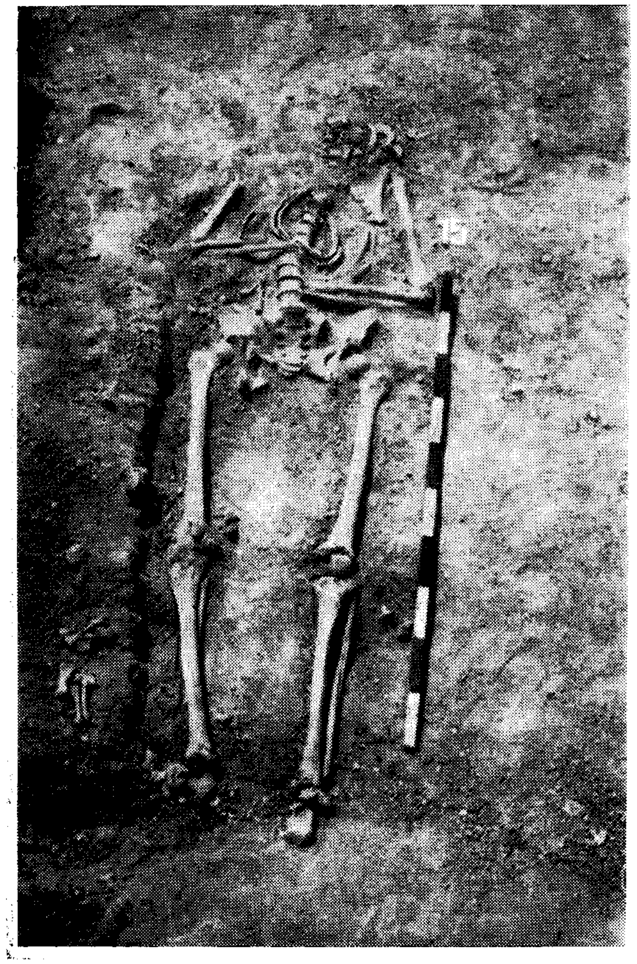

Обр. 33. Гроб 18

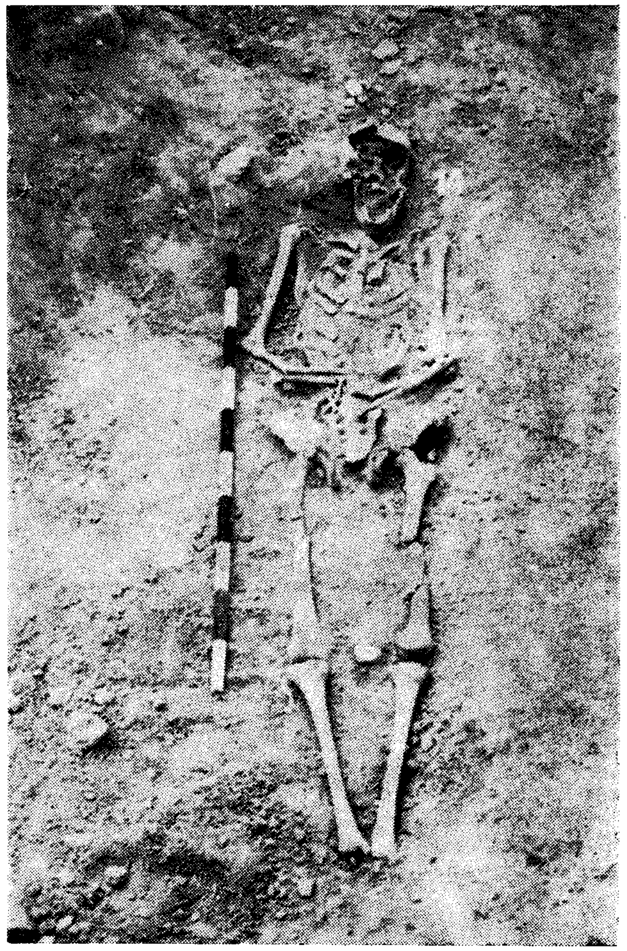

Обр. 34. Гроб 19

Гроб 22. Скелетът е положен по гръб с ръце, скръстени на гърдите. Ориентация югозапад—североизток. В един от шийните прешлени е открита забита стрела с листовидна форма. Погребението е на 1,5 м източно от апсидата, до вътрешното лице на византийската крепостна стена.

Гроб 23. Открит близо до северната крепостна стена. Скелетът е положен по гръб с ръце, скръстени на гърдите. Черепът над лявото слепоочие е пробит със страничен удар, при което част от костта е отнесена. Ориентация запад—изток, дълж. 1,65 м.

Гробове 24, 25. Открити са югозападно от гроб № 26. Засегнати са само долните крайници. Не са доразкрити, тъй като попадат под тухлен под на по-късно строена сграда. Ориентация запад—изток.

Гробове 26—30. Петте погребения са северно от църквата върху античния зид, затварящ помещение в северния край на византийската крепостна стена. Тъй като насипът тук е бил малък, зидът е разбиван, за да се получи по-голяма дълбочина. Скелетите са по гръб с ръце, скръстени на гърдите, без инвентар. Ориентация запад—изток.

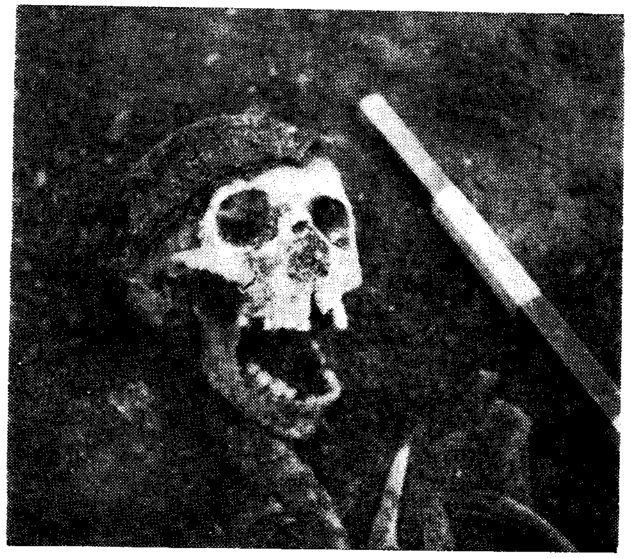

Обр. 35. Гроб 36

Южно от църква № 6 над главния път са открити останки от друга малка църква, чиято апсидна част е минавала върху византийската крепостна стена. Около основите ѝ в насипа от разрушенията на античната стена са открити 12 гроба, някои от които полуразрушешени. Погребенията са извършени едно до друго и едно над друго.

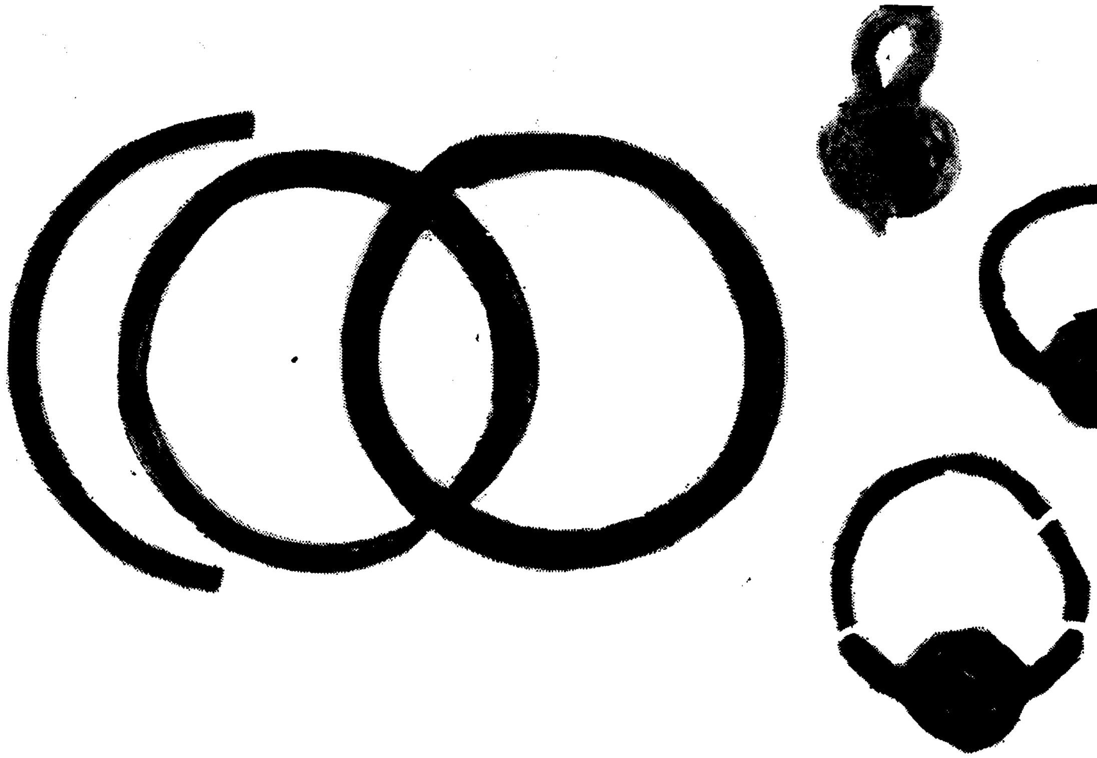

Обр. 36. Накити от гробовете

Гроб 31. Костите на скелета са разместени. Ориентация запад—изток. Инвентар—две стъклени гривни и две медни обеци (обр. 36).

Гроб 32. Костите на скелета са разместени. Ориентация запад—изток.

Гроб 33. Скелетът е положен по гръб. Дясната ръка лежи на корема, лявата липсва. Ориентация запад—изток.

Гроб 34. Скелетът е положен по гръб. Дясната ръка лежи на корема, а лявата — на гърдите. Ориентация запад—изток, дълж. 1,70 м.

Гроб 35. Повечето от костите са разместени. Ръцете са положени на гърдите, без инвентар.

Гроб 36. Долните крайници и лявата ръка липсват. Дясната ръка лежи на корема. Върху черепа е открит сърмен накит във форма на широка лента, завързана на тила[20]. Според предварителните изследвания[21] накитът е изработен от червена коприна, съчетана със златна сърма. При везането на орнамента е използувана копринена нишка, обвита с позлатена сребърна фолиева лентичка[22] (обр. 35).

Гроб 37. Костите на скелета са разместени.

Гроб 38. Скелети на възрастен индивид и малко дете, положени близо един до друг. Костите разместени. Ориентация запад—изток.

Гроб 39. Скелет на малко дете. Костите са разместени.

Гроб 40. Костите на скелета са разместени, част от тях липсват. Инвентар — гвоздеи, мънисто, медно сферично копче (обр. 36).

Гроб 41. Скелетът е в стар гроб, част от костите липсват, а другите са разместени. Инвентар: медно сферично копче.

Гробове 42—44. Трите погребения са открити южно от малката църква, върху византийската крепостна стена. Ориентацията им е югозапад—североизток. Поради малката дълбочина, на която са поставени, повечето от костите са полуразложени и разместени или въобще липсват, без инвентар.

Гроб 45. От северната страна на споменатата малка църква в скалата е врязана гробна камера с размери: дълж. 2 м, шир. 0,27×0,62 м, дълб. 0,45 м. Отстрани е врязано легло за покривната плоча. Плочата и костите от погребението са изнесени.

IV. Погребения край църква № 7. В скалния под на църквата са изсечени четири гробни камери. Покривните им плочи са отнесени. Костите от първичните погребения са събрани в единия им край или изнесени, а в тях са положени други. Отгоре са затрупани с едри камъни от разрушенията на сградата.

---

[20] Предаден за консервация и изследване в консервационната лаборатория на ОИМ — В. Търново.

[21] Предварителни сведения на В. Инкова.

[22] Срв. В. Инкова, К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. — МПК, 1978, № 4, с. 26 сл.; В. Инкова. Калояновото погребение. С., 1979, с. 15.

Обр. 37. Гроб 49

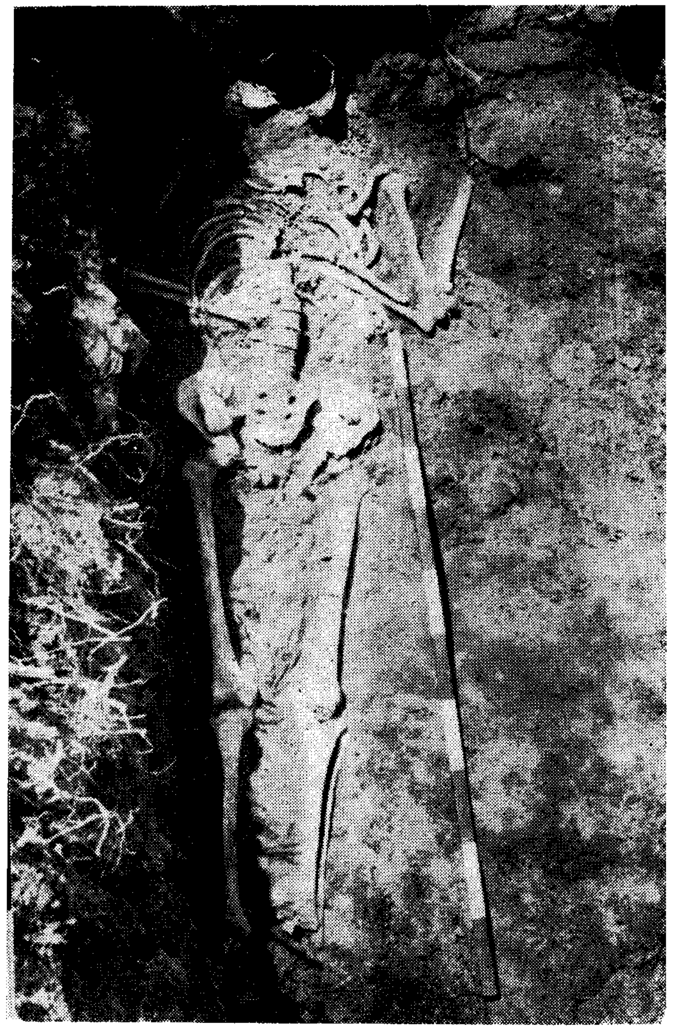

Обр. 38. Гроб 58

Гроб 46. В притвора пред входа от юг е изсечена гробна камера с размери: 1,95 м, шир. 0,67×0,36 м, дълб. 0,72 м. Северно и южно срещуположно са изсечени по два жлеба за поддържане на покривната плоча. В гробната камера са открити кости от три скелета. Само единият от тях е положен по гръб, с ръце на корема. Костите от двете по-ранни погребения са събрани накуп в източния край на камерата, като единият от черепите е положен между стъпалата на последния покойник. Без инвентар.

Гроб 47. В наоса до южната стена е изсечена втора гробна камера с размери: дълж. 1,40 м, шир. 0,45×0,36 м, дълб. 0,40 м. Наоколо е изсечено гнездо за стъпване на покривната плоча. В камерата е положен скелет по гръб с полуразложен череп, както и костите на гръдния кош. Дълж. 1,30 м, без инвентар.

Гроб 48. До северната стена на църквата, срещу описаната по-горе, е изсечена друга гробна камера с размери: дълж. 1,77 м, шир. 0,60×0,37 м, дълб. 0,50 м. В нея са открити единични кости от разбито погребение.

Гроб 49. До северната стена на църквата източно от предишната е изградена четвърта камера с размери: дълж. 1,80 м, шир. 0,67× 0,36 м, дълб. 0,50 м. В западния ѝ край са изсечени срещуположно два жлеба за поддържане на покривната плоча. Тук е разкрит скелет, отчасти разрушен, с ръце, положени на корема. Дълж. 1,60 м, без инвентар (обр. 37).

Гробове 50—56. Източно от апсидата на църквата са открити останки от седем погребения, всички с разместени и разбъркани кости. Само при три от тях можа да се установи, че погребаните са били положени по гръб с ръце, скръстени на гърдите, и ориентация запад—изток. Инвентар не е открит.

V. Гробове до северната крепостна стена. В западния край на стената се намират долепени до нея военни работилници и казармени помещения, в които са открити единични погребения. Останалите са източно от църква № 7, където близо до стената не е имало сгради.

Гроб 57. Скелет на дете. Черепът и част от костите са полуразложени. Ориентация запад—изток, дълж. 0,60 м, без инвентар.

Гроб 58. Разположен източно от църква № 7. Черепът е полуразположен, ръцете са положени на гърдите. Дълж. 1,52 м, без инвентар (обр. 38).

Гроб 59. Запазени долни крайници от човешки скелет, открити на 1,50 м северно от гроб 58.

Гроб 60. Открит череп от погребение източно от гроб 59. Ориентация запад—изток. Не е доразкрито поради сондажния характер на проучванията през 1974 г.

Гроб 61. В съседство с предходния. Скелетът е с ориентация запад—изток. Дясната ръка лежи на гърдите, лявата липсва. Трупът е поставен в насип, който е хлътнал, затова скелетът изглежда присвит. Без инвентар.

Гроб 62. Погребението е извършено между крепостната стена и зида на късна сграда (№ 16 — разкопки 1980 г.). Тялото е положено по гръб, с полуразрушен череп, ръцете скръстени на гърдите. Инвентар — четири медни сферични копчета.

VI. Гробове край църква № 9. Църквата е в жилищния квартал западно от административната сграда.

Гроб 63. До северната стена на църквата е открит скелет с ориентация запад—изток. Ръцете под остър ъгъл са поставени към брадата, без инвентар.

Гроб 64. До югоизточния ъгъл на сградата е открит скелет с разместени кости, без инвентар.

НАДГРОБИЯ И ПОГРЕБЕНИЯ

ДИМИТР ИВАНОВ

(Резюме)

В ходе археологических исследований было обнаружено много погребений. Они группированы около церквей и у крепостной стены в северной и восточной частях цитадели. Все погребения христианские, обычно без инвентаря. Только в некоторых могилах найдены сферические пуговицы, серьги и стеклянные браслеты. Захоронение совершалось в ямах, и только в некоторых могилах заметны следы гробов, которые были обнаружены непосредственно в насыпях, полученных вследствие разрушения церквей. Этот факт дает нам право отнести их к концу XIV и первой половинеXVвв.

Во время переустройства некоторых построек и крепостных сооружений в цитадели, в качестве строительного материала были использованы и надгробия с запущенного некрополя. Это глыбы со тщательно обработанной лицевой поверхностью, на которой оформлен крест. Знаки в форме креста сделаны главным образом двумя способами: рельефным оформлением креста на гладкой лицевой стороне, или полем, ограниченным рамой. Все кресты имеют удлиненное вертикальное плечо, а остальные три плеча одинаковой шириной и раздвоены в конце.

Способ выработки крестов и надпись на одном из них, датировкой конца XII в., дают нам основание считать, что они поставлены и выработаны в XI—XII вв.

MONUMENTS FUNERAIRES ET ENTERREMENTS

DIMITĂR IVANOV

(Résumé)

Lors des recherches archéologiques dans la citadelle on a découvert aussi beaucoup d'enterrements. Ils sont groupés autour de l'église et près de l'enceinte, dans la partie nord et dans la partie est de la citadelle. La plupart sont des enterrements chrétiens, ordinairement sans inventaire. Dans quelques-uns on a trouvé des boutons sphériques, des boucles d'oreille et des bracelets en verre. L'inhumation fut effectuée dans des fosses où l'on rencontre rarement des restes de bières. On en trouve dans les talus formés à la suite de la destruction des églises. Ce fait nous permet de les rapporter à la fin du XIVe et à la première moitié du XVe s.

Pendant la réorganisation de certains bâtiments et fortifications dans la citadelle, on utilisa comme matériaux de construction des monuments funéraires provenant d'une nécropole abandonnée. Ils représentent des blocs, l'endroit est soigneusement travaillé et sur lequel est faite une croix. Les croix sont exécutées de deux manières: en relief sur l'endroit lustré, ou bien sur un fond encadré. Toutes les croix ont une branche verticale allongée, tandis que les autres branches ont la même largeur ou bien présentent des extrémités élargies et bifides.

La façon, dont les croix sont exécutées, et la datation d'une d'elles pour la fin du XIIe s., à la suite de son inscription, nous permettent de penser qu'elles sont mises et exécutées du XIe—XII^{e}s.

НАДПИСИ, МОНОГРАМИ, БУКВИ И ЗНАЦИ

НИКОЛА АНГЕЛОВ

НАДПИСИ ВЪРХУ СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ

Старобългарските надписи върху строителни материали, архитектурни елементи и надгробни паметници представляват твърде важен резултат от археологическите разкопки и проучвания на цитаделата на средновековния град Червен. Много малко са надписите, излезли от канцеларията на червенския митрополит или на феодалния владетел — управител на крепостта. Един от тях произхожда от църквата към болярския замък (№ 3). Той е частично запазен, вероятно ктиторски. Втори подобен надпис произхожда от митрополитската църква (№ 2), също частично запазен, изписан от вътрешната страна над входната врата.

Всички останали надписи са графити, издълбани върху каменни блокове, употребени като строителен материал в църковните постройки, в крепостните стени или в обикновени сгради. Единични са и надгробните паметници. Авторите им са обикновени хора, найчесто майстори зидари. Срещат се и надписи, в които авторите са оставили и собствените си имена. От някои научаваме за нови, непознати досега исторически факти. За един митрополит от Червен на име Павел се говори в надпис върху обикновен варовиков блок. От Синодика на цар Борил са известни имената само на трима митрополити от Червен. По-цялостно е запазен надписът върху надгробен паметник, употребен вторично като строителен материал в крепостната стена на цитаделата. В същия надпис се споменават името и титлата на българския владетел от династията на Асеновци — Асен I.

Езикът, на който са тези надписи-графити, е обикновеният говорим език. Затова надписите от Червен са важен паметник за изучаване развитието на старобългарския език. Надписите от Червен нагледно показват колко напред в развитието си е отишъл говоримият език в сравнение с писмения старобългарски език.

Поради голямото им разнообразие надписите са групирани по местонамиране, а не са обединени тематично или по друг начин.

1. Надгробен надпис върху варовиков блок, взидан върху външната северна стена на църква № 4 (обр. 1, 51 *1*). Размерите на блока са 43×21 см. Намира се до третата полуколонка от изток на запад на височина 60 см от първия корниз, който отделя цокъла от стената нагоре. Надписът е врязан с острие в един ред. Буквите са оформени добре в главно уставно писмо с много лигатури. По начина на изписване на буквите М, Ѧ, А, В, Ѣ най-много се доближава до надписа от Батошево[1]. В лигатури са следните букви ѢЧ, ПА, ѦТ, СТ, ꙖН. Височина на буквите 2,5—3 см. След развързване на лигатурите надписът се чете по следния начин:

ВѢЧНА ПАМѦТ СТОꙖНȢ

Въз основа на палеографските си особености може да се отнесе към втората половина на XIII в. По съдържание надписът е надгробен. До северната стена на църквата под надписа е открит гроб, издълбан в здравата скала. По местоположение — непосредствено до църква № 4 — гробът може да принадлежи на духовно лице. Името на погребания е българско, простонародно. Липсата на кръстен знак пред надписа буди недоумение и поставя под въпрос принадлежността му на погребението на духовно лице.

2. Фрагментиран варовиков блок с размери в запазеното състояние 32,5×9,5 см (обр. 2, 51 *2*). Произхожда от църква № 4 без поточни данни за местонамирането. Върху тясната лицева страна има част от едноредов надпис. Височина на буквите 2,5—3 см. Писмото е главно уставно с много лигатури. В лигатури са следните букви: ѢЧ, ПА, ѦТ. След развързването на лигатурите запазената част от надписа се чете по следния начин: ВѢЧНА ПАМѦТ. По съдържание и този надпис е надгробен. Липсва името на погребания. Вероятно е бил взидан в стените на църквата над гроб, изкопан край нея. Този надпис има много общи особености с предходния: еднакво съдържание, едни и същи лигатури, еднакво оформяне на буквите и размери. Всичко това е доказателство, че майсторът каменоделец, който е издълбал надписите, е един и същ.

3. Вдясно от варовиковия блок с надпис (1) е взидан друг варовиков блок със същите размери. Върху лицевата му страна има непълен надпис (обр. 3, 51 *7*). Вероятно е недо-

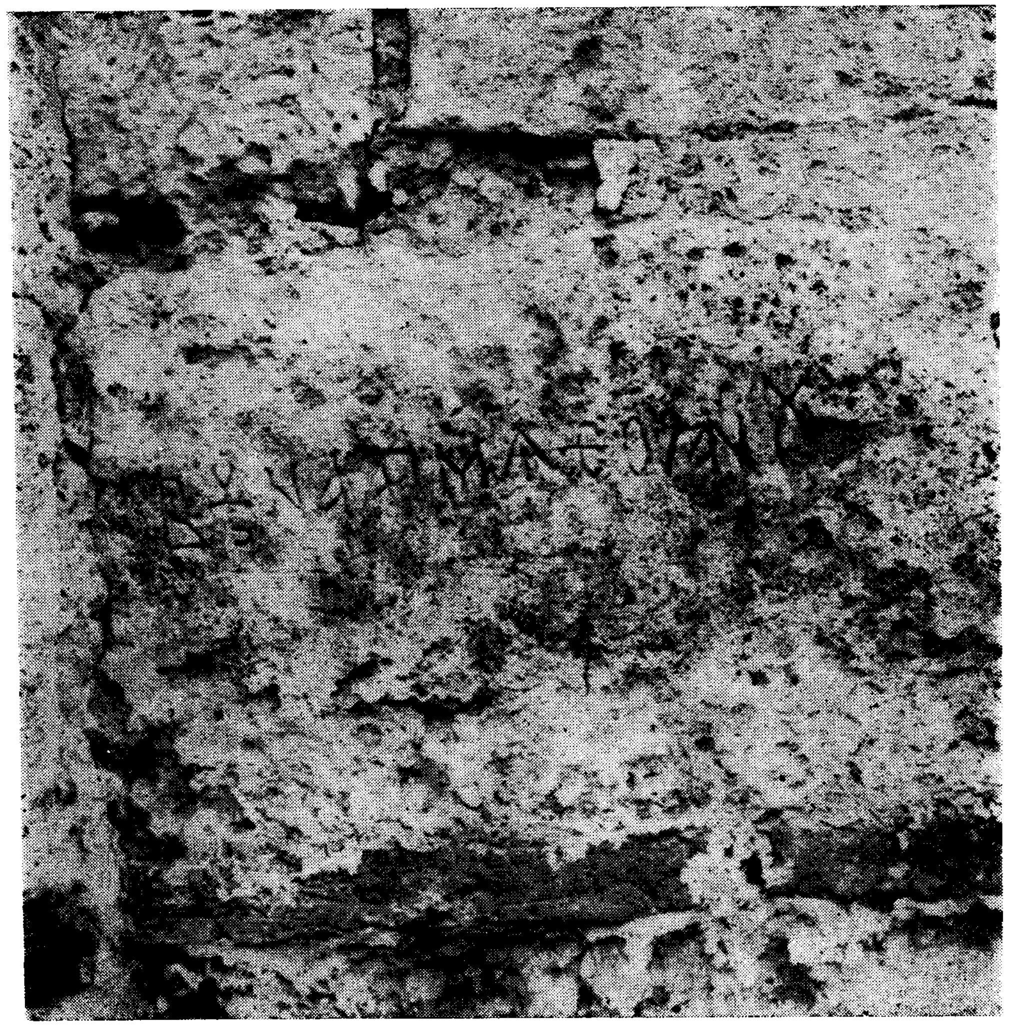

Обр. 1. Надгробен надпис върху варовиков блок от църква № 4

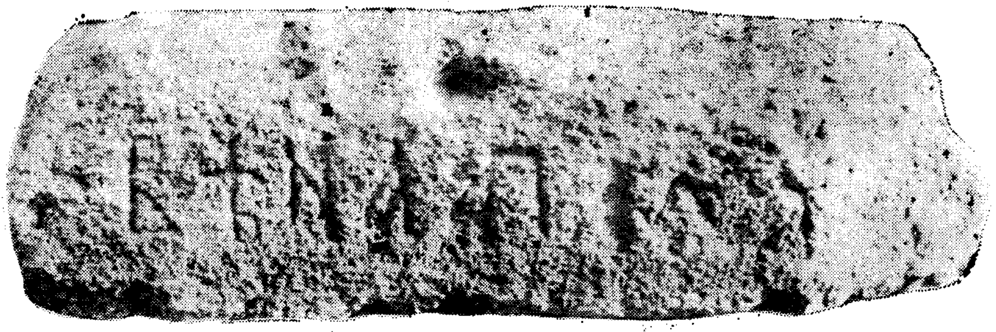

Обр. 2. Част от надгробен надпис върху варовиков блок от църква № 4

---

[1] В. Иванова. Два надписа от Асеневци, Батошевският и Врачанският. — ИБАИ, 15, 1946, с. 115, 138, обр. 39, 49.

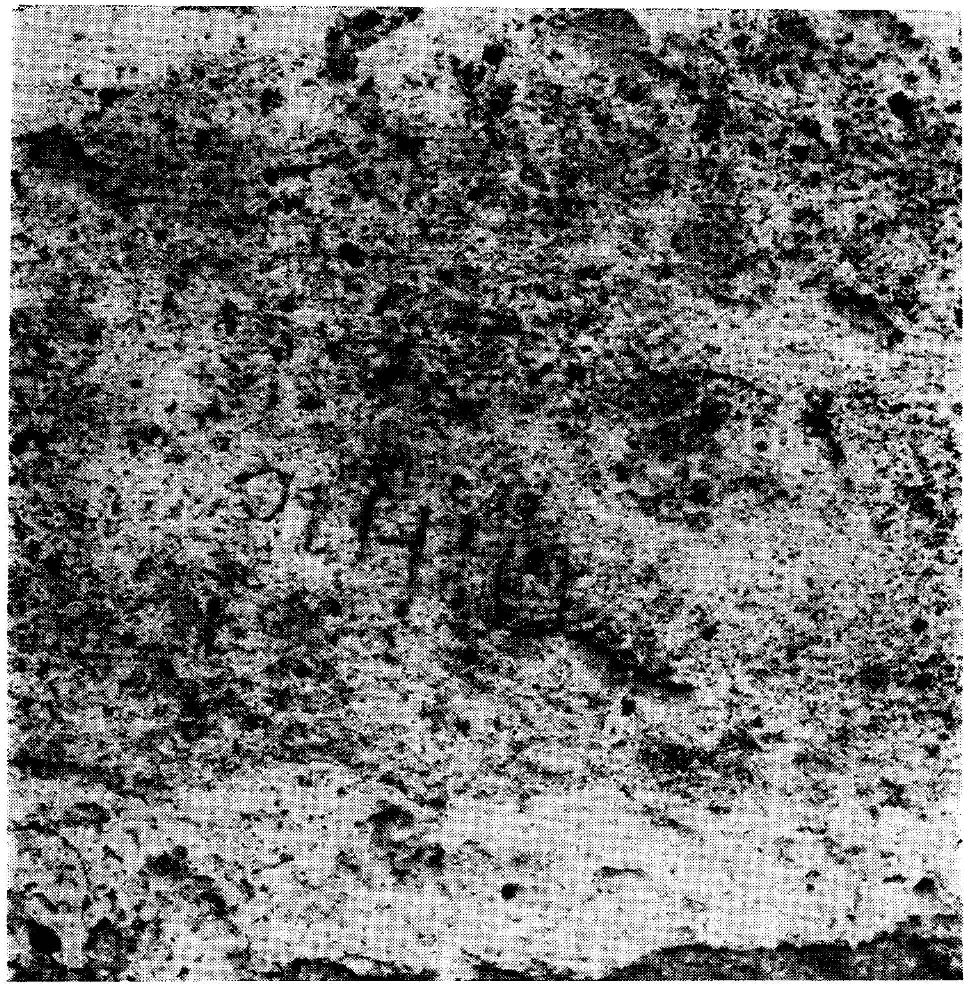

Обр. 3. Част от надпис върху варовиков блок от църква № 4

вършен. Каменният блок е поставен обратно на правилното четене. В запазеното състояние надписът се чете по следния начин: ПРНѢС. Очевидно каменоделецът е направил грешка при издълбаването на буквите и поради това го е изоставил недовършен. Между третата и четвъртата буква, след гласната Н, е вмъкнал буквата Ѣ. Може да се предположи, че той е искал да напише думата ПРНСНОДѢВА. Запазените букви са оформени подобно на съседния надпис.

4. Фрагментиран варовиков прешлен от полуколонка, взидан в южната външна стена на църква № 4 (обр. 4). Полуколонката е на второ място, броена от запад на изток. Размери: 40×28 см. Прешленът е поставен на първо място в полуколонката над корниза, който отделя цокъла от надстройката на църквата. Върху лицевата му страна с тънко острие са врязани надпис, кръст и отделни букви. Кръстът е с размери 5×3,5 см, а буквите са високи 4 см. На първия ред се четат по-ясно три букви: ЛНѦ. На втория ред, който е врязан на долния край на варовиковия прешлен, сега могат да се разчетат много трудно само отделни букви:

Р. . .Л. . .М. . .Н. . .О. . .Н.

През средата на варовиковия прешлен са надраскани с острие три вертикални линии.

5. Варовиков прешлен от полуколонка с размери 40×22 см. Взидан е на второ място от запад на изток на северната външна стена на църква № 4. Полуколонката е до страничния вход към преддверието на църквата. Върху лицевата страна на прешлена са врязани с острие трудно четливи знаци, отделни букви и линии, а също и кръстни знаци. От тях не може да се възстанови нищо по-цялостно и разбираемо.

6. Варовиков блок, взидан в северната външна стена на църква № 4 (обр. 51 *13*). Намира се на изток от северния вход към преддверието на църквата. Размери 72×25 см. Лицевата му повърхност е грубо загладена. Върху нея има следи от едноредов надпис, от който се четат много трудно само няколко букви.

Първата запазена буква вероятно е Д. Чрез хоризонтална чертичка тя е свързана със следващата буква Б и образува лигатура от три букви ДНБ. След развързването на тази лигатура запазената част от надписа може да се прочете по следния начин: ДНБЛ ѲК.

7. Фрагментиран варовиков блок с размери 36×15,5 см (обр. 5, 51 *9*). Произхожда от църква № 4. Половината лицева страна е загладена и върху нея са врязани с острие няколко букви, от които могат да се разчетат само три: ДДД. Височината на буквите е 3,5—5 см. Запазените букви не са в един ред.

8. Варовиков прешлен от полукръгла колонка с размери 39×22 см (обр. 6, 51 *15*). Произхожда от разрушенията на южната стена на църква № 4. Върху загладената лицева повърхност има едноредов надпис. Височина на буквите 3,5 см. В лигатура са четири букви от второто име НИНК. След развързване на лигатурата надписът се чете по следния начин: †ВНСАРІѠ КАЛНИНКЪ АФ҃Ъ. В началото има кръстен знак. Много ясно се четат двете имена Висарион и Калиник. Върху последните три букви има знак за съкращение. Вероятно думата, която се крие под тези букви, се отнася

Обр. 4. Част от надпис върху варовикова полуколонка от църква № 4

Обр. 5. Част от надпис върху варовиков блок от църква № 4

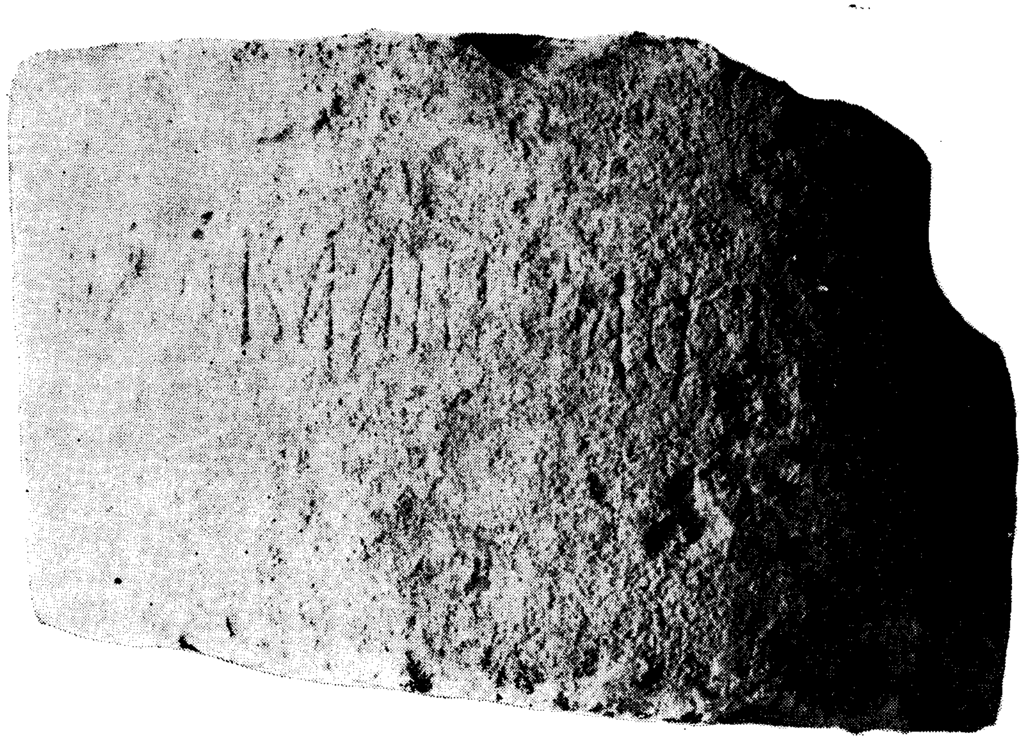

Обр. 6. Надпис върху полуколонка от варовик от църква № 4

към второто име. Името Висарион[2] се среща в един от графитите в м. Писмата при с. Иваново, Русенско, докато Калиник[3] е разпространено в надписите от този край. Един от митрополитите в средновековния град Червен е носел същото име Калиник, известно ни от Синодика на цар Борил.

Надписът е добре оформен и грамотно написан с главно уставно писмо. Буквите са тесни и удължени, с ъгловати петлици и лигатури. Това дава възможност надписът по палеографски особености да се отнесе към XIV в.

9. Част от варовиков блок с размери 19×14,5×14 см (обр. 7, 51 *3*). Произхожда от разрушенията на южната стена на църква № 4. Върху грубо загладената лицева повърхност е врязан с острие надпис, от който са запазени само пет букви с височина 5,5—9,5 см. Първите три букви представляват личното местоимение за 1 л. ед. ч. **АЗЪ**. Вторите две букви **РА** могат да бъдат от собственото име **РА(ДЪ)**, което се среща в графитите при с. Иваново, Русенско[4]. Но сричката **РА** освен това може да е и част от съществителното име **РА(БЪ)**. В такъв случай трябва да следва и собствено име, ако на варовиковия блок има достатъчно място. Най-големите блокове, употребявани като строителен материал в тази църква, достигат дължина 70 см. В нашия случай това е напълно възможно.

10. Дъговиден секторен варовиков блок от сводеста конструкция или полукръгла ниша (обр. 8). Размери 36,5×23×11 см. Произхожда от разрушенията на източната стена на църква № 4. Върху вътрешната загладена страна на блока има на две места врязани букви. В горния ляв ъгъл се чете буквата **Н**, а долу, близо до ръба на блока — **КОМ**. В пространството пред буквата **К** има част от буквата **З**. Височина на буквите 3 см.

11. Фрагментиран варовиков блок с размери 41×20×7 см (обр. 9, 51 *14*). Произхожда от разрушенията на църква № 4. Върху загладената лицева повърхност е врязан дълбоко надпис в три реда, от който е запазена по-голямата част. Буквите в отделните редове не са еднакви по височина (1,5—3 см). В надписа има три лигатури. На първия ред в лигатура са буквите **САВ**, на втория — **НИ**, а на третия — **ИНИК**. На първия ред се чете името **САВИН**. Буквата **И** е надписана. На втория ред има друго ясно четливо име: **НИ ФОНТЪ**. На третия ред в началото пред собственото име **КАЛИНИКЪ** се намира буквата **Х**. Пред нея е запазена буквата **И** частично. Следователно тук е имало дума, която завършва на **ИХ**. Тя може да бъде **(МН)ИХ(Ъ)** — монах. Това допълване е възможно, тъй като Калиник е име на духовно лице. Следват още няколко букви, които са трудно четливи. Първата е по-ясна **П**, на второ място според нас е буквата **С** и над нея е надписана **И**. Третата буква е врязана много слабо и контурите ѝ едва личат. Останалите букви са заличени.

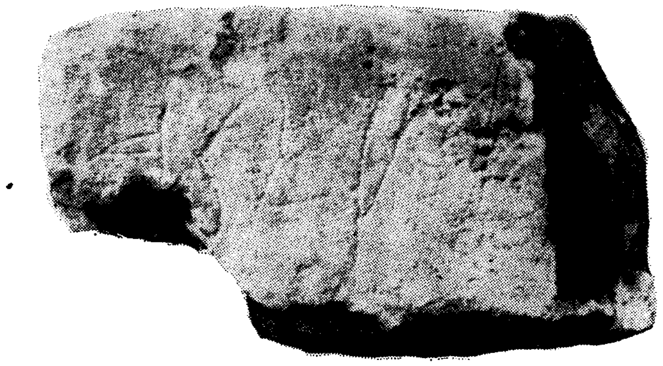

Обр. 7. Част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от църква № 4

Обр. 8. Част от надпис върху секторен варовиков блок от църква № 4

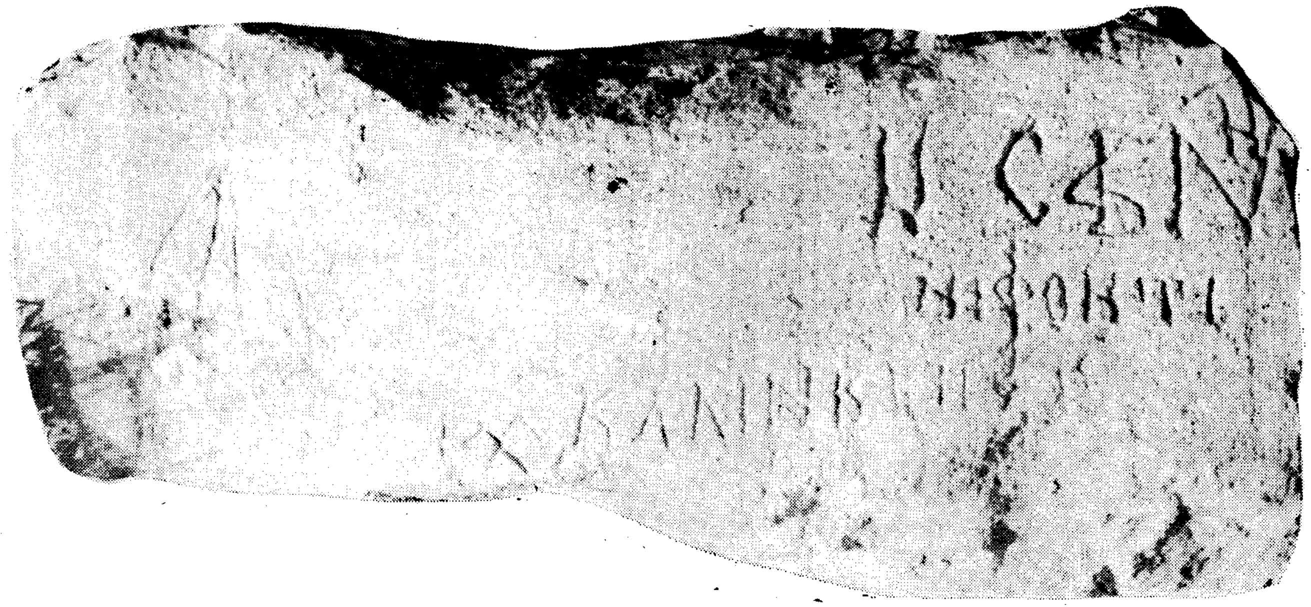

Обр. 9. Част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от църква № 4

---

[2] А. Василев. Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново. — ИАИ, 15, 1946, с. 201, обр. 103.

[3] Пак там, 199—201, обр. 100_9, $101_{2,\ 5}$ 103_6.

[4] Пак там, с. 200, обр. 101_3.

Обр. 10. Надпис върху варовиков блок от църква № 4

Пред собственото име САВНN(Ъ) има две отвесни линии, съединени така, че могат да се приемат като Н и евентуално като N. Според нас това е грешка на каменоделеца. По тази причина той е отделил знака от следващата дума.

След развързването на лигатурите и направените допълнения надписът може да се прочете по следния начин:

САВНN(Ъ)
NНФОNТЪ
[АЗЪ МN]НХ(Ъ) КАЛННNКЪ ПНСА(ХЪ).

Трите собствени имена са на църковни дейци или на свързани с църквата монаси. Последното собствено име се среща твърде често в лапидарните надписи от Червен и неговата околност — в скалните манастири по течението на р. Русенски Лом. Само в скалните манастири при с. Иваново името се среща четири пъти[5]. На едно място то се придружава от званието „архидякон“.

12. Фрагментиран варовиков блок с размери 32×23,5×8,5 см (обр. 10, 51 *7*). Върху грубо загладената лицева повърхност е врязан с тънко острие надпис в два реда. Височина на буквите 1—4 см. В лигатура са МН и ТР. Буквите са оформени тесни и високи. След развързването на лигатурите на първия ред се четат следните думи: ПОҮН МНТРОПОЛНТЪ Х. След втората дума има следи от буквата Х. На втория ред се четат по-ясно буквите ПА. . .ЛЪ. Вероятно надписът продължава вляво и вдясно върху липсващите части от блока.

От съдържанието на запазената част от първия ред на надписа се разбира, че става дума за смъртта на митрополит. Според нас името му е на втория ред, където са запазени почти четири букви от него. Между четирите запазени букви има място за още две. Напълно възможно е възстановяването на името ПА(ВЄ)ЛЪ.

От писмените средновековни източници са известни имената само на трима митрополита от Червен: Неофит, Калиник и Захарий[6]. Лапидарният паметник, намерен при археологическите разкопки в средновековния Червен, дава възможност да се увеличи броят на известните имена на митрополити.

13. Фрагментиран ъглов варовиков блок, който произхожда от външната страна на апсидата на църква № 4 (обр. 11, 51 *3*). Запазена е само гипсова отливка с размери 49×13,5 см. В лявата половина на лицевата страна има едноредов надпис с кръстен знак в началото. Буквите са дълбоко врязани с триъгълното сечение на жлеба и са оформени като главно уставно писмо. Високи 3,4 см. Половината от дясната лицева страна е отчупена. Върху нея надписът е бил в два реда. Начинът на врязване и оформяне на буквите е един и същ за двете части на надписа. Височината на буквите във втората част на надписа е 2—2,4 см. На първия ред буквите МNА са в лигатура. Над последната буква М на втория ред е надписана буквата О.

Целият надпис в двете половини в запазеното състояние се чете по следния начин:

I. † МОМҮІЛЪ
II. МNААПРN
ПОҮН МНХЄН М̇

---

[5] Пак там, 199—201, обр. 100_9, $101_{2,5}$, 103_6.

[6] И. Дуйчев. Из старобългарската литература. 2. С., 1945, с. 165.

В първата половина на надписа ясно се чете собственото име МОМҮІЛЪ с кръстен знак пред него. Във втората част на надписа на първия ред са запазени седем букви. В началото на втория ред се чете ПОҮН. Следва собственото име МНХЄН, а в края на реда е запазена сричката МО. Глаголът ПОҮН в тази си форма се среща и в други надписи-графити от Червен и означава „почина“. Собственото име МНХЄН намираме за първи път в Червен и неговата околност[7]. Сричката МО вероятно е начало на друга дума, която е продължавала в липсващите части на варовиковия блок.

14. Варовиков блок с размери 18×18×11,5 см (обр. 50 *8*). Върху лицевата загладена повърхност е врязан с острие трудно четлив едноредов надпис. Произхожда от разрушенията на църква № 4. В лигатура са буквите ҮНТ и

---

[7] А. Василев. Цит. съч., с. 199, обр. 100_5.

Обр. 11. Част от надпис върху ъглов варовиков блок от църква № 4

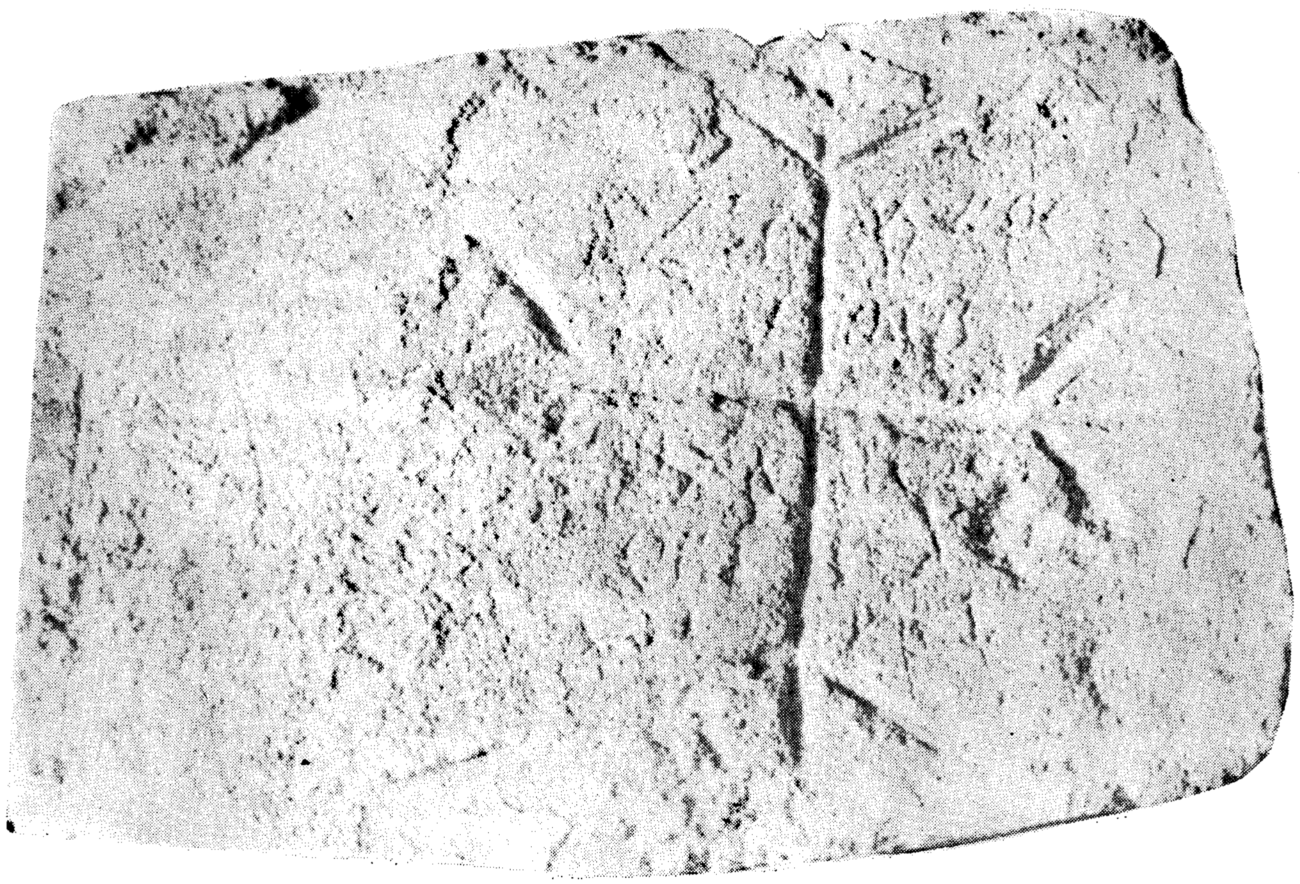

Обр. 12. Надпис и кръст върху варовиков блок от църква № 4

Аѱ. След развързването на лигатурите надписът се чете по следния начин:

ҮНТАѰМА

Височината на буквите е 1,8—3 см.

15. Фрагментиран варовиков блок с размери 37×23×18 см (обр. 12, 50 *6*). Върху грубо загладената лицева повърхност има дълбоко врязан равнораменен кръст, чиито рамена завършват с разклонения от по три чертички. Височина на кръста 16 см. В четирите полета около кръста има надпис от пет реда. Буквите са грубо и неправилно врязани и много заличени поради изветряне на варовика. Освен това върху лицевата повърхност има останки от хоросанова мазилка. Вероятно този варовиков блок е бил употребен вторично в зидарията на църква № 4, в чиито разрушения е бил намерен по време на разкопките.

След внимателно отстраняване на полепналия хоросан можаха да се прочетат само следните думи и отделни букви:

АЗЪ ДОБРЄ
. . .С. . .Ъ. . .ОТВ. . .
Н. . .С. . .Ӑ
СТ. . .С. . .РВѰ̄.

Запазени са само единични букви, от които не могат да се възстановят цели думи. Изключение прави само първият ред, на който в началото се намира личното местоимение за 1 л. ед. ч. **АЗЪ** и след него собственото име **ДОБРЄ**.

16. Част от варовиков блок, намерен в пълнежа на зидовете на църква № 4 (обр. 13). Върху лицевата му страна има рамкирано надписно поле, чиято повърхност е много изветрена и отчасти изронена. Размери 35×10 см. Употребен е бил вторично като строителен материал, взет от друга, по-стара постройка, в която е имал друго предназначение. Върху загладеното поле има части от три реда надпис на арменски език. Височината на буквите е 1,5—2,2 см. Изказваме благодарност на Ара Маргос от Варна за разчитането и превеждането на български език на запазените части от надписа, които на български език гласят:

. . . .
. . . МИЛОСЪРДНИЙ БОГ
. . . . . . ТАЗИ СВЕТА ЦЪРКВА

От съдържанието на запазената част става ясно, че арменският надпис е ктиторски, свързан с построяването на църква. Датирането на надписа на църквата е въпрос, който тепърва ще се решава. Необходими са допълнителни сондажни разкопки, за да се намерят следи от арменска църква в Червен. Според Ара Маргос в столицата на Второто българско царство Търново е имало арменска църква през XIII в. Не е изключено и в Червен да е имало арменска колония със собствена църква, която била разрушена преди построяването на църква № 4.

17. Варовиков блок с размери 55,5×24,5×18 см (обр. 14, 59 *9*). Намерен в разрушенията на църква № 4. Върху лицевата му страна има полепнал хоросан, което показва, че той е взидан в стена, измазвана с хоросан, или пък е употребен вторично като строителен материал, взет от по-стара постройка, в която е имал друго предназначение. Върху лицевата страна на варовиковия блок е издълбан надпис в три реда. Поради изветряне на варовика и изронване на повърхността надписът е много повреден и големи части от него са изчезнали. В днешното му състояние могат да се прочетат само следните букви и части от думи:

† АЗЪ . . .ПА. . . . . . .С
ДЄАГО. . .МНРАД АЄВНМС. . .
ДАБОРАДА

Първият ред започва с кръстен знак. След него е четливо само личното местоимение в 1 л. ед. ч. На втория ред в средата е името **РАДА**. Това име се чете и на третия ред. Височината на буквите е 3—4 см.

В палеографско отношение характерни са триъгълните петлици на някои букви. По буквите **А, Б, Д, В** надписът се доближава наймного до надписите от края на XII в. Тези палеографски особености потвърждават изказаните предположения, че той е употребен като строителен материал за втори път.

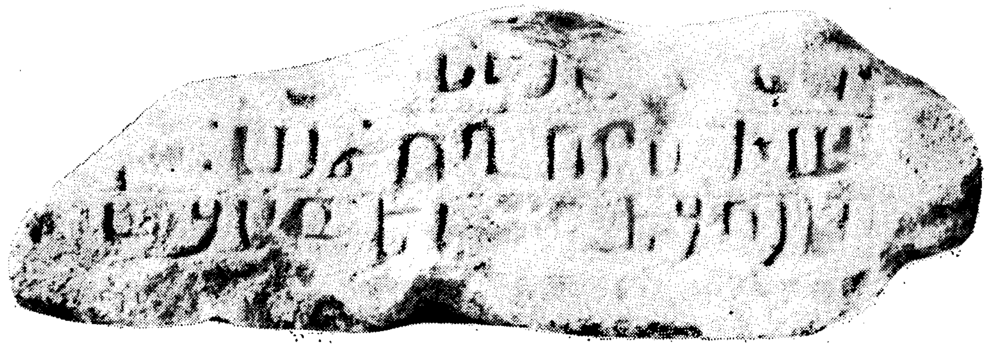

Обр. 13. Част от ктиторски надпис на арменски език върху варовиков блок от църква № 4

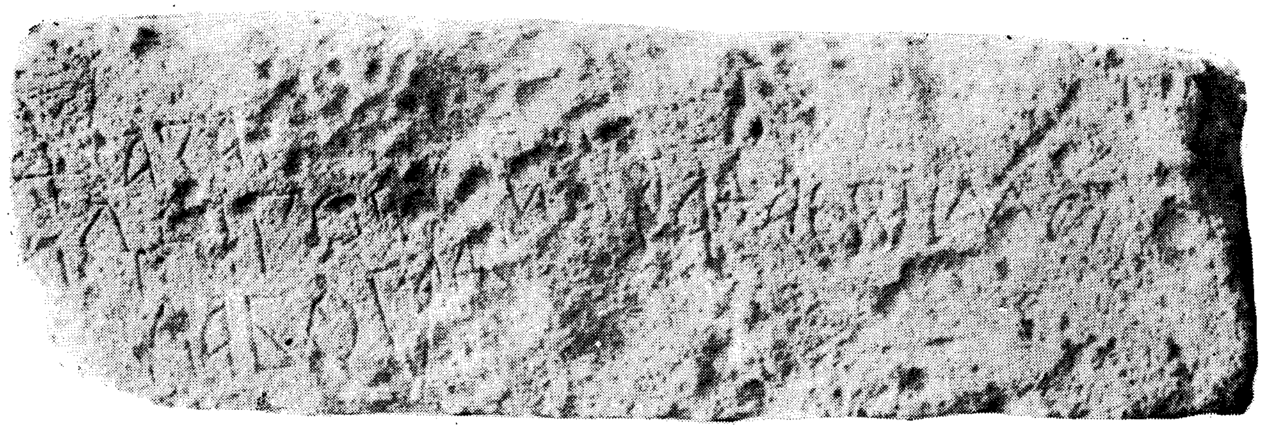

Обр. 14. Надпис върху варовиков блок от църква № 4

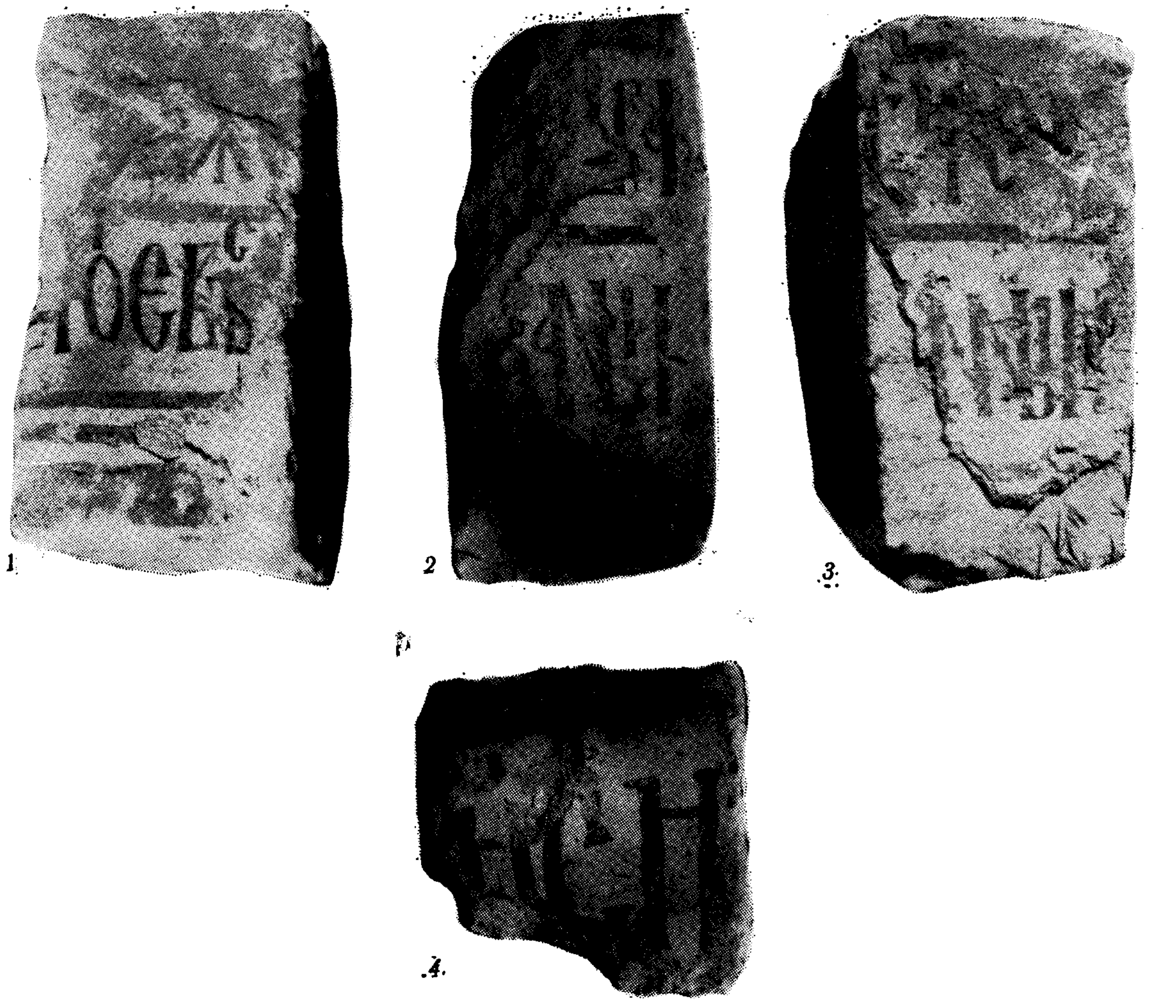

Обр. 15. *1—4* — части от надпис от стенописите в църква № 2

18. В притвора на църква № 2 до отвора за вратата към наоса са намерени пет варовикови блокчета, покрити с тънък слой варова мазилка и части от рисуван надпис върху тях (обр. 15). Надписът е двуредов, направен с черна боя, ограден отгоре и отдолу с по една дебела линия, направена с кафяво-червена боя[8]. Подобна линия е имало и между двата реда на надписа. Варовата мазилка с буквите е много изронена. На всяко от запазените блокчета са останали само единични букви. Те не следват една след друга, тъй като не са запазени всичките блокчета от надписа. Поради това не може да се свърже смислен текст, нито дори цяла дума. Буквите са високи и тесни, с много лигатури и надписани букви над редовете. Това е типичното главно уставно писмо, характерно за надписите в църковни постройки през XIV в.

Вероятно надписът се е намирал над входа за наоса, където обикновено се поставят ктиторските надписи с данните за строителството на църковната сграда. Височината на буквите е 7—8 см.

а. Първото варовиково блокче е с размери 35×18 см (обр. 15 *1*). Голяма част от варовата мазилка е изронена. На първия ред се четат само буквите НА, които са в лигатура. На втория ред са запазени повече букви ОЄВЪ, а над реда са надписани две букви: ГС.

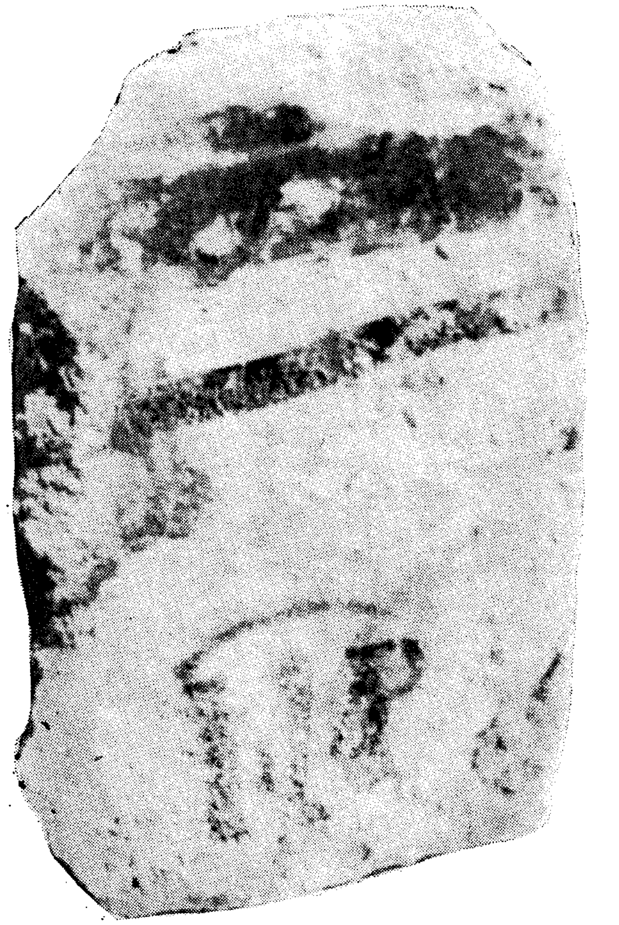

Обр. 16. Част от надпис от стенописите в църква № 2

б. Второто блокче е с размери 35×16 см (обр. 15 *2*). Горният ляв ъгъл е отчупен, а голяма част от варовата мазилка е изронена. На първия ред са запазени буквите РА. На втория ред в началото има част от буквата Б и след това лигатура от буквите АННЬ.

в. Варовата мазилка на третото блокче е много изронена. Запазени са само единични букви и лигатури (обр. 15 *3*). На първия ред се четат буквите СН, а на втория се чете лигатура от буквите АННЬ и след нея ІН. Височина на буквите 35,5×18 см.

г. Само 2/3 от четвъртото блокче са запазени до наше време. Варовата мазилка е много повредена. На първия ред могат да се прочетат буквите НОЧЄН, а на втория — ГС и надписана над реда буквата О. Размери 24×19 см.

д. От петото варовиково блокче е запазена част със същите размери, както предходното (обр. 15 *4*). Върху него личат само буквите НСН.

19. В църква № 2 бе открит още един варовиков блок със следи от рисуван надпис върху варова мазилка (обр. 16). В горния край има две успоредни линии от черна боя. Под тях в бялото поле е изписано съкращението $\widehat{\text{М}_{\text{С}}|\text{Р}}$, съставено от буквата М и лигатура от две букви АР.

Вероятно това съкращение е на собствено име, което може да се възстанови като МАРКО. Образът на евангелиста Марко е бил стенописван от лявата страна на запазения надпис.

20. На външната страна на апсидата на църква № 2 е взидан варовиков блок с надпис (обр. 50 *10*). Блокът се намира на север от отвора за прозорец в апсидата. Размери 38×17 см. Лявата половина на блока е в полукръглата ниша. Върху дясната лицева страна в долния ляв ъгъл е врязано името ДОБРЄ. Написано е с нееднакво високи букви. Над него има две врязани букви със знак за съкращение върху тях $\widehat{\text{СД}}$. На същия ред в дясната половина на блока има още две врязани букви: ВЄ. Височината на буквите е 2,2—5 см. Върху лявата лицева страна е врязан кръст с една коса линийка в долната половина на отвесната хаста. На същото място са надраскани и групи взаимно пресичащи се линии. Върху дясната лицева повърхност има и

---

[8] С. Георгиева, В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, 30, 1967, с. 15, обр. 15.

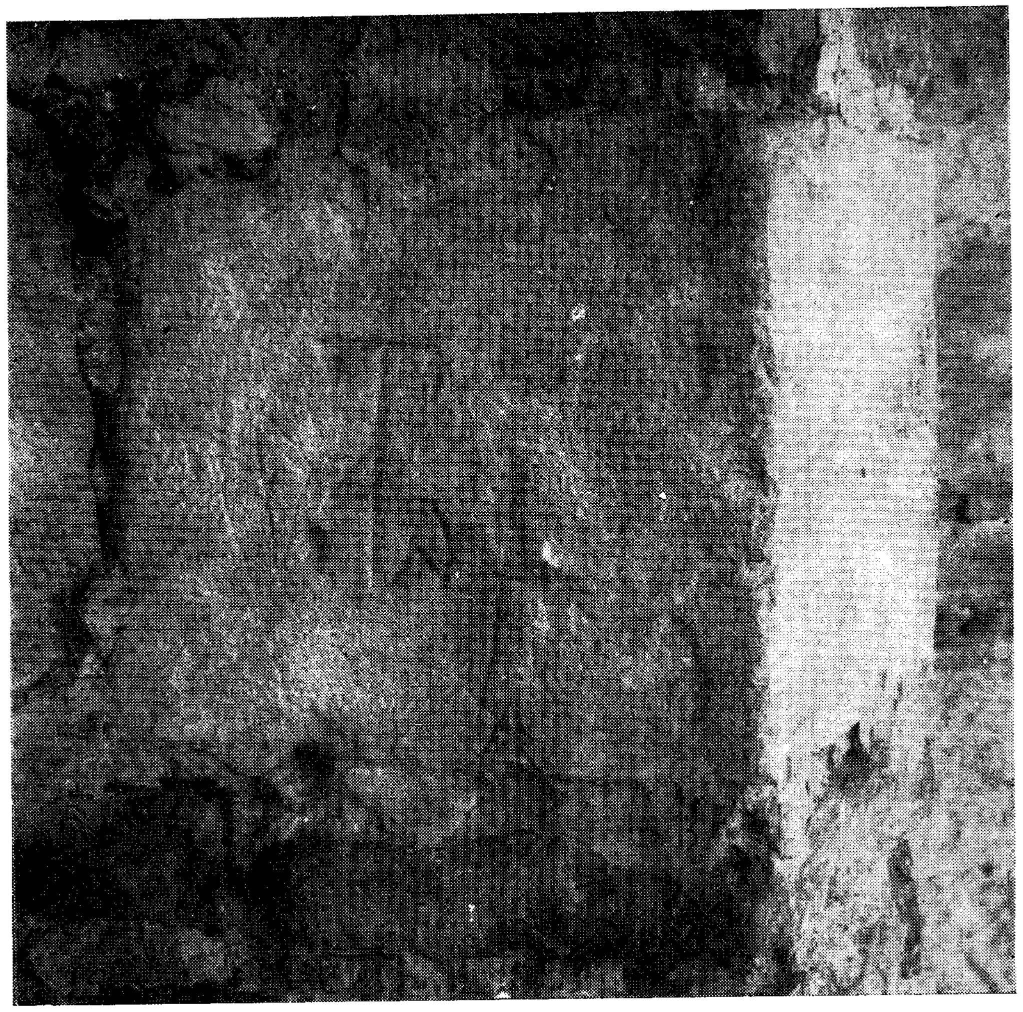

Обр. 17. Монограми върху варовиков блок от църква № 2.

съвременни надраскани линии и букви, които не вземаме под внимание.

21. Във външната страна на апсидата на църква № 2 е взидан варовиков блок, върху чиято полузагладена лицева повърхност са врязани с острие една лигатура, кръстен знак, две други букви и различни знаци (обр. 17, 51 *6*). Лигатурата е от три букви: ТОА. Вероятно тя представлява съкращение на собственото име ТОМА. Врязана е твърде дълбоко, с триъгълно сечение на жлеба. Хоризонталната хаста на буквата Т завършва от двете страни с по едно малко отвесно триъгълниче. Височината на лигатурата е 7,5 см. Кръстният знак, който е при долния край на лигатурата, е врязан с тънко острие на височина 5 см. Двете букви ХС, високи 2 см, са до долния край на кръста и вероятно са част от обичайното съкращение НС — $\overline{\text{ХС}}$ НІКА, което се изписва около кръстния знак. Останалите два врязани знака от двете страни на лигатурата на името Тома трудно могат да имат някакво приемливо обяснение. Същото се отнася и до полудъгата, надраскана в левия край на варовиковия блок.

22. Върху един друг варовиков блок, който е взидан над цокъла в най-южната ниша на външната страна на апсидата на църква № 2, е врязан с тънко острие надпис от две думи и кръстен знак в началото (обр. 50 *2*). Блокът има размери 32×14 см. Независимо от множеството съвременни драскания с тъп предмет върху надписа буквите са много ясни и добре четливи. Той гласи:

† АЗЪ ГЄРГН.

Височината на отделните букви е различна. Докато Ъ, с който завършва личното местоимение в 1 л., е висок само 4,5 см, останалите букви и кръстният знак достигат до 14 см височина. Трябва да се има предвид едно важно обстоятелство при този надпис. Врязването на някои от буквите засяга отчасти и хоросановата замазка на фугите между варовиковите блокчета. Това е доказателство, че надписът е врязан след построяването на църковната сгра-

18. В притвора на църква № 2 до отвора за вратата към наоса са намерени пет варовикови блокчета, покрити с тънък слой варова мазилка и части от рисуван надпис върху тях (обр. 15). Надписът е двуредов, направен с черна боя, ограден отгоре и отдолу с по една дебела линия, направена с кафяво-червена боя[8]. Подобна линия е имало и между двата реда на надписа. Варовата мазилка с буквите е много изронена. На всяко от запазените блокчета са останали само единични букви. Те не следват една след друга, тъй като не са запазени всичките блокчета от надписа. Поради това не може да се свърже смислен текст, нито дори цяла дума. Буквите са високи и тесни, с много лигатури и надписани букви над редовете. Това е типичното главно уставно писмо, характерно за надписите в църковни постройки през XIV в.

Вероятно надписът се е намирал над входа за наоса, където обикновено се поставят ктиторските надписи с данните за строителството на църковната сграда. Височината на буквите е 7—8 см.

а. Първото варовиково блокче е с размери 35×18 см (обр. 15 *1*). Голяма част от варовата мазилка е изронена. На първия ред се четат само буквите НА, които са в лигатура. На втория ред са запазени повече букви ОЄВЪ, а над реда са надписани две букви: ГС.

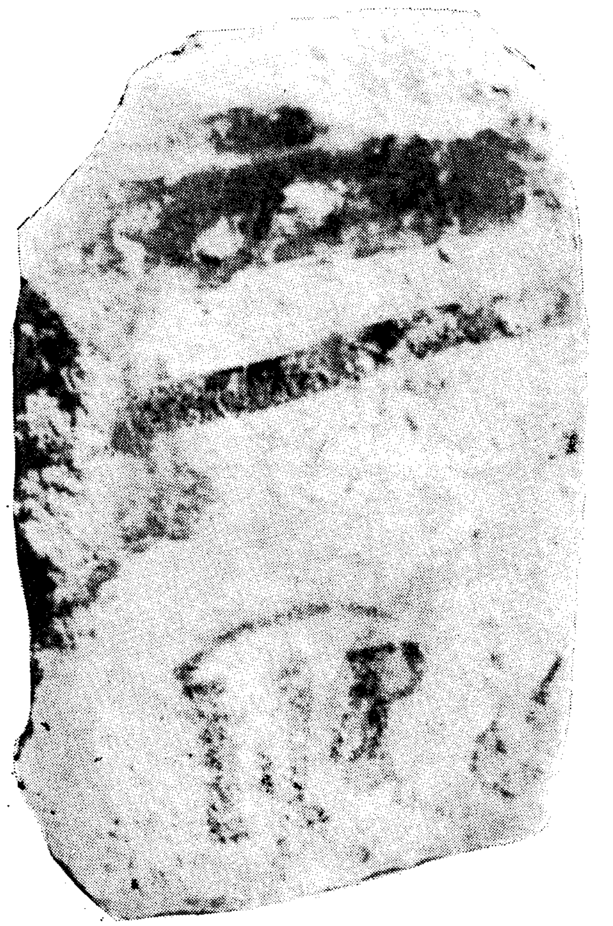

Обр. 16. Част от надпис от стенописите в църква № 2

б. Второто блокче е с размери 35×16 см (обр. 15 *2*). Горният ляв ъгъл е отчупен, а голяма част от варовата мазилка е изронена. На първия ред са запазени буквите РА. На втория ред в началото има част от буквата Б и след това лигатура от буквите АННЬ.

в. Варовата мазилка на третото блокче е много изронена. Запазени са само единични букви и лигатури (обр. 15 *3*). На първия ред се четат буквите СН, а на втория се чете лигатура от буквите АННЬ и след нея ІН. Височина на буквите 35,5×18 см.

г. Само 2/3 от четвъртото блокче са запазени до наше време. Варовата мазилка е много повредена. На първия ред могат да се прочетат буквите НОЧЄН, а на втория — ГС и надписана над реда буквата О. Размери 24×19 см.

д. От петото варовиково блокче е запазена част със същите размери, както предходното (обр. 15 *4*). Върху него личат само буквите НСН.

19. В църква № 2 бе открит още един варовиков блок със следи от рисуван надпис върху варова мазилка (обр. 16). В горния край има две успоредни линии от черна боя. Под тях в бялото поле е изписано съкращението $\widehat{\text{М}_{\text{С}}|\text{Р}}$, съставено от буквата М и лигатура от две букви АР.

Вероятно това съкращение е на собствено име, което може да се възстанови като МАРКО. Образът на евангелиста Марко е бил стенописван от лявата страна на запазения надпис.

20. На външната страна на апсидата на църква № 2 е взидан варовиков блок с надпис (обр. 50 *10*). Блокът се намира на север от отвора за прозорец в апсидата. Размери 38×17 см. Лявата половина на блока е в полукръглата ниша. Върху дясната лицева страна в долния ляв ъгъл е врязано името ДОБРЄ. Написано е с нееднакво високи букви. Над него има две врязани букви със знак за съкращение върху тях $\widehat{\text{СД}}$. На същия ред в дясната половина на блока има още две врязани букви: ВЄ. Височината на буквите е 2,2—5 см. Върху лявата лицева страна е врязан кръст с една коса линийка в долната половина на отвесната хаста. На същото място са надраскани и групи взаимно пресичащи се линии. Върху дясната лицева повърхност има и

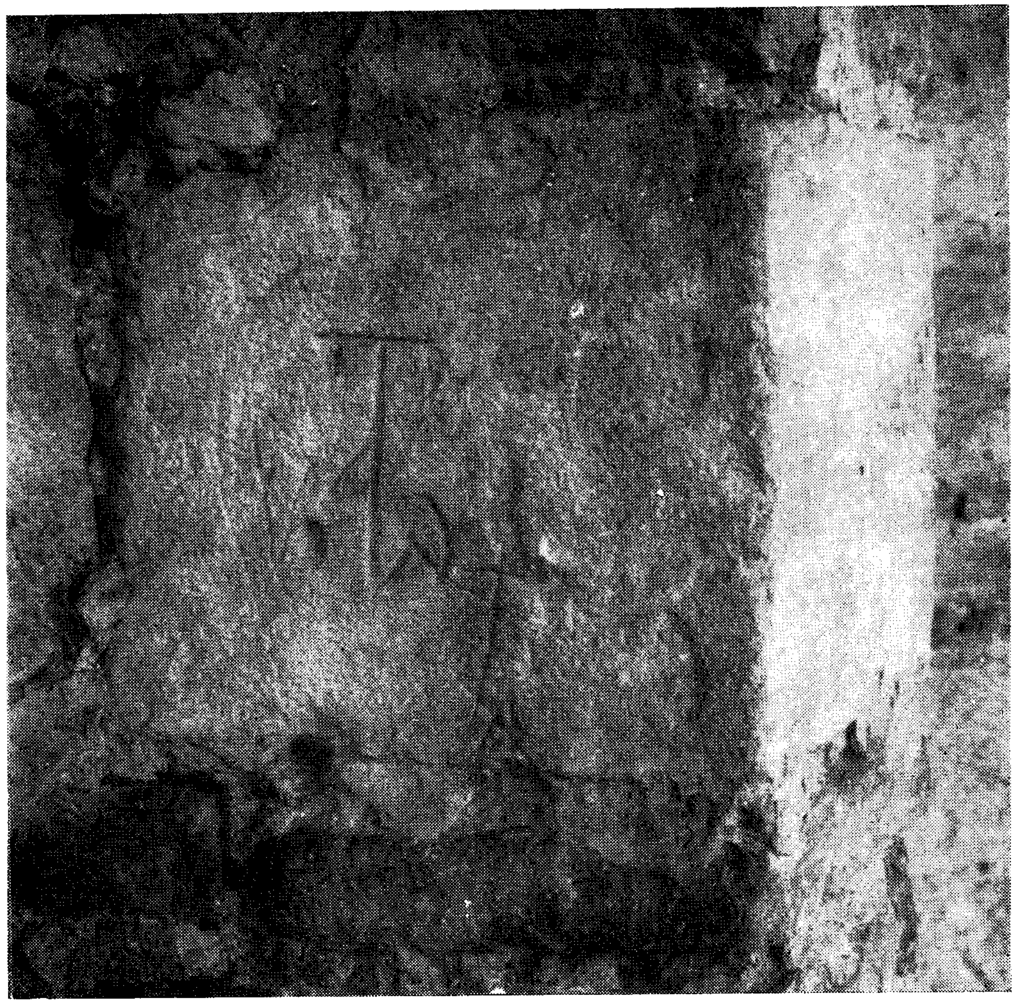

Обр. 17. Монограми върху варовиков блок от църква № 2.

съвременни надраскани линии и букви, които не вземаме под внимание.

21. Във външната страна на апсидата на църква № 2 е взидан варовиков блок, върху чиято полузагладена лицева повърхност са врязани с острие една лигатура, кръстен знак, две други букви и различни знаци (обр. 17, 51 *6*). Лигатурата е от три букви: ТОА. Вероятно тя представлява съкращение на собственото име ТОМА. Врязана е твърде дълбоко, с триъгълно сечение на жлеба. Хоризонталната хаста на буквата Т завършва от двете страни с по едно малко отвесно триъгълниче. Височината на лигатурата е 7,5 см. Кръстният знак, който е при долния край на лигатурата, е врязан с тънко острие на височина 5 см. Двете букви ХС, високи 2 см, са до долния край на кръста и вероятно са част от обичайното съкращение НС — $\overline{\text{ХС}}$ НІКА, което се изписва около кръстния знак. Останалите два врязани знака от двете страни на лигатурата на името Тома трудно могат да имат някакво приемливо обяснение. Същото се отнася и до полудъгата, надраскана в левия край на варовиковия блок.

22. Върху един друг варовиков блок, който е взидан над цокъла в най-южната ниша на външната страна на апсидата на църква № 2, е врязан с тънко острие надпис от две думи и кръстен знак в началото (обр. 50 *2*). Блокът има размери 32×14 см. Независимо от множеството съвременни драскания с тъп предмет върху надписа буквите са много ясни и добре четливи. Той гласи:

† АЗЪ ГЄРГН.

Височината на отделните букви е различна. Докато Ъ, с който завършва личното местоимение в 1 л., е висок само 4,5 см, останалите букви и кръстният знак достигат до 14 см височина. Трябва да се има предвид едно важно обстоятелство при този надпис. Врязването на някои от буквите засяга отчасти и хоросановата замазка на фугите между варовиковите блокчета. Това е доказателство, че надписът е врязан след построяването на църковната сграда. Но той представлява интерес и от палеографска гледна точка. Ъгловатото изписване на петлиците на буквите А, Ь, Р дава възможност надписът да се отнесе към края на XIV в.

---

[8] С. Георгиева, В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, 30, 1967, с. 15, обр. 15.

По съдържание и начин на изрязване надписът е един от многото лапидарни документи, в които може да се проследи разликата в развитието на простонародния говорим език и официалния писмен език на дворцовата и феодална върхушка. Личното име Георги е написано, както го е произнасял народът — Герги. По същия начин името се среща в един надпис от Шуменско[9] и в графитите от м. Писмата при с. Иваново, Русенско[10]. С малка разлика името е написано върху строителни материали от царския дворец в Преслав[11]. Независимо от това, че надписът е на говоримия простонароден език, в него има и една лигатура от последните две букви на собственото име ГН.

23. Голям интерес представляват графитите върху прешлен на полуколонка, взидан във външната стена на църква № 2. Намира се във втората полуколонка на запад от южния страничен вход на църквата. Размери 36×27 см. Върху загладената лицева повърхност са врязани с острие различни знаци, лигатури, кръстове, отделни букви и др. Правят впечатление двете еднакви лигатури, които наподобяват монограм от името на последния български цар преди падането на България под османско робство Иван Шишман. Те са съставени от буквите ШНН. Трябва да ги приемем като монограми на този български владетел. Подобни монограми се срещат често по вътрешните стени на сграфито керамиката, както и върху монетите на Иван Шишман[12].

В левия долен ъгъл на архитектурния елемент е врязана с острие друга лигатура, съставена от четири букви: ГАГѠ. Първата буква възстановяваме като Г и се получава името ГАГѠ. Същото име, изцяло изписано, е открито върху архитектурен детайл от хълма Трапезица във В. Търново, който е изложен в експозицията на музея в града[13].

Собствени имена, които завършват на Ѡ, се срещат и върху други лапидарни паметници. Така върху мраморната колона с Асеновия надпис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“[14] в Търново между третия и четвъртия ред е врязан с тънко острие изразът. АЗЪ ДРАГѠ ПНСА. Собствени имена, завършващи на -о, са известни и от Синодика на Борил, както и от други средновековни писмени паметници и документи[15].

Върху същия варовиков прешлен са врязани с тънко острие два твърде високи кръстни знака — 12,5 см и 20 см. Вдясно от втория кръст се чете буквата Ж и до нея друг малък кръст. Буквата е висока 5 см. Вдясно от първия голям кръст има още една лигатура, съставена от буквите ГА. Тези четири лигатури и още една отделна буква безспорно са съкращения на собствени имена. Не може да се установи дали са писани едновременно или последователно, в продължение на дълго време. Името на българския цар Шишман става много популярно през XIV, а също и през XV в.

24. На външната страна на апсидата на църква № 2 във втората полукръгла ниша от юг е взидано малко варовиково блокче с размери 22×14 см (обр. 51 *5*). Върху лицевата му повърхност има следи от съвременни драскотини и търкания с тъп предмет. Независимо от това ясно се чете средновековен надпис, който е врязан с тънко острие, подобно на надписа с името Герги. Състои се от кръстен знак и едно име †ПАСКАЛ(Ъ). Първите две букви ПА са в лигатура. Височина на буквите 2,2—2,8 см. Буквите са удължени, стройни и добре оформени. Надписът допълва дългия списък на собствени имена от българското средновековие.

25. Варовиков прешлен, взидан в полуколонка източно от страничния вход в южната стена на църква № 2 (обр. 50 *1*). Намира се над корниза, който отделя цокъла от горната част на църквата. Размери 38×27 см. Върху грубо загладената лицева повърхност е врязан с острие надпис. Височина на буквите 2—4 см. Поради изветряне и по-късни драскотини надписът е силно повреден и много от буквите са заличени. Запазени са отделни думи, части от думи и букви в три реда. В лигатури са буквите ТА и ПН

ПНРНМ . . . . НТА. . .
† АЗЪ ПНСАХЪ М . . . . .СА. . .
. . . . ПНСА . . . . .

26. Варовиков блок с размери 70×18 см. Взидан е в южната външна стена на църква № 3. По лицевата страна има следи от пожар и голямо изветряне на повърхността. Едва могат да се различат два врязани с тънко острие кръста и много слаби следи от едноредов надпис. Кръстовете са в горната половина на блока, разположени на една линия. Имат размери съответно 4×3 см и 2×2 см. От надписа са запазени само шест букви, от които не е възможно да се възстанови някоя дума. Запазените букви не са последователни ОУА . . . . ОС . . . . Ъ. Височината им е 1 см.

27. Варовиков блок с размери 62×17,5 см. Взидан е в южната външна стена на църква № 3. Върху лицевата страна има следи от двуредов надпис, плитко врязан с тънко острие. Поради голям пожар, изронване и изветряне на повърхността повечето от буквите са напълно заличени или много трудно четливи. В двата реда можаха да се определят само следните букви:

. . . N. . . А. . ♁ . . . . . 8 . . . П. . ♉ . .

. . . ЬНГ. . .
Височина на буквите 1,5—2 см.

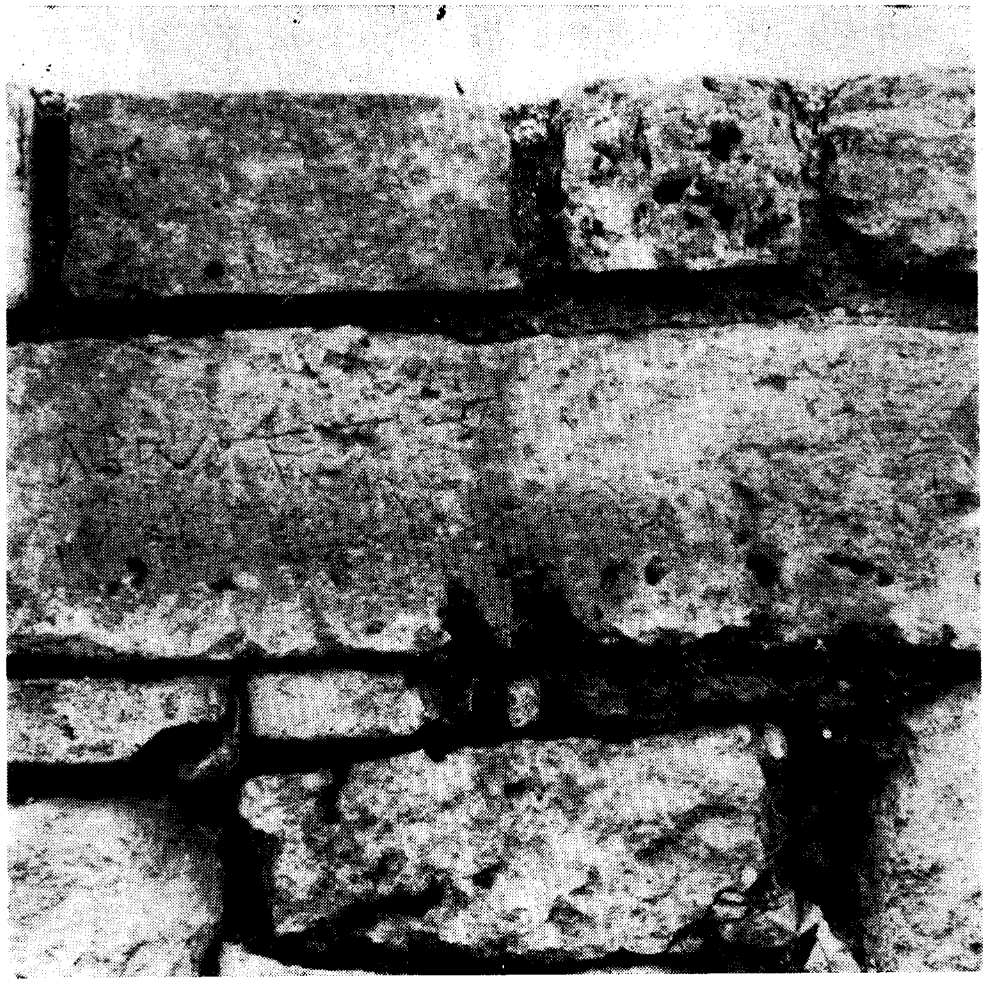

Обр. 18. Надпис върху варовиков блок от църква № 3

28. Варовиков блок с размери 62×19 см (обр. 18, 51 *4*). Взидан е в южната външна стена на църква № 3. Върху лицевата му повърхност има следи от врязан с тънко острие триредов надпис, от който се четат само отделни букви и части от думи.

† А . . . . .
ГАВР . . . . АС . . . . . МN . . . . АЗЪ . . .
Ѣ . . . . . 8 . . . . . Г. . † АЗЪ РОМАНЬ . . .

Надписът е много повреден поради пожар, изронване и изветряне на повърхността. Повечето букви са заличени и трудно определими. От запазените части на надписа може да се разбере, че става дума за подписите на трима души. Едното име е напълно запазено РОМАНЬ, а от второто личат началните букви ГАВР(АНЛ), които позволяват да се възстанови цялото име (Гавраил). Личното местоимение в 1 л. ед. ч. АЗЪ подсказва, че следва собствено име. Буквите в надписа са с различна височина 1,5—6 см. От запазените две имена Роман и Га-

---

[9] В. Антонова. Средновековни лапидарни паметници и рисунки от Коларовградско. — ИНМ-К, 3, с. 29, обр. 8; А. Маргос. За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. — Археология, 11, 1969, № 1, с. 22, 23, обр. 1, 2.
[10] А. Василев. Цит. съч., с. 201, обр. 103.
[11] Т. Тотев. Два новооткрити старобългарски надписа от Преслав. — БЕ, 16, 1966, № 1, с. 40.
[12] С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов, 2, 1974, с. 67, обр. 49; Т. Герасимов. Монетите от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов, 1, 1973, 235—239.
[13] Непубликувани материали от ОИМ — В. Търново.
[14] И. Гълъбов. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 17, 1975, № 4, с. 21.
[15] Н. Ангелов. Надписите от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов, 1, 1973, с. 174, 182 обр. 7, 15; С. Георгиева. Цит. съч. с. 56, обр. 44.

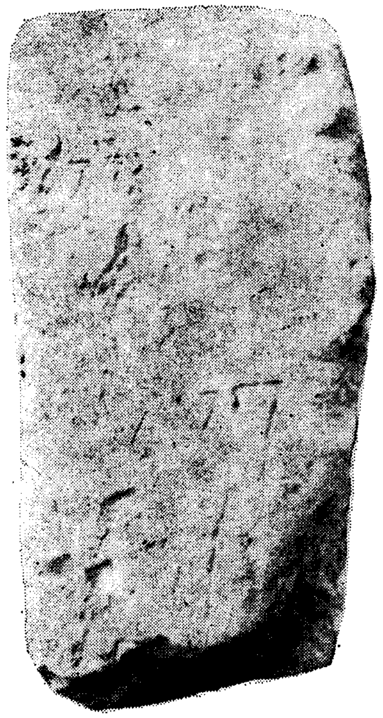

Обр. 19. Част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от църква № 3

враил съдим, че става дума за подписите на монаси. Буквите МН на втория ред могат да се допълнят МН(НХЪ) — монах.

В дясната половина на блока е врязан с тънко острие кръстен знак, висок 9 см.

29. Фрагментиран варовиков блок с размери 31,5×31×16 см (обр. 19, 51 *11*). Произхожда от разрушенията на южната стена на църква № 3. Върху грубо загладената тясна страна на блока има следи от надпис в четири реда. Запазени са само по две-три букви от началото на всеки ред. На първия ред се четат буквите АМН. На втория ред е личното местоимение в 1 л. ед. ч. АЗЪ. На третия ред началните букви не са четливи. След това личи сричката СѢ. На четвъртия ред отново е личното местоимение АЗЪ. Вероятно на този варовиков блок са се намирали имената на трима души, може би майстори каменоделци. Височината на буквите е различна: 2—7 см.

30. Фрагментиран варовиков блок с размери 37×32×16 см (обр. 20, 51 *12*). Произхожда от разрушенията на южната стена на църква № 3. По повърхността му има следи от хоросан с примес от стрити тухли. На лицевата страна има грубо загладено и хоризонтално линирано поле с размери 12,7×12,5 см. Върху него е врязан с тънко острие надпис от шест реда. Повечето букви са много изтрити и трудно четливи. В днешното си състояние надписът може да се чете по следния начин:

† АЗЪПВ̀Ъ̂ТР . . . . . . Ѡ
. . . . ЄРЪНО . . . . . . НН . . . КЪ
ПН . . . ХЪМНОГО
ГРѢШНЪДАПО
МѢНѢТЄ
. . . ѪАЪАСХБЪ
АДН.

В началото надписът започва с кръстен знак и личното местоимение в 1 л. ед. ч. АЗЪ. Следва съкращение на собствено име, при което две от буквите са надписани. Името се чете като ПАВ(Є)АЪ и мъчно четливи две букви, които приемаме за ТР. Следва изронена повърхност за други четири букви. В края първият ред завършва с Ѡ. На втория ред в началото липсват две букви. Следващите пет букви може да се разчетат като . . . ЄРЪНО. На края на втория ред се четат четири букви от една дума НН. . .КЪ, която се възстановява като ННОКЪ. На третия ред има само две думи, които не будят съмнение: ПН(СА)ХЪ МНОГО. На четвъртия ред въпреки полуизтритите букви се четат ясно думите ГРѢШНЪ ДА ПО. На петия ред се чете ясно глаголната форма МѢНѢТЄ, която започва с една сричка на предходния ред. В началото на шестия ред повърхността е много повредена. Запазените букви са няколко пъти пречертавани и не е възможно да се определят по-точно. Възможно е тези букви (?) да са тайнопис. След възстановяванията на някои букви надписът може да се прочете по следния начин:

† АЗЪ ПАВ(Є)АЪ ТР . . . . . Ѡ
. . . ЄРЪНО . . . . . НН(О)КЪ
ПН(СА)ХЪ МНОГО
ГРѢШ(Є)НЪ ДА ПО
МѢНѢТЄ

ѪАЪАСХБЪ
АДН.

Частичното прочитане на този много повреден надпис дава възможност да се разбере отчасти съдържанието му. По характер той е надгробен. Умрелият Павел е монах. Изразът „много грешен“ е обичаен за монасите и другите църковни чинове. Той се среща много често в няколко надписа-графити в скалните манастири при с. Иваново, Русенско[16].

От палеографска гледна точка преди всичко по начина на изписване на петлиците на

---

[16] А. Василев. Цит. съч., 199—200, обр. $100_{1, 5}$, 103_4, 104_8.

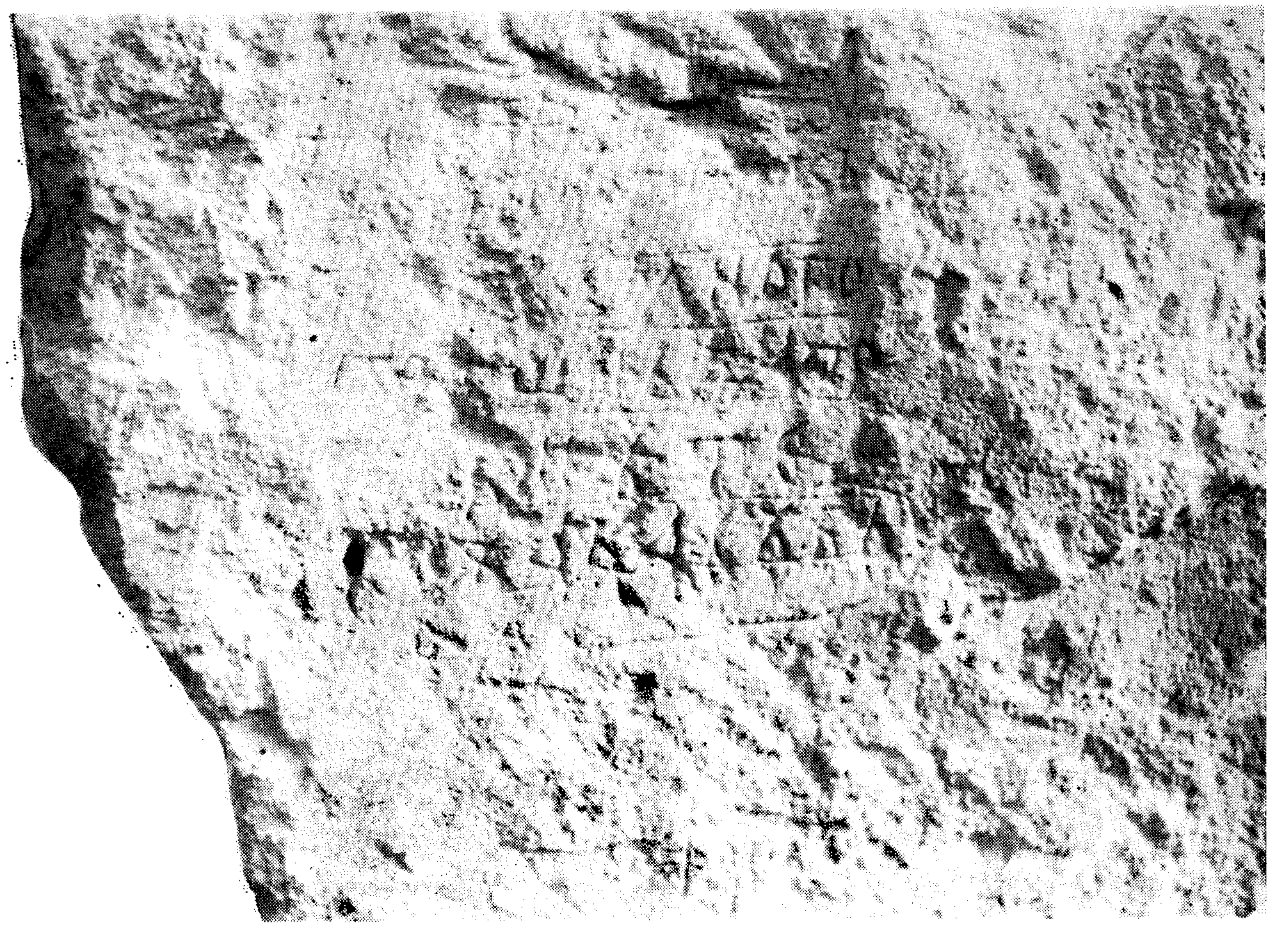

Обр. 20. Надгробен надпис върху част от варовиков блок от църква № 3

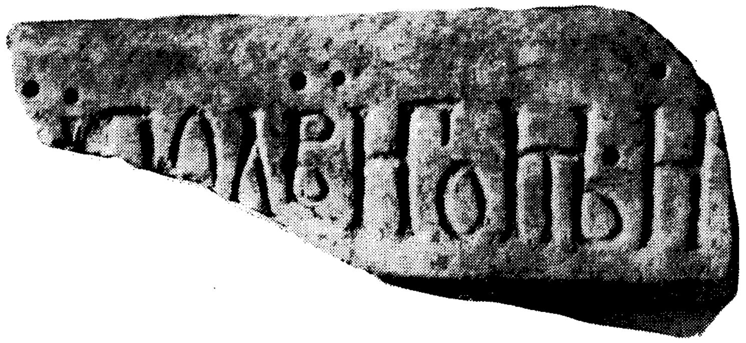

Обр. 21. Част от ктиторски надпис върху фрагмент от мраморна плоча от църква № 3

буквите Ъ и А и общото оформяне на Д и Б надписът се доближава до надписите от Шуменската крепост[17] и графитите по скалите в долината на Русенски Лом[18].

31. Фрагментирана мраморна плоча[19] с размери 23×8,2 см (обр. 21, 51 *16*). Намерена е в руините на църква № 3 до североизточния ъгъл. Върху лицевата ѝ страна има част от надпис. Опаката страна на мраморната плоча е издялана във форма на релефен триъгълник, за да бъде вградена по-удобно и стабилно. Лицевата повърхност е добре загладена и по-

---

[17] В. Антонова. Новооткрит старобългарски надпис от Шуменската крепост. — ИНМ-Ш, 4, 1967, с. 80, обр. 1.

[18] А. Василев. Цит. съч., 199—201, обр. 100, 101, 103, 104.

[19] С. Георгиева, В. Димова. Цит. съч., с. 15, обр. 15.

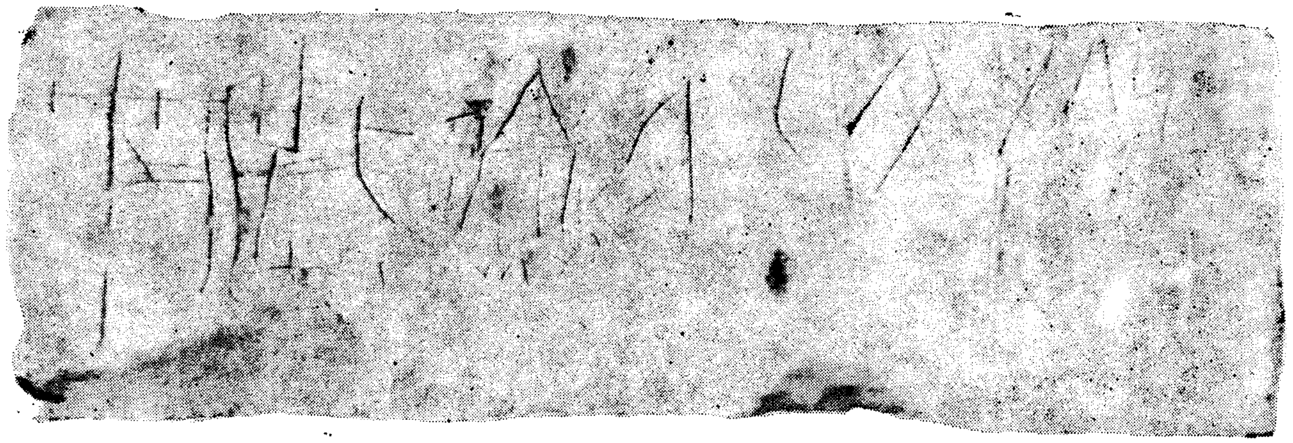

Обр. 22. Надпис върху варовиков блок от църква № 3

лирана, със скосени странични ръбове. Горният ръб е скосен с 1 см, а долният — с 3 см. Върху лицевата страна е врязан надпис в един ред, от който е запазена малка част. Надписът е продължавал вляво и вдясно върху липсващите части от мраморната плоча. Запазената част се чете по следния начин:

ПОДВНГО Ы Ь·Н.

Написан е с главно уставно писмо и добре оформени букви. В лигатури са буквите НГ и Ы Ь. По начина на изписване на някои букви той се доближава до надписите от патриаршията на Царевец в Търново[20]. Аналогии в това отношение има и с надписа от Враца[21]. Става дума за буквите В с разделени петлици и Ы с хоризонтална средна чертичка. По външно оформление и палеография надписът трябва да се причисли към надписите, написани на официалния писмен език на епохата. Вероятно той е излязъл от канцеларията на митрополита на Червен. Като ктиторски надпис той е взидан във фасадата на църква № 3, която е издигната в двора на феодалния замък. Датира се в XIII в.

32. Ситнозърнест варовиков блок с размери 35×18×11 см (обр. 22, 50 *7*). Произхожда от разрушенията на църква № 3. Върху загладената лицева повърхност има надпис, различни знаци и надраскани линии на два пласта. Първоначално е бил врязан кръст с двойни успоредни линии, чиито рамена завършват с по две симетрични дъгички и едно кръгче. В полетата между рамената на кръста е врязано с тънко острие обичайното съкращение горе І҃С Х҃С и долу NI КА. Под кръста се четат буквите ЄГѠѴѴ. . .ХЛ на гръцки език. В същия пласт има още много врязани с тънко острие знаци, линии и кръстове. Върху този пласт, без да се съобразяват с тяхното съществуване, са врязани дълбоко букви от едноредов надпис, които достигат височина 6 см. В началото вторият надпис започва с висок кръст(?), който заема цялата височина на лицевата страна. Отвесната хаста на кръста долу е раздвоена. Горната част на кръста може да се тълкува и като лигатура от три букви, от които само първата може да се определи като П (?). Следват дълбоко врязаните букви ЄДЛСѦⷮМ и лигатура от буквите ЛХЪ.

33. Част от варовиков корниз с торос. Размери 22×16 см (обр. 23, 51 *8*). Произхожда от цитаделата на средновековния град Червен. Върху тороса е издълбан надпис, от който са запазени само три букви. Врязването на буквите има триъгълно сечение. Те са в главно уставно писмо. Петлиците са ъгловати. В началото на корниза, в самия лом на камъка, е запазена малка част от отвесна хаста на буква. На второ място е буквата Б. Над нея е изписана буквата Г с малки размери. Над тях има част от сигла. Следва ясно четливата буква Н. Последната буква е Ь. Надписът вдясно не е продължавал, тъй като има следи от края на корниза. Необяснимо е свързването на Н с Ь. Допускаме, че каменоделецът е искал да издълбае буквата N, която би трябвало да стои на това място. Височина на запазените букви 4,5 см.

34. Отломък от варовиков блок с размери 20×11 см (обр. 24). В горния край има част от хоризонтална врязана линия. Вероятно тя е част от рамката, която е ограждала надписното поле. Частично са запазени две букви и една лигатура. На първия ред е лигатурата от буквите БЛ. Наклонената хаста на последната буква горе завършва с малка хоризонтална чертичка надясно. В долния край на хастата има малка петлица. На втория ред има част от ъгловата петлица. Възможното допълване тук е за буквата Р. На третия ред ясно се чете Ъ. Височина на буквите 3,5—4см.

Произхожда от цитаделата на средновековния град.

35. Част от варовиков блок с размери 26,5×16×13,5 см (обр. 25, 50 *5*). Произхожда от разкопките на цитаделата на средновековния град. По едната страна има полепнал хоросан. Върху грубо загладената лицева повърхност е запазена част от надпис в пет реда. Пред надписа е врязан кръстен знак с височина 9 см. Запазени са само по няколко букви от началото на всеки ред. На първия ред личат долните части на една буква, която може да бъде П. На втория ред е запазена сричката ГРѢ, която вероятно е от думата грешен. На третия ред е

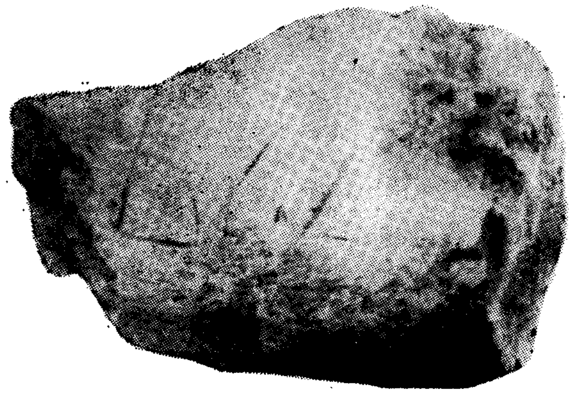

Обр. 23. Част от надпис върху варовиков корниз от цитаделата

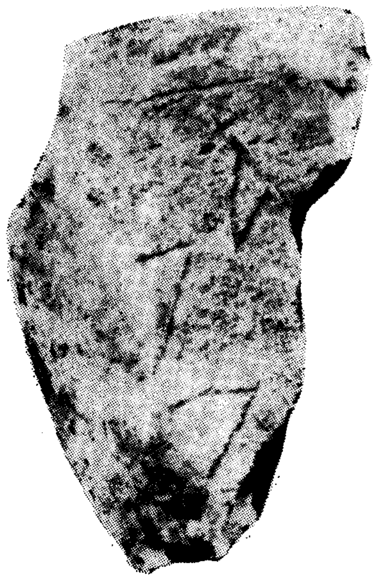

Обр. 24. Част от надпис върху варовиков блок от цитаделата

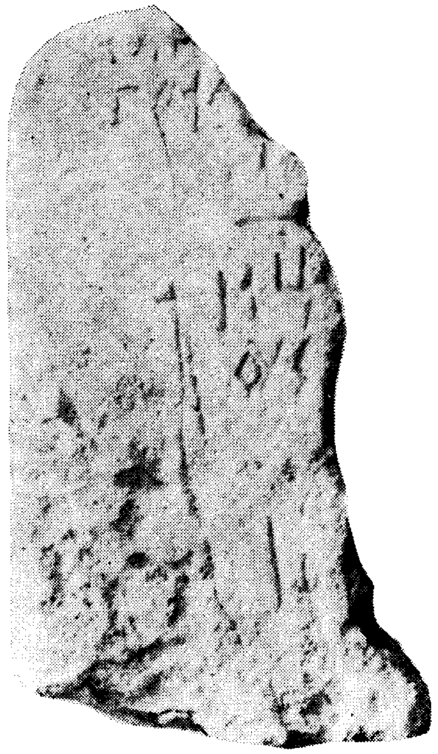

Обр. 25. Част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от цитаделата

Обр. 26. Част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от цитаделата

---

[20] Н. Ангелов. Среднобългарски надпис от патриаршията на Царевец. — ИАИ, 33, 1972, с. 300, обр. 1.

[21] В. Иванова. Цит. съч., с. 115, 138, обр. 39, 48.

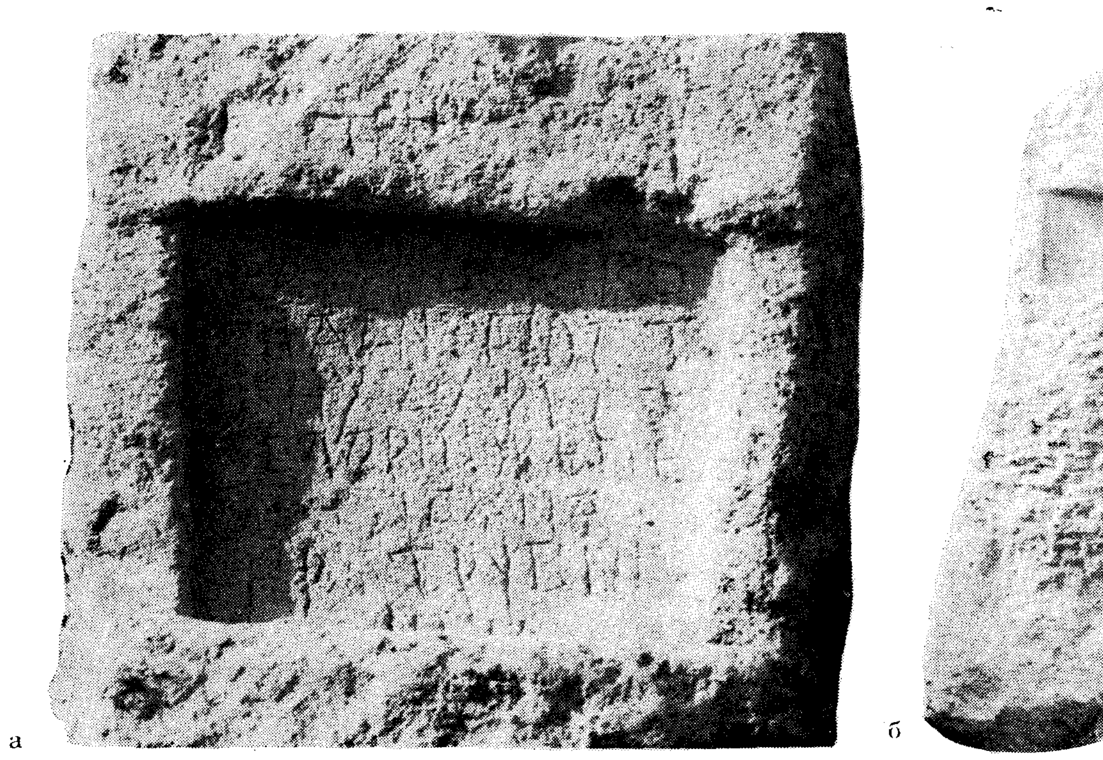

Обр. 27. а—б — надпис върху надгробен варовиков паметник от цитаделата

запазена малка част от отвесна хаста. На четвъртия ред има две букви $\overset{+}{\frown}$МЦ с кръст над тях и сигла. Вероятно те са от думата мъченици. На последния ред личат три букви ОУС. Височина на буквите 1,5—4 см.

36. Отломък от варовиков блок с размери 30×14,5×11 см (обр. 26, 51 *10*). Произхожда от разкопките на цитаделата на средновековния град. Върху добре загладената лицева повърхност са запазени незначителни части от надпис в пет реда. Височина на буквите 2—6 см. На първия ред е запазена частично само буквата Ѳ. На втория ред има кръстен знак, буквата П и до самия лом на камъка една отвесна хаста. На третия ред са врязани дълбоко само три букви АЄР. На четвъртия ред са врязани с много тънко острие РОБА. В началото на петия ред има лигатура от буквите ША и накрая Р.

37. Фрагментиран надгробен паметник, изработен от ронлив и шуплест варовик (обр. 27, 50 *4*). Височина 117 см, ширина горе 37 см, долу 28 см, дебелина горе 21 см, а в долния край 42 см. Намерен е между руините на източната крепостна стена на цитаделата на средновековния Червен. Необработената долна част на паметника показва, че той е бил забит в земята. Има грубо оформена паралелепипедна форма. В най-горната част на лицевата страна има следи от отвесното рамо на широк равнораменен релефен кръст с раздвоени краища. В горната половина под релефния кръст има дълбоко врязано надписно поле във форма на обърнат трапец. В него има много повреден надпис в шест реда. Между релефния кръст и надписното поле също са останали следи от едноредов надпис. Самото надписно поле е със следните размери: височина 20 см, ширина 21 и 25 см. Надписното поле е вдълбано от трите страни на 2,5 см, а в долната страна на 7 см. Височина на буквите 1,3—2,7 см.

Повечето от буквите в едноредовия надпис под релефния кръст са напълно изтрити. По същите причини не могат да се разчетат и няколко букви в средата на първия ред от големия надпис, както и в началото на втория и петия ред. Това се дължи на изветрянето и изронването на варовика.

В началото на едноредовия надпис едва се чете личното местоимение за 1 л. ед. ч. † АЗЪ. След разстояние за една буква има лигатура от буквите ПР. След лигатурата по-четлива е буквата Н. Накрая на реда се разчитат още три букви КГѦ.

В началото на първия ред в надписното поле има кръстен знак. Следват буквите АПАН. Две или три букви са напълно заличени и в края на първия ред са запазени четири букви: СОВО. Вторият ред започва със съмнителна лигатура от буквите НГ. Следващите букви до края на реда са по-четливи: НДЬНЄПОЧТ. В третия ред всички букви са ясни и четливи: АВНХЪХРЪСТ. Четвъртият ред също не затруднява разчитането на врязаните букви ЪМАРНІЖЄНЄ. В началото на петия ред три или четири букви са напълно заличени. Само в началото на реда едва личи една отвесна дъгичка. Следват още пет ясни букви АСѦНѦ. На шестия ред се разчитат буквите ЦРѦ ТРУВННЪ.

В ръба на вдлъбнатото поле под шестия ред има следи от пет букви и две хоризонтални чертички, които също могат да бъдат части от букви.

Целият надпис се разчита по следния начин:

I. Едноредов надпис † АЗ(Ъ) . . . ПРН . . .
. . . КГѦ

II. В надписно поле † АПАН . . . . . СОВО
НГН ДЬНЄ ПОСТ
ДВНХЪ ХРЪСТ
Ъ МАРНІ ЖЄНЄ
С . . . АСѦНѦ
ЦРѦ ТРУВННЪ.

Надписът на надгробния паметник започва с лично местоимение в 1 л. ед. ч. Останалата част от едноредовия надпис, както и първият ред от главния надпис с началото на втория ред вероятно са съдържали името на лицето, което е поставило надгробния паметник, мястото и деня на събитието. Това се подсказва от думата ДЬНЄ, която е в род. падеж ед. ч. и означава времето на действието. Останалата част от надписа на втория, третия и четвъртия ред е ясна. Тук думата ХРЪСТЪ трябва да се чете КРЪСТЪ. Тя е във вин. падеж. Последните две думи са в дат. падеж и означават кому е поставен паметникът. Липсващата част от началото на петия ред се отнася към следващите две думи АСѦНѦ ЦРѦ, които би трябвало да са в род. падеж. Вероятно малката носовка е употребена вместо Ѣ. Тези две думи са употребени, за да означат времето, когато е умряла Мария. То се свързва с царуването на първия български владетел от Второто българско царство Асен I. Последните седем букви от надписа на шестия ред, свързани по място с предходните две думи, затрудняват много разчитането на думата, която образуват. Трите основни съгласни в тази дума ТРН са същевременно основни съгласни на името на българската столица през средновековието ТРЪНОВЪ.

В палеографско отношение надписът има някои особености, които го отличават от останалите и улесняват неговото по-точно датиране. Изписването на буквата А с горна хоризонтална чертичка и петлица надолу е белег на архаичност. Аналогии могат да се посочат в надписа на Иван Владислав[22] и отчасти в надписа от Калугерица[23]. Буквата В е с неразделени ъгловати петлици. Тя напомня надписите от Шуменската крепост[24]. Хоризонтална чертичка в горната си част имат и буквите С,Д,Є,Ѧ. Оформянето на буквата Д с горна хоризонтална чертичка и прави страничн хасти има паралели също в надписа на Иван Владислав[25]. Много характерно е изписването на буквата М. Тя има хоризонтални чертички в горните два ъгъла, както и много широка дъговидна средна част. По същия начин тази буква се среща в надписа на Иван Владислав[26], отчасти в надписа на Мостич и в Самуиловия надпис[27].

Тези палеографски особености, които са белег на архаичност, дават възможност надписът да се датира твърде рано в сравнение с останалите надписи от цитаделата на Червен. За по-точното датиране на надписа има значение името на българския владетел цар Асен. Не са без значение обстоятелствата, при които е намерен надписът. Паметникът е с изчукан и почти заличен кръст. Употребен е като строителен материал в източната крепостна стена на цитаделата. Следователно той е взет от некропола и е употребен вторично. Това означава, че некрополът е престанал да бъде използуван или гробът е бил забравен от близките на погребаната.

През епохата на Второто българско царство са известни двама владетели с името Асен. Обикновено Иван Асен II в писмени и лапидарни паметници се титулува по следния начин: Асен цар, син на стария цар Асен. От многобройните документи е достатъчно да се споменат само Търновският надпис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и Житието на патриарх Иоаким I[28].

Въз основа на казаното дотук смятаме, че надгробният надпис на Мария от Червен може да се датира във време, свързано с царуването на Асен I — края на XII в.

---

[22] Й. Заимов. Битолският надпис на Иван Владислав. С., 1970, с. 35.

[23] К. Миятев. Старобългарски надпис при с. Калугерица. — Сб. Дякович, 1927, 319—325.

[24] В. Антонова. Цит. съч., с. 80, обр. 1.

[25] Й. Заимов. Цит. съч., с. 38.

[26] Пак там, с. 43.

[27] Пак там, прил. 6, 7.

[28] В. И. Златарски. История на Българската държава през средните векове. 3. С., 1972. Притурка. Търновският надпис на Иван Асен II, 587—596; И. Снегаров. Неиздадени старобългарски жития. — ГДА, 3, 1953—1954, 162—168.

МОНОГРАМИ, ЗНАЦИ И БУКВИ ВЪРХУ ДЪНА НА ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ

1. Дъно на глинен съд, украсено със сграфито техника (обр. 28). Върху опаката страна на дъното след изпичането на съда е врязан с острие знак, който може да бъде буквата Х. Двете наклонени хасти не се пресичат под прав ъгъл. Едната е повторена, тъй като първия път врязването не е било достатъчно дълбоко. Намерено е по време на археологически разкопки на цитаделата на средновековния град Червен.

Диам. на дъното 7,3 см, вис. на буквата 2,5 см.

2. Фрагментирано дъно на глинен съд, украсен със сграфито техника (обр. 29). Вътрешната повърхност е с бяла ангоба и безцветна глеч. В ангобата преди изпичането на съда на дъното е гравиран монограм от името Михаил $\overset{\text{Х}}{\text{М}}$І. Буквата Х е надписана върху М. При гравирането отвесните хасти са повторени и надебелени. В двата края те са ограничени с по една хоризонтална чертичка. Подобно изписване на буквата М се среща в надписа от Батошево[29].

Намерено е по време на археологически разкопки на цитаделата на средновековния град Червен.

---

[29] В. Иванова. Цит. съч., с. 115. обр. 39.

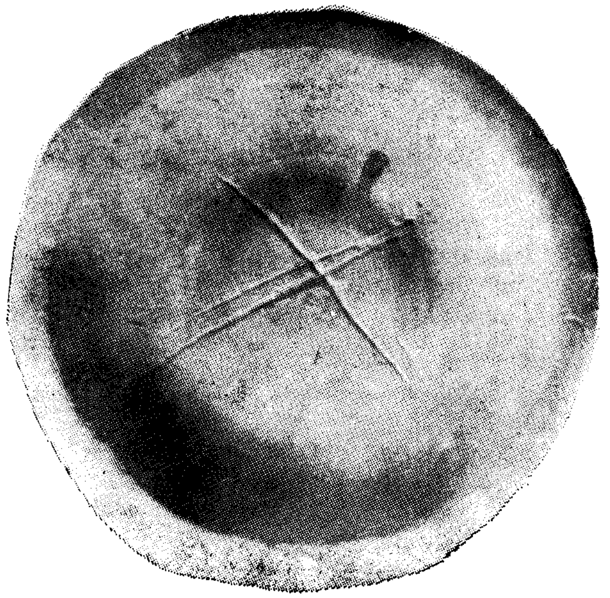

Обр. 28. Знак върху дъно от глинен съд от цитаделата

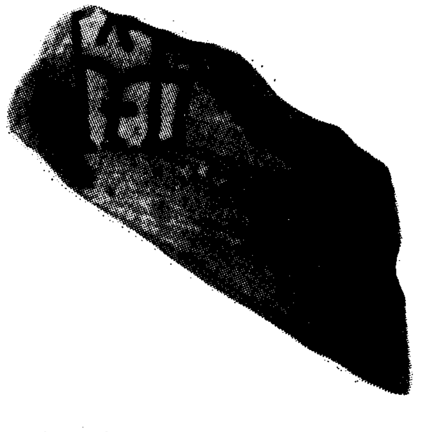

Обр. 30. Монограм върху фрагмент от глинен съд от цитаделата

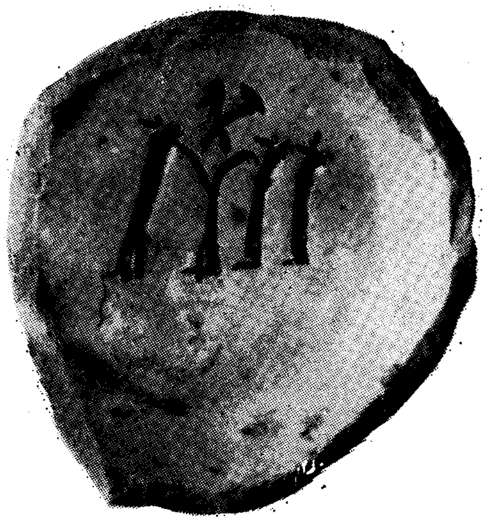

Обр. 29. Монограм върху дъно от глинен съд от цитаделата

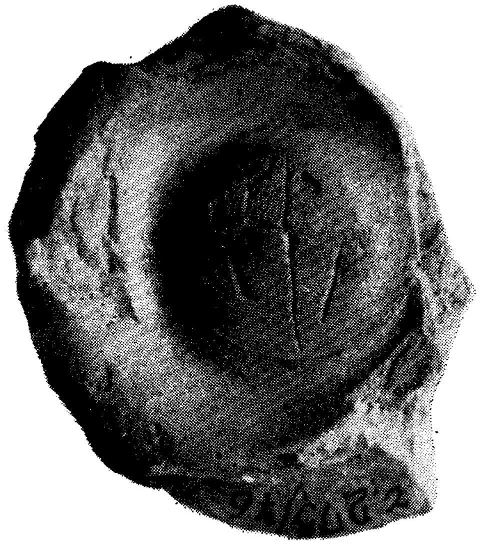

Обр. 31. Монограм върху дъно на глинен съд от цитаделата

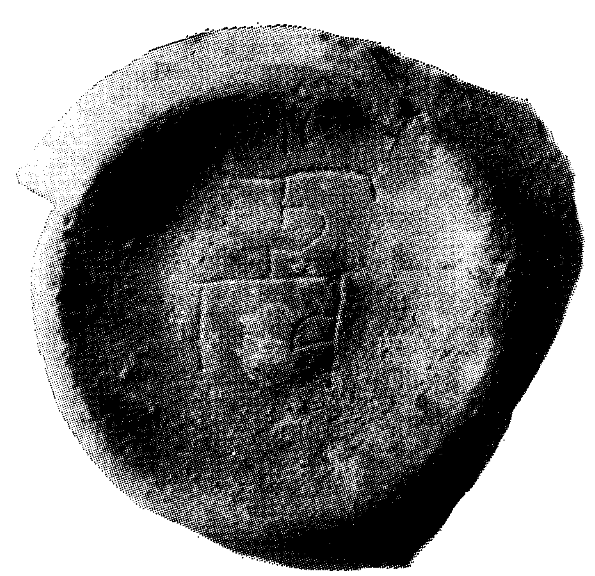

Обр. 32. Монограм върху дъно на глинен съд от цитаделата

Диам. на дъното 4,5 см, вис. на монограма 2,8 см.

3. Част от стените на глинен съд, украсен със сграфито техника (обр. 30). Върху вътрешната повърхност на съда преди изпичането му е гравиран сложен монограм. Той се състои от три букви, свързани в лигатура. Основната буква е 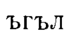, а над нея са запазени две чертички под ъгъл, които могат да бъдат само от буквата Х. С буквата 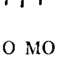 е свързана още една буква, която трудно може да се възстанови. Може да се приеме евентуално за буквата Н. В такъв случай монограмът ще означава името Михаил. Средната, по-къса хаста на буквата 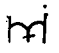 е украсена с малка хоризонтална чертичка. Подобно изписване на тази буква се среща в надписа от Кричим[30], а също и в надпис от Патриаршията на Царевец в Търново[31].

Намерен по време на археологически разкопки на цитаделата на средновековния град Червен.

4. Фрагментирано дъно от глинен съд, украсен със сграфито техника (обр. 31). Върху опаката страна на дъното след изпичането на съда е врязан с острие сложен монограм, който се състои от три букви. В центъра е буквата Ѧ с дълга отвесна хаста и голяма, недобре оформена петлица. До петлицата на Ѧ горе е допряна буквата Ȣ. От дясната страна е прибавен прав ъгъл, който с отвесната хаста на Ѧ образува буквата П.

Намерено по време на археологическите разкопки на цитаделата на средновековния град Червен.

Диам. на дъното 7,5 см, вис. на монограма 2,8 см.

5. Дъно от глинен съд, украсен със сграфито техника (обр. 32). Върху опаката страна на дъното след изпичането на съда с острие е врязан сложен монограм. В основата му се намира широка буква П. В нея към втората отвесна хаста е врязана петлицата на буквата Ѧ. Над буквата П се намират Р и Б, които са комбинирани със знак за съкращение. Буквата Р с отвесната си хаста се свързва с хоризонталната чертичка на П. Най-горе, несвързани с монограма, са разположени кръст и буквата С. Според нас този монограм може да се развие в израза РАБЪ ПАВЄЛЪ.

Намерено е по време на археологическите разкопки на цитаделата на средновековния град Червен.

Диам. на дъното 6,5 см, вис. на монограма 3 см.

КРЪСТОВЕ, ЖИВОТНИ И ДРУГИ ЗНАЦИ

Кръстният знак не е принадлежал само на църквата. Той бил поставян като знак в началото на лапидарни надписи, както и върху държавни и светски писма и документи. Като символичен знак го намираме в надписите, но се употребява и самостоятелно. Среща се в началото на различни надписи, като се започне от Омуртаговия надпис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново през епохата на Второто българско царство и през османското робство. Кръст има в началото на Търновския надпис на Иван Асен II от 1230 г., в Кричимския надпис, в надписа от Асеновград, в Хрелювия надпис в Рилския манастир, в надписа от Калугерица, Шуменски окръг, от XIV в., в Търновския царски надгробен надпис от 1388 г., в надписите-графити върху каменни блокове по външните стени на църквата „Св. Георги“ в с. Старо Нагоричино и др. Грамотите на българските царе от Второто

---

[30] А. Маргос. Кричимският надпис. — МПК, 1965, № 4, с. 4, обр. 1.

[31] Н. Ангелов. Среднобългарски надпис. . . , с. 300, обр. 1; Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. — В: Царевград Търнов, 3, 1980.

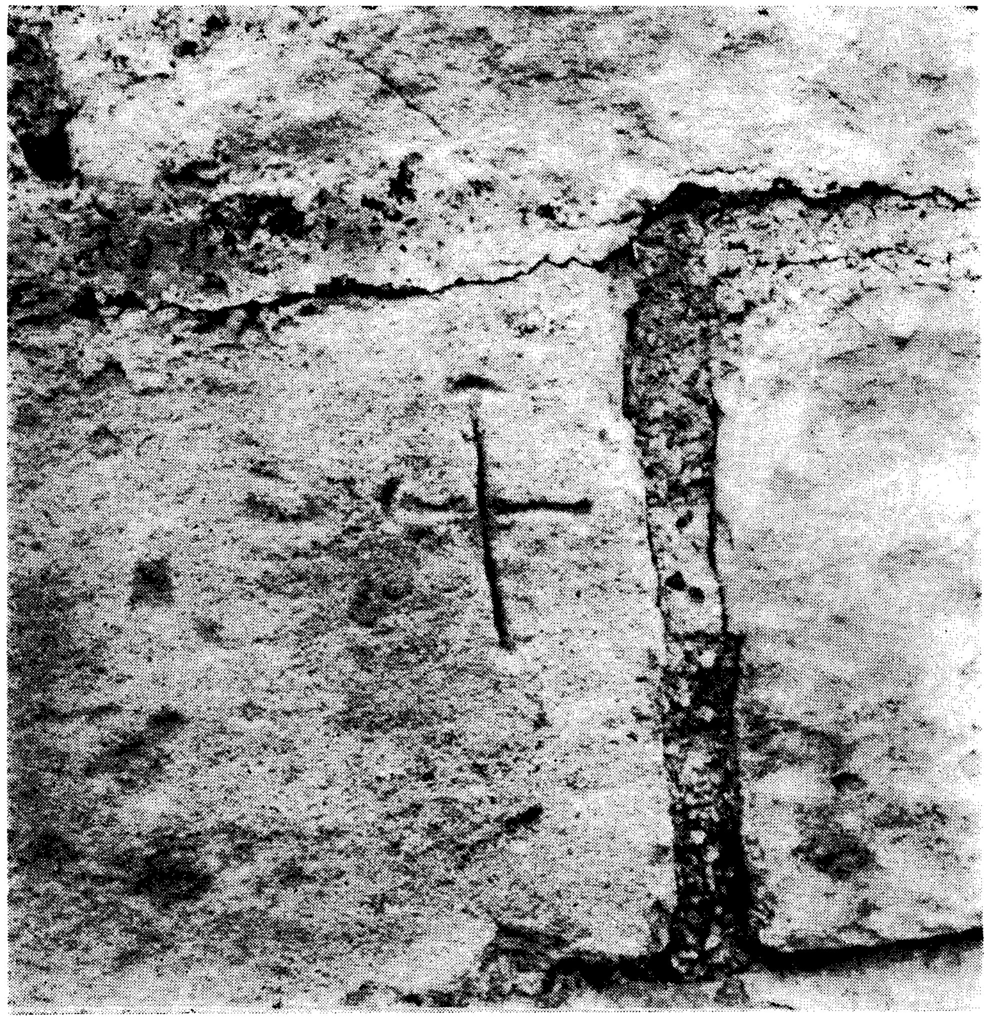

Обр. 33. Равнораменен кръст върху варовиков блок от църква № 4

българско царство за дарения или предоставяне на особени права от царската канцелария започват винаги с кръстен знак за достоверност и автентичност.

В средновековния град Червен намираме кръста като религиозен знак, врязан върху каменни блокове по стените на всички църковни сгради. Освен това кръстният знак се среща и в началото на различни лапидарни надписи — както надгробни, така и обикновени. Преобладават врязаните кръстове по външните стени на църковните постройки, но те се срещат понякога и върху вътрешните фасади.

Съществува голямо разнообразие на форми, размери и начин на врязване по варовиковите блокове и различни архитектурни елементи и детайли. Трябва да се отбележи още един факт, който не е без значение. Върху един и същ каменен блок са врязани по няколко кръстни знака. В Червен кръстове, врязани върху каменни блокове, се срещат в повечето случаи само в църковните сгради. Само един каменен блок с врязани кръстове е намерен от вътрешната страна на източната крепостна стена. Не е изключено той да произхожда от една малка църква, чиито основи са разкрити близо до източната крепостна порта.

Вероятно врязването на кръстни знаци върху каменни блокове, употребени при построяването на църковни сгради, е ставало предварително при подготовката на строителните материали.

Каменните блокове с врязани по лицевата им повърхност кръстове са групирани според мястото на намиране.

1. Варовиков блок, намерен при разкопките на църква № 4. Върху полузагладената повърхност на една от страните му е издълбан с широк жлеб равнораменен кръст, чиито рамена завършват с по една кръгла трапчинка. При врязването на кръста се забелязва стремеж у каменоделеца да се получи триъгълно сечение на среза. Около кръста са врязани и надраскани с острие различни линии, чиито форма и предназначение не могат да се изяснят.

Обр. 34. Четири кръста върху варовиков блок от църква № 4

Обр. 35. Равнораменен кръст върху фрагментиран варовиков блок от църква № 4

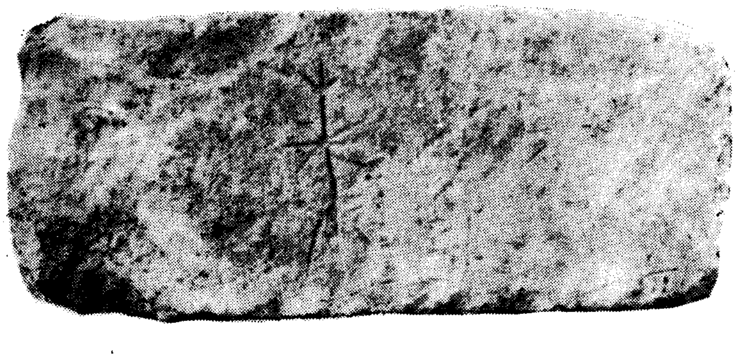

Обр. 36. Кръст, знаци и букви върху фрагментиран варовиков блок от църква № 4

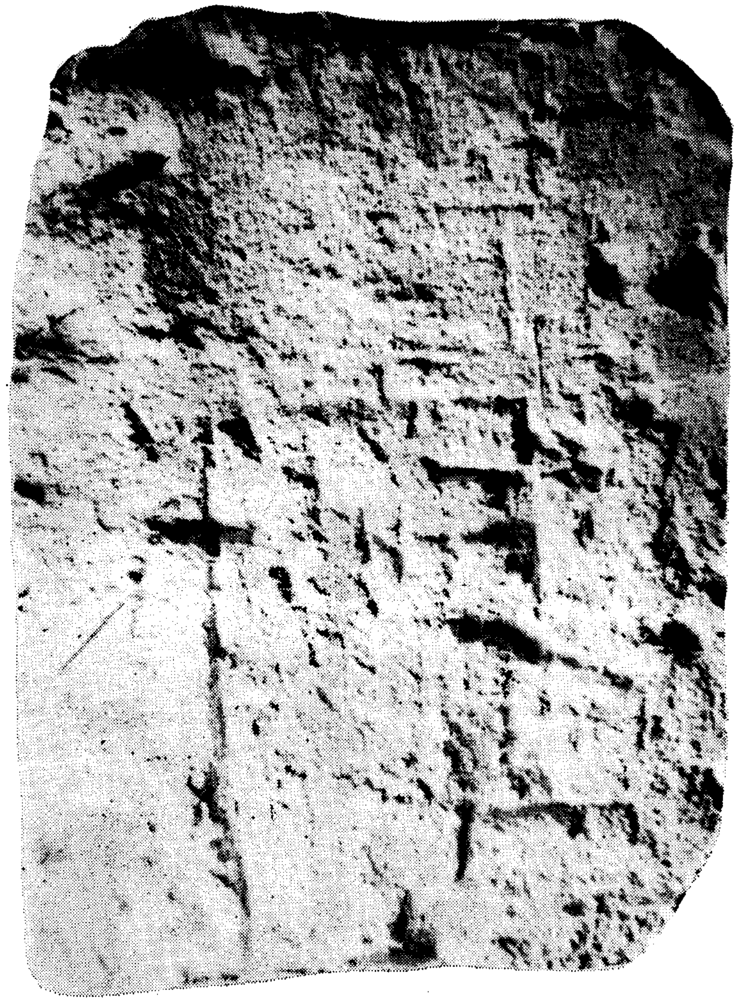

Обр. 37. Два кръста върху варовиков блок от църква № 2

Кръстът има размери 6,5×6,5 см. Ширина на врязването 0,5 см,

2. Варовиков блок, взидан в южната външна фасада на църква № 4 под цокловия корниз на четвъртия ред каменни блокове, броени от нивото на терена (обр. 33). Размери 30×17 см. Върху лицевата му страна е врязан с широк и дълбок жлеб един равнораменен кръст 7×7 см.

3. Варовиков прешлен за полуколонка, взидан във втората полуколонка на изток по южната фасада на църква № 4. Диаметър 38 см,

Обр. 38. Кръст върху варовиков блок от църква № 2

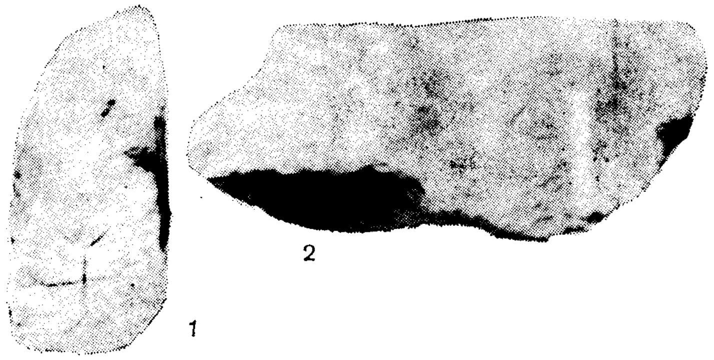

Обр. 39. *1* — отломък от варовиков блок с равнораменен кръст от църква № 3; *2* — отломък от варовиков блок с врязан знак и две букви от църква № 3

височина 26 см. Върху лицевата страна на прешлена са надраскани с острие нечетливи знаци и разнопосочни чертички.

4. Варовиков блок, взидан в северната външна фасада на църква № 4 (обр. 34). Размери 71×26 см. Върху загладената лицева страна са врязани с тънко острие четири кръстни знака. Първите три са заградени с окръжности

Обр. 40. Знак върху варовиков блок от църква № 3

или полукръгове, направени с много тънко острие. Първият кръст има размери 5×4 см. Върховете на рамената му са разклонени с по три чертички. Долу кръстът се опира на две хоризонтални чертички, които служат за подставка. Вторият кръст е с размери 11×7 см. Има коса чертичка през долната част на отвесната хаста. Третият кръст е най-голям: висок 18 см и широк 11,5 см. Четвъртият кръст е равнораменен — 5×5 см.

5. Фрагментиран варовиков блок с размери 37×17×24 см (обр. 35). Намерен между руините при външната страна на апсидата на църква № 4. Върху лицевата страна, която е грубо загладена, има врязан равнораменен кръст с раздвоени краища на раменете. Размери 4,5×4,5 см. В пространството под кръста са надраскани линии и знаци, които са много нечетливи. Върху същата страна на варовиковия блок има петна от хоросанова мазилка. Това свидетелствува, че той е бил употребен във вътрешното лице на църквата, което е било измазано.

6. Фрагментиран варовиков блок с размери 40×17×10 см (обр. 36). Произхожда от южната външна фасада на църква №4. Върху грубо загладената лицева страна е врязан с острие кръст, чиято отвесна хаста е разклонена в двата края с по три чертички, а хоризонталните рамена представляват три лъча, които излизат от центъра. Размери 10,5×4,5 см. От дясната страна има слаби следи от надраскани с острие знаци и букви.

7. Варовиков блок с размери 16×20 см, намерен в развалините на църква № 2 (обр. 37). Върху грубо загладената лицева страна са врязани удължени два кръста. Първият е висок 11,5 см, а вторият — 8,5 см. Врязани са с широки 0,3 см жлебове. Долните рамена на двата кръста са пресечени с по една коса чертичка. Под втория кръст е врязана подставка във форма на широка буква П. Между двата кръста едва се забелязва врязаната буква N, висока 1,4 см. Около първия кръст има врязани трудно четливи линии и знаци.

8. На южната фасада на църква № 2 в

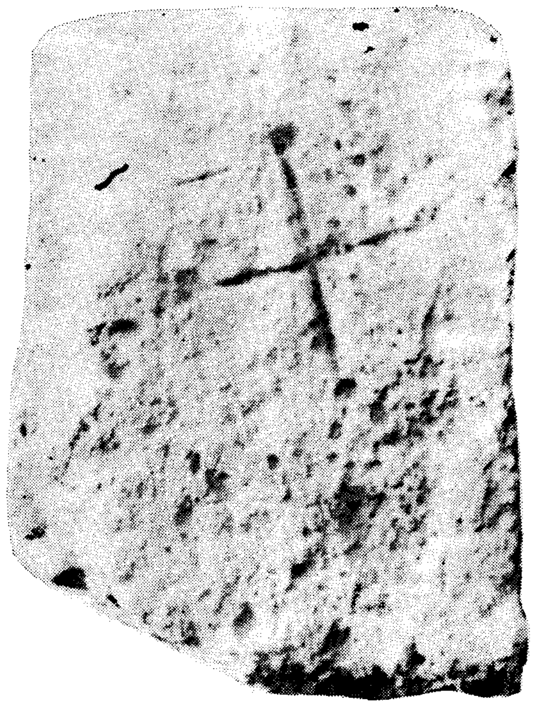

Обр. 41. Равнораменен кръст върху част от варовиков блок от църква № 3

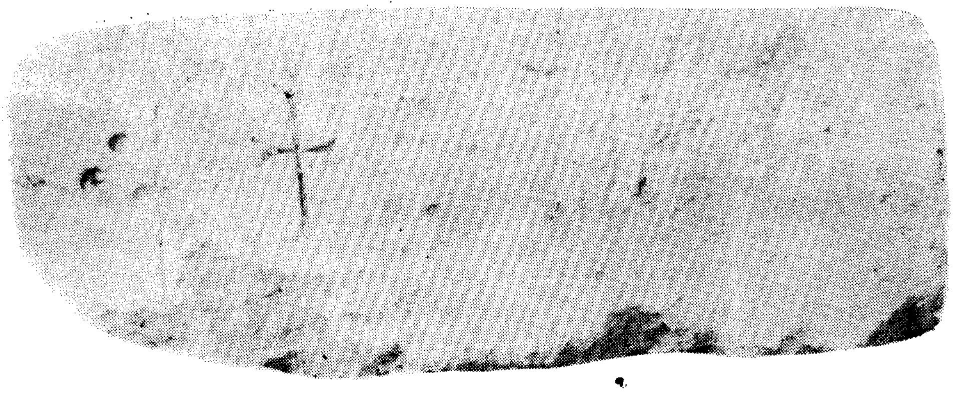

Обр. 42. Два кръста и знаци върху фрагментиран варовиков блок от църква № 3

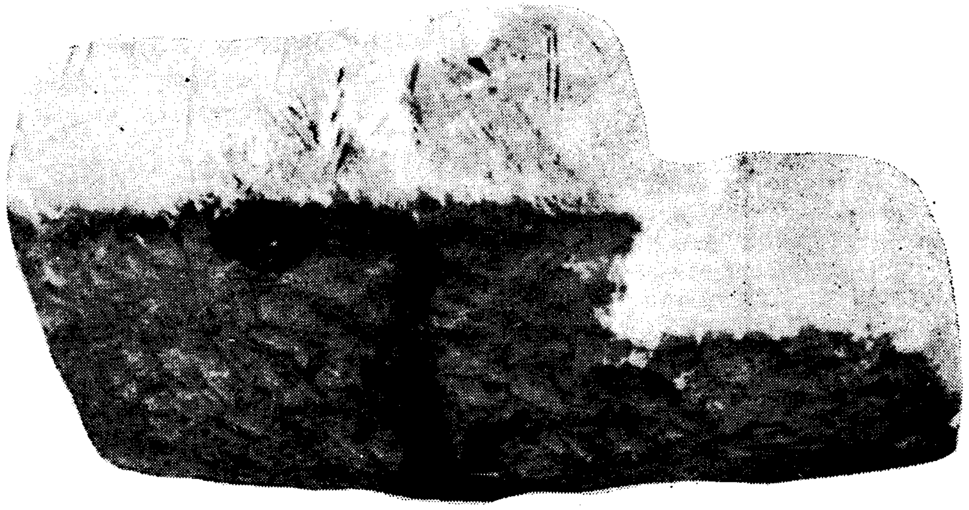

Обр. 43. Профилиран варовиков блок с пет врязани кръста от църква № 3

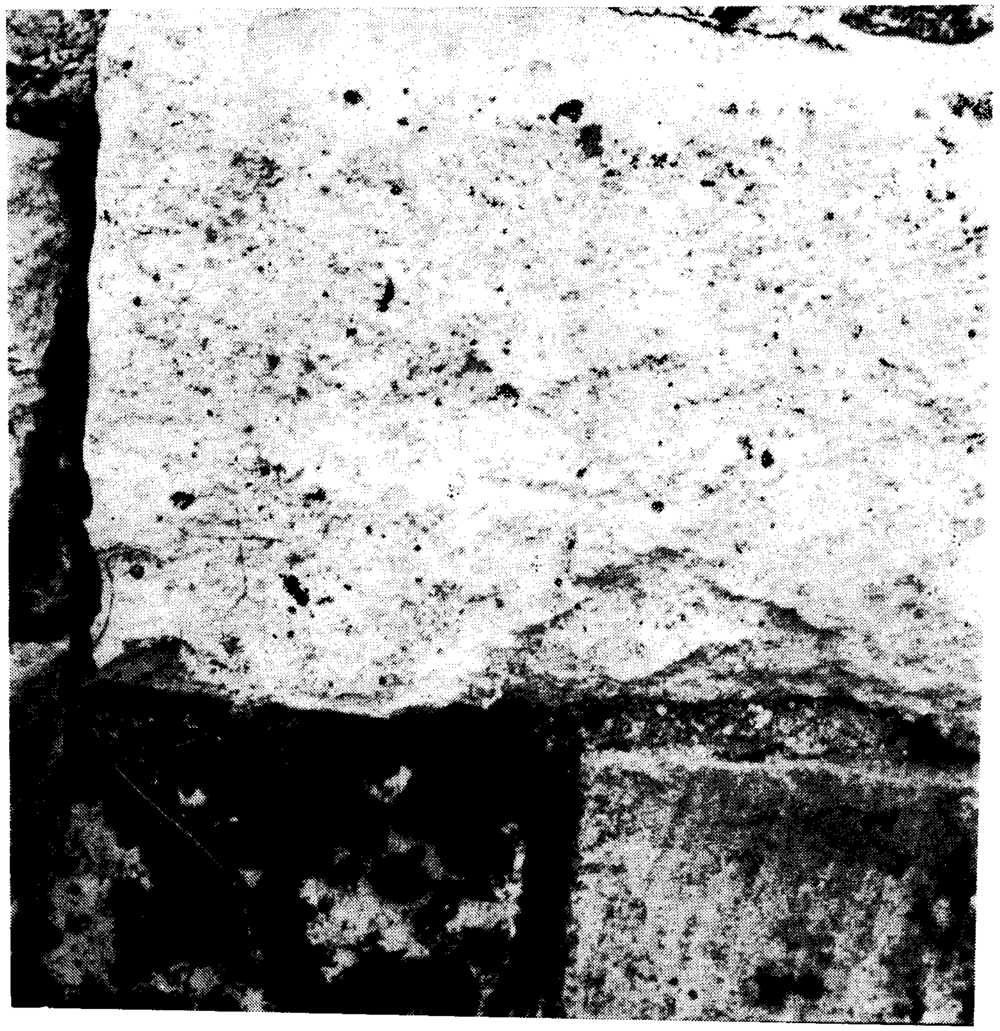

Обр. 44. Два равнораменни кръста върху варовиков блок от църква № 3

първата аркирана ниша от изток на запад в първия ред зидария над цокловия корниз е взидан варовиков блок с размери 66×31 см (обр. 38). Върху добре загладената лицева страна е врязан кръст. Отвесните рамена са разклонени в края с по три къси чертички. Врязването на кръста е дълбоко, с триъгълно сечение на жлеба. Размери на кръста 17×14 см.

9. Отломък от варовиков блок с размери 14,5×10 см (обр. 39 *1*). Върху загладената лицева повърхност е врязан равнораменен кръст с размери 5,5×5,5 см. Рамената на кръста на края са разклонени с по три къси чертички. Долу, вдясно от кръста, са врязани три нееднакви по дължина линии. Намерен в руините на южната стена на църква № 3.

10. Отломък от варовиков блок с неправилна форма. Размери 20×18 см. Произхожда от църква № 3 (обр. 39 *2*). Запазена е малка част от загладената лицева страна. Върху нея с острие дълбоко е врязан знак, който има яйцевидна форма, с вписан в него кръст. Височина 3,7 см, ширина 2,7 см, дълбочина на врязването 0,2 см. От лявата страна на този знак са врязани различни линии и знаци, два от които наподобяват буквите Г и Ж.

11. Варовиков блок с размери 30×23×15 см (обр. 40). Произхожда от западната фасада на църква № 3. Върху загладената лицева страна е врязан знак във формата на ромб с вписан кръст. Страната на ромба е дълга 5,5 см.

12. Част от варовиков блок със грубо загладени страни. Произхожда от северната стена на църква № 3 (обр. 41). Върху лицевата страна е врязан равнораменен кръст. Рамената му завършват с по едно кръгче. Размери на блока 28,5×26 см. Кръстът е висок 10 см.

13. Фрагментиран варовиков блок с размери 39×31×15 см (обр. 42). Произхожда от западната стена на църква № 3. Върху лицевата му страна, висока 15 см, са врязани дълбоко два кръста. Върховете на рамената им са

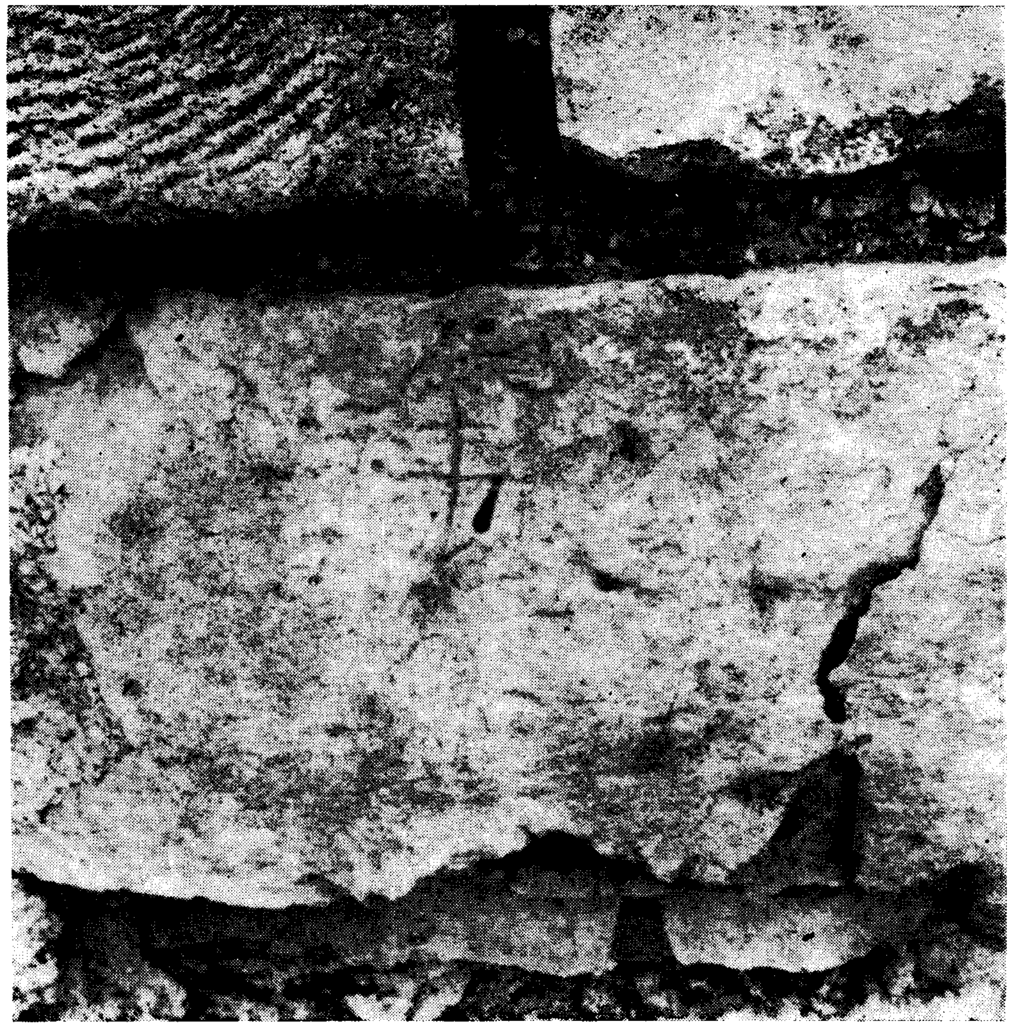

Обр. 45. Двоен кръст с коса чертичка върху варовиков блок от църква № 3

разширени и разклонени на две. Първият кръст е висок 6,5 см и широк 3,5 см. Основата му долу завършва с врязана хоризонтална подставка. Вторият кръст е равнораменен — 5,5 см.

14. Профилиран варовиков блок с размери 62×35×15 см (обр. 43). Произхожда от източната фасада на църква № 3. Върху лицевата страна са врязани с острие пет кръста. Някои от тях са недовършени. Върху същата страна има различни врязани линии и точки. На лявата страна са врязани две успоредни отвесни линии с дължина 5 см. Между тях има редица от пет малки трапчинки. Врязан е дълбоко и кръст с размери 7,5×3,5 см. Отвесната му хаста е повторена няколко пъти. Врязан е също дълбоко кръст със запазена височина 5 см. Почти през цялата ширина на лицевата страна на блока е врязан висок кръст (до 15 см). Дълбоко е врязан друг кръст с триъгълен жлеб и разклонен на три долен край, висок 10 и широк 9 см. Последният кръст е врязан на десния край на лицевата страна с двойни успоредни линии. Върховете на рамената му са разклонени с по четири къси чертички. Размери 8×6 см.

15. Варовиков блок, взидан в северната външна фасада на църква № 3 на разстояние 2 м от северозападния ъгъл. Размери 55×25 см (обр. 44). Върху грубо загладената лицева повърхност са врязани два равнораменни кръста. Първият е врязан с тънко острие и има размери 3,5×3,5 см, а вторият е врязан с широко острие и има размери 7×7 см. Върховете на рамената на първия кръст са разклонени с по две къси чертички.

16. Варовиков блок, взидан в северната външна фасада на църква № 3. Размери 63×17 см. Върху лицевата страна е врязан с острие знак от надраскани пресичащи се линии.

17. Варовиков блок, взидан в северната стена на наоса на църква № 3. Размери 57,5×

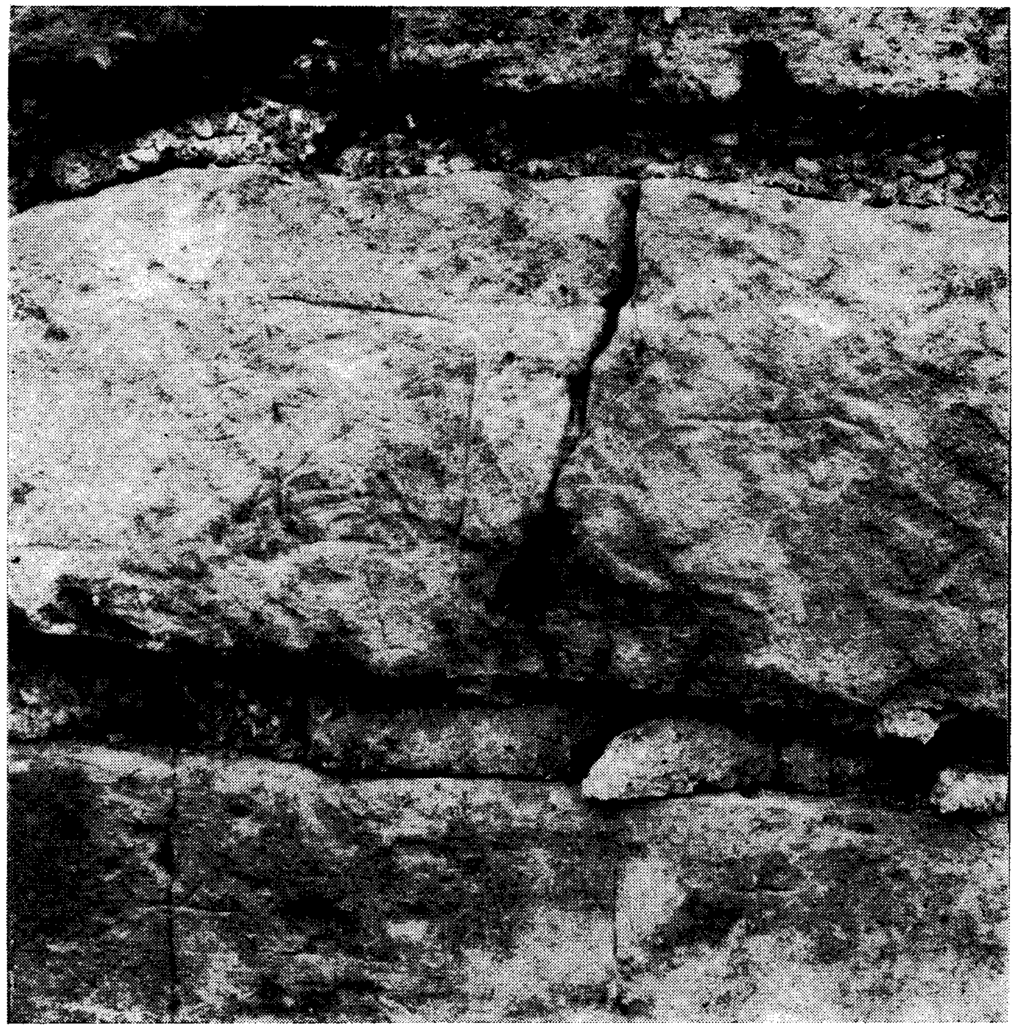

Обр. 46. Врязан неправилен четириъгълник върху варовиков блок от църква № 3

20 см. При измазването и стенописването на църквата блокът е бил заличен. Върху него има още остатъци от хоросанова мазилка. Върху грубо загладената лицева страна е врязан с острие кръст с размери 8×6 см. Долу една хоризонтална чертичка служи за подставка. Трите рамена завършват горе с по една дъгичка.

18. В южната външна фасада на църква № 3 е взидан варовиков блок с размери 30×16 см (обр. 45). Външната му страна е зачервена от пожар и напукана. Върху лицевата страна е врязан двоен кръст с една коса чертичка през долната част на отвесната хаста. Горе кръстът е ограничен с дъгичка, а долу се раздвоява. Под кръста е врязан малък кръг с отвесен диаметър. Наоколо има трудно четливи черти и знаци. Кръстът е с размери 5×3 см.

19. Варовиков блок, взидан в южната фасада на църква № 3 (обр. 46). По повърхността му има следи от пожар. През средата има вертикална пукнатина. Размери 60×13 см. Върху грубо загладената лицева повърхност е врязан с острие знак във форма на неправилен четириъгълник с размери 7×6 см. В него и наоколо има трудно четливи знаци, линии и др.

20. Варовиков блок, взидан в южната външна фасада на църква № 3. Размери 60×14 см. Върху грубо загладената му лицева страна са врязани с острие три едва забележими кръста. Височината им е различна — съответно 6,5 см, 3,5 см и 2 см. Лицевата повърхност е изронена и изветрена поради опожаряване на сградата.

21. Варовиков блок, взидан във вътрешната страна на апсидата на църква № 3 (обр. 47). Размери 40×14 см. Върху грубо загладената лицева страна е врязан кръст, чиито рамена на края завършват горе с малка дъгичка, двете хоризонтални хасти с по един кръг и отвесен диаметър. Вляво от кръста до самия ръб на блока се очертават контурите на друг кръст. Вляво има други трудно четливи линии и знаци. По лицевата повърхност на блока и на съседните има полепнал хоросан, остатъци от измазването на църквата.

Обр. 47. Кръст и кръгове върху варовиков блок от църква № 3

22. Секторен варовиков блок от сводеста конструкция с размери 24×19,5×9 см (обр. 48). Върху вътрешната страна на дъгата е врязан с острие кръст, чиито краища на раменете са разклонени с по три чертички. Размери 103×4 см. Около кръста има 24 трапчинки, направени с острие. По лицевата повърхност на секторния блок е полепнала хоросанова мазилка. Намерен при разкопките на църква № 3.

23. Варовиков блок, взидан във вътрешното лице на северната стена на наоса на църква № 3 (обр. 49). Размери на блока 47×18 см. Върху загладената лицева повърхност на блока с острие са врязани контурите на четирикрако животно в спокоен ход наляво. Фигурата е изобразена линеарно чрез дълбоко врязване. Подобни изображения се срещат често в нашата страна — върху каменни блокове на крепостни стени и църкви, по скалите около скални църкви и манастири. Те представляват най-често ловни сцени или само отделни животни. В повечето случаи те са от времето на Първото българско царство. Открити са в Плиска[32], Преслав[33], Орешак[34], Шуменското плато[35], Мадара[36] и на много други места.

[32] К. Шкорпил. Рисунки на камнях и кирпичах и скульптурные фрагменты. — ИРАИК, 10, 1905, с. 281 сл., табл. 4, 5; С. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, 3, 1949, с. 177, обр. 77.

[33] Л. Огненова. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. — РП, 4, 1950, с. 195.

[34] В. Миков. Скални изображения от България. — ИАИ, 5, 1929, с. 303.

[35] С. Маслев. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. — ИАИ, 26, 1963, обр. 2.

[36] Сб. Мадара, 2, 1936, с. 84, 85.

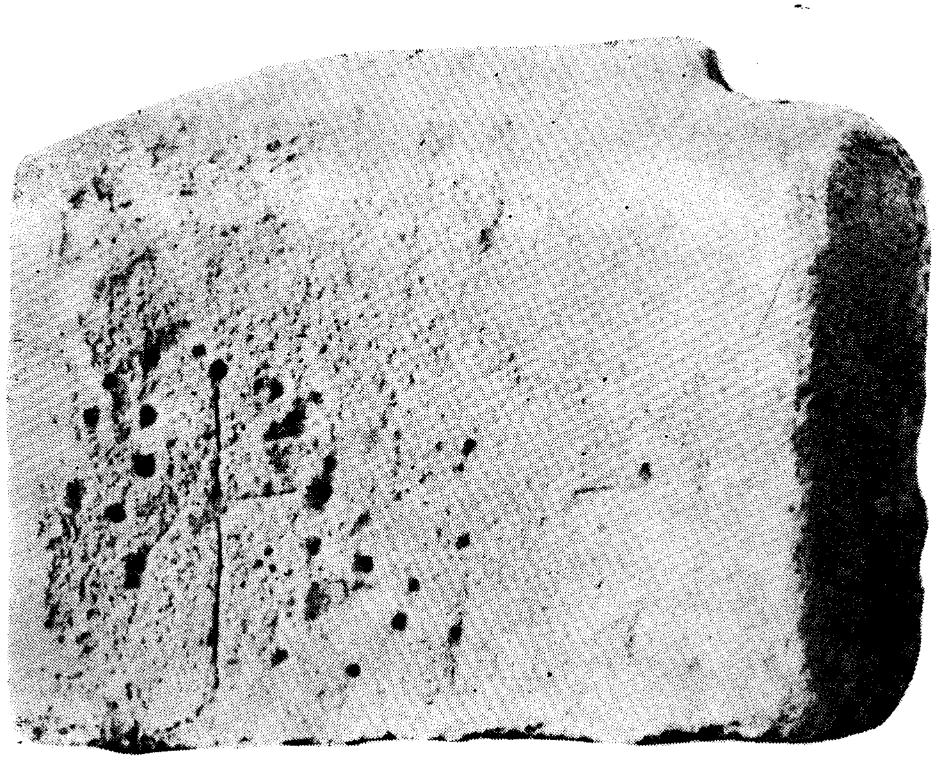

Обр. 48. Кръст и трапчинки върху секторен варовиков блок от свод от църква № 3

Обр. 49. Врязан елемент от варовиков блок от църква № 3

За изображения на животни от Червен споменава В. Миков[37].

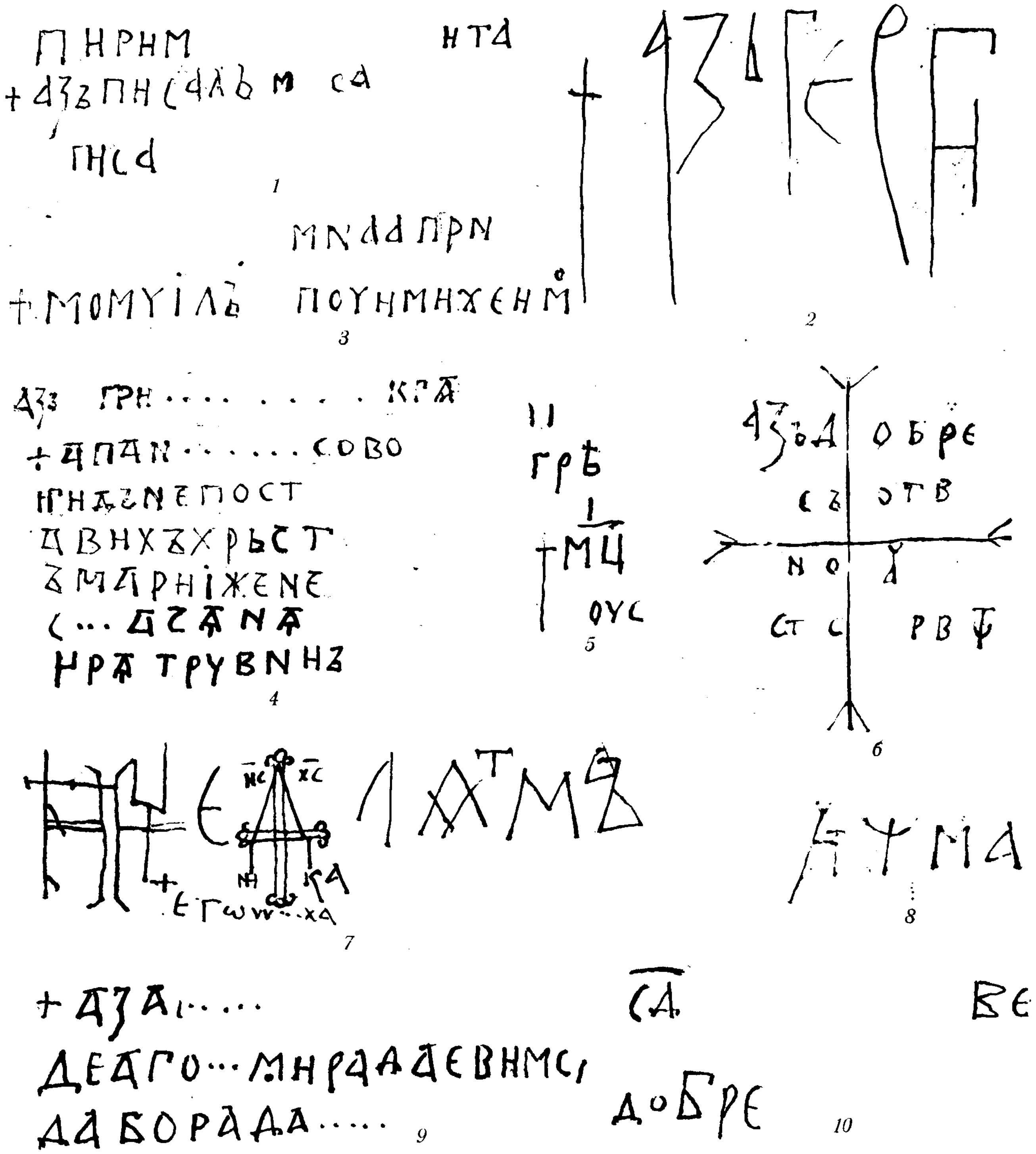

Обр. 50. *1* — част от надпис върху прешлен от полуколонка от църква № 2; *2* — надпис върху варовиков блок от църква № 2; *3* — част от надпис върху ъглов варовиков блок от църква № 4; *4* — надпис върху надгробен варовиков паметник от цитаделата; *5* — част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от цитаделата; *6* — надпис и кръст върху варовиков блок от църква № 4; *7* — надпис върху варовиков блок от църква № 3; *8* — част от надпис върху варовиков блок блок от църква № 4; *9* — надпис върху варовиков блок от църква № 4; *10* — надпис върху варовиков блок от църква № 2

Намерената рисунка на животно върху вътрешните стени в църква № 3 в Червенската цитадела не е част от ловна сцена, тъй като е изобразено само едно животно. Лапидарното изображение не е направено, за да се гледа от посетителите в църквата, тъй като тя е била измазана с хоросан и стенописвана. Загатнатата къса опашка на животното и едва личащите рога на главата го определят като елен.

Този графит, както и още няколко изображения върху каменни блокове от църква № 1 (те не са предмет на изследване на настоящата публикация, тъй като са извън цитаделата на Червен) в градската част на средновековната

---

[37] В. Миков. Цит. съч., с. 302, обр. 166.

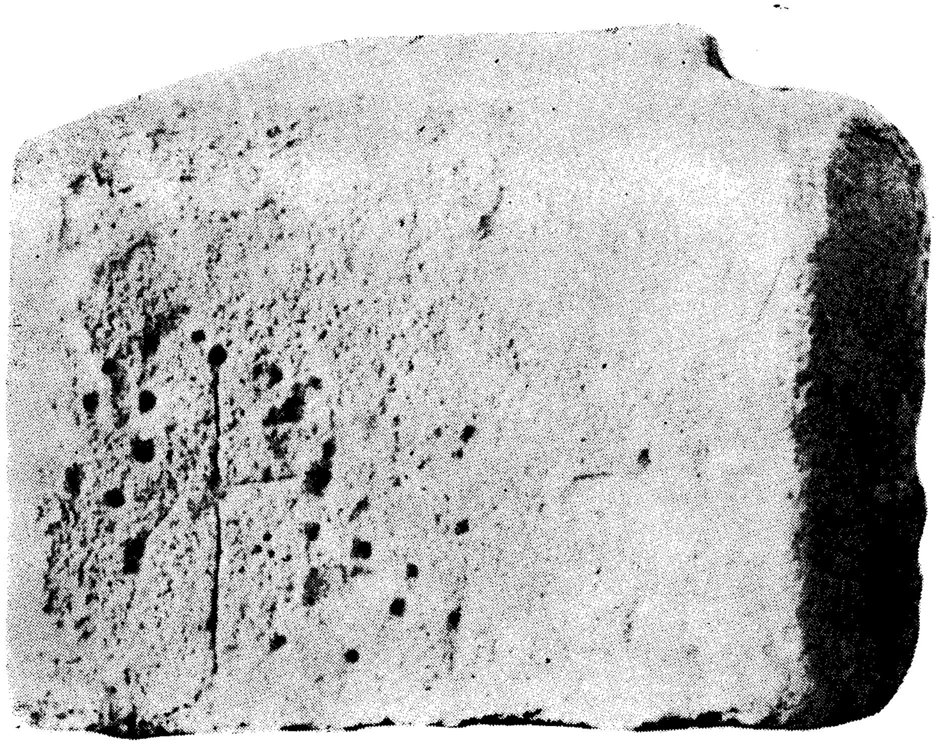

Обр. 48. Кръст и трапчинки върху секторен варовиков блок от свод от църква № 3

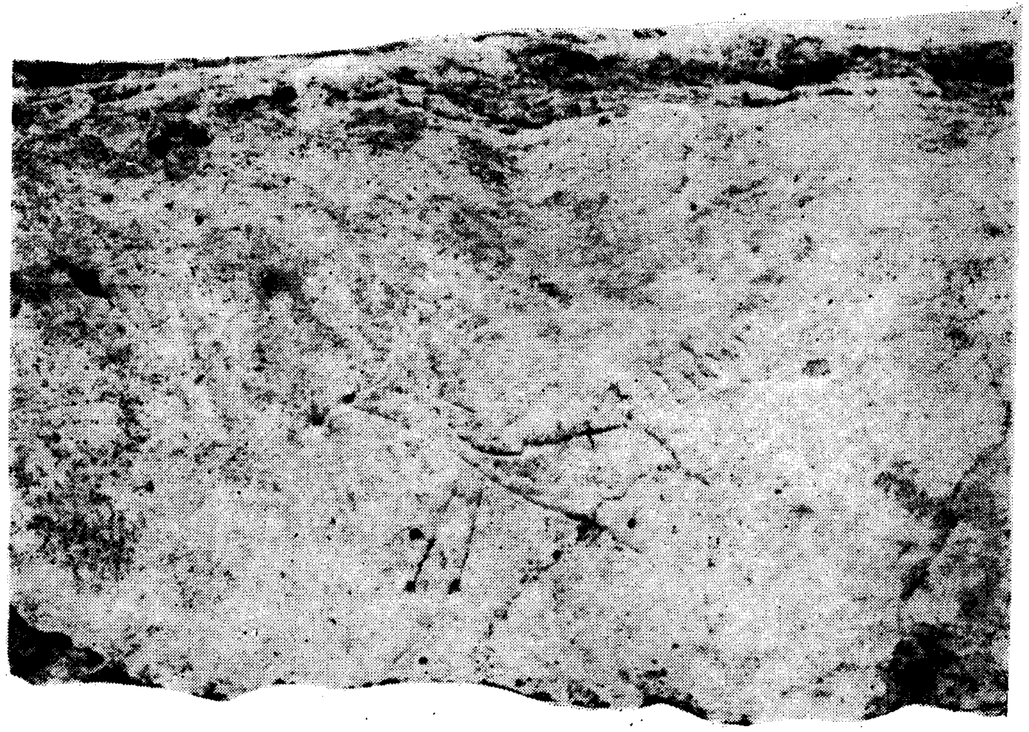

Обр. 49. Врязан елемент от варовиков блок от църква № 3

За изображения на животни от Червен споменава В. Миков[37].

Намерената рисунка на животно върху вътрешните стени в църква № 3 в Червенската цитадела не е част от ловна сцена, тъй като е изобразено само едно животно. Лапидарното

---

[37] В. Миков. Цит. съч., с. 302, обр. 166.

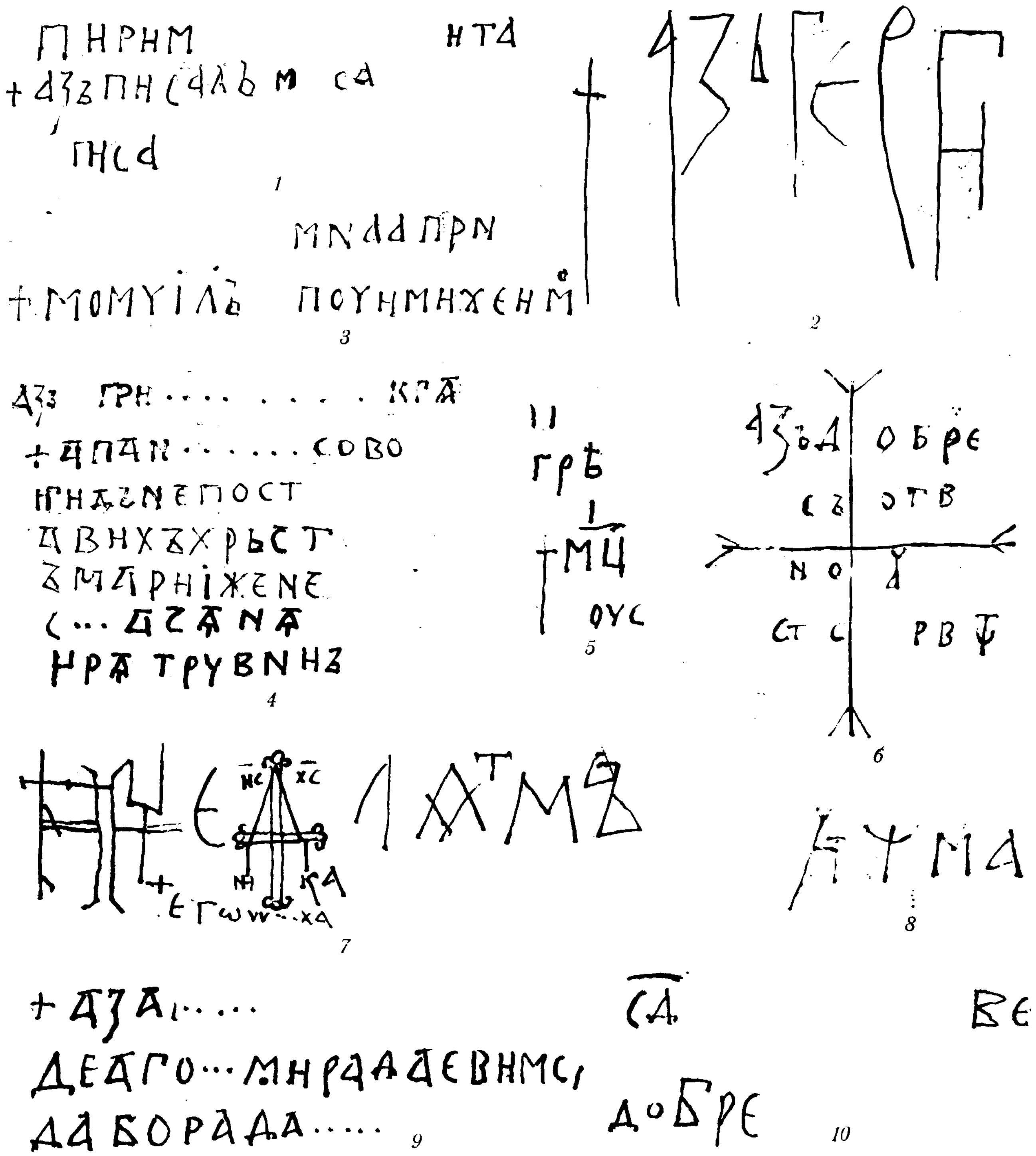

Обр. 50. *1* — част от надпис върху прешлен от полуколонка от църква № 2; *2* — надпис върху варовиков блок от църква № 2; *3* — част от надпис върху ъглов варовиков блок от църква № 4; *4* — надпис върху надгробен варовиков паметник от цитаделата; *5* — част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от цитаделата; *6* — надпис и кръст върху варовиков блок от църква № 4; *7* — надпис върху варовиков блок от църква № 3; *8* — част от надпис върху варовиков блок блок от църква № 4; *9* — надпис върху варовиков блок от църква № 4; *10* — надпис върху варовиков блок от църква № 2

изображение не е направено, за да се гледа от посетителите в църквата, тъй като тя е била измазана с хоросан и стенописвана. Загатнатата къса опашка на животното и едва личащите рога на главата го определят като елен.

Този графит, както и още няколко изображения върху каменни блокове от църква № 1 (те не са предмет на изследване на настоящата публикация, тъй като са извън цитаделата на Червен) в градската част на средновековната

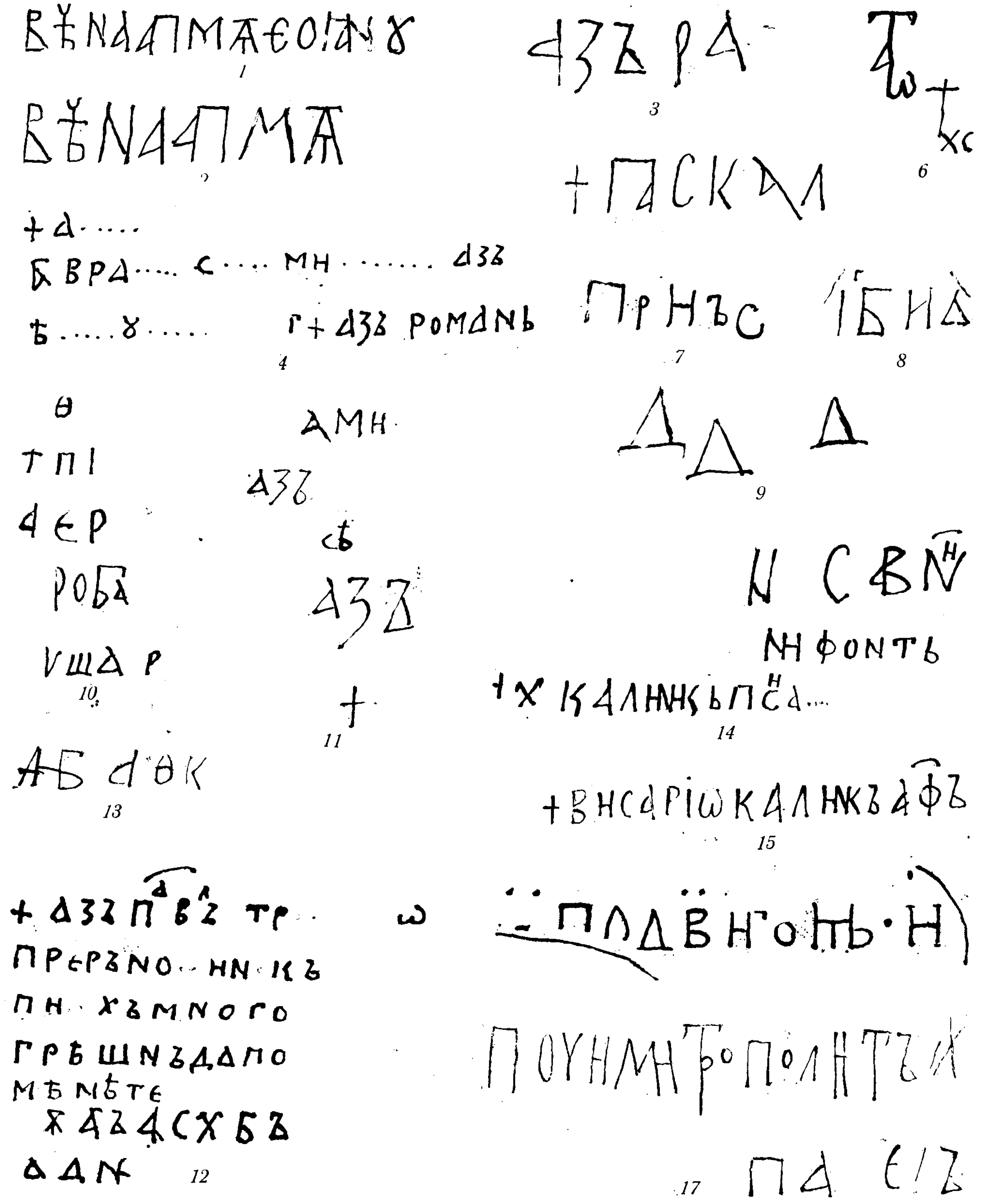

Обр. 51. *1* — надгробен надпис върху варовиков блок от църква № 4; *2* — част от надгробен надпис върху варовиков блок от църква № 4; *3* — част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от църква № 4; *4* — надпис върху варовиков блок от църква № 3; *5* — надпис върху варовиков блок от църква № 2; *6* — монограми върху варовиков блок от църква № 2; *7* — част от надпис върху варовиков блок от църква № 4; *8* — част от надпис върху варовиков корниз от цитаделата; *9* — част от надпис върху варовиков блок от църква № 4; *10* — част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от цитаделата; *11* — част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от църква № 3; *12* — надгробен надпис върху част от варовиков блок от църква №3; *13* — част от надпис върху варовиков блок от църква № 4; *14* — част от надпис върху фрагмент от варовиков блок от църква № 4; *15* — надпис върху полуколонка от варовик от църква № 4; *16* — част от ктиторски надпис върху фрагмент от мраморна плоча от църква № 3; *17* — надпис върху вариков блок от църква № 4

крепост Червен са доказателство за продължаваща традиция от Първото българско царство. Те допълват нашите познания и представи за духовната култура на българския народ през средновековието.

24. Фрагментиран варовиков блок с размери 42×24 см. Намерен е по време на разкопките на цитаделата от вътрешната страна на източната крепостна стена, близо до главния вход на крепостта. Вероятно произхода от една малка църква, чиито основи са разкрити близо до крепостната порта.

Върху грубо загладената и изронена лицева повърхност на блока са врязани шест кръста. Те са с различна форма и размери. Кръстовете 3 и 5 са врязани дълбоко, а останалите са само леко очертани с острие. Кръстове 1 и 2 са равнораменни, с размери 2,5 см и 1,5 см. Кръст 3 има размери 3×4 см. През горното рамо на кръст 4 е врязана косо чертичка. Под него има едва забележима подставка във формата на широка буква П с размери 4×6 см. Рамената на кръст 5 завършват на края с по едно врязано кръгче. Размери 6×4 см. Раменете на кръст 6 са разклонени в края с по три къси чертички. Размери 2,5×3,5 см.

НАДПИСИ, МОНОГРАММЫ, БУКВЫ И ЗНАКИ

НИКОЛА АНГЕЛОВ

(Резюме)

Настоящее исследование рассматривает надписи, монограммы, буквы и знаки на строительных материалах, обнаруженные в ходе археологических раскопок в главной крепости средневекового города Червен. Из 37 надписей только две принадлежат канцелярии митрополита города Червен и написаны на официальном письменном языке того времени. Одна из надписей написана на армянском языке. Она вырезана на фрагментарном известковом блоке, который был вторично употреблен в качестве строительного материала в церкви № 4. Все остальные надписи — граффиты, вырезаны на известковых блоках, которые употреблялись в строительстве церквей № 2 и № 4. Некоторые надписи были сделаны на уже построенных зданиях, а другие вырезались на известковых блоках до их употребления в строительстве церковных стен. Надгробных надписей мало. Большинство их них — это воспоминательные надписи или просто подписи монахов, простых людей и мастеров-каменщиков. Встречаются такие имена, как Виссарион, Нифонт, Калиник, Рад, Георги, Стоян и др.

В одной надписи на обыкновенном известковом блоке числится имя митрополита Павла. В Синодике царя Борила имя этого червенского митрополита не упоминается. По сравнению с другими, очень хорошо сохранилась надпись на одном надгробии. В ней упоминается имя умершей Марии, а также имя и титул болгарского царя Асена I, к тому времени когда Мария была уже покойницей.

Граффиты написаны на обычном среднеболгарском языке. Надписи поселения Червена имеют большое значение для исследования развития разговорного древнеболгарского языка эпохи XII—XIV вв., которой они датированы.

INSCRIPTIONS, MONOGRAMMES, LETTRES ET SIGNES

NIKOLA ANGELOV

(Résumé)

On a examiné les inscriptions, les monogrammes, les lettres et les signes sur les matériaux de construction, trouvés lors des fouilles archéologiques de la citadelle de la ville médiévale de Červen. Deux seulement des 37 inscriptions proviennent de la chancellerie du métropolite de Červen et sont rédigées dans la langue écrite officielle de l'époque. Il y a une inscription en arménien. Elle est gravée sur un bloc calcaire fragmenté qu'on avait utilisé une seconde fois comme matériau de construction dans l'église No 4. Toutes les autres inscriptions représentent des graffitis, gravés sur des blocs calcaires employés en tant que matériaux de construction dans les églises de Červen No 2 et No 4. Certaines de ces inscriptions sont écrites sur les bâtiments déjà construits; tandis que d'autres sont gravées sur les blocs calcaires avant leur utilisation pour la construction des murs des églises. Les inscriptions funéraires sont peu nombreuses. La plupart représentent des inscriptions commémoratives ou tout simplement des signatures de moines, gens ordinaires et maçons; on y lit des prénoms comme Visarion, Nifont, Kalinik, Rad, Georgi, Stojan, etc.

Dans une des inscriptions sur un bloc calcaire ordinaire est écrit le prénom du métropolite Pavel. Dans le Synodique du tzar Boril, le prénom de ce métropolite de Červen n'est pas mentionné. L'inscription sur un monument funéraire est relativement mieux conservée. On y mentionne le prénom de la défunte Maria, ainsi que le nom et le titre du tzar bulgare Assen I sous le règne duquel Maria décéda.

La langue dans laquelle sont écrits les graffitis, c'est la langue moyenne bulgare ordinaire. Les inscriptions de Červen ont une grande importance pour l'étude du développement de la langue bulgare ancienne parlée aux XIIe—XIVe ss. quand elles sont datées.

МОНЕТИТЕ ОТ ЦИТАДЕЛАТА

ВИОЛЕТА ДИМОВА

По време на редовните археологически разкопки в цитаделата на Червен бяха открити 674 български и чужди монети от злато, сребро, посребрени и от мед. Тук са включени и три находки.

Монетите са намерени на различни места и различна дълбочина по целия терен. По количество те са твърде малко за този дълъг период, което вероятно се дължи на обстоятелството, че след разрушаването на Червен от османските завоеватели монетите, както и битовият и стопанският материал, който също е незначителен, са били извадени от руините и използувани от населението, което продължило да живее тук.

Срещат се монети с дупки, което показва, че те са използувани като накити.

В голямото помещение (1) на втората военна сграда (VI) при северната крепостна стена на цитаделата в насипа, натрупан в по-ниската част в руините на предходните сгради, са намерени 32 монети. Те са от различно време. Най-масово са застъпени монетите на Михаил Шишман (13). Останалите са от Лъв V (1), на Солунската и Никейската империя (3), анонимна византийска монета клас А 2 (1), латински константинополски имитации от XIII в. (8), монети на Георги Тертер (1), Иван Шишман (2) и от Тесалоники (2).

Втората находка, която е най-малобройна, е от три златни монети на Йоан III Дука Ватаци. Тя е намерена при основата на източния зид на помещението, в което са открити описаните монети.

В сградата южно от западната крепостна порта, разположена по дължината на уличното платно, е открито най-значителното монетно съкровище. То съдържа 436 сребърни акчета на Мурад I. Собственикът му не е успял да го отнесе при опожаряването на града в края на XIV в.

Въпреки че броят на монетите, открити в цитаделата, не е голям, те са твърде разнородни. Това ни дава възможност да проследим хронологически живота в цитаделата, както и да предложим по-точна датировка на строежите от XIII—XIV в. Монетите дават сведения за развитието на интензивна търговия и за характера на монетната циркулация в Червен. Те са от различни епохи. Най-ранна е бронзовата монета от гр. Месемврия от IV в. пр. н. е.

От римската епоха има само седем монети, датирани в периода I—V в. Две от тях са лошо запазени (едната е от I в., а другата — от IV в.). Въз основа на тях можем условно да предположим, че селището е било унищожено от готските нашествия. То временно престанало да съществува.

Животът на това място е възобновен през VI в., както показват откритите строежи и монетата на Юстиниан I.

Липсват монети от VII и VIII в.

Най-ранната средновековна монета е на Юстиниан I. В периода IX—XI в. се датират 11 монети.

Повечето монети са от времето след XI в. Тогава в нашите земи циркулират чужди монети: византийски и анонимни византийски, латински константинополски имитации от XIII в., на Солунската и Никейската империя, на някои от латинските феодални владетели на Гърция от XIV в. (поради лошата си запазеност те не могат да бъдат точно определени). Те се използуват и след като започва сеченето на монети от българските царе. По същите причини остава неопределена и една венецианска монета от XIII—XIV в. Към зле запазените и изтрити или повредени монети спадат още четири от XIII—XVI в., между които едно парче от изрязано монетно ядро, както и две монети от XIV в.

Най-многобройни са българските монети от XIV в. (80).

От XIII в. има само четири: три на Константин Асен и една на Георги Тертер. За да приключим с българските монети от XIII в., ще споменем и за три български имитации от началото на XIII в., както и за пет неопределими поради лошата им запазеност монети.

Монетосеченето на Михаил Шишман е представено от 19 медни монети, една от които е негативно отпечатана.

Открити са 26 монети на Иван Александър, три от които са сребърни. От медните най-многобройни са тези, на които царят е представен заедно със съпругата си Теодора (13). Върху осем екземпляра владетелят е изобразен сам.

Твърде малък е броят на монетите на Иван Срацимир (8), всички от мед. Между тях има един екземпляр, който представлява нумизматична рядкост. Надписът, гравиран върху обратната му страна, е на арабски език, което ни насочва към мисълта, че отсичането е станало след 1370 г.

От последния български цар Иван Шишман са намерени 27 монети. С цел да се увеличи номиналната им стойност пет от тях са допълнително посребрени.

Между монетите от XIV в. има и една имитация на българска монета от края на XIV в., както и два заличени от дълга употреба екземпляра.

Наред с големия брой монети от турския султан Мурад I са открити медни и сребърни монети на други османски владетели от края на XIV и XV в.

Монетите, открити в цитаделата на Червен, поради своето разнообразие обогатяват нашите представи за характера на монетната циркулация през XIII—XIV в. в един от най-значителните средновековни български градове.

КАТАЛОГ

А. МЕСЕМВРИЯ (IV в. пр. н. е.)

1. Лице: шлем, насреща.
Опако: колело с 4 спици, между тях буквите **ΜΕΣΑ**
Бронз, диам. 15 мм, от подножието на крепостта. Инв. № 1896

Б. РИМСКИ МОНЕТИ

Проб (276—282)

2. Лице: IMP C M AVR PROBVS PF AVG. Бюст на императора с лъчеста корона, наляво; в дясната ръка държи скиптър с орел.
Опако: SO(LIINVICT) $\frac{C}{XX---}$. Сол в квадрига препуска насреща.
Мед, диам. 21 мм, сграда II, южно от западната кула (табло 1 *1*). Инв. № 1796

Диоклетиан (284—305)

3. Лице: IMP DIOCLETIANVS AVG. Бюст на императора с лъчеста корона, надясно.
Опако: изображението е изтрито.
Мед, диам. 21 мм, жилище 29. Инв. № 1894

Валентиниан I (364—375)

4. Лице: DN VALENTINI/ANVS PF AVG. Бюст на императора с диадема, надясно.
Опако: GLORIA RO/MANORVM $\frac{Q\,|\,*}{BSISC---}$. Императорът във военно облекло, прав, насреща. С дясната ръка държи пленник за косите, а в лявата — лабарум с хризма.
Мед, диам. 16 мм.

Аркадий (383—408)

5. Лице: DN ARCADIVS PF AVG. Бюст на императора с диадема, надясно.
Опако: венец, надписът изтрит.
Мед, диам. 17 мм, пред жилище 5. Инв. № 1848

Има още две монети, лошо запазени — едната от I в., намерена в помещение 1 на военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата, дълб. 4 м. Инв. № 1758. Втората монета е от IV в., в насипа, отвътре на крепостната стена, на източната страна на цитаделата, дълб. 3 м. Инв. № 1792

В. ВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ

Никомедия

Юстиниан I (558—559)

1. Лице: . . .INI/ANVS PP A/G. Бюст на императора с шлем, с диадема и броня, насреща. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата — щит с изображение на конник.
Опако: $\begin{array}{c|c|c} A & \overset{+}{M} & X \\ N & & X \\ N & & X \\ O & B & II \end{array}$
Инв. № 11654

Лъв VI (886—912)

2. Лице: **LЄOҺ ҌAS** | - - - Бюст на императора, насреща.
Опако: +LЄOҺ
ЄҺΘЄOҌA
SILЄЧSR
OMЄO - -
Мед, диам. 25 мм, с дупка за нанизване (табло 1 *2*). Инв. № 1486

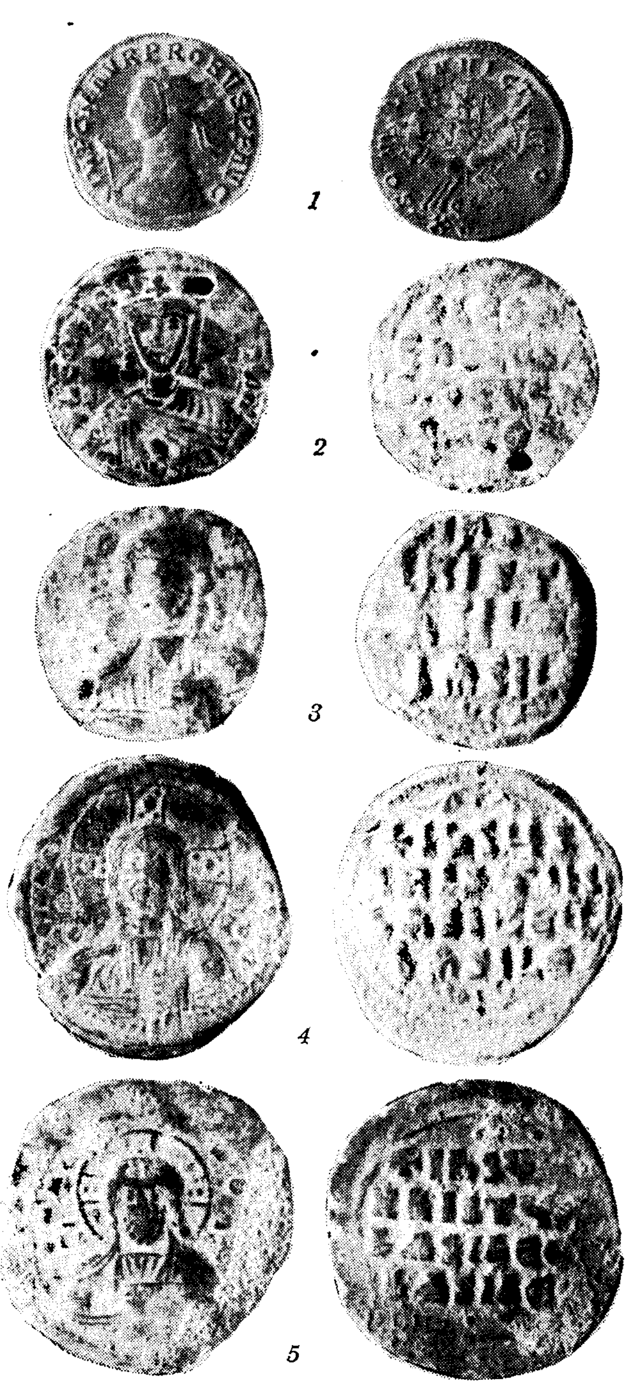

Табло. 1. 1 — медна монета на Проб. *2* — медна монета на Лъв VI; *3* — *5* — медни анонимни византийски монети клас А2

Исак II Ангел (1185—1195)

3. Лице: надписът не личи. Императорът с корона, сакос и лорос, прав, насреща. В дясната ръка държи скиптър с кръст, а в лявата — анексикакия.
Опако: $\overline{MP}\,|\,\overline{\Theta V}$ Богородица седи на трон с високо облегало, насреща. Билонова скифата, мед, диам. 30 мм, помещение 1 на замъка. Има дупка за нанизване. Инв. № 1761

4. Лице: Исак, както в описания екземпляр, но от друг монетен печат.
Опако: Богородица, както в горния екземпляр, но от друг печат. Билонова скифата, мед, диам. 25 мм. Помещение 1 на военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата, дълб. 3,80 м. Част от монета. Инв. № 1757

Алекси III Ангел Комнин (1195—1203)

5. Лице: ΑΛЄ. . . Императорът вляво и св. Константин вдясно; прави насреща, държат между тях кълбо.
Опако: . . . образът не личи.
Билонова скифата, мед, диам. 21 мм. В насипа до църква № 2 Инв. № 1890

Йоан III Дука Ватаци (1222—1254)

6. Лице: $\begin{array}{r|l} -- & \overline{\text{I}} \\ & \Pi P \\ & \Phi \end{array}$ Императорът вляво и Богородица вдясно, която го коронясва, прави, насреща.
Опако: Христос на трон. $\overline{CI}\,|\,\overline{X}$ -
Перпера, злато, диам. 25 мм, тегло 4,42 г. В северозападния ъгъл на цитаделата, дълбочина 2,80 м. Инв. № 1733

7. Лице: . . . $\begin{array}{c|l} \overline{I\omega} & --- \\ C & \Pi \\ \Pi & == \end{array}$ Йоан и Богородица, както в описания екземпляр; злато. Случайна находка, в частна сбирка.
Опако: $\overline{IC}\,|\,\overline{X}$ - - Христос на трон, както горе, но от друг печат.
Перпера, злато. Случайна находка, в частна сбирка.

Андроник II или Андроник III Палеолог

8. Лице: императорът с корона, сакос и лорос, прав, насреща. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата — анексикакия.

Опако: голям кръст, украсен в долната част с растителен орнамент. Мед, диам. 20 мм. Намерена западно от крепостната стена, в източната част на цитаделата. Инв. № 1892

Солунска империя

Йоан Комнин Дука (1237—1244)

9. Лице: --- | МН˙
ТРН
ОС
Изображението не личи.

Опако: . . . императорът вляво и Богородица вдясно, прави, насреща, държат помежду си жезъл, завършващ с кръст, вписан в кръг. Скифата, мед, диам. 21 мм. Помещение 1 на феодалния замък. Част от монетата. Инв. № 1789

Тодор Ласкарис (1208—1222)
Второ никейско монетосечене

10. Лице: императорът с корона и хламида, прав, насреща. В дясната ръка държи скиптър с кръст, а в лявата — анексикакия.

Опако: Христос седнал на трон, насреща. Мед, диам. 17 мм. В основата на стълбата пред кулата южно от източната крепостна порта. Инв. № 1786

Анонимни

Клас А 2 (976—1035)

10. Лице: . . . бюст на Христос.

Опако: +IҺSЧS
XRISTY
ЬASILЄY
ЬASILЄ

Мед, диам. 25 мм (табло I *3*) Инв. № 1483

11. Лице: . . . Бюст на Христос

Опако: +IҺYS
XRISTЧS
ЬASILЄY
ЬASILЄ

Мед, диам. 30 мм Инв. № 1481

12. Лице: . . . бюст на Христос.

Опако: +IҺSЧS
XRISTYS
ЬASILЄY
ЬASILЄ

Мед, диам. 31 мм (табло 1 *4*). Инв. № 1482

13. Лице: +ЄMMA | NO - - - | $\overline{IC}$ | $\overline{XC}$. Бюст на Христос.

Опако: надписът, както горе, но от друг монетен печат. Мед, диам. 32 мм (табло 1 *5*). Инв. № 1488

14. Лице: +ЄMMA | NOY - - | $\overline{IC}$ $\overline{XC}$. Бюст на Христос.

Опако: надписът, както в горния екземпляр. Мед, диам. 28 мм. Има дупка за нанизване (табло 2 *1*). Инв. № 1485

15. Лице: . . . бюст на Христос.

Опако: надписът, както в горния екземпляр, но от друг печат. Мед, диам. 28 мм. Инв. № 1484

Клас В (1030—1042)

16. Лице: . . . бюст на Христос.

Опако: IS | XS
-- | ILЄ
-- | ILЄ

Мед. диам. 28 мм. Инв. № 1487

Г. БЪЛГАРСКИ МОНЕТИ — ИМИТАЦИИ
(нач. на XIII в.)

Тип С

1. Лице: бюст на Христос с нимб, насреща.

Опако: императорът и св. Константин, прави, насреща, държат помежду си кълбо. Мед, диам. 22 мм. В основата на стълбата при кулата южно от източната крепостна порта. Инв. № 1800

2. Лице: бюст на Христос, както в горния екземпляр, но от друг печат.

Опако: същите изображения като горе, но от друг монетен печат.

Д. ЛАТИНСКИ ИМИТАЦИИ (XIII в.)

а. Латински константинополски имитации

Тип А (малък модул)

1. Лице: императорът с корона и хламида, прав насреща. В дясната ръка държи лабарум, а с лявата — анексикакия.

Опако: Богородица седнала на трон с високо облегало, насреща. Мед, диам. 18 мм. При източната крепостна стена. Инв. № 1745

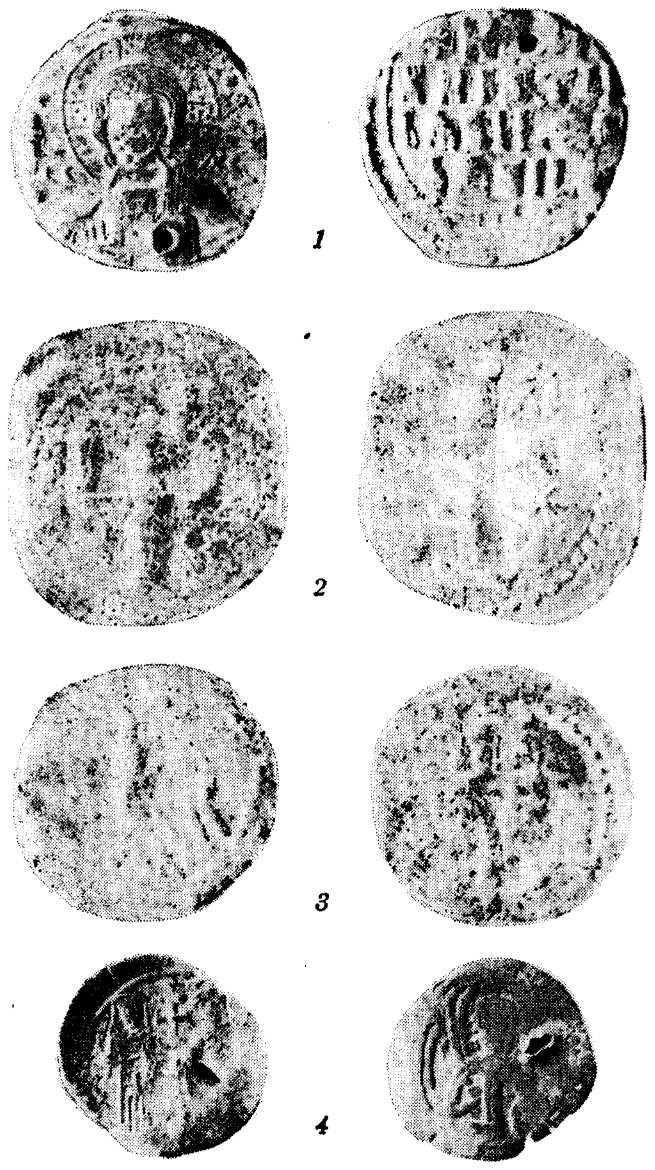

Табло 2. *1* — медна анонимна византийска монета клас А; *2* — медна монета на Михаил Шишман; *3* — медна монета на Иван Срацимир; *4* — медна монета на Андроник II и Михаил IX Палеолог

2. Лице: императорът, както в описаната монета, но от друг печат.

Опако: Богородица, както горе, но от друг печат. Мед, диам. 20 мм. Източна крепостна стена. Инв. № 90

3. Лице: образът, както в горния екземпляр, но от друг печат.

Опако: образът, както горе, но от друг печат. Мед, диам. 19 мм. Източна крепостна стена. Инв. № 1798

4. Лице: същият образ, както горе, но от друг монетен печат.

Опако: същият образ, както горе, но от руг дпечат. Мед, диам. 28 мм. Източна крепостна стена. Инв. № 1799

5. Лице: същият образ, както горе, но от друг монетен печат.

Опако: същият образ, както горе, но от друг печат. Мед, диам. 20 мм. При западната крепостна порта. Инв. № 1744

6. Лице: същото изображение, както в горния екземпляр, но от друг печат.

Опако: същото изображение, както горе, но от друг печат. Мед, диам. 20 мм. Помещение 1 на замъка. Инв. № 1787

7. Лице: същото изображение като горното, но от друг печат.

Опако: същото изображение като горното, но от друг печат. Мед, диам. 17 мм. При източната крепостна стена. Инв. № 94

8. Лице: същото изображение като горното, но от друг печат.

Опако: същото изображение като горното, но от друг печат Мед, диам. 22 мм. Инв № 1899

Тип Б (малък модул)

9. Лице: императорът със стема и хламида, прав, насреща. С дясната ръка се опира на меч, а в лявата държи кълбо с кръст.

Опако: изтрита. Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1891 От същия тип има още един екземпляр — половинка. Инв. № 67

Тип Д

10. Лице: императорът с корона и сакос, прав, насреща. В дясната ръка държи скиптър с кръст, а в лявата — кълбо с кръст.

Опако: бюст на Христос, насреща. Мед, диам. 20 мм. Помещение 3 на военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата, дълб. 1,70 м. Инв. № 1749

Тип Т

11. Лице: св. Петър и св. Павел прави един срещу друг, прегърнати.

Опако: изображението не личи. Мед, диам. 17 мм. Помещение 2 на военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата, дълб. 1,40 м. Инв. № 1753

12. Лице: св. Петър и св. Павел като горе, но от друг печат.

Опако: изображението не личи. Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1888

б. Латинска солунска имитация

Тип А (малък модул)

13. Лице: бюст на император с корона и лорос, насреща.
Опако: бюст на Христос, насреща.
Мед, диам. 18 мм. Пред входа на църква № 3.

Е. БЪЛГАРСКИ МОНЕТИ

Константин Асен (1257—1277)

1. Лице: Константин Асен с корона и сакос. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата — кълбо.
Опако: бюст на Христос, насреща.
Мед, диам. 25 мм. Помещение 2 на втората военна сграда при крепостната стена на северната страна на цитаделата. Инв. № 1762

2. Лице: Константин Асен с корона и сакос, прав, насреща. В дясната ръка държи жезъл, завършващ с кръст, вписан в кръг, а в лявата — анексикакия.
Опако: бюст на Христос, насреща.
Мед, диам. 23 мм. При източната крепостна стена. Инв. № 1901

3. Лице: същото изображение като горното, но от друг печат.
Опако: същото изображение като горното, но от друг монетен печат.
Инв. № 1916

Михаил Шишман (1323—1330)

4. Лице: монограм на Михаил Шишман.
Опако: кръст.
Мед, диам. 20 мм. Помещение 3 на военната сграда в североизточния ъгъл на цитаделата. Инв. № 1748

5. Лице: монограм на Михаил Шишман като горния, но от друг печат.
Кръст като горния, но от друг монетен печат.
Мед, диам. 19 мм. При крепостната стена на източната страна на цитаделата (табло 2 *2*). Инв. № 1742

6. Лице: монограм на Михаил Шишман като горния, но от друг печат.
Кръст като горния, но от друг монетен печат.
Мед, диам. 19 мм. При крепостната стена на източната страна на цитаделата. Има дупка за нанизване.
Инв. № 1907

7. Лице: монограм на Михаил Шишман като горния, но от друг печат.
Опако: Кръст като горния, но от друг монетен печат.
Мед, диам. 15 мм. Инв. № 1839

8. Лице: монограм на Михаил Шишман като горния, но от друг печат.
Опако: кръст като горния, но от друг печат.
Мед, диам. 19 мм. Жилище 40.

9. Лице: монограм на Михаил Шишман като горния, но от друг печат.
Кръст като горния, буквите не се четат, от друг печат.
Мед, диам. 19 мм. Инв. № 1840

Иван Александър (1331—1371)

10. Лице: Λ. . Иван Александър с корона и сакос, прав, насреща.
Опако: неясно.
Мед, диам. 20 мм. При западната кула. Инв. № 1831

11. Лице: . . . Иван Александър с корона и сакос, прав, насреща. В дясната ръка държи скиптър.
Опако: равнораменен кръст с растителен орнамент в долния край.
Мед, диам. 17 мм. Пред западната кула. Инв. № 1915

Иван Александър с Михаил Асен

12. Лице: М | — λ | — Иван Александър и Михаил Асен с корони и сакоси, прави, насреща. Държат лабарум.
Опако: Т | NB. Схематично изображение на крепостта на Търново с три кули.
Мед, диам. 21 мм. Триконхална църква при некропола, източно от Червен. Инв. № 1741

13. Лице: . . . Иван Александър и Михаил Асен, както в горния екземпляр, но от друг печат.
Опако: същият образ, но от друг монетен печат.
Мед, диам. 22 мм. При крепостната стена на източната страна на цитаделата. Инв. № 1906

14. Лице: . . . Иван Александър и Михаил Асен, както горе, но от друг печат.
Опако: схематичен образ на Търново, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 21 мм, част.
Инв. № 1739

15. Лице: . . .Иван Александър и Михаил Асен, както горе, но от друг печат.
Опако: същото изображение, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 21 мм. Църква № 9.
Инв. № 1909

16. Лице: . . .Иван Александър и Михаил Асен, както в горния екземпляр, но от друг печат.
Опако: същото изображение, но от друг печат.
Мед, диам. 20 мм. Инв. № 1479

17. Лице: . . .Иван Александър и Михаил Асен, както в горните екземпляри, но от друг печат.
Опако: същият образ, но от друг печат.
Мед, диам. 22 мм. Инв. № 1766

18. Лице:
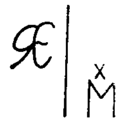

Иван Александър и Михаил Асен с корони и сакоси, прави, насреща. Между тях — знаме. Двамата държат по един скиптър с кръст.

Опако:
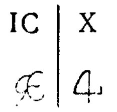

Исус Христос, прав, насреща, благославя с двете си ръце. Зад него престол без облегало.
Сребро, диам. 20 мм. тегло 1,58 г. Сграда 3, северно от западната крепостна порта. Инв. № 1527

19. Лице: същите образи и надпис, както горе, но от друг печат.
Опако: същият образ и надпис, както в горния екземпляр, но от друг печат.
Сребро, диам. 15 мм, тегло 0,58 г. При старият вход на оградния зид.
Инв. № 1852

20. Лице: същите изображения и надпис, както горе, но от друг печат.
Опако: същото изображение и надпис, както горе, но от друг печат.
Сребро, диам. 20 мм, тегло 1,56 г. На три парчета. Помещение 2 на военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата.
Инв. № 1756

Иван Александър с Теодора

21. Лице:
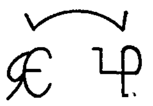

Иван Александър и Теодора с корони и сакоси, прави, насреща. Държат между тях кръст с дълга дръжка.
Опако: монограм на Иван Александър.
Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1830

22. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг монетен печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг монетен печат.
Мед, диам. 17 мм. При крепостната стена на източната страна на цитаделата. Инв. № 1783

23. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 13 мм. Само част от монетата. Помещение 2 на военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата, дълбочина, 1,70 м.
Инв. № 1755

24. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 18 мм. Инв. № 1855

25. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм на Иван Александър, но от друг печат.
Мед, диам. 16 мм. Църква № 4.
Инв. № 1856

26. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1854

27. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, но от друг печат.
Мед, диам. 17 мм, фрагментирана. От подножието на крепостта.
Инв. № 1886

28. Лице: . . .Иван Александър и Теодора както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм на Иван Александър, но от друг печат.
Мед, диам. 17 мм. Източна крепостна порта. Инв. № 1895

29. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 16 мм. Жилище 29.
Инв. № 1891а

30. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 17 мм. Жилище 16.
Инв. № 1898а

31. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1917

32. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, но от друг печат.
Мед, диам. 18 мм. Инв. № 1912

33. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.

Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 20 мм Инв. № 1767

34. Лице: . . .Иван Александър и Теодора, както горе, но от друг печат.
Опако: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 18 мм. Инв. № 87

Иван Срацимир (1360—1396)

35. Лице: монограм на името на Иван Срацимир.

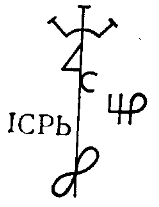

Опако: ІС | ХС. Бюст на Исус Христос с разтворени ръце за благословия.
Мед, диам. 17 мм. Помещение 1 в замъка. Инв. № 1911

36. Лице: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Опако: същото изображение, но от друг печат.
Мед, диам. 15 мм. Стопанският комплекс, източно от замъка.
Инв. № 1734

37. Лице: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Опако: същото изображение като горното, но от друг печат.
Мед, диам. 15 мм. С дупка за нанизване. Инв. № 64

38. Лице: същият монограм на Иван Срацимир, но от друг печат.
Опако: равнораменен кръст.
Мед, диам. 17 мм. Църква № 6а.

39. Лице: двуглав орел с разперени крила, насреща.
Опако: ɔ | Х. Голям кръст, украсен в долния край с растителни орнаменти между раменете.
Мед, диам. 17 мм. Помещението между двете военни сгради на северната страна на цитаделата (табло 2 *3*). Инв. № 1759

40. Лице: същото изображение като горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 15 мм. Помещение 1 в замъка. Инв. № 91

41. Лице: същото изображение като горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.

41. Лице: двуглав орел с разперени крила, насреща.
Опако: неясен надпис с арабски букви.
Мед, диам. 17 мм. Под подовата настилка в притвора на църква № 2.

Иван Шишман (1371—1393)

42. Лице: монограм на Иван Шишман

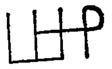

Опако: равнораменен кръст, украсен с лъчи. Между раменете по три точки. Зрънчест кръг[1].
Посребрена, диам. 17 мм.
Инв. № 1833

43. Лице: монограм на Иван Шишман

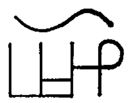

Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Посребрена, диам. 14 мм. Има дупка за нанизване. При западната крепостна стена на цитаделата. Инв. № 1889

44. Лице: монограм на Иван Шишман

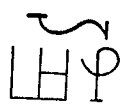

Опако: лъв, изправен на задните си крака, наляво. Зрънчест кръг[2].
Посребрена, диам. 16 мм. Църква № 6а, в насипа. Инв. № 1790

45. Лице: монограм на Иван Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: лъв, както горе, но от друг печат.
Посребрена. диам. 17 мм. Западно от източната порта.
Инв. № 1895

46. Лице: монограм на Иван Шишман, както горе, но от друг печат.
Лъв, както горе, но от друг печат.
Посребрена, диам. 15 мм. Помещение 4 на военната сграда южно от западната порта, към стената.
Инв. № 1902

47. Лице: монограм на Иван Шишман

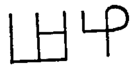

---

[1] Т. Герасимов. Монетите на двореца на Царевец. —В: Царевград Търнов, 1, 1973, с. 237, № 132.

[2] Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1935, с. 147, обр. 204.

Опако: равнораменен кръст, украсен с лъчи, между раменете по три точки. Зрънчест кръг[3].
Мед, диам. 18 мм. Пред втория вход на сградата към стената, южно от западната крепостна порта.
Инв. № 1743

48. Лице: монограм на Иван Шишман

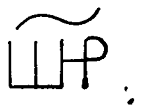

Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 16 мм. Намерена на същото място като горната.
Инв. № 1743

49. Лице: монограм на Иван Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 14 мм. Жилище 30.
Инв. № 1892а

50. Лице: монограм на Иван Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.

51. Лице: монограм на Иван Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 15 мм. Помещение 1 в замъка. Инв. № 1914

52. Лице: монограм на Иван Шишман

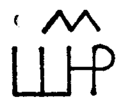

Опако: кръст, както горе, но от друг печат[4].
Мед, диам. 20 мм. Инв. № 1740

53. Лице: монограм на Иван Шишман

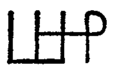

Опако: кръст, както горе, но от друг печат[5].
Мед, диам. 13 мм. При крепостната стена на източната страна на цитаделата. Инв. № 95

54. Лице: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 20 мм. Жилище 2.
Инв. № 1736

55. Лице: същият монограм, както горе, но от друг печат.

Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 17 мм. Военната сграда при западната крепостна стена южно от портата.

56. Лице: монограм на Иван Шишман

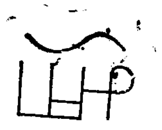

Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 14 мм. Над ранновизантийската източна стена.
Инв. № 1770

57. Лице: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 15 мм. Помещение 1 в замъка. Инв. № 1858

58. Лице: същият монограм, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат
Мед, диам. 13 мм. Инв. № 1913

59. Лице: монограм на Иван Шишман

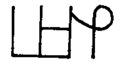

Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 14 мм. Жилищна зона.
Инв. № 1905.

60. Лице: монограм на Иван Шишман

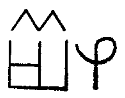

Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 20 мм. Помещение 9 на замъка.

61. Лице: монограм на Иван Шишман, не е ясен.
Опако: равнораменен кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 20 мм. Помещение 3 на военната сграда в северозападния ъгъл на цитаделата, върху крепостната стена.
Инв. № 1764

62. Лице; монограм на Иван Шишман, почти заличен.

---

[3] Пак там, с. 146, обр. 202.

[4] Пак там, с. 147, обр. 205.

[5] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 239, № 147.

Опако: равнораменен кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 20 мм. Жилище 24. Инв. № 1897

63. Лице: монограм на Иван Шишман.

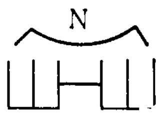

Опако: монограм 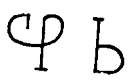

Мед, диам. 19 мм. Инв. № 1857

64. Лице: монограм на Иван Шишман, почти заличен.

Опако: равнораменен кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 16 мм. Пред църква № 3.

65. Лице: монограм на Иван Шишман.

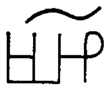

Опако: равнораменен кръст, както горе, но от друг печат.
Посребрена, диам. 15 мм. Инв. № 1890

66. Лице: монограм на Иван Шишман, както горе, но от друг печат.

Опако: равнораменен кръст, както горе, но от друг печат.
Посребрена, диам. 17 мм. Под крепостната стена на източната страна на цитаделата. Инв. № 1638

Ж. БЪЛГАРСКИ ИМИТАЦИИ (края на XIV в.)

1. Лице: грубо начертан монограм на Михаил Шишман.

Опако: равнораменен кръст.
Мед, диам. 16 мм. В западната кула. Инв. № 1832

З. КОНСТАНТИНОПОЛ

Андроник II и Михаил IX Палеолог (1295—1320)

1. Лице: двамата императори с корони, сакоси и лороси, прави, насреща. Държат голям патриаршески кръст.

Опако: бюст на архангел Михаил, насреща.
Мед, диам 21 мм. Върху ранновизантийската източна стена (табло 2 *4*). Инв. № 1818

2. Лице: двамата императори с корони, сакоси и лороси, прави, насреща. Държат помежду си лабарум.

Опако: монограм 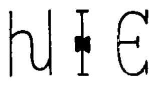

Мед, диам. 20 мм. Пред входа на църква № 4.

И. ЕПИР

Йоан II Орсини (1323—1335)

1. Лице: . . . в рамка от два концентрични кръга — равнораменен кръст.

Опако: . . . Стилизирано изображение на църква с две кули и островърх покрив.
Мед, диам. 18 мм, половинка.

Й. ТУРЦИЯ

Баязид I (1389—1402)

1. Лице: два реда надпис с арабски букви.

Опако: надпис с арабски букви и 792 г. по Егира.
Сребро, диам. 11 мм. Жилище 5. Инв. № 1893

2. Лице: два реда надпис с арабски букви.

Опако: надпис с арабски букви в два реда.
Мед, диам. 18 мм. Помещение 2 на военната сграда южно от западната крепостна порта. Инв. № 1904

Емир Сюлейман (1402—1411)

3. Лице: тугра.

Опако: надпис с арабски букви и 806 г. по Егира.
Сребро, диам. 19 мм. Инв. № 118

Мурад II (1421—1451)

4. Лице: надпис с арабски букви.

Опако: надпис с арабски букви.
Мед, диам. 15 мм. В насипа над жилище 35. Инв. № 1894а

5. Лице: надпис с арабски букви.

Опако: надпис с арабски букви и 836 г. по Егира.
Мед, диам. 19 мм. Пред западната крепостна порта. Инв. № 1887

6. Лице: надпис, както горе.

Опако: надпис и година, както горе.
Мед, диам. 20 мм Инв. № 1910

7. Лице: надпис, както горе, но от друг печат.

Опако: надпис и година, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 15 мм. Помещение 1 в замъка. Инв. № 92

8. Лице: надпис с арабски букви.

Опако: надпис с арабски букви.
Мед, диам. 14 мм. Жилище от османската епоха, построено над жилище 3. Инв. № 1893

9. Лице: надпис с арабски букви.

Опако: надпис с арабски букви.
Мед, диам. 13 мм. Инв. № 1898

10. Лице: тугра.

Опако: надпис с арабски букви.
Мед, диам. 15 мм. При крепостната стена на източната страна на цитаделата. Инв. № 1771

Мехмед II (1444—1481)

11. Лице: надпис с арабски букви и 865 г. от Егира.

Опако: надпис с арабски букви.
Сребро, диам. 10 мм. Южно от западната крепостна порта. Инв. № 1897а

СБОРНИ НАХОДКИ

Византийски монети

Йоан III Дука Ватаци (1222—1254)

1. Лице: 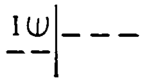 Иоан III и Богородица, която го коронясва, прави, насреща.

Опако: ---|X̄-- Исус Христос на трон.
Злато, диам. 25 мм, тегло 4,36 г (табло 3 *1*). Инв. № 1834

2. Лице: 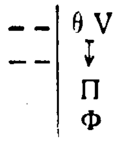 Йоан III и Богородица, както горе, но от друг печат.

Опако: --C|X̄C Исус Христос, като горе, но от друг печат.
Злато, диам. 24 мм, тегло 4,27 г (табло 3 *2*). Инв. № 1835

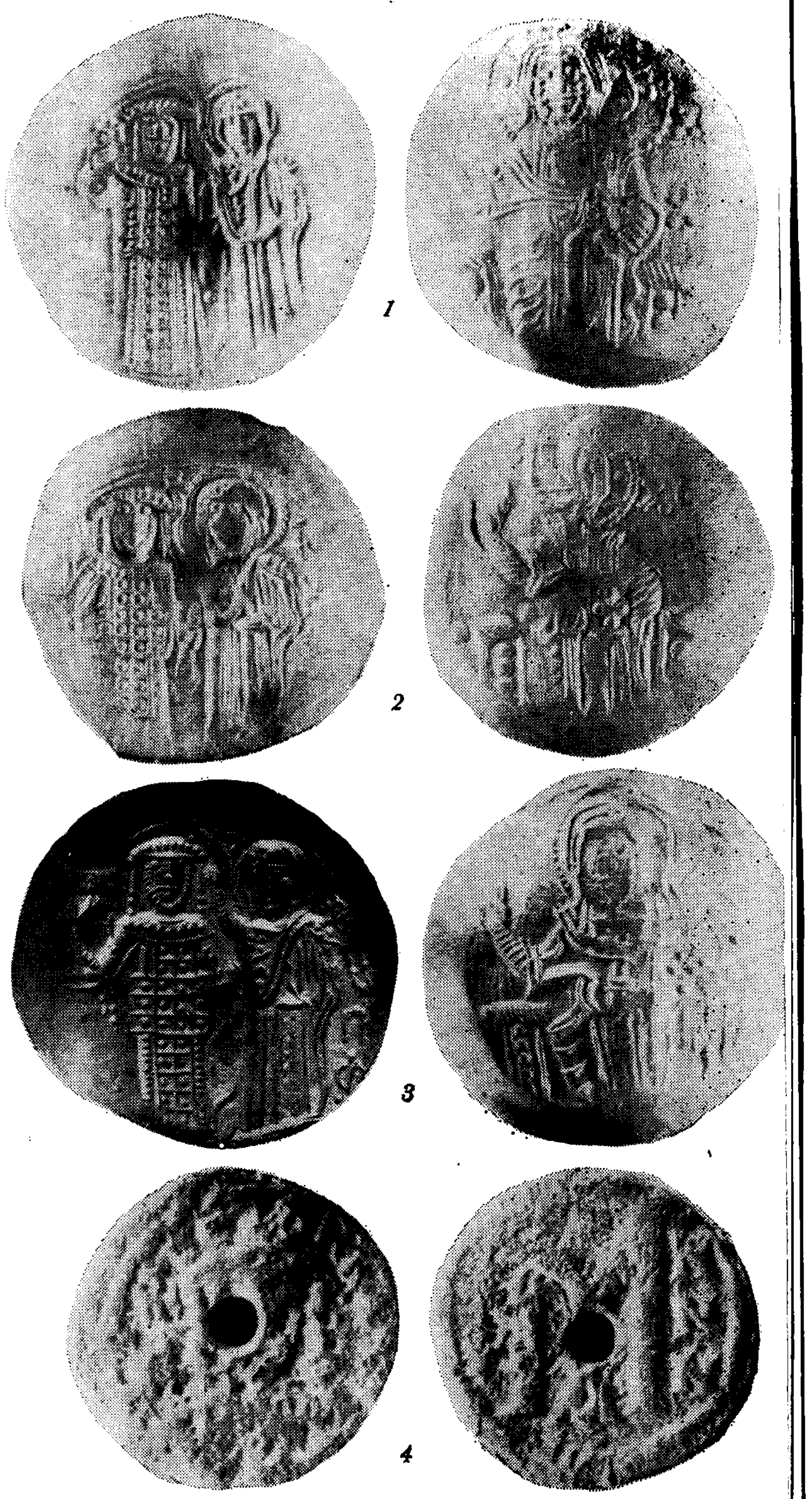

Табло 3.*1—3* — златни перпери на Йоан III Дука Ватаци; *4* — медна монета на Лъв V

3. Лице: 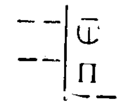 Йоан III и Богородица, както горе, но от друг печат.

Опако: Исус Христос, както горе, но от друг печат.
Злато, диам. 24 мм, тегло 4,40 г (табло 3 *3*). Инв. № 1838

Трите златни перпери са намерени при източния зид на помещение 1 на втората военна постройка при крепостната стена на северната страна на цитаделата.

Византийски монети (сборна находка)

Лъв V (813—820)

1. Лице: - - - LЄ OҺЬλ - - бюст на императора с корона, насреща.

Опако:

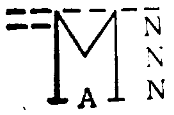

Мед, диам. 20 мм (табло 3 *4*). Инв. № 1751

Солунска империя

Мануил Комнин (1230—1237)

2. Лице: императорът вляво и св. Димитър вдясно, прави, насреща, държат кълбо с кръст.
Опако: изображението е заличено.
Медна скифата, тип С (малък модул), диам. 20 мм. Инв. № 1745

Йоан Комнин Дука (1237—1244)

3. Лице: императорът вляво и св. Димитър, който го коронясва, вдясно, прави, насреща.
Опако: изображението е заличено.
Медна скифата, тип Б (малък модул), диам. 21 мм. Инв. № 1745

Никейска империя

Йоан Дука Ватаци (1202—1254)

4. Лице: императорът с корона, сакос и лорос, прав, насреща.
Опако: изображението е изтрито.
Медна скифата, тип I, диам. 19 мм. Инв. № 1745

Анонимни

Клас 2 (976—1035)

5. Лице: +ЄMMA - - - | $\overline{\text{IC}}$ | $\overline{\text{XC}}$ Бюст на Исус Христос.
+IҺSЧS
XRISTЧS
Опако: ЬASILЄЧ
ЬASILЄ
Мед, диам. 20 мм. Инв. № 1751

Латински константинополски имитации от XIII в.

Тип А (малък модул)

6. Лице: императорът с корона и хламида, прав, насреща. Държи в дясната ръка лабарум, а в лявата — анексикакия.
Опако: Богородица на трон, насреща.
Мед, диам. 22 мм. Инв. № 1745
7. Лице: императорът, както горе, но от друг печат.
Опако: Богородица, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 21 мм. Инв. № 1745
8. Лице: императорът, както горе, но от друг печат.
Опако: образът, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 20 мм. Инв. № 1745
9. Лице: императорът, както горе, но от друг печат.
Опако: Богородица, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 22 мм. Инв. № 1745
10. Лице: императорът, както горе, но от друг печат.
Опако: образът, както горе, но от друг печат.
Мед. диам. 22 мм. Инв. № 1745
11. Лице: императорът, както горе, но от друг печат.
Опако: Богородица, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 22 мм. Инв. № 1745
12. Лице: императорът, както горе, но от друг печат.
Опако: Богородица, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 19 мм. Инв. № 1747

Тип О

13. Лице: императорът с корона, броня и къса туника, прав, насреща. Държи в дясната ръка лабарум, а в лявата кълбо с кръст.
Опако: Исус Христос, прав, насреща.
Мед, диам. 21 мм. Инв. № 1745

Български монети

Георги Тертер и Тодор Светослав (1279—1292)

14. Лице: Георги Тертер и Тодор Светослав с корони и сакоси, прави, насреща. Държат жезъл с кръст.
Опако: изображението е изтрито.
Мед, диам. 21 мм. Инв. № 1751

Михаил Шишман (1323—1330)

15. Лице: монограм на Михаил Шишман

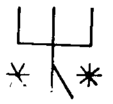

Опако: кръст.
Мед, диам. 19 мм. Инв. № 1751
16. Лице: монограм на Михаил Шишман, както горе, но от друг печат.

Опако: кръст

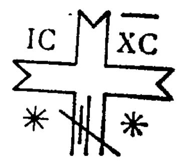

Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1751
17. Лице: монограм на Михаил Шишман, както горе, но от друг печат.

Опако: кръст

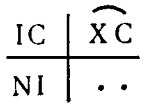

Мед, диам. 17 мм (табло 4 *1*) Инв. № 1751
18. Лице: монограм на Михаил Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 12 мм, фрагментирана (табло 4 *2*). Инв. № 1751
19. Лице: монограм на Михаил Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, негативно отпечатан

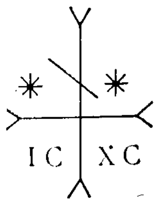

Мед, диам. 17 мм (табло 4 *3*). Инв. № 1751
20. Лице: монограм на Михаил Шишман

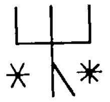

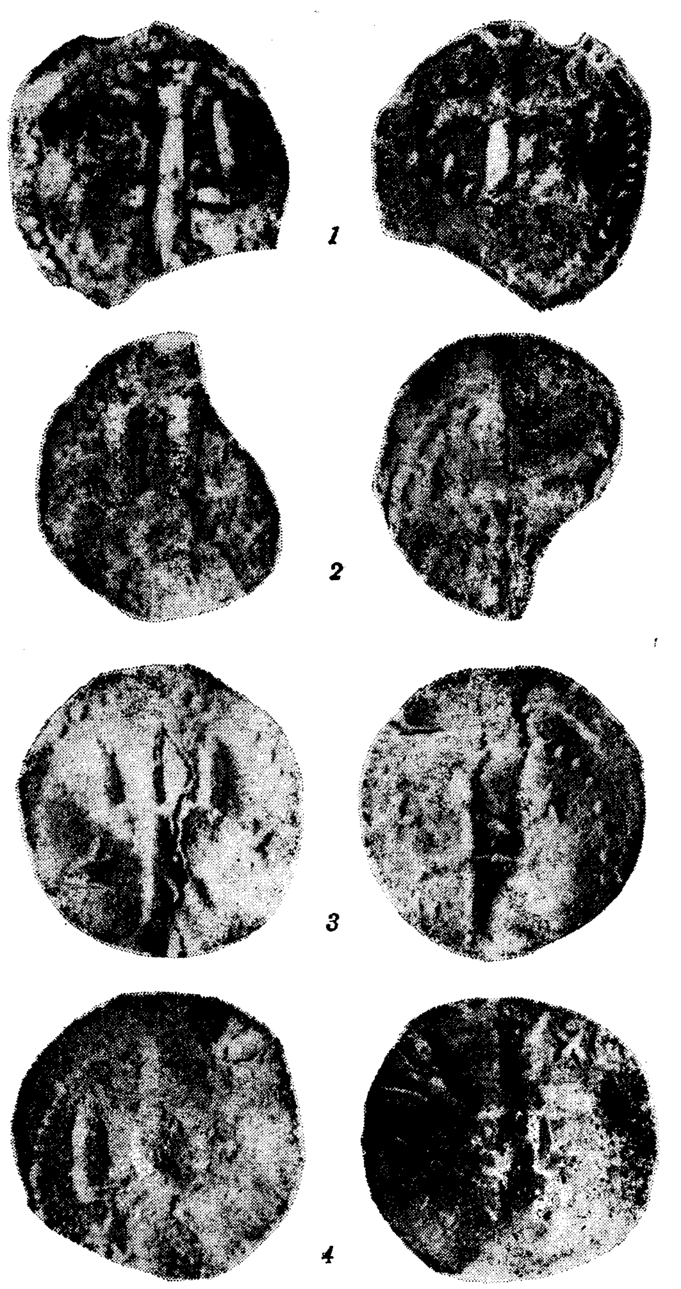

Табло 4 *1—4* — медни монети на Михаил Шишман

Опако: кръст

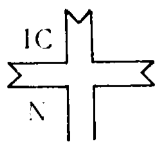

Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1751
21. Лице: монограм на Михаил Шишман

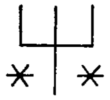

Опако: кръст

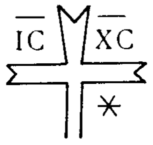

Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1760

22. Лице: монограм на Михаил Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст.
Мед, диам. 20 мм. Инв. № 1760

23. Лице: монограм на Михаил Шишман, както горе, но от друг печат.

Опако: кръст

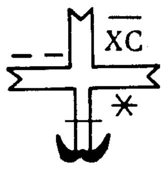

Мед, диам. 19 мм (табло 4 *4*). Инв. № 1760

24. Лице: монограм на Михаил Шишман, както горе, но от друг печат.
Опако: кръст, както горе, но от друг монетен печат.
Мед, диам. 18 мм, Инв. № 1742

25. Лице: монограм на Михаил Шишман

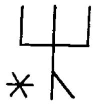

Опако: кръст

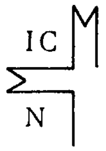

Мед, диам. 17 мм. Инв. № 1751

Иван Шишман (1371—1393)

26. Лице: монограм на Иван Шишман

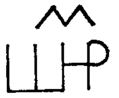

Опако: равнораменен кръст в зрънчест кръг, украсен с лъчи, а между раменете по три точки.
Мед, диам. 20 мм. Инв. № 1742

27. Лице: монограм на Иван Шишман

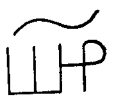

Опако: кръст, както горе, но от друг печат.
Мед, диам. 18 мм. Инв. № 1900

Тесалоники

Йоан II Комнин (1118—1143)

28. Лице: императорът с корона, сакос и лорос, прав, насреща. Държи в дясната ръка лабарум, а в лявата — анексикакия.
Опако: изображението изтрито.
Медна билонова скифата, диам. 25 мм. Инв. № 1750

Андроник III (1328—1341)

29. Лице: императорът с корона, сакос и лорос, прав, насреща. Държи в лявата ръка скиптър с кръст. Наоколо няколко многолъчни звезди.

О | – – (
Опако: АГ | МН Св. Димитър, седнал
IO | Т – –

на трон, насреща, на коленете си държи меч.
Мед, диам. 18 мм. Инв. № 1751

Към находката принадлежат още медна скифата от XIII в., силно изтрита и две части от монети на Михаил Шишман. Тези монети произхождат от помещение 1 на военната сграда VI и са намерени разбъркано на различна дълбочина в насипа, защото той е нарушен от изваждането на камъни за нови строежи.

Турция

Монетната находка съдържа 436 сребърни турски акчета, намерени във военната сграда V. Всички монети са на един владетел.

Мурад I (1362—1389)

Лице: два реда надпис с арабски букви.
Опако: надпис с арабски букви в два реда, съдържащ името на султан Мурад I.

МОНЕТЫ ЦИТАДЕЛИ

ВИОЛЕТА ДИМОВА

(Резюме)

В ходе археологических раскопок в цитадели обнаружено 674 болгарские и иностранные монеты. Они принадлежат разным эпохам. Наиболее древней является бронзовая монета г. Месемврии IV в. до н. э. Найдено 7 монет римской эпохи, датированные периодом I—Vвв. Монет VII и VIII вв. не обнаружено.

Древнейшей средневековой находкой является монета Юстиниана I (527—565). Монеты периода IX—XI вв. доказывают, что, несмотря на господство натурального хозяйства, во время Первого болгарского царства внутренний рынок нуждался и в денежном обращении.

Большинство найденных монет можно отнести к периоду после XI в. — это византийские и анонимные византийские монеты, латинские константинопольские имитации XIII в., монеты Солунской и Никейской империй, некоторых феодальных владетелей Греции XIV в. (из-за плохой сохранности последним нельзя дать точное определение). По тем же самым причинам нельзя определить и одну венецианскую монету XIII—XIV вв.

Монет XIII в. обнаружено только 4 — три Константина Асена и одна — Георгия Тертера. Найдены еще три болгарские монеты — имитации того же времени.

Наиболее многочислены болгарские монеты XIV в. — 80. Они принадлежали Михаилу Шишману, Ивану Александру, Ивану Срацимиру и Ивану Шишману.

После взятия Червена османскими захватчиками, взамен старых монет появились монеты Баязида I, эмира Сулеймана, Мурада II, Мехмеда II. Самое бoльшое количество монет имел Баязид I — 436 серебряных акчета.

В цитадели обнаружено только 4 золотые монеты Иоана III Дуки Ватаци.

LES MONNAIES DE LA CITADELLE

VIOLETA DIMOVA

(Résumé)

Lors des fouilles archéologiques dans la citadelle sont trouvées 674 pièces de monnaies bulgares et étrangères. Elles datent de différentes époques. La plus ancienne c'est la monnaie en bronze provenant de la ville de Messemvria et qui date du IVe s. av. n. è. L'époque romaine est représentée par 7 pièces datées dans la période du Ier au Ve s.

L'exemplaire le plus ancien c'est la monnaie de Justinien I (527—565). Les monnaies provenant du IXe—XIe s. montrent que malgré l'économie fermée existant lors du Premier royaume bulgare, le marché intérieur exigeait aussi des échanges monétaires.

La plupart des monnaies sont d'une période après le XIe s. Ce sont des monnaies byzantines ou byzantines anonymes, des imitations latines de Constantinople du XIIIe s., des monnaies provenant de l'empire de Salonique et de Nicée, des monnaies frappées par certains souverains latins de la Grèce du XIVe s. (le mauvais état rend ces dernières difficiles à dater). Pour les mêmes raisons on n'arrive pas à déterminer une monnaie vénitienne du XIIIe—XIVe s.

Quatre monnaies bulgares seulement datent du XIIIe s.—3 de Constantin Asen et une de Georgi Terter. On a découvert encore 3 monnaies bulgares — imitation, qui datent de la même époque.

Les monnaies bulgares du XIVe s. sont les plus nombreuses — 80. Elles sont de Mihail Šišman, Ivan Alexandre, Ivan Srazimir et Ivan Šišman.

Après l'occupation de Červen par les conquérants ottomans, leurs monnaies (de Bâyazîd I, de l'émir Süleyman, de Murat II, de Mehmed II) remplacent la circulation des anciennes monnaies. Les monnaies de Bâyazîd I sont les plus nombreuses — 436 akçe en argent.

Dans la citadelle on a découvert seulement 4 pièces d'or de Jean III Doukas Vatatzès.

СЪКРАЩЕНИЯ

БЕ — Българска етнография
ВВр — Византийский временник
ВИСб — Военно-исторически сборник
ГДА — Годишник на Държавния архив
ГМСБ — Годишник на Министерството за строителство и благоустройство
ГНМ — Годишник на Народния археологически музей
ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИБАД — Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИБМ — Известия на българските музеи
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
ИНМ-В — Известия на Народния музей — Варна
ИНМ-К — Известия на Народния музей — Коларовград
ИНМ-Ш — Известия на Народния музей — Шумен
ИОИМ-ВТ — Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново
ИПр — Исторически преглед
ИСТИГА — Известия на Секцията за теория и история на градоустройството и архитектурата
КБЕ — Кратка българска енциклопедия
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МПК — Музеи и паметници на културата
МПр — Македонски преглед
РП — Разкопки и проучвания
BSl — Byzantinoslavica
SCIV — Studii şi secretari de istorie veche. Bucureşti.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Петър Вълев — Геолого-географски преглед на района 7
Йордан Заимов — Произход и значение на селищното име *Чѐрвен* 10
Соня Георгиева — Извори и проучвания 13
Виолета Димова, Димитър Иванов — Ранни селища. Цитаделата до XII в. 17
Виолета Димова — Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII—XIV в. 33
Стопанска дейност 132
Соня Георгиева — Грънчарство 133
Виолета Нешева — Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. 166
Димитър Иванов — Надгробни паметници и погребения 217
Никола Ангелов — Надписи, монограми, букви и знаци 236
Виолета Димова — Монетите от цитаделата 273
Съкращения 288

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 5
Петр Вылев — Геолого-географический обзор района 7
Йордан Заимов — Происхождение и значение названия поселения *Чѐрвен* 12
Соня Георгиева — Источники и исследования 15
Виолета Димова, Димитр Иванов — Ранние поселения. Цитадель до XII в. 31
Виолета Димова — Городское благоустройство и архитектура цитадели у с. Червен в XIII—XIV вв. 128
Хозяйственная деятельность 132
Соня Георгиева — Гончарное ремесло 165
Виолета Нешева — Металлообработывание, ювелирное дело, прядильное дело, швейное ремесло, ткацкое и сапожное дела. Обработка кости, деревообработка. Сельское хозяйство и рыбная ловля 215
Димитр Иванов — Надгробия и погребения 235
Никола Ангелов — Надписи, монограммы, буквы и знаки 271
Виолета Димова — Монеты цитадели 287
Сокращения 288

TABLE DES MATIERES

Préface. 5

Petăr Vălev — Aperçu géologique et géographique de la région 7

Jordan Zaimov — Origine et signification du nom d'agglomération de *Чѐрвен* 12

Sonja Georgieva — Sources et recherches 16

Violeta Dimova, Dimităr Ivanov — Anciennes agglomérations. La citadelle jusqu'au XIIe s. 32

Violeta Dimova — Aménagement de la ville et architecture de la citadelle de Červen au XIIIe-XIVe s. 130

Activité économique 132

Sonja Georgieva — La poterie 165

Violeta Neševa — Travail des métaux, bijouterie, filage, couture, tissage et cordonnerie. Travail de l'os, menuiserie. Agriculture et pêche. 216

Dimităr Ivanov — Monuments funéraires et enterrements. 235

Nikola Angelov — Inscriptions, monogrammes, lettres et signes 272

Violeta Dimova — Les monnaies de la citadelle. 287

Abréviations 288

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ЧЕРВЕН

Т. I

ЦИТАДЕЛАТА НА ГРАДА

Редактор *Л. Йонева*
Художник *Ж. Станкулов*
Худ. редактор *Е. Станкулов*
Техн. редактор *Н. Николова*
Коректори *К. Тошева и С. Попова*

Издателски индекс 9269
Дадена за набор на 30. VII. 1984 г.
Подписана за печат на 23. X. 1985 г.
Формат 60/84/8 Тираж 1300
Печатни коли 37,75 Издателски коли 35,22 УИК 34,99
Цена 5,86 лв.
Код 28 $\frac{9531472611}{0636\text{-}19\text{-}85}$

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Георги Бончев"
Поръчка № 18